

Մ.Ն. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

„ՄԵՏԵՈՐԱ“ ՀԱՆԴԵՍԸ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ-
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵԶ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. Н. АКОПЯН

ЖУРНАЛ „МЕТЕОРА“

В ЗАПАДНО-АРМЯНСКОМ ПРОСВЕТИТЕЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

03

217

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԱՌԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Ն. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

«ՄԵՏԵՈՐԱ» ՀԱՆԴԵՍԸ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ-
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՇՈՐՃՄԱՆ ՄԵԶ

727

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է արևմտահայ նշանավոր գործիչ Գրիգոր Մսերյանի կյանքին ու գործունեությանը և նրա նրատարակած «Մետեորա» հանդեսին: Արևմտահայ լուսավորական-դեմոկրատական շարժման մեջ XIX դ. երկրորդ կեսին Գ. Մսերյանի և նրա հանդեսի կատարած դերը ցույց տալու հետ միաժամանակ, զբոլքում քննվում են զմյուրոմահայ մշակութային կյանքի տակավին չուսումնասիրված մի շարք հարցեր:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ հասարակական մտքի ձևավորման ու զարգացման գործում խոշոր դեր են կատարել նաև հայ մամուլի գործիչները, հրատարակիչները և քարզմանիչները: Նպատակ ունենալով լուսավորել հարազատ ժողովրդին, նրանք իրենց տաղանդը, շատերը նաև իրենց բովանդակ կյանքը, ի սպաս են դրել լուսավորության տարածմանն ու զարգացմանը, արժարժեք են ժամանակաշրջանի հուզող հարցերը, նամիս են հարքել առաջադիմական գաղափարների համար, մեծապես նպաստել են հայ հասարակական մտքի հասունացմանը, ազգային ինքնագիտակցության ձևավորմանը, սերմանել են ազգային-ազատագրական գաղափարներ:

Մեր պատմագիտությունն ու գրականագիտությունը, ղեկավարվելով անցյալի ժառանգության գնահատության լենինյան դրույթներով, պատշաճ են հատուցել նաև հայ լուսավորիչներին, գնահատել են նրանց պատմական առաջադիմական դերը, նրանց գրավոր ժառանգությունը: Սովետահայ պատմաբանների, գրականագետների և հասարակական մտքի զարգացման մյուս ուսումնասիրողների ջանքերով արժեքավորվել ու գիտական գնահատության են արժանացել XIX դ. հայ ականավոր լուսավորիչներ Հ. Ալամդարյանի, Մ. Թադևոսյանի, Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ս. Նազարյանի, Հ. Շիրմանյանի (Սերենց), Մ. Մամուրյանի և այլոց գործունեությունն ու ծառայությունները: Վերջին տասնամյակներում մեծ ուշադրություն է դարձվել արևմտահայ բազմաթիվ մտավորականների հասարակական-լուսավորական գործունեությանը, որը երկար ժամանակ անուշադրության էր մատնված: Առանձին ուսումնասիրություններ են նվիրվել հայ հասարակական մտքի այնպիսի գործիչների, ինչպիսին են Հ. Սրվանյանը, Գ. Կոստանդյանը, Ա. Արփիարյանը, Ստ. Պալասանյանը, Ա. Հայկունին, Գր. Զիլինկիրյանը, Ն. Ռու-

սինյանը, Ա. Գարագաշյանը: Առաջին հաջող փորձերն են արվել նաև Սերոբե Վիշինյանի (Սերվիշե), Նիկողոս Զորայանի, Անդրեաս Փոփոլի-չի, ինչպես նաև Ֆիզիկա Պողոսի և հայ բնագիտական մտքի այլ ներկայացուցիչների գործունեության և նրանց ժառանգության գնահատու-րյան ուղղությամբ:

Մասնավորապես հիմնավոր ուսումնասիրության առարկա են դար-ձել հայ մամուլը, առանձին պարբերականներ ու հրատարակիչ-խմբա-գիրների գործունեությունը, վեր է հանվել հայ հասարակական մտքի զարգացման ասպարեզում նրանց կատարած դերը: Ակադեմիկոս Ա. Գ. Հովհաննիսյանի՝ Մ. Նալբանդյանին և ակադեմիկոս Ա. Բ. Կարինյանի՝ հայ մամուլի պատմությանը նվիրված կապիտալ աշխատություններից հետո հայ հրապարակախոսների, առանձին քերթերի ու ամսագրերի մասին երևան են եկել ոչ փիչ քվով ուսումնասիրություններ, հրատա-րակվել են առանձին ժամանակաշրջանների հայ մամուլի պատմու-րյունն րնդհանրացնող մենագրություններ, որոնք միասնաբար վերց-րած լուրջ ներդրում են հայ հասարակական մտքի լիամիտ պատմու-րյունը, մասնավորապես հայ մամուլի դեռևս անբավարար ուսումնա-սիրված տարեգրությունը ստեղծելու գործում: Հատկապես նշանակալից է, որ «Հայ ժողովրդի պատմության» և «Հայ նոր գրականության պատմության» ակադեմիական բազմահատոր հրատարակություններում¹ առանձին բաժիններ կամ գլուխներ են հատկացվել Ստ. Նազարյանին, Ստ. Ոսկանյանին, Հ. Սրվանյանին, Գր. Զիլինկիրյանին, Գր. Արծրունուն, Մ. Մամուրյանին, Ար. Հովհաննիսյանին, Ա. Արասխանյանին, ինչպես նաև հատուկ ուշադրություն է դարձվել գրողների հրապարակախոսական գործունեությանը, հայ մամուլին:

Կատարված հսկայական աշխատանքին պատշաճը հատուցելու հետ մեկտեղ պետք է նաև նշել, որ հայ պատմագրությունը և բանասիրու-րյունը դեռևս բավարար ուշադրություն չեն նվիրել հայ հասարակական մտքի զարգացմանը մասնավորապես այն գաղթաբաններում, որոնք որոշիչ դեր են կատարել քե՛ր արևմտահայ, և քե՛ր առհասարակ հայ կյանքում: Մենք նկատի ունենք հատկապես արևմտահայ երկու խոշոր կենտրոնները՝ Կոստանդնուպոլիսն² ու Զմյուռնիան, որոնք, լինելով տա-

րագիր հայության դարավոր օրհանները, XIX դ. դարձան նաև հայ մշակույթի խոշոր, հայտնի շափով նաև առաջատար կենտրոններ և Մոսկվայի ու Թիֆլիսի, Վենետիկի ու Վիեննայի մշակութային օջախ-ների հետ միասին անցյալներում տոն էին տալիս հայ կյանքին՝ առ-հասարակ և հայ հասարակական մտքին՝ մասնավորապես:

Այս ուսումնասիրության նպատակը չէ ինչ-որ շափով լրացնել խո-շոր այդ բացը, նույնիսկ տալ զմյուռնահայ մշակութային օջախի ամ-բողջական նկարագիրը: Նրա խնդիրն է լոկ վեր հանել արևմտահայ վերոնիշյալ երկու խոշոր մշակութային կենտրոններից մեկում՝ Զմյուռ-նիայում գործած դեմոկրատ-լուսավորիչ Գրիգոր Մսերյանի գործու-նեությունը, քննել նրա խմբագրական-հրապարակախոսական աշխա-տանքի արգասիքը՝ «Մեռեռա» պարբերականը՝ դարաշրջանի և զմյուռ-նահայ մշակութային կյանքի համայնապատկերի շրջանակում:

Վերջին առումով անհրաժեշտ է քեկուզ ընդհանուր գաղափար տալ Զմյուռնիայի հայ մշակութային կյանքի՝ գաղթաբանի ուսումնակրթա-կան և մշակութային կազմակերպությունների գործունեության, հայ տպագրության ու մամուլի զարգացման առանձին էտապների, գիտա-կան մտքի ծավալման և այն գործիչների դերի մասին, որոնք իրենց մանկավարժական, գրական, հրապարակախոսական և հասարակական վաստակով նկատելի ազդեցություն են քողել: Այդ ընթացքում ճարկ է մասամբ անդրադառնալ զմյուռնահայ հասարակական կյանքի տարբեր բեմերում ծավալված պայքարի մի շարք էջերին, այն ծանր երկունքին, որ ապրել է գաղութի հայ մշակույթը սուլթանական Թուրքիայի պայ-մաններում, պայքար, որ հանախ սուր բնույթ է ստացել, լքորեն խոշ-ընդոտել առաջադիմության ուղիով ընթանալու այն նիգերին, որ գոր-ծադրում էին Զմյուռնիայի հայ լուսավորչալ գործիչներն ու մտավո-րականները, մասնավորապես դեմոկրատ երիտասարդությունը:

Զմյուռնիայի հայկական գաղութը, մանավանդ նրա մշակութային կյանքը դեռևս պատշաճորեն չի ուսումնասիրված, քեև հրապարակի վրա կան մի շարք հրատարակություններ, և պարբերականներում գե-տեղվել են ոչ փիչ քվով արժեքավոր նյութեր՝ նվիրված զմյուռնահայ գաղթաբանի պատմությանը³:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հհ. 5, 7, 8, Երևան, 1967—1974, «Հայ նոր գրա-կանության պատմություն», հհ. 1—4, Երևան, 1962—1972:

² 1975-ին լույս է տեսել Վ. Ղուկասյանի «Պոլսահայ մամուլի և հրապարակախո-սության սկզբնավորումը (1832—1853)» գիրքը:

³ Տե՛ս Հ. Քոսեան, Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս: Զմիռնիա եւ հայք, հ. Ա, Վիեննա, 1899, «Զմիռնահայ տարեցույց», Իզմիր, 1920, Գ. Սիմոնեան, Հուշամա-տեան: Հայկական Զմիռնիա, Փարիզ, 1936, «Մեր Զմիռնիան», հրատարակություն Զմիռնահայ միություն, Նյու-Յորք, 1961, նաև՝ Ազատախոհեան [Ե. Տեմիրճիպաշեան],

Զմյուռնահայ մշակութային կյանքի պատմության առավել նշանավոր էջերի հիշատակությունն անհրաժեշտ եախանիմ կծառայի մեր բուն թեմայի լուսարանման համար¹։ Ուստի մի ամենաընդհանուր ակնարկ ձգենք զմյուռնահայ գաղթաբնակի անցած դարի մշակութային կյանքի համայնապատկերին, փորձենք համառոտակի բնութագրել այս ուսումնասիրության համար կարևոր նրա մի փանի առանձնահատկությունները։

Զմյուռնիայում (քուրական անվանմամբ՝ Իզմիր) հայկական գաղութի հիմնումը գլխավորապես կապվում է Կիլիկիայի հայկական քաղաքների անկման (1375 թ.), ապա և Շան-Աբբասի արշավանքների (1603—1639 թթ.) ընդմիջումներով) հետևանքով տեղի ունեցած հայերի գաղթեցման հետ։ Հաջորդ հարյուրամյակում, մասնավորապես Դավիթ-Քեկի գլխավորած ազատագրական շարժման պարտությունից

Փիլիսոփայական բառարան, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 12—14. Արմեն Լուսինեան, Զմյուռնիա («Երկրագունդ», 1884, էջ 529—533 և հետո), Թ. Շերմակեան, Զմյուռնիա և ազգայինը («Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 81 և հետո), Քսենոֆոնյան տեղեկագիր հայ ընթերցատան Զմյուռնիո («Արևելյան մամուլ», 1894, էջ 193 և հետո. 1895 թ. լույս է տեսել առանձին գրքով), Գ. Զարպհանյան, Պատմություն հայերեն դպրոթեան, Վենետիկ, 1878, էջ 339 և հետո, Պատմություն հայկական տպագրության սկզբնավորություններն մինչև առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 182—183, 233—236, Իզմիրի բարեփոխական ընկերությունը («Արևելյան մամուլ», 1899, էջ 324 և հետո), Հ. Առաքելյան, Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915, էջ 667—668, Թ. Շերմակեան, Հայ տպագրությունը Իզմիրի մեջ («Աշխատանք», 8/21 մայիս 1912 և հետո), Ս. Ամատեան, Իզմիրի հայ գաղութը («Ամենուր տարեցույց», 1913), Ա. Ալպոյանեան, Անհետացող հայ գաղութներ։ Զմյուռնիա («Հայաստանի կոչակ», 1923, № 5, 6), Զգոն, Տպագրական շարժումը Զմյուռնիո մեջ սկզբին մինչև մեր օրերը («Հայաստանի կոչակ», 1923, № 44), Գ. Գալուստյան, Զմյուռնիա և Զմյուռնիո հայ գաղութը («Հուսնահայ տարեգիրք», Աթենք, 1928), Գ. Ամատեան, Ալեկաթի մշ Զմյուռնիայ անցնալից վրա («Արև», 19 ապրիլի 1939 և հետո), Ս. Մ. Ծոցիկեան, Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 201—208, Ա. Ալպոյանեան, Զմյուռնիո տպարանները («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 67—84)։ Զմյուռնիայի գաղթաբնակի առանձին բաժին է նվիրել Հ. Ղազարյանը՝ «Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, 1800—1870 թթ.» աշխատությունում (Երևան, 1967, էջ 436—445) և «Հայ ժողովրդի պատմության» V հատորում (Երևան, 1974, էջ 527—534)։ 1971 թ. Նյու-Յորքում, անգլերեն լույս է տեսել Մ. Հոփսեփյանի «Զմյուռնիայի հարցը» գիրքը, որն ապա ունեցել է այլ հրատարակություններ։

¹ Զմյուռնահայ մշակութային կյանքը 1800—1850-ական թվականներին թեման մեք ուսումնասիրում ենք առանձին։ Թեմայի համառոտ ուրվագիծը տե՛ս ԳԱ «Լրաբեր», 1972, № 9, էջ 19—40։

հետո, զմյուռնահայ գաղութն ավելի է ստվարացել²։ 1630—1870 թթ. հայերի թիվը Զմյուռնիայում տատանվում էր 6—10—12 հազարի միջև։ XIX դ. կեսին հայերը հիմնականում կենտրոնացել էին մի ամբողջական քաղամասում, որ ստացել էր Հայնոց բնորոշ անվանումը։ Դա ըստ էության մի փոքրիկ Հայաստան էր՝ իր հատկանշական ազգային նիստուկացով, մշակութային կյանքով ու ավանդույթներով։

Գաղթաբնակը նշանավոր է հատկապես իր մշակութային հաստատություններով։ 1759-ին Մահմետի Մարկոսն այստեղ հիմնել է գաղութի առաջին տպարանը³, որը գործել է մինչև 1763 թ. հրատարակելով միայն երեք գիրք՝ այդ թվում եզերիկ Կողբացու հանրահայտ երկր՝ «Եղծ աղանդոց», որը մի երկարատև ժամանակամիջոց, ձեռագիրը չհայտնաբերելու հետևանքով, կատարել է սկզբնաղբյուրի դեր և հիմք է ծառայել հաջորդ, այդ թվում նաև օտար լեզուներով, հրատարակությունների, ինչպես նաև գիտական հետազոտությունների համար։

Մահմետի Մարկոսի տպարանից հետո երկար տատանվակներ շարունակ՝ մինչև 1833 թ., Զմյուռնիայում նոր հայկական տպարան չի հիմնվել։ Դա կարելի է բացատրել գաղթաբնակի ընդհանուր հետամնացությամբ, XVIII դ. ամլությամբ թե՛ տպագրության և թե՛ կրթական գործի զարգացման տեսակետից։ Պարբերաբար կրկնվող երկրաշարժերն ու հրդեհները գաղութի հայությանը պահում էին տնտեսական ծանր կացության մեջ։

Հիշատակություններ կան այն մասին, որ XVIII դ. կեսերից Զմյուռնիայում գոյություն ունեին դպրատներ, որտեղ գրել-կարդալ էին սովորում սահմանափակ թվով երեխաներ՝ գերազանցապես հարուստ ընտանիքներից։ Դրանց հիմնումը կապվում է Սիմեոն Երևանցու այնտեղ մի կարճ ժամանակով լինելու հետ։ Այնուհետև՝ Մեսրոպ վարդապետ Գանձակեցու տապանագրից (վախճանվել է 1762 թ. մայիսի 16-ին) պարզվում է, որ նա հմուտ մանկավարժ էր. «Մեսրոպ սոփեստս հեզ միայնակ /վարձեալ ի գահն լուսակերտակ/ գկարն իմաստից ան-

⁵ Զմյուռնիայում բնակություն են հաստատել մեծ թվով հայեր Արարատյան դաշտավայրից, Նոր Զուղայից և Կապանից (Ղափան)։

⁶ Ալեկի վաղ՝ 1678-ին, Զմյուռնիայում հայկական տպարանի գոյությունը չի հիմնավորվում։ Տե՛ս Ա. Ալպոյանեանի «Տպագրության արվեստը և հայք» ձեռագիր ուսումնասիրության՝ «Զմյուռնիո տպարանները» հատվածը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 67—84)։

վրիպակ /շամբող մանկանց իբր գղայեակ/ ի հաւատոց անխոտորեակ /վարով բնափր ամրափառակ/ էր սա յերկրեն կոչեալ Գանձակ...»⁷:

Վանանդեպի զպրոց, միայն տղաների համար, Զմյուռնիայում հիմնվել է 1799 թ., ի պատիվ հայ գրեթե ստեղծողի ստանալով Մեսրոպյան անվանումը: Սկզբնապես զպրոցը տեղավորված էր կիսախարխուլ, միհարկանի, հարմարություններից զուրկ շենքում, որը տրամադրել էր մեծահարուստ Ապրոյան գերդաստանը: 1825 թ., վարժարանը փոխադրվել է նոր շենք, որ կառուցվել էր «ազգային եկամտից սատարությամբ» և հարուստ զմյուռնահայերի (Գր. Պապոյան, Ավ. էփրզյան) նվիրատվությամբ: Դա 15—16 դասասենյակից բաղկացած «կրկնահարկ, փարուկիւր և ամուր, հոյակապ, բնդարձակ, օգտավետ և գեղեցիկ» շենք էր⁸, որ զպրոցին ծառայել է շուրջ հիսուն տարի: Մեծագույն դրժվարությամբ է զմյուռնահայերին հաշոդվել կառուցել այդ շենքը: Երբ կառուցումն ավարտվում էր, բուրժական իշխանությունները դադարեցրին շինարարությունը, պատճառաբանելով քե շենքն ամրոցի նման է, քե հայերը պատրաստվում են ապստամբության: Ազատագրական կոիվներով բռնկած Հունաստանն ան ու սարսափ էր ազդել սուլթանական իշխանությունների վրա և ...Զմյուռնիայում կառուցվող հայկական «վարժարանին շինությունը կարգիլվի, բոլոր ազգապետները կբանտարկվին»⁹: Մեսրոպյան վարժարանի համար երկրորդ անգամ բարեկարգ շենք է կառուցվել արդեն 1886 թ., որը զպրոցին ծառայել է մինչև Զմյուռնիայի աղետը՝ 1922 թ.: Մեսրոպյանը գոյատևել է շուրջ 125 տարի:

Զմյուռնիայի առաջին և երախտաշատ մանկավարժը եղել է Հովհանն Վանանդեպին (1772—1840), որը մոտ չորս տասնամյակ կրթել ու դաստիարակել է զմյուռնահայ զպրոցական տղաներին, նաև զաղուրի հայությունը: Նա նախ և առաջ հայտնի է իր գրական ստվարածավալ ստեղծագործություններով՝ «Արփիական Հայաստան» (1836) և «Ոսկեդար Հայաստանի» (1841)՝ պատմական-շտփածո էերվածքներ, որոնք արժանավորապես զնահաովել են հայ գրականության մեջ¹⁰:

⁷ Տե՛ս Հ. Քոչյան, Ըշվ. աշխ., էջ 91—92:

⁸ «Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 106:

⁹ «Աշխատանք», 1912, № 106: Տե՛ս նաև «Արևելյան մամուլ», 1875, էջ 418, Հ. Քոչյան, Ըշվ. աշխ., էջ 118:

¹⁰ Տե՛ս Ե. Գուրեան, Պատմություն հայկական զպրոքեան, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 95, Մ. Արեղյան, Երկիր, Ռ. Դ, Երևան, 1970, էջ 592—610, «Հայ նոր գրականության պատմություն», Ռ. 1, Երևան, 1962, էջ 151—170:

Հովհ. Վանանդեպին մնայուն հետ էր թողել զմյուռնահայ մշակույթի ամբողջ պատմության վրա: Նա սկզբնավորել է լուսավորական-դեմոկրատական-հայրենասիրական այն տենդենցը, որ հետագա տարիներին այնքան բուռն կերպով դրսևորվել է Զմյուռնիայում՝ մասամբ նաև նրա սաների շնորհիվ: «Նա միանգամից մեր քմրած, սառն ու անշունչ բանաստեղծությանը հոգի ու շունչ է տալիս... Նրանով է իսկապես սկսվում մեր նոր բանաստեղծությունը, որովհետև նրա գրվածքների մեջ առաջին անգամ գտնում ենք մեր 19-րդ դարու գեղեցիկ գրականության գրեթե բոլոր գլխավոր գաղափարներն ու զգացումները»¹¹: Սկզբնավորելով հայ ֆաղափական բանաստեղծությունը, Հովհ. Վանանդեպին իր պոեզիայի քեմա է դարձրել մեր ժողովրդի հերոսական պայքարի էջերը, նրա դիցական հերոսներին, որոնք բնկալվում են որպես իրական մարդիկ: Նա հիշեցնում է հայ հայրենիք, նրա անցյալի պատմության ոսկե դարը, բուռն «հայկական տունը», որով պետք է պարծենալ: Բայց հարկ է նաև հիշել, որ մեր նախնիներին խանգարել է միակամ ու միաձույլ շիինելը, քշնամուն միասնական ուժերով շղիմակայելը, որոնք և հասցրել են արդի անփառունակ վիճակին: Եվ Վանանդեպին բացահայտում է նաև այդ արատները:

Մեծ է Վանանդեպու հավատը ժողովրդի նկատմամբ. նա վստահ է, որ կվերականգնվի հայոց նախկին փառքը: Դրա ուղին հայրենասիրությունն է, որով «ի վեր գայցե խարխուլ ամբարտակ»: Հայոց պատմության ֆաղափական էջերը, հերոսական ու հայրենասիրական զգացումները Հովհ. Վանանդեպու պոեզիայի և աշխարհայեցողության մեջ դառնում են որոշիչ երանգներ և «այդ շեշտերի մեջ,—ինչպես նկատում է Մ. Արեղյանը,—մենք գտնում ենք և՛ Ալիշան, և՛ Դամառ Քաթիպա, և՛ Պեշիկբաշյան և՛ նույնիսկ Աբովյան»¹²: Այդ հզոր շեշտերը կատարյալ հնչեղություն են ստացել մասնավորապես նրա խոսքերով անա մի ամբողջ հարյուրամյակ հնչող «Մայր Հայաստան, երկիր դրախտավայր» երգում:

Ի վեհ անունդ սիրտ իմ, ո՛հ, հույժ

Ոգևորի ի նոր խրախույս

Եվ անձկայրյաց ի քեզ հուսամ,

Ի քեզ՝ ի քեզ հույս իմ միայն.

Հայաստան՝ն, Հայաստան՝ն, Հայաստան՝ն¹³:

¹¹ Մ. Արեղյան, Ըշվ. աշխ., էջ 597, 600:

¹² Կույն տեղում, էջ 604:

¹³ «Սոխակ Հայաստանի», Բագու, 1912, էջ 166, «Երգարան», Երևան, 1971, էջ 8:

Վանանդեցիին տոգորված էր ոչ միայն շերմեռանդ հայրենասիրությամբ, այլև փափախում էր լուսավորական պայծառ ծրագրեր: Նրա զխավոր հոգսն էր կրթել անող սերնդի սիրտն ու միտքը: Նախնիներին նմանվելու, անցյալի փառքը վերականգնելու համար հարկավոր է կրթություն տարածել: Նրա համար ազգասիրությունն ազգաշինությունն է. «Մեռանիլ վասն հայրենյաց քաղցր է և գովյալ»: Ազգի դարաստանը ծաղիկներով զուգեցնելու համար հարկավոր է միություն կազմել, ազգասիրությամբ տոգորվել: Նա կոչ էր անում ծնողներին՝ «մի անգրագետ բողոք զմանկանս ի քարմ հասակին», երեխաներին կրթել նախ մայրենի, ապա նոր միայն օտար լեզուներով: «Ի գիր, ի սուր և յարհեստսն» կոչում Վանանդեցիին խտացված կերպով արտահայտել է ազգի վերածնության իր գաղափարախոսությունը՝ այն վերապահումով միայն, որ զենքը հարկավոր է ոչ թե նվաճումների կամ սպանության համար, «այլ ի պաշտպանել անձին ի դիպվածս», իսկ երբ վրա հասնի այդ դիպվածը, ապա «աննկուն սրտիվ տոկալ վտանգացն դժվարության»:

Բանաստեղծ-մանկավարժը զմյուսնահայ անող սերնդին շուրջ շուրս տասնամյակ իր այդ գաղափարներն էր ներառում, և նրա ցանած հունդերը շատ շուտով ծլարձակեցին ու զարգարեցին գաղթաբնակի մշակույթի անդաստանը:

Հովհ. Վանանդեցուն, նրա հետ միասին գրեթե մի տասնամյակ Մեսրոպյանում աշխատելուց հետո, փոխարինեց Անդրեաս Փափազյանը (1806—1857), որ քանակեց տարի դասավանդել է գաղթաբնակի դպրոցում և վարել վարժարանի առաջին տեսչի պաշտոնը¹⁴: Իտալիայում կրթություն ստացած, մի շարք օտար լեզուների տիրապետող և ժամանակի առաջադեմ գաղափարներին հաղորդակցված երիտասարդ այս մանկավարժը փաստորեն դարձավ Զմյուռնիայի հայկական գաղութի մեծ լուսավորիչը՝ 1831—1857 թթ.: Վանանդեցու ջանքերով նախապատրաստված պարստ ասպարեզը նա արգասավորեց առաջադիմական նորամուծություններով, մշակութային մեջույն ձեռնարկներով, նշանակալից գործերի սկզբնավորումով և վերջապես մտավորականների մի բեղմնավոր սերնդով, որ փառք ու պատիվ բերեց Զմյուռնիայի գաղթօջախին¹⁵:

¹⁴ Ա. Փափազյանի կյանքի և գործունեության համառոտ ուրվագիծը տես «Մովետական մանկավարժ», 1962, № 11, էջ 79—80:

¹⁵ Զմյուռնիայի դպրոցների մյուս դասատուների գործունեությունը դուրս է մնում մեր թեմայի շրջանակներից: Նրանցից հայտնի են հատկապես տեր Գալուստ քանա-

նախ և առաջ նրա մանկավարժական գործունեության մասին:

Փափազյանի մեծագույն ծառայությունը եղավ Մեսրոպյանում օտար լեզուների դասավանդում մտցնելը: Հիանալի տիրապետելով իտալերենին, նա ստանձնեց այդ լեզվի ուսուցումը դպրոցում և մի քանի տարում հասավ այնպիսի հաջողության, որ 1836 թ. նրա սաները նախ դպրոցական հանդիսության ժամանակ, ապա հասարակության խնդրանքով իտալերեն բեմադրեցին Գուդոնիի «Հյուրանոցի տիրուհին» աշխարհիկ բովանդակությամբ կատակերգությունը: Դա նշանակալից երևույթ էր ոչ միայն Մեսրոպյանի կյանքում, այլև հայ նոր քառորդի պատմության մեջ¹⁶: Բեմադրությունը հաջողվեց իրագործել «նեղությունների ու տառապանքի» զնով, «նախանձախնդիր մարդոց զրպարտությանց ու բամբասանաց» դիմակայելով: Փափազյանը ստիպված էր դիմելու Ներսես արքեպիսկոպոսի օգնությանը, «որպեսզի ջան ի գործարկեալ ամենայնի մարդասցով գրեթե լրացուցանել յօգուտ հառաջադիմութեան ուսումնատենչիկ համբակաց»¹⁷: Զմյուռնահայ պահպանողականները ոչ առանց հիմքի տեսնում ու երկյուղում էին, որ դպրոցը եվրոպականանում է, և բամբասանքից անցան տեղական բուրժական իշխանությունների օգնությանը դիմելու միջոցին: Իշխանությունը նախ արգելում է բեմադրությունը, բայց «ի վերջե հրաման կտա, այս պայմանով, որ փողար և քմբուկ չեն իրաժշտության մեջ»¹⁸:

Մեսրոպյանում օտար լեզուներ դասավանդելու, հույնիսկ ներկայացումներ կազմակերպելու ուղղությամբ Ա. Փափազյանի ջանքերին մեծապես նպաստում էին գաղթաբնակի լուսավորական գործիչները՝ Հովհ. Վանանդեցին և նրա նախնիներն աշակերտները՝ դպրոցի հոգաբարձուներ Ստ. Պալասանյանը, Հովհ. Նուպարյանը (ապագա քարգմանիչ-քառսրանագիր Մեսրոպ Նուպարյանի հայրը) և Գր. Կոստանդյանը (ապագա բնագետ-փիլիսոփա Գալուստ Կոստանդյանի հայրը): Վերջիններիս մասին Ա. Փափազյանը հիշատակում է որպես գործիչների, որոնք «տե՛նին անդադար ի բարեկարգություն դպրոցիս և հառաջադիմություն աշակերտելոց»¹⁹:

Ճան, տեր Մարգար քերթողը և դարի երկրորդ կեսին գործած մի շարք մանկավարժներ:

¹⁶ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, Երևան, 1962, հ. 1, էջ 118:

¹⁷ ՀՍՍՀ Միևիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ «Մատենադարան», Մանկագրերի արխիվ, թղթ. 206, վ. 1479:

¹⁸ «Արևելյան մամուլ», 1875, էջ 419:

¹⁹ Մատենադարան, Մեթոդների արխիվ, թղթ. 206, վ. 1482:

Այդ առաջադեմ գործիչների աջակցությամբ էլ Փափագյանը ձեռնարկեց նաև ֆրանսերենի դասավանդումը Մեսրոպյան վարժարանում: Սակայն Զմյուռնիայի հայ պահպանողականները ոտի էլան ֆրանսերենի դեմ: Նրանց միացավ ու պայքարը զլխավորեց տեղի հոգևոր առաջնորդ Գաբրիել Եպիսկոպոսը՝ շարժմանը կրոնական բնույթ տալով: Նրան հաջողվեց զբաղել զաղբօջախի հայության կրոնական զգացումները²⁰: Գաղսրը բաժանվեց երկու հակադիր բանակների. «Խճ, մենք մեր գավակներում մտերը ու սրտերը բունավորենք ֆրենկերենով, աստված չեն, բող պակաս քլլա ֆրենկերենը, մենք չենք ուզեր ֆրենկի անհավատ լեզուն»,—հայտարարում էին ֆրանսերենի դասավանդման հակառակորդները²¹: Ա. Փափագյանը ստացավ «Այաֆրանկա» մականունը, Գաբրիել Եպիսկոպոսը եկեղեցու բեմից շանթեր քափելով, պատվիրեց ժողովրդին զգույշ մնալ ֆրանսերենից, որովհետև այդ լեզուն «անհավատություն, վոլդեռ քսել է»: Խնդրին միջամտեց Ներսես սրբազանը, որի ցուցումով էլ հավանաբար Գաբրիել Եպիսկոպոսը բողեց Զմյուռնիան, իսկ Պողոս Եպիսկոպոսը մեծ հմտությամբ խաղաղեցրեց զգրված կրոնական զգացումները և համայնքի հավատացյալներին աստիճանաբար «հաշտեցրեց» ֆրանսերենի հետ:

Այդպիսի համառ պայքարով 1835 թ. ֆրանսերենը մուտք գործեց Մեսրոպյան վարժարան, որի անխախտելի սկզբունքն էր, թե «տղա մը չի կրնար օտար լեզու մը սորվելու սկսել, քանի որ հայերեն լեզվի ֆրանկանության առաջին մասը սորված չէ»²²: Ֆրանսերենի դասավանդումը Մեսրոպյան վարժարանում ունեցավ խոշոր առաջադիմական նշանակություն: Այն լայն ուղի հարթեց մի կողմից Ֆրանսիայի հետ զաղբօջախի գործարար ու մշակութային կապերի սերտացման, իսկ մյուս կողմից՝ ասպարեզ բացեց ֆրանսիական առաջադիմական գաղափարախոսության, մանավանդ գրականության զաղբօջախ ներթափանցման համար: Դա նաև զմյուռնահայ առաջադիմականների լուրջ հաղթանակն էր պահպանողականների նկատմամբ:

Ա. Փափագյանի գործունեությունը Մեսրոպյան վարժարանում, ինչպես տեսնում ենք, սկսվեց հետադիմական ու պահպանողական ուժերի

դեմ մղվող պայքարով: Նրա առաջադիմական ամեն մի քայլը հանդիպում էր դիմադրության: Դպրոցում ֆիզկուլտուրայի ժամեր սահմանելու նրա փորձերը զարնվեցին վարժարանի ունեւոր դասից ընտրված հոգաբարձուի համառ դիմադրությանը: Հին մտայնությունը ծառանում էր նրա առաջադիմական նորամուծությունների դեմ, բայց նա անում էր հնարավորը, երբեմն նակատ առ նակատ բախվելով պահպանողական բանակի ամրակուռ պատնեշին:

Հին դպրոցում արմատացած և ուսուցման բաղկացուցիչ մասը դարձած ֆիզիկական պատիժները վերացնել չկարողանալով, նա լայն ասպարեզ տվեց պատժի բարոյական մեքողներին, իսկ հետագայում արգելեց մի շարք ֆիզիկական պատիժներ: Երբ նրա հսկողությամբ հրատարակվեց Գրիգոր Նարեկացու երկը (1843), պահպանողականները մի նոր ու կատաղի պայքար սկսեցին Ա. Փափագյանի դեմ: Այս անգամ առիթը զբի 221-րդ էջում շղթված մի բուրի նշանն էր, որի բացակայության հետևանքով իբրև թե հատվածը կաթոլիկական իմաստ էր ստանում²³: Շուրջ երկու տարի տևեց «նակատագրական բուրի» պայքարը: Հակառակորդները հարմար առիթ էին գտել Խալիայում կրթություն ստացած, իտալերեն լեզուն հայկական դպրոցում դասավանդող, ֆրանսերենը Մեսրոպյան վարժարան մտցրած մանկավարժին կաթոլիկության մեջ մեղադրելու համար: Դժվար է ասել, թե ինչով կավարտվեր այդ պայքարը, եթե 1845-ին բռնկված մեծ հրդեհը Զմյուռնիայի մի զգալի մասի հետ չլափեր ամբողջ հայկական բաղամասը և շմարեր ծայրաստինան բորբոքված կրքերը:

Իր գործունեության ընթացքում Ա. Փափագյանը հենվում էր զմյուռնահայ առաջադեմ գործիչների, մասնավորապես լուսամիտ հոգաբարձուների վրա: Սակայն 1855 թ. Մեսրոպյան վարժարանի հոգաբարձուներ ընտրվեցին պահպանողական աղաները, որոնք վնասական մարտ մղեցին առաջադեմ մանկավարժի դեմ: Առիթը տգետ բուրք դասատուին դպրոցից հեռացնելն էր: Հոգաբարձուները պահանջեցին վերականգնել տգետ դասատուին, իսկ տեսուչը կտրականապես ընդդիմացավ: Պայքարը սուր բնույթ ընդունեց: Հոգաբարձուները ստիպեցին Ա. Փափագյանին հրաժարական տալ: Դաղբօջախի հայությունը նորից երկու բանակների բաժանվեց: Ի պաշտպանություն սիրելի ուսուցչի, Մեսրոպյանի աշակերտները ցույց կազմակերպեցին: Նույնիսկ երևացին գրավոր

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 509, 1875, էջ 419, Հ. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

²² Սա հույն ճանապարհորդ Սլարսի վկայությունն է, որ թարգմանաբար բերում է Հ. Քոսյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 36 և հետո):

²³ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 511—513, «Դաշինք», № 987, 27/9 հոկտեմբեր 1912, «Նարեկի ՀԵ գլուխ Ը հատվածի բուրի հուշակալոր խնդիրը» հոդվածը:

բողոքագրեր: Թողնելով իր պաշտոնն ու մանկավարժական աշխատանքը, Ա. Փափագյանը ստիպված էր ապրուստի միջոցներ հայթայթել մասնավոր դասեր տալով:

Ժողովրդի բուն նկման տակ պահպանողական հոգաբարձուները ստիպված էին խուսափել: Ինքը՝ Ա. Փափագյանը, հանուն գաղթօջախի խաղաղության վերականգնման, հարկադրված էր հաշովել խավա-րամու պահպանողականների անօրինական պահանջների հետ: Բայց հոգաբարձուները տեղի չտվեցին, ոտնահարեցին մեծահամբավ մանկավարժի ինքնասիրությունը, նույնիսկ նյութական ծանր վիճակի մեջ դրեցին նրան՝ ամսավարը խստորեն կրճատելով, իսկ երբ վերականգնեցին նրա իրավունքները, պարզվեց, որ նա զրկված է նախկին արտոնություններից՝ անօրինելու վարժարանի ներքին կյանքը: Մանր այդ պայմարում, ի վերջո հաղթեցին առաջադիմականները, որոնք նոր հոգաբարձուներ բնորոշեցին լուսամիտ գործիչների: Բայց այդ հաղթանակը ձեռք բերվեց Ա. Փափագյանի կյանքի գնով: Մեսրոպյանի տեսուչ վերանշանակվելուց 15 օր հետո՝ 1857 թ. մարտի 6-ին, 51 տարեկան հասակում, նա կարվածահար եղավ:

Սակայն դրանով էլ չվերջացավ պայման Ա. Փափագյանի շուրջը: Շուտով Կ. Պոլսում հրատարակվեց մի բրոշյուր, որ երևան է հանում մանկավարժին գերեզման տալու պայմարի մանրամասնությունները, ապա Զմյուռնիայում լույս տեսավ Ս. Պապապանյանի հակադիր դիրքերից զրկված գրույկը, որին Ս. Փափագյանը պատասխանեց մի սուր պամֆլետով²⁴: Հիշատակություններ կան և այն մասին, որ ինչպես բուն պայմարի ընթացքում, այնպես էլ Ա. Փափագյանի մահվանից հետո Զմյուռնիայում ձեռքից-ձեռք էին անցնում գրավոր և տպագիր այլ տետրեր:

Սնկախ այս կամ այն կոնկրետ առիթից, Ա. Փափագյանի շուրջը մղվող պայքարը փաստորեն պայքար էր առաջադիմականների ու պահպանողականների միջև: Հատկանշական է, որ այդ պայքարն օրինակ է ծառայել հաջորդ տարիներին, նրանից կոնկրետ դասեր են քաղել առա-

ջադիմական-դեմոկրատական գործիչները: Այդ պայմանն ընդհանրացրել և նրանից անհրաժեշտ հետևություններ անելու կոչ է արել Գր. Չիլինկիրյանն իր «Ծաղիկ» պարբերականում հրատարակած «Իզմիրի հայոց վեցամյա թշվառության շրջանը» դասակարգային սրությամբ աչքի ընկնող հոդվածով²⁵: Այդ պայմանի առանձին էջերին «Ծաղիկից» առաջ անդրադարձել է Ստ. Ռսկանյանը²⁶:

Անդրեաս Փափագյանն առաջադիմության ու լուսավորության տարածման անձնվեր գործիչ էր: Մեսրոպյանում ուսուցումը ձրի էր և կանոնադրությամբ սահմանված սկզբունքով՝ առանց որևէ խտրության ունեւոր և աղքատ բնասանիքների տղաների միջև: Ավելին. դպրոցը հոգում էր աղքատ տղաների դասագրքերի և գրենական պիտույքների ծախսերը: 1840-ին Ա. Փափագյանը նախաձեռնեց նույն սկզբունքներով Զմյուռնիայի շրջակա հայկական գյուղերում ևս դպրոցներ ստեղծելու գործը: Նա դեռևս 40-ական թվականների սկզբից աշխարհաբարի շեմ կողմնակիցներից մեկն էր և ամեն կերպ խրախուսում ու լայն ասպարեզ էր տալիս իր սաների թարգմանչական և տպագրական նախաձեռնում: Դրանով նա անցրել է զմյուռնահայ ակադավոր թարգմանիչների, խմբագիրների, տպագրիչների ու այլ մտավորականների մի ամբողջ սերունդ (Ղ. Գալազարյան, Մ. Աղաբեկյան, Մ. Մամուրյան, Գ. Չիլինկիրյան, Գր. Մարկոսյան, Ս. Ապրոյան, Ստ. Ռսկանյան, Մաթթեոս Զուխաթյան, Տեոփան Եղբայրներ, Մ. Նուպարյան, Գ. Կոստանդյան, Գր. Մսերյան և այլն):

Ա. Փափագյանի առավել խոշոր ծառայությունը Մեսրոպյան վարժարանն անօրինակ փառքի հասցնելն է: Նրա տեսչության ժամանակաշրջանը, մասնավորապես 1831—1845 թթ. համարվում է վարժարանի պատմության ոսկե դարաշրջան: Վարժարանի փառքը դուրս է եկել ոչ միայն գաղթօջախի, այլև Թուրքիայի սահմաններից: Առանձին մեծահարուստներ, նույնիսկ Կ. Պոլսից, իրենց տղաներին եվրոպա ուղարկելու փոխարեն սովորելու էին ուղարկում Մեսրոպյան վարժարան: Հայ նշանավոր շատ գրողներ ու մանկավարժներ ոգեշունչ դրվատականներով են արտահայտվել Մեսրոպյանի մասին (Մ. Թադիսդյան²⁷, Վենե-

²⁴ Տե՛ս [Ս. Փափագյան], Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Յ. Փափագյան բազմադիրքի վարժապետի և ներքին տեսչի ս. Մեսրոպյան վարժարանին Զմյուռնի, Կ. Պոլիս, 1859, [Ս. Պապապանյան], Եղծ գրադարձություն, որ ի տեսրակն տպւեալ ի Կ. Պոլիս..., Զմյուռնիա, 1859, Ս. Փափագյան, Համառոտ պատասխան ի Զմյուռնիա տպուած Եղծ անուն տետրակին..., Կ. Պոլիս, 1859:

²⁵ «Ծաղիկ», 1861, № 7—9:

²⁶ Տե՛ս «Արևմուտք», 1859, էջ 12—13, 56 և հետո:

²⁷ Տե՛ս «Ազգասեր», 1847, էջ 55:

տիկի Մխիթարյաններ²⁸, Գ. Պատկանյան²⁹, Մ. Մամուրյան³⁰, Գ. Զիլին-կիրյան³¹, Կ. Շահնազարյան³², Մ. Նուպարյան³³ և ուրիշներ)։

Բնորոշ է, օրինակ, Գ. Պատկանյանի «Արարատ» ամսագրի 1850 թ. դեկտեմբերի համարում տպագրված «Զմիտնիա» հոդվածը, որտեղ Զմյուռնիայի և նրա ազգային վարժարանի մասին ասվում է. «Հայ, որք բնակված են Ռուսաց երկրներումն, կամ օսմանցվոց ձեռքի տակ, կամ պարսից լծոյն ներքո, կամ Հնդկաստանի պանդխտության մեջ, երբ լսում են կամ հիշում են Իզմիրի անունը, կարծում են, քե այն յուրյանց Արեւմտեան է, յուրյանց Կարկեղանն է։ Եվ ունին իրավունք. միայն Իզմիրու մեջ է այն ազգային վարժատունն, ուստի հառաջացել են և տակավին հառաջանում են և, այսուհետև ևս պիտի հառաջանան ուսումնասեր հայ, լեզվագետ հայ, իմաստասեր հայ, աստվածաբան հայ, բանաստեղծ հայ, ճարտարախոս հայ, հայկաբան հայ, ազգասեր հայ, և քնդհանրապես երկու աշոք լուսավորչալ հայ»։ Մեսրոպյանի և նրա մեծ երախտավորի մասին նույն ոգևորությամբ է արտահայտվել արևմտահայ դեմոկրատիայի օրգան «Ծաղիկը»։ Հայության «առաջադիմության մեջ մտնելն» ուղղակի կապելով «մեծահամբավ» Մեսրոպյանի և «չնաշխարհիկ տաղանդի մը»՝ Անդրեաս Փափազյանի հետ, «Ծաղիկը» գրել է. «Կրնանք պարծելով ըսել քե այն մեր ազգին կարևոր անդամներ պատրաստելու գործարան մ'եղած էր և այսօր հայ դպրության առաջին ախոյաններուն գրեթե մեծ մասը նույն դպրոցին հրաշակերտներ... կրնան սեպվիլ»³⁴։ Ելնելով ուսումնակրական գործի դրվածքից, «Փարիզ» քերթը գտնում էր, որ «Զմյուռնիո հայերը նիշտ Եվրոպական առաջադիմության մը շավիղին մեջ են ընթերցանության մասին»³⁵, իսկ Նզիա Տեմիրճիպաշյանը «Զմիտնիա» բառահոգվածի տակ բանա-

ծնում էր՝ «Հայ ազգի լուսավորության գլխավոր կենտրոններն մինն է, շրջենք գլխավորը»³⁶։

Բայց բանը միայն այն չէ, որ ժամանակի մամուլը և առաջադեմ գործիչները պատշանն են հատուցել Մեսրոպյան վարժարանին, իհարկե, չանգիտանալով նաև նրա քերթությունները։ Առավել կարևոր է, որ առհասարակ զմյուռնահայությունը տեսնում ու գնահատում էր իր դրպրոցի մեծ առաջադիմությունը, նաև իր մանկավարժի տաղանդը։ Ա. Փափազյանի սահմանած կարգով դպրոցի տարեվերջյան քննությունները տեղի էին ունենում հրապարակայնորեն, ժողովրդի ներկայությամբ։ Խոսելով այդպիսի մի հանդիսության մասին ժամանակակիցը գրում է, որ հրավիրված հյուրերը, նաև օտարազգիները, «ժողովուրդը բերանաբաց ակնապիշ կմնային տղայոց պատասխանատվությանը՝ զանազան ուսմանց վերա... Ամենին անդադար կգովելին Ռ. Անդրեաս վարժապետը»³⁷։

Հատկապես պետք է ընդգծել, որ Ա. Փափազյանը դպրոցի աշակերտներին դաստիարակում էր խորը ազգային ռզով, ազգորում չեւմ հայրենասիրությամբ։ Նույն ժամանակակցի վկայությամբ, նա «պատմական դասերուն մեջ... մեր նախնի հայ քաջազուններուն, Հայաստանի հնախոսության և սրբազան պատմության այլևայլ մասերուն վերա տեղեկություն կուտար, մեր ազգին քաջած այնքան քվառությամբ պատճառներուն... վերա խոսք բացած ժամանակը յուր արտասուր չկրնալով բռնել... կշանար աշակերտաց սրտի մեջ հայրենասիրության հուրն արծարծել, հասկցնելով մեր ազգին վերստին կենդանության միջոցները»³⁸։ Առհասարակ Ա. Փափազյանն, ինչպես վերհիշում է նրա սաներից մեկը, հմուտ մանկավարժ էր «իր աշակերտներու ուղղությունը, երևակայությունը, դատողությունը գրադեցնելու, արբեցնելու, շարժման մեջ դնելու, գորացնելու գաղտնիք գիտեր... անհաշող դասագրքի մը մեռյալ տառին կյանք և հոգի տալ գիտեր... Իր շուրթերն կախված կմնային մինչև ցվերը»³⁹։ Նրա խորհրդով սաներն իբրև երկրորդ անուն կրում էին հայ դյուցազունների անունները։

Մանկավարժ գործիչը մեծ երախտի ունի նաև Զմյուռնիայում հայ տպագրության և հայ մամուլի զարգացման ասպարեզում։ Նա «քելա-

²⁸ Տե՛ս «Բազմավեպ», 1847, էջ 27—28։

²⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1850, էջ 206—207։

³⁰ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1895, էջ 613 և հետո, 1899, էջ 212—213, Մ. Մամուրյան, Համառոտ պատմություն հայոց մինչև մեր օրերը, Զմիտնիա, 1887, էջ 250։

³¹ Տե՛ս «Ծաղիկ», 1862, էջ 209, 322—323, 433, 441 և հետո։

³² Կ. Շահնազարյան, Ծրագիր պատմություն Հայաստան աշխարհին..., Տիփլիս, 1863, էջ 103։

³³ «Արևելյան մամուլ», 1894, էջ 405 և հետո, «Արշալույս», 1907, № 25։

³⁴ «Ծաղիկ», 1862, էջ 323։

³⁵ «Փարիզ», 1862, № 61։ Տե՛ս նաև «Ծաղիկ», 1862, էջ 209։

³⁶ Ազատախոհյան [Ե. Տեմիրճիպաշյան], Շշվ. աշխ., էջ 13։

³⁷ [Ա. Փափազյան], Կենսագրություն..., էջ 14։

³⁸ Նույն տեղում, էջ 19։

³⁹ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 472։

դրիչ» մասնակցություն է ունեցել «Արշալույս արարատյանի»՝ արևմտահայ առաջին ինֆնուրույն քերթի ստեղծման, ապա և հրատարակման գործում: Նրա նախաձեռնությամբ ու տնօրինությամբ Մեսրոպյան վարժարանին կից, 1840-ից մինչև 1845 թ. կործանիչ հրդեհը, գործել է հատուկ տպարան, որտեղ հրատարակվել են տասը անուն գրքեր՝ գերազանցապես աշխարհաբար: Հետագայում՝ 1854—1855 թթ., նրա հովանավորությամբ ու ռեզնեշումով Մեսրոպյանի երկու խումբ աշակերտներ հիմնել են իրենց «մանկական» տպարանները և հրատարակել «Երկասեր» և «Թուրակ հայկազյան»⁴⁰ մանկական ամսատետրերը, որոնք անվերապահորեն կարելի է դասել հայ մանկական մամուլի առաջնեկների շարքը: Դա, ինչպես նկատում է արևմտահայ պատմաբանը, «համաշխարհային տպագրության մեջ քերես շտեմոված երևույթ» էր⁴¹: Փափազյանի անվան ու ծավալած դաստիարակչական աշխատանքի հետ է կապվում նաև Հարություն, Կարապետ և Սարգիս Տեաեյան եղբայրների հիմնած տպարանի և նրա շուրջը համախմբված առաջադեմ, դեմոկրատական աշխարհայեցությամբ առգործված քարզմանիչների հայրենասիրական ռզին և նրանց բեղմնավոր գործունեությունը, որ տևեց ավելի քան քառասուն տարի (1851—1893):

Զնշելով Ա. Փափազյանի գործունեության հետ կապված մի շարք այլ փաստեր, առավել ևս շխտելով նրա բազմաթիվ սաների ծավալած մշակութային-լուսավորական բեղմնավոր գործունեության մասին, քվում է կարող ենք եզրակացնել, որ Մեսրոպյան վարժարանի երախտաշատ տեսուչ-մանկավարժը մնայուն կնիք է դրել Զմյուռնիայի հայկական գաղութի մշակութային-հասարակական կյանքի պատմության վրա:

Հաջորդ տարիներին Մեսրոպյան վարժարանի տեսուչներն արագորեն փոխարինել են մեկը մյուսին մինչև որ Մ. Մամուրյանը տեղական իր պաշտոնավարումով (1868—1889՝ կարճատև բնդհատումով) նոր աստիճանի է հասցրել ռուսումնակրթական գործի զրվածքը Զմյուռնիայի ազգային վարժարանում: Նրա նախորդներից առավել նշանակալից գործունեություն են ծավալել Մ. Աղաբեկյանը, որ փոխարինել է Ա. Փա-

փազյանին և Ստ. Ոսկանյանը, որ անմիջապես նախորդել է Մ. Մամուրյանին: Այդ երկու տեսուչ-մանկավարժների տեղավիճ շուտումնասիրված մանկավարժական կարճատև գործունեությունը բեղմնավոր է եղել նոր սկզբունքներ արմատավորելու, ռուսումնակրթական և դաստիարակչական աշխատանքը Մեսրոպյանում արմատապես բարելավելու համար կատարած իրենց ձեռնարկումներով:

Զմյուռնիան հայտնի է նաև աղջիկների իր հատուկ դպրոցով, որ ստեղծվել է 1830 թ. և տեղավորված էր սկզբնապես անմխրար մի սենյակում ու կրում էր հիմնադրողի՝ Սարգսյանի անունը, իսկ 1849 թ. տեղափոխվել է Հոփսիմե Կոստանդյանի ծախսերով կառուցված առաջնակարգ շենքի ու ստացել բարերարի և ս. Հոփսիմեի անունը՝ դարձյալ գոյտեղեղով մինչև գաղթօջախի բնաջնջվելը: Սկզբից ի վեր տեսուչները և մանկավարժները հիմնականում նրանք էին, ովքեր միաժամանակ աշխատում էին Մեսրոպյան վարժարանում⁴²: Մասնավոր դպրոցներից հայտնի է Մ. Աղաբեկյանի և Մ. Մամուրյանի հիմնած վարժարանը: Դա առաջին դպրոցն է, որտեղ աղջիկներն ու տղաները սովորում էին համատեղ, հիմնված էր ժան-ժակ Ռուսոյի մանկավարժական սկզբունքներով, գոյություն է ունեցել սոսկ 1851—1853 թթ. (առաջին տարուց հետո ունեցել է իր հատուկ շենք): Նրա սաները, որոնց քվում էր նաև Գ. Մսերյանը, նույնիսկ ներկայացրել են «Վասակ կամ անիծյալ գերդաստան» կառակերգությունը: Տակավին քսանամյա այդ երիտասարդ գործիչների հիմնած դպրոցը, գործելով «նոր ու լուսավոր մեքողներով... ուժը տալով աշխարհաբարին... Բիշ ժամանակի մեջ շատ հաջող աղյույններ տվավ»⁴³: Այդ դպրոցը նրա հիմնադիրների համար եղավ սկիզբն այն լայնածավալ ու բեղմնավոր գործունեության, որ նրանք ծավալեցին հետագա տարիներին՝ ավելի քան կես դար:

Զմյուռնահայ գաղութի մշակութային պատմության մեջ խոր նկատվել են քողել մշակութային զանազան բնկերություններն ու հաստատությունները: Դեռ 1841 թ. Ա. Փափազյանի հորդորներով նրա հախկին

⁴⁰ «Թուրակ Հայկազյանի» մասին տե՛ս Ա. Պատմա-քանասիրական հանդեսի 1963 թ. № 1-ում (էջ 266—271) տպագրված հաղորդումը:

⁴¹ Ա. Աղաբեկյան, Զմյուռնիո տպարանները («Պատմա-քանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 80): Տե՛ս նաև Մ. Նուպարյանի հոդվածը՝ «Իզմիրի հայ տպագրության պատմությունը» («Հայ գրականություն», 1912, № 12, էջ 1—5):

⁴² Վարժարանի մասին տե՛ս Ա. Գրիգորյանի հոդվածը՝ «Զմյուռնահայ կամանց կրթության ու դաստիարակության պատմությունից» («Սովետական մանկավարժ», 1970, № 5, էջ 72—76) և А. Л. Григорян. Армянская школа в Измире (Смирне) с начала до 60-х годов XIX в. (автореферат кандидатской диссертации), Ереван, 1972:

⁴³ «Տարեցույց Նշան-Պապիկյան», Կ. Պոլիս, 1907, Բ մաս, էջ 14: Տե՛ս նաև «Արշալույս արարատյան», № 402, 9 սեպտեմբերի 1851, № 422, 15 օգոստոսի 1852, № 449, 28 օգոստոսի 1853 և հետո:

սաները ստեղծել են «Սյունյաց բնկերությունը», որը, քեկ ակտիվորեն գործել է սուկ մինչ 1845 թ., ծավալել է բացառիկ լայն ու խոր գործունեություն⁴⁴։ Նրա նպատակն էր ստանձնել Մեսրոպյան վարժարանի հովանավորությունը, նպաստել կրթության զարգացմանը և միաժամանակ դպրոցներ բացել շրջակա հայկական գյուղերում, հատուկ հոգ տանել աղքատների երեխաների կրթության ու դաստիարակության նկատմամբ։ Բնկերությունն ունեցել է իր խորհուրդը, պատկանելի հովանավորողներ և մեծ քվով բաժանորդ-անդամներ զանազան երկրներում՝ Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Նեպոլիտանում, Հնդկաստանում, Անգլիայում և այլուր։ 1844 թ. նրա անդամների քիվը հասել էր 571-ի, իսկ դրամագույթը՝ 28.550 դանկլանի։ Դա նրան հնարավորություն է տվել վեց հայկական գաղթաշխատներում բացել ձեռն ուսուցմամբ դպրոցներ, որտեղ սովորում էին մոտավորապես երկու հազար աղքատ տղաներ։ «Սյունյաց բնկերության» հոգացողությամբ ու ծախսերով Մեսրոպյան վարժարանում հիմնվել է պատկանելի գրադարան, ձեռք են բերվել բնագիտական գործիքներ, առավել բնորոշակ աշակերտներ բարձրագույն կրթության են ուղարկվել Եվրոպա։ Նա հոգացել է նաև աղքատների դրուժություն ֆրանսերենի դասավանդման ծախսերը։ Բնկերության խափանումը հայ առաջադիմական մամուլը դիտել է իբրև մեծ շարիք։

Իր հետապնդած նպատակներով մշակութային ուրույն մի հաստատություն էր «Արագածունյաց բնկերությունը», որը գործել է 1843—1846 թթ.։ Նա իր առջև խնդիր էր դրել հրատարակել օգտակար գրքեր և հիմնել էր իր հատուկ տպարանն ու պարբերականը՝ «Հայրենասեր»։ Սակայն բնկերությունը և նրա տպագիր օրգանը հնարավորություն չեն ունեցել լայն գործունեություն ծավալելու։ Կարճ է տևել նաև Մ. Նալբանդյանին Զմյուռնիայում ողջունած «Հաշտենից միությունը» բնկերության և նրա տպագիր օրգանի՝ «Միություն» քերթի գոյությունը։ Նույնիսկ կարելի է ասել, որ բնկերությունն իր խանձարուրում խեղդվել է, նրա տպագիր պարբերականը մի կարճ ժամանակ է լույս տեսել։ «Հաշտենից միության» խափանումը բուռն ցասում է առաջացրել հայ առաջադիմական-դեմոկրատական շրջաններում։

Ինչպես «Սյունյաց բնկերությունը», «Արագածունյաց բնկերությունը», այնպես էլ «Հաշտենից միությունը» դարձել են գաղթաշխատի ուժե-

րը ջլատող և նրա առաջընթացին լրջորեն խոչընդոտող երկպառակությունների, գրեթե չդադարող պայքարների, «Ծաղիկի» արտահայտությամբ, «Նոսպետության» գոհը⁴⁵։

Մեսրոպյան վարժարանի ու նրա երախտաշատ մանկավարժի, ինչպես և գաղթաշխատի մշակութային բնկերությունների շուրջը ծավալված պայքարից առաջադիմական ուժերն, այսուամենայնիվ, դուրս էին գալիս ամրացած, դասեր ստացած։ Ամբողջությամբ վերցրած այդ պայքարում փաստորեն չափվում էին հին և նոր, խավարամոլ ու պահպանողական և լուսավորչալ ու առաջադիմական ուժերը։ 1860-ական քվականների սկզբներից ծանրությունը լիովին առաջադիմականների կողմն էր և հայ մշակույթը Զմյուռնիայում իրական ծաղկում սկսեց ապրել հենց այդ շրջանից։ Դա ակնհայտ է դառնում «Ծաղիկ» հանդեսով և Մամուրյանի ստեղծած «Արևելյան մամուլ» առաջադիմական պարբերականի արտասովոր երկարակեցությամբ և դեմոկրատական ուղղությամբ։ Դա է ապացուցում նաև «Հայոց բնքերցատան» փաստը։ Ստեղծվելով 1869 թ., այդ բնքերցատունը շատ շուտով վեր է ածվել մի ուրույն կանառի, որից օգտվել և որտեղ կարգալ ու պարապել կարող էր ամեն ոք՝ առանց որևէ խտրության։ Բնքերցատունն ուներ հատուկ շենք, նախ քանգարան, շուրջ 3000 կտոր բազմալեզու (նաև ռուսերեն) գրականություն, հին ձեռագրեր։ Այնտեղ առնախոսություններով հանդես էին գալիս ժամանակի նշանավոր մտավորականները (նաև կանայք)՝ բնագրկելով ամենագանազան քեմաները, ներառյալ նաև գիտության հարցերը, բննարկվում էին արդիական խնդիրներ։

Առհասարակ գմյուռնահայ պարբերականներ և մշակութային բնկերություններն իրենց գերազանց մեծամասնությամբ կարճատև կյանք են ունեցել։ Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այսպիսի վիճակագրությունը։ Զանազան աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններով 1839—1922 թ. Զմյուռնիայում լույս է տեսել հայերեն 38 քերթ և ամսագիր, որոնցից 10-ի միայն առուն է հայտնի։ Պահպանված 28 պարբերականներից 17-ը գոյություն են ունեցել 1—2 տարի, 7-ը՝ 3—4 տարի, 1-ը՝ 7 տարի և միայն 3 պարբերական են ավելի երկարակյաց եղել՝ «Արշալույս արարատյանը» (1840—1887), «Արևելյան մամուլը» (1871—1909, 1919—1921), և «Շտեմարան պիտանի գիտելացը» (1839—1853), որ

⁴⁴ St'eu „Société de Sunie: formée á Smyrne...“, Smyrne, 1844, 20p.

Այս աղբյուրից օգտվել ենք կենսաթոշակառու Գր. Փափուզյանի թարգմանությամբ։

⁴⁵ «Ծաղիկի» խմբագիր Գր. Զիլինկիյանի բացատրությամբ «Նոսպետություն» անունն է տրվում «այն ամեն անձանց, որք լուսավորության թշնամի են» («Ծաղիկ», 1861, էջ 51)։

գրեքե առնչություն չունե հայ գաղթաբանի հետ, և ընդհատումներով հրատարակում էին ամերիկյան միսիոներները՝ նախ Զմյուռնիայում, ապա Կ. Պոլսում:

Հատկանշական է «Մաղիկի» օրինակը: Զմյուռնիայում նա հրատարակվել է 1861—1865 և 1867 թթ.: Պարբերականը հիմնադրել է Մեսրոպյանի նախկին սան Դրիգոր Զիլենկիրյանը (1833—1923), որին շուտով ընկերակցել է Արմենակ Հայկունին (1835—1866), ինչպես նաև Գ. Կոստանդյանը, ապա և՛ Մ. Մամուրյանը: Դա, ըստ էության, Հ. Սրվանյանի «Մեղուի» հետ միասին, արևմտահայ դեմոկրատիայի մարտական օրգանն էր, ժամանակի առաջադիմական գաղափարախոսության ամբիոնը, հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ջերմեռանդ պաշտպանն ու շատագուր: Զմյուռնահայ ոչ մի պարբերական թերևս այնպիսի մեծ ընդունելություն չի գտել ընթերցողների, մանավանդ հին օրերի երիտասարդության շրջանում, ինչպես «Մաղիկը», և ոչ մի այլ պարբերական նրա չափ հալածանքների չի ենթարկվել պահպանողականության ու քուրական իշխանությունների կողմից: «Մաղիկը» հենց այն մարտական օրգանն էր, որ, Ռ. Պերպերյանի խոսքերով առած, մարտնչում էր լուսի համար՝ խավարի դեմ: Նրա զենքն ազատությունն էր ու առաջադիմությունը, նաև ճշմարիտ խոսքը: «Մաղիկն», անկախ իր ոչ երկարատև գոյությունից, խորակոս բացեց հայ մամուլի, գրականության և հասարակական մտքի ասպարեզում: Այն, ինչ հաջողվեց անել «Մաղիկին» և նրա աշխատակիցներին, արդյունք էր գերագույն տոկոսնության: Մեծ էր նրանց հավատը, և նրանք մինչև վերջ ցած չդրեցին զենքը, իսկ երբ քողեցին պայքարի ասպարեզը, ապա դա արեցին առանց մի քայլ անգամ նահանջելու:

Մխիթարական չէ Զմյուռնիայի մշակութային ընկերությունների վիճակագրությունը: Արդեն հիշատակված «Սյունյաց ընկերությունից», «Արագածոնյաց ընկերությունից», «Հաշտենից միությունից», ինչպես և «Հայ ընթերցատներից» բացի ստեղծված 15 նման հաստատությունները, որոշ բացառություններով, իրենց գոյությունը պահպանել են լոկ մի քանի տարի: Դրանցից երջանիկ բացառություն է կազմում «Աղբատասիրաց ընկերությունը», որը գոյատևեց 27 տարի (1861—1894), իսկ նրա շարունակությունը կազմած «Աղբատախնամ ընկերությունը»՝ մինչև գաղութի վերացումը (1896—1922): Սակայն այս ընկերությունները մշակութային նպատակներ չէին հետապնդում, այլ ստեղծված էին ազգային հիվանդանոցին աջակցելու և գաղթաբանի հայությանը բժշկական օգնություն ցույց տալու համար: Նույնատիպ մի այլ ընկերություն

ևս՝ «Տիկնաց հոգատար (ապա՝ որբախնամ) ընկերությունը» համեմատաբար երկար է գոյատևել (1879—1893):

Իր երկարատև գոյությամբ, նաև ծավալած ազդեցությամբ ու լայն գործունեությամբ, բացառություն է կազմում նաև «Հնիփսիմյաց կրթասիրաց ընկերությունը», որը ստեղծվել է 1881 թ. և գործել է մինչև գաղութի անկումը: Այդ ընկերությունը հիմնել են Զմյուռնիայի մի խումբ կրթված ու ազդեցիկ հայունիներ՝ գերազանցապես աղջիկների Հնիփսիմյան վարժարանի սանունիներ, նպատակ ունենալով հոգ տանել գաղթաբանի աղջիկների կրթության ու դաստիարակության մասին: Ընկերությանը հաջողվեց ստեղծել գաղութի առաջին մանկապարտեզը (1888)՝ իր առանձին շենքով, որ նվիրաբերել էին Նսայան եղբայրները: Այնտեղ առանց որևէ վնասի անհրաժեշտ խնամք և դաստիարակություն էին ստանում 150—200 երեխաներ՝ գերազանցապես Զմյուռնիայում ապաստանած գաղթականների քնտանիքներից: Նույն նպատակն էր հետապնդում նաև «Ներսիսյան որբասիրաց ընկերությունը», որի հիմնած որբանոցում (1897) ուսում և դաստիարակություն էին ստանում հայաբնակ զանազան ֆաղաններից Զմյուռնիա փոխադրվող որբացած երեխաները:

Առհասարակ պիտի նշել, որ Զմյուռնահայ գաղթաբանը, թերևս ի տարբերություն այլ գաղթաբանների, պատշաճ ուշադրություն է դարձրել օգնության կարոտ մարդկանց: Դեռ XVIII դ. գաղութն ուներ իր հատուկ տեղը, որտեղ բուժվում էին հիվանդ մարդիկ: Այդպիսի տնակներում, որ կոչվում էին «Մորթափա» (մահատուն), բուժվում էին ժանտախտով հիվանդացողները: Հետո այդ նույն տեղում Հանի Հայրապետ առնունով մեկը հիմնել է մի ֆանի սենյակներ: Բայց ահա դարամուտին՝ 1802 թ., գաղութը կառուցել է կանոնավոր հիվանդանոցի շենք, որը մոտ ութսուն տարի, մինչև 1878 թ., երբ Սպարաբլանների հոգացողությամբ հիմնվել է մի նոր ֆարակերտ, եռահարկ շենք, բավարարում էր գաղթաբանի կարիքները⁴⁶:

Նշանակալից է, որ Զմյուռնիայի ս. Կուսավորիչ հիվանդանոցն ուներ իր սպասարկող լրիվ կազմը, ձեռքար բուժում էր աղբատներին: Բժիշկները օգնում էին նույնիսկ տնային հիվանդներին, ձեռք տրամադրում դեղորայք: Հիվանդանոցն ուներ նրա գործունեությանը հսկող հո-

⁴⁶ Ազգային հիվանդանոցի մասին տե՛ս Հ. Քոսյան, Ուլ. աշխ., էջ 144—176, 180—192, «Արևելյան մամուլ», 1902, էջ 345—349, 359—385:

զարաճումների պարբերաբար բնորոշ խորհուրդ: Բնորոշ է և այն, որ «Ազատասիրացն» իր հիմնական խնդրից բացի տասնյակ տարիներ անգնահատելի աշակցություն է ցույց տվել «հիվանդանոցից դուրս գրված անկար հիվանդներին»՝ հոգալով քե՛ր բժշկի և քե՛ր բուժման, հաս ղեղատան բոլոր ծախսերը: Միայն մեկ տարում՝ 1875 թ. ընկերությունը բուժել է 253 հիվանդի և օգնել ավելի քան 600 կարիքավորի:

Մնայուն գործունեությամբ, իր կարևորագույն գոյությունից անկախ, նշանավորվել է հաս Ջմյունիայի մի այլ մշակութային ընկերություն՝ «Վասպուրական քառոնը», որ գործել է 1861—1864 թթ.⁴⁷: Գաղթախի առաջավոր երիտասարդության և Կ. Պոլսի Արևելյան քառոնի ուժերով «Վասպուրական քառոնը» քարգմանական պիեսներից բացի բեմադրել է հայ դրամատուրգների (Մ. Պեշկեպաշյան, Ս. Վանանդեցի, Ս. Ռդլյան, Թ. Թեբգյան և ուրիշներ) գործերը, հայերեն բեմադրությունների հետ միասին, բեմ է հանել նաև քուրբերեն պիեսներ: Թատրոնն իրենով նշանավորել է զմյունահայ մշակութային կյանքի ծաղկումը և իր ազգային-դեմոկրատական ոգով հսկայական խանդավառություն է առաջացրել գաղթախի հայության շրջանում: Հատկանշական է, որ ամեն մի բեմադրությունից առաջ դերասանները երգում էին, Հ. Սրվանյանի «Արի հայկազուն» երգը: Թատրոնը մեծ տպավորություն է թողել Մ. Նալբանդյանի վրա, և նա իր ուրախությունն է արտահայտել, հաս հաջողություն մաղթել «չնաշխարհիկ ասպարեզի մեջ»: Թատրոնն ունեցել է իր շենքը և ներկայացումների համար անհրաժեշտ կանավորումները. նույնիսկ բեմադրություններից մեկի ժամանակ «Վասպուրականի անդամ Միրզայան (խոսքը Սարգիս Միրզայանի մասին է—Մ. Հ.) ձիով իբրև Միմոզա երեցած է բեմի վրա, ինչ որ մեծ տպավորություն գործեց»⁴⁸: Ցավով «Վասպուրական քառոնը» չուտով զաղարել է գործելուց՝ դերասանների գծադրության հետևանքով:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք Ջմյունիայի հայկական գաղթախն իր գոյության ամբողջ ընթացքում շարունակ տոկում էր, մեծ նիգեզ գործադրում համախմբվելու, զարգացնելու հայ մշակույթը, պուլմաններ ստեղծելու ազգապահպանության համար: Սուլթանական Թուր-

հիայի պայմաններում այդ ջանքերն սկզբից երբ դատապարտված էին անհաջողության, իսկ այն, ինչ կարողանում էր անել իր ազգային դիմագիծն ամեն ինչից վեր դասող զմյունահայությունը՝ հաջողվում էր գերագույն նիգեզի գնով: Ամեն ինչ, որ կարող էր նպաստել հայապահպանությանը, հայ մշակույթի զարգացմանը Ջմյունիայի գաղթախում՝ մամուլ, գրատպություն, զանազան ընկերություններ, մասամբ նաև վարժարաններ, ի վերջո զոն էին գնում կամ գաղութի ներսում բուրբուլվող հակամարտություններին կամ բուրբակն իշխանությունների դավերին ու հալածանքներին⁴⁹:

Այդ պայմաններում հատկապես ծանր երկունքով էր ասպարեզ գալիս գիտական միտքն ու գիտական հայեցողությունը: Թուրքիայում, գրեթե մինչև մեր դարի սկիզբը, քիչ քան շատ պայմաններ չկային գիտության զարգացման և գիտությամբ զբաղվելու փորձ անողների համար: Դրան ավելանում էին հայկական որոշակի շրջաններում դեռևս իշխող խավա-րամոլությունը, կրոնական աշխարհայեցողության քանձը խավարը, առաջադիմության ու գիտության դեմ կատաղությամբ հանդես եկող պահ-

⁴⁹ Վերջին տարիներին մտաքրքրություն է դրսևորվում դեպի զմյունահայ գաղթախի պատմությունը: Հաճելի այդ մտաքրքրության արդյունքը, սակայն, ելքն չենք տեսնում ես հապտապ թիված հողվածներ, բրոնք տարօրինակ թողտվությամբ երևան են հանվում գիտական լուրջ հանդեսներում: Այդպիսի մի օրինակ է Ա. Ա. Խառատյանի «Ջմյունահայ լուսավորական շարժումների պատմությունից (19-րդ դարի 40—60-ական թթ.)» հաղորդումը («Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 1972, № 1, էջ 227—236): Հեղինակն իր հաղորդումը գրել է առանց աղբյուրներին պատշաճորեն ծանոթանալու, փաստական կոպիտ սխալներ է թույլ տվել, Ջմյունիայի մշակութային ընկերությունների և տպարանների ու պարբերականների պատմությունն աղավաղված է ներկայացրել: Անհիմն է մասնավորապես «Սյունյաց ընկերության» մասին հեղինակի պնդումը, թե իբրև նրան նյութական օգնություն չի ցույց տրվել: Մերոպցան վարժարանի, միսիոներական և այլ տպարանների մասին հաղորդման մեջ բերվում են բոլորովին սխալ տեղեկություններ: Միշտ չեն և նախկինում թույլ տրված սխալների կրկնություն են այն տեղեկությունները, որոնք բերում է հեղինակը «Երկասեր», «Շտեմարան պիտանի գիտելյաց», «Ուսումնասեր» պարբերականների և «Թանգարան հասարակաց» հրատարակության մասին: Աղավաղված են հաղորդման մեջ հիշատակվող մի շարք գործիչների անունները և այլն: Խառն ու անհիմն են հեղինակի հաղորդման ընդհանրացնող մասում արվող հետևությունները, սյուրբունակ են տեսական եզրահանգումներ կատարելու նրա ճիգերը: Նույնպիսի աղավաղումներ են պարունակում նույն հեղինակի զմյունահայ գործիչներին նվիրված հողվածները, որոնք տեղ են գտել ԳԱ «Լրաբեր» (1973, № 11) և «Բանքեր Երևանի համալսարանի» (1975, № 1) հանդեսներում:

⁴⁷ Տե՛ս Գ. Ստեփանյան, Նշվ. աշխ., էջ 268—288:

⁴⁸ «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 1963, № 2, էջ 91: Մ. Նուպարյանի նամակում հաղորդվող այս փաստը Գ. Ստեփանյանի մոտ սխալ ընթերցման հետևանքով վերագրված է Ա. Միրիմանյանին, իսկ նամակի հասցեատերը Հր. Ասատուրի փոխարեն համարված է Ա. Չոպանյանը (տե՛ս Նշվ. աշխ., էջ 284):

պանդակաճառքի անվերջանալի դավերը: Գրանով պետք է բացատրել բուրժուական գաղափարներում գրեթե համատարած իշխող ամբողջական գիտական արտադրանք տալու տեսակետից: Որոշ բացառությամբ դա բնորոշ է նաև գմյուռնահայ իրականությանը:

Գիտության առաջընթացին, որով նշանավորվեց XIX դ., գմյուռնահայ գաղափար գրեթե անհաղորդ մնաց: Դժվար է մատնանշել որևէ գմյուռնահայ գործչի, որ մինչև դարակեսը ինչ քն շատ չափով լքեռեն գրադված լինեն գիտության այս կամ այն ասպարեզով: Նույնիսկ հայագիտությունը մինչև դարի վերջին ֆառորդը Զմյուռնիայում զարգացում չի ապրել, իսկ բնագիտությունը մնացել է գրեթե անձանք:

Բայց գաղութի միջազգային սերտ կապերը, կրթական գործի ու հայ մշակույթի որոշակի զարգացումն ու առաջընթացը, արևմտյան, մասնավորապես ֆրանսիական, գրականությանն ու լեզուներին հաղորդակից լինելը, առաստաղի դարաշրջանի ոգին պահանջ էին առաջադրում սրափ հայացք ձգել գիտության բնագավառում մյուս ժողովուրդների կատարած առաջընթացին, արձագանքել այս կամ այն գիտական հայտնագործությանը:

Բուն գիտությամբ զբաղվելու անդրանիկ փորձերն արևմտահայ իրականության մեջ կապվում է Պողոս Մելիքճանյանի հետ, որը հայտնի է հենց այդ պատճառով ստացած պատվանունով՝ Ֆիզիկա Պողոս (1788—1855): Նա խախտելով կրոնական մտածողության շրջանակները, փորձել է նշմարացի բացատրություններ տալ մարդուն շրջապատող իրական աշխարհի առանձին երևույթներին, մասնավորապես զբաղվել է տրամաբանությամբ և, դատելով որոշ վկայություններից, բուսաբանությամբ, կատարում էր փորձեր, լավատեղյակ էր գիտության տարբեր բնագավառներին:

Ֆիզիկա Պողոսի գործունեությունը, որոշ ընդհատումներով, ծավալվել է Կ. Պոլսում, բայց հայտնի չափով առնչվում է նաև Զմյուռնիայի հետ: Նա ծնվել ու մեծացել է Զմյուռնիայի արվարձան Գրգազան (Կրկաղաշ) գյուղում: Երեք տարի սովորել է Մեսրոպյան վարժարանում՝ աշակերտելով Հովն. Վանանդեցուն: Այնուհետև 1820—ական րվականներին, նա երկու տարի դասավանդել է Մեսրոպյանում: Առնաստակ նա լավատեղյակ էր Զմյուռնիայի հայկական կյանքին ու իրականությանը, տեսական ու մտերմական կապեր ուներ նրա լուսամիտ գործիչներից շատերի, մասնավորապես Գր. Կոստանդյանի հետ⁵⁰:

Ֆիզիկա Պողոսի կյանքն ու գործունեությունը բնորոշ է արևմտահայ իրականության մեջ գիտությամբ զբաղվող գործիչների համար: 1839 թ. նա ապաշխարության է ամուրվել Սեբաստիայի ս. Կարապետ վանք: Ըստ որում նա ամուրվել է Պալյան Կարապետ ամիրայի ջանքերով և Հովն. Զամոնյանի խարդավանքների հետևանքով ու անմիջական մասնակցությամբ: Պատրիարքաբանը բռնագրավել է նրա 16 ձեռագիր աշխատությունները, որոնք այդպես էլ անհայտացել են: Հետագայում նրա գրած մեծ քվով ուսումնասիրություններից կենդանության ժամանակ հրատարակվել են լոկ առանձին հատվածներ⁵¹, իսկ մահվանից շատ տարիներ հետո՝ 1876 թ., լույս է տեսել մի ոչ մեծ հատորիկ՝ «Տրամաբանություն Ֆիզիկա Պողոս պատվիրյուն ի պետս դպրոցականաց», որին կցված է նաև հեղինակի կենսագրականը: Միայն այդպիսի մնացած բոլոր գործերը, ներառյալ նաև ամուրից ազատվելուց հետո գրած 14 ուսումնասիրությունները, մնում են անհայտ:

Տարաբախտ գիտնականը գիտությանը նվիրվելով, ինքնըստինքյան, խիզախ ֆայլ է կատարել: Նա որպես գիտնական-մտածող, որպես դիպուկ սրախոս մարդ, որպես առաջավոր մտավորական և կղերա-ամիրայական վերնախավի դեմ պայքարող գործիչ որոշակի ավանդ ունի⁵², նաև ներգործել է ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ գմյուռնահայ իրականության վրա:

Ավելի ողբերգական եղավ դարձյալ Զմյուռնիայի հետ առնչվող մի այլ գործչի՝ Պետրոս Թեկերի (1796—1881), եակատագիրը: Շուրջ հիսուն տարի նախկին վարդապետն ապրել է Զմյուռնիայի Պունա գյուղում, ապրել է միայնակ, արտասովոր կենցաղով, աշխարհից ու իրօրյա վարք-ուրբաբից, մարդկությունից անդառնալիորեն հիսաքափված ու մեկուսացած: Այդ տասնամյակներին, սակայն, իր առանձնատանը, որի հակառակ դրոշմված էր «Տանար իմաստության», նա զբաղվել է գիտությամբ՝ ճիշտ է անպտուղ ու ժամանակավրեպ, բայց մարդկության

յանի ֆոնդ, քաժին 4, վ. 142: Այստեղ պահպանվում են նաև նրա մի քանի գրությունների ընդօրինակությունները:

⁵¹ Տե՛ս «Աստղիկ արևելյան», 1855, էջ 69—75, 85—100:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104—106, «Մասիս», 18 հունվարի 1892, № 3972, էջ 288—290 (Ե. Օռյանի հոդվածը), «Վոյա», 1908, էջ 852—856, Վ. Զարդարյան, Հիշատակարան, հ. 1, Գանիթ, 1933, պրակ. է, էջ 59—68, Էդ. Հարությունյան, Հայ փիլիսոփայական միտքը XIX դ. առաջին կեսին, Երևան, 1935, էջ 35—40, 113—120 և հետո, Հ. Մասարյան, [Հայ. մատենագիտություն և հայ մատենագիրներ], ԳԱԹ, ֆոնդ № 17/1, էջ 242—246:

⁵⁰ Գր. Կոստանդյանի համար Ֆիզիկա Պողոսին՝ գրված 1846 թ. օգոստոսի 27-ին, տե՛ս Զարեհի անվան գրականության և արվեստի թանգարան՝ ԳԱԹ, Ազատ-28

համար բարիք գործելու անօրինակ նվիրումով: Նա ցանկանում էր, որ աշխարհն ու մարդկությունն ապրեն համաձույլ, առանց պատերազմների ու միմյանց դեմ պայքարելու: Ըստ նրա մարդկությունը պետք է ունենա միմիայն մի կրոն ու խոսի միայն մի լեզվով: Եվ նա իր տանաբուն, ուր բնդունում էր միայն աղամարդկանց և որտեղ եղել է նաև Գ. Սրվանձտյանը, ստեղծել է այդ լեզուն: Ավելին, նա տպագրել է իր ստեղծած լեզվի բերականությունը, բառարանը, ինքը նրանով գրել է բանաստեղծություններ, նույնիսկ երաժշտության նոտաներ է հորինել և իր գրքերն ընծայում էր ցանկացողներին, նրանց սովորեցնում էր իր լեզուն՝ ինքը վճարելով դրա համար⁵³: «Ուրեմն էլ առօրինակ և անբռնազորսիկ էր այդ գործիչը,—նկատել է Ա. Կարինյանը,—նա էլ էր բնորոշում բազմազգ հաղափի (Զմյուռնիա—Մ. Հ.) բնակչության որոշ շերտերի մտայնությունը: Այսպիսի ոչ մի ուրիշ Թեկեր չէր կարող ծնվել և սնվել հին Թուրքիայի որևէ այլ հաղափում»⁵⁴:

Գիտությամբ զբաղվելու այն որոշ ձգտումներին, որ կարող էին երևան գալ անող երիտասարդության շրջանում, նպաստում էին մասնավորապես զմյուռնահայ մամուլի էջերում հրատարակվող հակիրճ, բայց մատչելի առանձին հոդվածներ գիտության որոշ ասպարեզների մասին:

Գիտությամբ զբաղվելու առաջին նշանակալից ֆալյը Զմյուռնիայում կատարեց Գալուստ Կոստանդյանը (1840—1898): Դեռ Մեսոպոլիսում սովորելու տարիներին նա մամուլում հանդես էր գալիս օտար լեզուներից կատարած բարգմանություններով: Տակավին պատանի հասակում, անշուշտ բնականական դաստիարակության, մասնավորապես լուսավոր գաղափարներով ու մշակութային գործունեությամբ հայտնի իր հոր ազդեցության շնորհիվ, նա հրապուրվում է գիտությամբ: 1855 թ. նա հրատարակում է մի տախտակ եգիպտական նշանագրերի Շամպոլյոնի վերծանությամբ, իսկ 1859 թ. նա լույս է ընծայում «Հասարակաց բանգարան» խորագրով իր գիտական մատենաշարը: Գիտությամբ խանդավառված պատանին հրատարակում է 16 զբոսայգի և դրանք ձեռք բաժանել տալիս ընթերցողներին: Դրանցից յուրաքանչյուրը նվիրված էր գիտության մի առանձին ասպարեզի՝ գանգաբանությանը, երկրաբանությանը, ձգողաբանությանը, էթիմաբանությանը, էթիմաբանությանը ու կալվանաբանությանը, կենդանաբանությանը, բուսաբանությանը, ջերմաբա-

նությանը, առողջաբանությանը, աստղաբանությանը, լուսաբանությանը, մագնիսաբանությանը, միսմեթաբանությանը, նմանաբանությանը, մրր-նոլորտաբանությանը, ձայնաբանությանը⁵⁵:

Հայ առաքաղիմական մամուլը, մասնավորապես Ստ. Ոսկանյանի «Արևելք» և «Արևմուտք», ողջունել են Գ. Կոստանդյանի նախաձեռնությունը, նույնիսկ նշել նրա բարի օրինակը հարուստ ընտանիքներին համար⁵⁶:

Դրանով «ծիր և ուսումնասեր երիտասարդը» չի սահմանափակվել: Նա տարվել է երաժշտությամբ, գրել ինֆնուրայն գործեր, նույնիսկ աշխատում էր օպերայի վրա, հանդես էր գալիս լուրջ հետաքրքրություն առաջացնող երաժշտագիտական հոդվածներով: Ապա, ինչպես հիշատակվում է առանձին աղբյուրներում, «Յոհան» բնդհանուր խորագրով պրակներ է հրատարակել ֆրանսերեն լեզվով, որին տիրապետում էր հայերենին հավասար: Նա ընտրվել էր Փարիզի Ասիական ընկերության անդամ:

1878 թ. Տեանյան Լիբայրների տպարանը հրատարակել է Գ. Կոստանդյանի «Մեքոդի վրա» գիրքը, որ ռումբի պես պայքել է արևմրտահայ իրականությունում, շոնդալից հարվածով իջել կղերա-պահպանողական բանակի գլխին: Նա նույնիսկ ստիպել է Ստ. Ոսկանյանին խախտելու իր տասնամյա լուրջությունը և Գ. Կոստանդյանի դեմ հանդես գալու հատուկ պամֆլետով՝ արժանանալով Զմյուռնիայի «լատինաց առաջնորդի» բարեմադրաբաններին, ինչպես և արձագանք գտնելով էմիլ Լիբրեի փարիզյան հանդեսում⁵⁷:

«Մեքոդի վրայի» դեմ է ելել արևմտահայ ամբողջ մամուլը, նույնիսկ «Արևելյան մամուլը»: Նրա դեմ հատուկ բողոքումով հանդես է եկել ամերիկյան միսիոներների պարագլուխ Վուտը: Հեղինակի գլխին թափվեց եկեղեցու անեծքը, պատիարհարանը բանադրեց գիրքը, նույնիսկ, ինչպես վկայում են, այլեց նրա տպաբանակը:

Գ. Կոստանդյանի «հանցանք» կրոնի դեմ հանդես գալն էր, մարդկության պատմության մեջ նրան վերագրվող առաքաղիմական դերի իսպառ բացառումը: Նա ամենաշոշալ գույներով փառաբանում էր

⁵³ Այդ հրատարակությունների մասին ազդեցող տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 572, 30 մայիսի 1858, № 573, 13 հունիսի 1858, № 575, 11 հուլիսի 1858, № 587, 26 դեկտեմբերի 1858:

⁵⁶ Տե՛ս «Արևմուտք», 1859, էջ 8: Տե՛ս նաև «Արևելք», 1856, էջ 251:

⁵⁷ Տե՛ս մեր հոդված-հրապարակումը «Կալուստ Կոստանդյանը, Ստեփան Ոսկանյանը և էմիլ Լիբրեն», («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 1, էջ 131—164:

⁵⁴ Պետրոս Թեկերի մասին տե՛ս Ա. Այվազյան, Շար հաջ կենսագրությանց, Կ. Պոլիս, 1893, պրակ 2, էջ 91—97, պրակ. 3, էջ 137—140:

⁵⁵ Գ.Ա. «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7, էջ 35:

գիտությունը և մարգարեաբար ավետում, որ գալի՝ XX դ. գիտության դարն է, որին պետք է նախապատրաստել երիտասարդ սերնդին⁵⁸։ Նրա գրի բնաբանը և եզրափակիչ կոչն է «Հասաշաղիմությունը գիտությամբ»։ Սա է նաև նրա ֆրանսիական գիտական մամուլում հրատարակած ծրագրային հոդված-կոչի նշանաբանը։ Հանուն դրան էր հաօրենքում տեղում իր նոյս գրադարանում Զմյուռնիայի Հայնոցում իր գողտրիկ հատորում ամփոփելով մարդկային հասարակության զարգացմանը նվիրված իրեն անհրաժեշտ գաղափարները համարյա բոլոր արժեքավոր հրատարակություններից՝ մինչև Կ. Մարքսի «Կապիտալը»։ Այդ նպատակով նա ցանկանում էր հրատարակել մի ամբողջ մատենաշար։ «Մեթոդի վրա» գիրքն այդ մատենաշարի առաջին հատորն էր, երկրորդն արդեն ավարտել էր և շուտով տպագրության պիտի հանձներ։ Փարիզից, ակադեմիկոս էմիլ Լիքրեն հրապարակայնորեն նրան ջերմ աջակցություն էր խոստանում։

Բայց արևմտահայ իրականությունը պատրաստ չէր այն խիզախությանը, որին կոչում էր Գ. Կոստանդյանը։ Կռներ, բոս իշխող մտահայեցության, այն փառախն ու ամբոցն էր, որտեղ ապաստան է գտնում ամեն ինչից զրկված հայ ժողովուրդը և այդ ամբոցի փոշին անցած սրբելու իրավունք չունեի ոչ մի հանձնար։ Գ. Կոստանդյանը ստիպված էր լռել մինչև իր մանր՝ վախճանվելուց առաջ իր գրադարանը, որի արժեքը հասկացող ու տնօրինությանն արժանի որևէ հաստատություն չկար արևմտահայ իրականության մեջ, նվիրելով հունական ընթերցատանը և պատվիրելով աչքել իր ամբողջ գրավոր ժառանգությունը։

Արևմտահայ իրականության այդ պայմաններում էր, որ զմյուռնահայ գործիչ Գրիգոր Մսերյանը ձեռնամուխ եղավ գիտական հանդեսի հրատարակության, որպեսզի պրոպագանդի գիտությունն ու դրական իմաստասիրությունը, ծավալի գիտական շարժում։ Նա հավակնում էր սկզբնավորել մի նոր հոսանք և խթանել արևմտահայ հասարակական մտքի առաջընթացը։ Դա նաև մի նոր մարտահրավեր էր դնել ուժեղ պանդանոսական բանակին ու նրա պարագլուխներին։ «Մեթոդայի» ասպարեզ գալով փաստորեն նոր փորձ էր արվում համախմբելու զմյուռնահայ առաջադեմ գործիչներին, նրանց, որոնք դեռևս լուրջ հույսեր էին կապում արևմտյան առաջավոր գիտության հետ։

⁵⁸ Գ. Կոստանդյան, Մեթոդի վրա, Նրևան, 1961, էջ 189։ Տե՛ս նաև «Արևելյան մամուլ», 1902, էջ 386—392 և 401—411։

Զմյուռնահայ այդ գործիչը դեռևս գտնվում է արևմտահայ հանրավի մոռացված մտավորականների (Ս. Փափագյան, Ս. Վանանդեցի, Հ. Տեռեյան, Մ. Աղաբեկյան, Ռ. Պերպեյան, Ե. Տեմիրճիպաշյան և այլն) շարքում։ Խոսքը ոչ այնքան նրանց առանձին ուսումնասիրություններ նվիրելու անհրաժեշտության մասին է, որքան նրանց ծառայությունները հականե-հանվանե վեր հանելու և ըստ արժանվույն գնահատելու մասին։

Սնցյալի ուսումնասիրողները Գր. Մսերյանի մասին հիշել են լուրջ իրենց կենսագրական ակնարկներում⁵⁹։

Սովետահայ ուսումնասիրողներից Գր. Մսերյանի, ինչպես և Մ. Նուպարյանի անունը հիշատակել ու նրա գործունեությունը պատշաճորեն ուսումնասիրելու խնդիր է դրել Ա. Բ. Կարինյանը՝ «Արևմտահայ լուսավորիչները 60—70-ական թվականներին» իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ։ «Արևմտահայ լուսավորիչների մեջ,—գրել է Ա. Բ. Կարինյանը,—նշանակալից տեղ են գրավում այն գործիչները, որոնք անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին հանդես են եկել Քուրճիպի ծովափնյա Զմյուռնիա ֆաղափում։ Դրանք միմյանց հետ սերտորեն կապված գործիչներ էին—կուռ և ուրույն հայրենասիրական-դեմոկրատական շարժման ջանակիրներ։ Առաջավոր այդ գրողները կտրված չէին պոլսահայ ազգային-ազատագրական շարժումներից։ Հայ հայրենիքի ազատագրման մոտենիկներ էին նրանք և հայ ժողովրդի կուլտուրական-ֆաղափական ինֆնուրույնության համար պայքարող մարտիկներ»։ Այդ լուսավորիչների համար բնորոշն այն է, որ նրանք հայրենասիրական պատգամներով զինված «խորապես համոզված էին, որ հայ ժողովրդի ազգային կուլտուրան կարող է և պիտի բարգավաճի զինված եվրոպական առաջավոր գիտության սուր զենքերով»⁶⁰։

Այդպիսի գործիչներից Ա. Բ. Կարինյանը հիշատակում է Գ. Կոստանդյանին, Ա. Ճիգմեկյանին (Հայկունի), Գ. Չիլինկիրյանին, Մ. Նուպարյանին և Գր. Մսերյանին։ Իր ուսումնասիրության շրջանակներից էլենելով նա անդրադարձել է միայն առաջին երեք գործիչներին. «Ես կանգ չեմ առնում Մսերյանի և Նուպարյանի գործունեության վրա»⁶¹։ Ընդգծելով, որ «մոռացված այդ գործիչներից ոչ մեկն արժանավոր չափով չի գնահատվել հայ կուլտուրայի պատմությանը նվիրված հին հետազոտությունների մեջ», Ա. Բ. Կարինյանը օրինաչափ է համարում,

⁵⁹ Տե՛ս Վ. Զարդարյան, Հիշատակարան, Գանիթե, 1940, պրակ. Գ, էջ 38—42։

⁶⁰ ՎԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7, էջ 33։

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 49։

որ սովետահայ ուսումնասիրողները հայ ժողովրդի մոռացված գործիչներին գնահատեն, նրանց գործունեությունը պատշաճորեն վեր հանեն:

Սովետահայ գիտնականների հետազայում լույս տեսած առանձին հետազատություններում նույնպես որոշ հիշատակություններ կան Գր. Մսերյանի մասին: Պրոֆեսոր Հ. Գաբրիելյանը «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության» մեջ⁶² Գալուստ Կոստանդյանին նվիրված հատվածում, հիշատակում է Գր. Մսերյանի և նրա «Մետեորա» պարբերականի մասին: Նրա վերաբերմունքն ընդհանրապես դրական է, սակայն ուսումնասիրողն անհիմն կերպով է Սյունուն (Գր. Մսերյան) մեղադրում իբրև «Մեթոդի վրա» զիրքը պախարակողի⁶²: Ընդհակառակը, «Մետեորայի» խմբագիրը՝ դատապարտում էր Գ. Կոստանդյանի երկը ֆենադատողներին, ինչպես դա կտեսնենք իր տեղում:

Կարելի է քվարկել նաև հին ու նոր մի ֆանի ուսումնասիրություններ, որոնցում հիշատակվում են Գր. Մսերյանը և նրա պարբերականը, կամ հանդիպում են նրանցից ֆալսիդ մեջբերումներ: Սակայն դրանք պատկերը ոչնչով չեն փոխում: Արևմտահայ նշանավոր գործչի արգասավոր գործունեությունը և նրա բովանդակալի պարբերականը կարոտ են ուշադիր ուսումնասիրության:

Մեր այս աշխատանքը դա անելու լուրջ մի փորձ է՝ առանց բոլոր հարցերը լրիվ սպառելու հավակնությամբ:

⁶² Տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1959, էջ 349:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա) ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ ԵՎ
ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մեր մատենագրության մեջ Մսերյանների տոհմը, որից սերվում է և Գր. Մսերյանը¹, հայտնի է իր այն ճյուղով, որ Զմյուռնիայից գաղթելով հաստատվեց նախ Բեսարաբիայում, ապա Մոսկվայում, որ մինչև վերջերս ապրում էին նրա ներկայացուցիչները՝ Մսեր և Զարմայր Մսերյանների ժառանգները²: Բայց այդ տոհմի բնօրրանում՝ Զմյուռնիայում մնացած ճյուղը, թեև ավելի բազմասերունդ և դարձյալ մտավորական ու նաև առևտրական շատ գործիչներ տված, համարյա անհայտ է հայ մշակույթի պատմությունն ուսումնասիրողներին:

Գրիգոր Մսերյանը, որ Մսերյանների այդ ճյուղի առավել հայտնի

¹ Գր. Մսերյանի գործունեությանը մենք համառոտակի անդրադարձել ենք «Զմյուռնահայ մտավորականներ Գրիգոր Մսերյանը և Մեսրոպ Նուպարյանը» հոդվածում (տե՛ս ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1961, № 6, էջ 25—40):

² Զարմայր Մսերյանի (1836—1899) որդին, պրոֆեսոր-դոկտոր Լևոն Մսերյանը (1867—1933) խոշոր լեզվագետ էր, դասավանդել է Մոսկվայի և Վարշավայի համալսարաններում, հեղինակ է մի շարք աշխատությունների: Մյուս որդին՝ Ռուբեն Զինարովը (1869—1943), հայտնի է իր դերասանական գործունեությամբ, արժանացել է ՌՍՖՍՀ վաստակավոր դերասանի կոչման, գրել ու թարգմանել է մի շարք պիեսներ: Մարիա Զարմայրի Մսերյանը (1890—1974) արվեստագետ էր, Սուրիկովի անվան արվեստի ինստիտուտի գիտաշխատող-դասախոս (տե՛ս ԳԱԹ, Լ. Մսերյանի ֆունդի նյութերը և Մ. Մսերյանի մեզ գրած նամակները: Այս և հետագայում հիշատակվող անձնական նամակները պահվում են մեր արխիվում):

գործիչներից է, ծնվել է 1846-ին³: Հայրը՝ Մսեր Մագիստրոսի եղբայր Ղազարոսը, ի տարբերություն ուրիշ ժառանգորդների, ապրում էր համեստ կյանքով և դժվարությամբ ձեռք բերված վաստակով հագիվ էր հոգում բազմանդամ՝ մինչև 10—12 հոգու հասնող ընտանիքի կարիքները: Ունեւոր ընտանիքից չէր նաև մայրը՝ Մարիամը՝ Մարկոս Աղաբեկյանի քույրը: Հակառակ դրան նրանք հոգ են տարել իրենց զավակների⁴, մասնավորապես առաջնեկի՝ Գրիգորի կրթության մասին:

Նախնական կրթությունը Գ. Մսերյանը ստացել է Մ. Աղաբեկյանի և Մ. Մամուրյանի՝ Զմյուռնիայում հիմնած (1851) վարժարանում: Հակառակ իր կարճատև գոյությանը, այս ուրույն ուսումնական հաստատությունը և այնտեղ կիրառված մանկավարժական առաջադեմ սկզբունքները մեծ ազդեցություն են գործել Մսերյանի վրա, մինչև անգամ նախորդել նրա հետագա ամբողջ գործունեությունը: Ծիշտ է, այդ վարժարանում սովորելու տարիներին նրա «սուր իմացականությունն աղոտ կերպով կընդնշմարվեր»⁵, բայց նրա հիմնադիրների մշտական ազդեցությունը, որ տեղի ուներ ոչ միայն նրանց աշակերտած լինելու, այլ նաև նրանց հետ Մսերյանի ունեցած ազգակցական-բարեկամական կապերի շնորհիվ, որքան աներկբա, նույնքան էլ արդյունավետ էր:

Սակայն, եթե ճիշտ է այն, որ յուրաքանչյուր աշակերտ իր դաստիարակության ու աշխարհայեցողության համար նախ և առաջ պարտական է իր ուսուցիչներին, ապա Գ. Մսերյանի կյանքի ու գործունեության ուղին ամենից շատ պայմանավորվել է Մեսրոպյան վարժարանով, հայ հոշակավոր մանկավարժներից մեկի՝ Անդրեաս Փափագյանի ներգործությամբ: Մեսրոպյան վարժարանում հմուտ ու լեզվագետ մանկավարժն ամբողջովին Մսերյանի սերը լեզուների, մանավանդ ֆրանսերենի, նկատմամբ, ճաշակ պատվաստեց նրա մեջ: Այս վարժարանի, իսկ ավելի կոնկրետ բնագիտական զանազան գործիքներով հարուստ նրա թանգարանի շնորհիվ է առաջ եկել դրական գիտություն-

ների նկատմամբ Մսերյանի ունեցած այն մեծ սերը, որ պիտի նրան ուղեկցեր մինչև գերեզման: Ազգային այդ նշանավոր վարժարանում արևմտահայ ապագա գործիչը համակվեց անխառն ազգասիրությամբ և օտար կրնկի տակ հեծող ժողովրդի շահերի համար գործելու ու պայքարելու մի այնպիսի լիցք ստացավ, որ շարունակ նրան մղեց դեպի նոր ասպարեզներ, նոր ձեռնարկներ, թեև հաջողության հասնելու գրավականը, գրեթե ամենուր, գնալով նվազում էր:

Հայ ականավոր մանկավարժ-մտավորականներից մեկ ուրիշն էլ է ազդեցիկ դեր կատարել Գ. Մսերյանի կյանքում: Դա Մխիթարյան հայտնի գործիչ Արսեն Այտընյանն է: Մսերյանը նրան աշակերտել է այն տարիներին, երբ դեռևս երիտասարդ, բայց արդեն անուն ունեցող գիտնական-մանկավարժը պաշտոնավարում էր Մխիթարյանների տեղական՝ Զմյուռնիայի վարժարանում՝ 1854—1860 թթ.: Այտնեղ Մսերյանն ընդամենը մի տարի է սովորել: Բայց դա էլ բավական եղավ, որպեսզի նա կարողանա դրսևորել իրեն և, ինչպես վկայվում է, «իր ուշիմությանը և առաջադիմությանը պատճառով» գնահատվի՝ ականավոր գիտնականի կոչմից⁶: Անշուշտ դրա արդյունքն է և անկասկած Այտընյանի ներգործության արգասիքը, որ Մսերյանը շուտով լուրջ հակումներ դրսևորեց դեպի լեզվի զարգացման ու պատմության խորհրդավոր հետազոտությունը, ասպարեզ հանեց ժամանակի ու իր միջավայրի համար առաջադիմական, մինչև անգամ գիտական տեսակետներ ու հայացքներ:

Այսպես, Գ. Մսերյանի մանկության ու պատանեկության տարիները, նրա հայացքների ձևավորումը կապվում են այն օրերի զաղութահայ իրականության մեջ առավել առաջադիմական և առավել հայտնի վարժարանների հետ, ժամանակի հայտնի մանկավարժներից Աղաբեկյանի ու Մամուրյանի, Փափագյանի ու Այտընյանի բարերար ազդեցությունների հետ: Սակայն, թե՛ առաջիկաներից և թե՛ մյուսներից ավելի երիտասարդ Մսերյանի վրա ներգործել է զմյուռնահայ իրականությունը, կենդանի և իրադարձություններով հարուստ, ըստ որում, բնավ ոչ միօրինակ, բուն կյանքը, որ ավելի բուռն դարձավ հենց դարակեսին և հաջորդ երկու-երեք տասնամյակներին, երբ նա, իբրև գործիչ, ասպարեզ եկավ և իր գործունեությունը ծավալեց:

Զմյուռնահայ կյանքը պատանի Մսերյանին շատ վաղ է ցուցադրել իր հակասություններն ու հակադրությունները: Աղաբեկյան-Մամուր-

³ Գ. Մսերյանի ծննդյան թվականը «Արձագանքում» (1893, № 103, էջ 3), ինչպես նաև «Տարագում» (1894, № 4, էջ 55) նշված է 1848: Ծիշտը 1846-ն է: Այդ նյութերում թույլ են տրված նաև այլ անճշտություններ:

⁴ «Ծաղիկի» 1862 թ. հունիսի 1-ի համարում գետնդված մի հաղորդումից (№ 34, էջ 286) պարզվում է, որ Գ. Մսերյանի եղբայրներից Հովհաննեսը նույնպես մշակութային գործունեություն ծավալելու հակում է ունեցել: Դեռևս պատանի հասակում նա Կոստանդ Սաչիկյանի հետ միասին հրատարակում էր «Աստղ» ձեռագիր թերթը: Այդ փաստը «Ծաղիկը» սիրով է նշել:

⁵ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 375:

⁶ Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

յան վարժարանում նա կրթություն էր ստանում առանց ֆիզիկական պատիժների, մինչդեռ մեկ-երկու տարի անց, երբ հաճախում էր Մեսրոպյանը, նրան կապեցին ֆալսապիսի և այնպիսի դաժանությամբ ծեծեցին, որ երկար տարիներ անցնելուց հետո էլ բողոքում էր դրա դեմ⁷։ Ժան Ժակ Ռուսոյի մանկավարժական առավել առաջադիմական սկզբունքների վրա խարսխված Աղաբեկյան-Մամուրյան վարժարանն ամբաստանվեց իբրև «ազգային-առաջադիմության արգելք», իսկ նրա երկու երիտասարդ մանկավարժները բամբասվեցին, հալածվեցին և հարկադրված եղան փակելու իրենց նորաստեղծ վարժարանը։ Եվ դա արվեց Զմյուռնիայի մյուս վարժարանը՝ Մեսրոպյանը, «վտանգավոր մրցողից» փրկելու, նրա ականավոր տեսչին՝ Ա. Փափազյանին, պաշտպանելու բողի տակ։ Ծատ շուտով, երկու-երեք տարի անց, արդեն Մեսրոպյանի սանը դարձած Մսերյանը դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտության կազմում արցունքն սւշքերին հրաժեշտ տվեց դպրոցից վտարված պաշտելի մանկավարժ-տեսչին՝ նույն Ա. Փափազյանին, ականատես եղավ նրա ողբերգությանը, իսկ մի փոքր ավելի ուշ, այլոց թվում իր մանկական ձեռքերով դպրոցի բակում գերեզման փորեց՝ ամփոփելու համար զմյուռնահայ ռեակցիայի զոհը դարձած վաղամեռիկ ուսուցչի դին։

Ուսման ծարավ պատանին տեղյակ էր, նաև ակամա «մասնակից» դարձավ այն «բռնուն ու անհերթեթ» պայքարին, որ բոլորովեց ֆրանսերենը՝ «Վոլտերի լեզուն», «Ֆրենկի անհավատ լեզուն» դպրոցում դասավանդելու առթիվ։ Գրեկ-կարդալ սովորելու տարիներին նա հետևեց աշխարհաբարի շուրջը ծավալված գրապայքարին, իսկ հետագայում դարձավ ժողովրդական լեզվի մշտաբայություն դասապաշտպանը։ Պատանեկության տարիներից նա այնքան սիրեց թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը, որ ամբողջ կյանքի ընթացքում թարգմանական գործունեություն ծավալեց, իր ժողովրդին հաղորդակից դարձնելով «եվրոպական ոգուն» և արևմտահայ դառն իրականությանը հակադրելով արթնացող Արևմուտքը, մեռած գրաբարին՝ կենդանի աշխարհաբարը։

Մսերյանը հեռու չէր սահմանադրական պայքարից և սահմանադրականներից։ Նա, եթե ոչ ակտիվ մասնակիցը, համեմայն դեպս ուշադիր հետևողն էր այդ պայքարի և մեկը նրանցից, որ կանգնած էին պայքարողների ձախ թևում՝ հետագա ալմ տարիներին, երբ դեմոկրատական շարժումները, թեև ոչ այնքան բացահայտ ու բռնուն ընթացող,

ինչպես 60-ականներին, տակավին շարունակվում էին։ Ավելի ուշ նա գրեթե ամբողջապես նվիրվեց հայ ազգի դատի պաշտպանությանը։

Իր կարճատև կյանքի վաղ տարիներին Մսերյանը, դարձյալ Զմյուռնիայի շրջանակներում, ականատես եղավ այն մարտական պայքարին, որ մղում էին Գրիգոր Չիլիկիրյանն ու Արմենակ Հայկունին տեղական հայ և թուրք ռեակցիայի դեմ։ Նա ուշադրությամբ հետևեց և ոչ հրապարակային մասնակիցը եղավ արևմտահայ բնագետ-փիլիսոփա, աթեիզմի անհողողող ջանակիր Գալուստ Կոստանդյանի անհավասար մարտնչումներին։ «Մեթոդի վրա» գրքի խորհրդատուներից մեկը լինելով և այդքանով էլ ապրելով նրա երևան գալու ծանր երկունքը, նա ականատես եղավ նաև կղերական ռեակցիայի՝ հանձին Ա. Մանդիկյանի և միսիոներական վերնախավի՝ հանձին ամերիկյան միսիոներների պարագլուխ Վուտի, կատաղի գրոհներին՝ ընդդեմ բնագետ փիլիսոփայի ու նրա գործի։ Խորը դառնություն ապրեց այն բանից, երբ մանկուց նվիրական դարձած դեմքերը՝ Սո. Ոսկանյանն ու Մ. Մամուրյանն, անկող հարձակումներ գործեցին Կոստանդյանի դեմ՝ չկարողանալով, հնար ու ելք չունենալով ամբողջ ձայնով հանդես գալու ի պաշտպանություն «Մեթոդի»։

Զմյուռնահայ առաջադեմ մտավորականները միավորվում և թարգմանչական խմբակցություն են հիմնում, որպեսզի ընթերցանությանը զարկ տալով, նպաստեն հայ ազգային ոգու արթնացմանն ու ինքնաճանաչմանը։ Գր. Մսերյանն առանց վարանելու միանում է նրանց։ Կղերական ու աշխարհիկ ռեակցիան սուր է ճոճում Արփիար Արփիարյանի դեմ, և Մսերյանը շտապում է նամակ հղել նրան ու գորավիզ լինել։ Թուրքահայ մուսլիմ իրականության պայմաններում Մսերյանի գիճակիցներից շատերը թողնում են ասպարեզը, որ իրենց տաղանդը գոհելու գնով գոհե կյանքները փրկեն։ Կղերական մտայնությունն իշխում և շարունակում է ահավոր ճնշում գործադրել որոնող, արթնացող մղտքի վրա, փակում է ծավալվող գիտության մուտքը արևմտահայ իրականություն։ Սույթան Համիդը բոլոր ասպարեզներն ընդգրկող բռնակալական ռեժիմ է սահմանում, արգանդում խեղդում առաջադիմության ամեն մի նախատալ։ Հատկապես դժնդակ կացության մեջ են դրվում գրականությունը և մամուլը։ «Մեր գրական ասպարեզին աչս անճախանձելի կացության մեջ... հեղինակել՝ հրատարակել անձնվիրություն մ'է»,—իրավամբ նկատում է Ռ. Պերպերյանը⁸։

⁷ «Արևելյան մամուլ», 1894, էջ 49։

⁸ Ռ. Պերպերյան, Մարդիկ և իրք, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 174։

Բայց Մսերյանն այդ պայմաններում էլ դեռ ցած չի դնում զեկը, համակիրներին միավորելու, գործողության մղելու փորձ է անում, գրավ դնում ոչ միայն իր գրիչը, այլև կյանքը, հիմնում է իր պարբերականը և նրա ճակատին սեպում նաև «գիտական» անավոր տիտղոսը, որ-պեսզի Մ. Մամուրյանի հրապարակային զարմանքը հարուցի և որ-պեսզի հենց դրանով արժանանա... Հ. Պարոնյանի ջերմ ողջույնին ու համակրանքին...

Ոչգրիտ տեղեկություններ այն մասին, թե երբ է ավարտվել Գր. Մսերյանի ուսումնասիրության շրջանը, քացակալում են: Բայց քաղաքա-նաչափ հաստատուն են ու համերաշխ այն պնդումները, որ դպրոցնե-րից և ուսումնարաններից զատ նա ինքնամոռաց կերպով նվիրվել է ընթերցանության, շարունակ պարապել է ինքնակրթությամբ՝ այդ նպա-տակին հասկացնելով «իր շահած բոլոր դրամները»: Հաստատուն վկայություններ կան նաև այն մասին, որ Գր. Մսերյանն ասպարեզ մտավ դեռ պատանի հասակում: Այդ ասպարեզն առևտուրն էր, որին ժառանգական ավանդույթով ձեռք զարկեց պատանի Մսերյանը և որով զբաղվեց մինչև կյանքի վերջը՝ մերթ և մերթ կարճատև, մերթ երկարատև ընդմիջումներով:

Սակայն Մսերյանը վատ առևտրական դուրս եկավ, թեև այդ բնա-գավառում «ևս ոչ նվազ բանիքուն՝ իր ճարտարամտության նշանները ցույց կուտա զվիցերյական վաճառատան մը մեջ կարևոր պաշտոնի մը կոչվելով»⁹: Բուն իրականությունն այն է, սակայն, որ նա իրոք «առու-տուրի համար ծնած մարդ չէր» և «ամեն տարի առևտրական մեյմեկ նոր ճյուղ կփորձեր, ամենուն մեջ կաղալով, ոչ մեկին մեջ հաջողե-լով»¹⁰: Անհաջողությունն այն աստիճան էր, որ երբ մահացավ, նրա չորս զավակները¹¹, գրեթե սպրուստի միջոց չունեին: «Գրիգորը,— 1893 թ. 8/20 սեպտեմբերի նամակում գրում է նրա եղբայր Միրզա Մսերյանը՝ մոսկվայաբնակ Զարմայր Մսերյանին,—նյութական տեսա-

կետով նախանձելի վիճակ մը չուներ»¹²: «Ակամա վաճառականի» գըլ-խավոր ու մշտական զբաղմունքը անխուսափելիորեն դարձավ գրա-կանությունը, ավելի ճիշտ մտավոր գործունեությունը:

Դժվար է ստույգ պատասխան տալ այն հարցին, թե երբ է առա-ջին անգամ Գր. Մսերյանը գրական ասպարեզում հանդես եկել. այդ մասին կոնկրետ վկայություն չկա: Մեր արդատումից հայտնի դարձավ, որ դեռևս 1867-ին Գր. Մսերյանը «Ծաղիկում» լույս է ընծայել մի ըն-դարձակ ուսումնասիրություն: Հավանաբար «Արձագանքը» հենց այդ փաստը նկատի ուներ պնդելով, որ նա տակավին «քսան, քսաներկու տարեկան հասակում հանդես դուրս եկավ գրական ասպարեզում»¹³:

Մսերյանի այդ անդրանիկ ելույթը չափազանց ուշագրավ է, հայտ-նի չափով նաև բնորոշ: Նա հանդես է եկել ճնշված ժողովուրդների ազատագրության մեծ մարտիկ, անգլիացի խոշոր բանաստեղծ Զորջ Բայրոնին նվիրված ծավալուն ուսումնասիրությամբ՝ «Լորտ Պայրն», որ շարունակաբար հրատարակվել է արևմտահայ դեմոկրատիայի օր-գան «Ծաղիկ» հանդեսի 1867 թ. № 139—142 և № 146-ում՝ «Գր. Մսեր.» ստորագրությամբ:

Պատմա-հասարակական այն միջավայրը, որի ծնունդը եղավ Բալ-րոնը, Գր. Մսերյանը ուրվագծում է մի հպանցիկ ակնարկով. Ֆրան-սիայում տեղի ունեցած հեղաշրջումներին հաջորդել է մի այնպիսի իրադրություն, որը նոր սերնդին պատկերացավ որպես «անձև ավե-րակներու կույտ մը, միմեկին վիրապ մը և անհուն անդունդ մը», «հավատ, հույս, սեր, ամեն ինչ երկբայության կամ ուրացության փոսին մեջ ըն-կեր, գլորեր էր» և «ամեն բարոյականե գուրկ մարդկային ընկերու-թյունը... թշվառության գերեզմանի մեջ մերկ ու որդևահար դիակի մը կնճամներ»¹⁴:

Բայրոնը դարաշրջանի «մրրկալի հորիզոնների» մեջ «սնավ ու մեռավ»: Նա ստեղծեց «Զարդ Հարություն» և «Գլավուրը» որոնցում «կան բառեր, որ սմբողջ հոգի մը կչափեն և հառաչանքներ, որ ամբողջ կյանք մը կպատմեն»: Նա իր այդ բառերով «փայլակներ ժայթքող հրաբուխի մը պես» քացմահայտում է իր սիրտը: Մսերյանը հատկապես շեշտում է այն, որ Բայրոնը «միշտ ստորին կարգի մեջ մտերիմ կընո-

⁹ Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 39, տե՛ս նաև «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 384:

¹⁰ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 37:

¹¹ Գ. Մսերյանի զավակներից Լորիս Էքշյանը Զմյուռնիայի կրթասեր բնկերու-թյան ակտիվ անդամներից էր, մամուլում հանդես էր գալիս թարգմանություններով: Թարգմանություններով էր զբաղվում նաև Գր. Մսերյանի Այտա անունով դուստրը («Արևելյան մամուլ», 1897, էջ 20): Նրա միակ որդին՝ Լևոնը (1881—1951) Զմյուռ-նիայի աղետից հետո բնակվում էր Փարիզում:

¹² ԳԱԹ, Զ. Մսերյանի ֆոնդ, № 31, Գր. Մսերյանի եղբոր՝ Միրզա Մսերյանի (1860—1926) նամակը Զ. Մսերյանին՝ 8/20 սեպտեմբերի 1893 թ.:

¹³ «Արձագանք», 1893, № 103:

¹⁴ «Ծաղիկ», 1867, № 139, էջ 613:

րեր, որ տկարներու և թշվառներու համար ունեցած հասակորդային առաջին նշանն է»։ Ուրվագծելով մեծ բանաստեղծի կյանքն ու ստեղծագործական ուղին, Մսերյանը նշում է նրա գլխավոր ստեղծագործությունները, ցիտում «Չաղ Լարոյից», անդրադառնում է Բայրոնի ճանապարհորդություններին։

Շեշտելով, որ Վաթեղոսյուն Նապոլեոնի դեմ տարած «անախորժ» հաղթությունն ազատության ջերմեռանդ պաշտպանն էր ազգին փառք չի համարել», Մսերյանը հատուկ ընդգծում է բանաստեղծի պոեզիայի ազատասիրական ոգին, նրա անհաշտ ընթուստությունը փոքր ազգերին ճնշողների դեմ։ Այդ հանգամանքը Մսերյանը լոկ իբրև կենսագրական փաստ չի հիշատակում։ Նրա մտածելակերպին ու ներքին հակումներին հարազատ էին բանաստեղծի ազատասիրական ձգտումները և ազատագրության համար սպաքարողների բանակին նրա զինվորագրվելու նշանակալից քայլը։ Այն ժամանակ, երբ Խուսիսն ոտքի էր կանգնել և մարտնչում էր իր անկախության համար, երբ «կեսարներու թոռերը ազատության համար խռովության մեջ էին»՝ «Պայրոն,—ընդգծում է Գր. Մսերյանը,—անկախության սիրահարներու հետ միացավ»։ «Ան ատեն իր միտքը նոր ձեռնարկության մը դարձուց»։ Մսերյանը նկատում է, որ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը նոր մղում է հաղորդել Բայրոնի պոեզիային, նաև հատուկ շեշտում, որ այդ պոեզիան իր ներթին ոգեշնչել է ազատագրության մարտիկներին։ «Թեմիսթոքլի և Լեոնիտասի զավակները,—գրում է նա,—կարելի է իր երգերե գրգռված սկսեր էին Թեմիսթի կիրճերու մեջ իրենց հարց հետքը փնտրել»¹⁵։

Նշանակալից է, որ Մսերյանը ջերմությամբ է արձանագրում խոսուն այն փաստը, որ Բայրոնը չի բավարարվել իր երգերով ազատագրական բանակի կազմում մարտնչողներին ոգևորելով, այլև միացել է նրանց. «Այն ատեն,—շարունակում է Մսերյանը,—բանաստեղծը գրիչը սլինի փոխեց և ժամանակե հետե խնայողությամբ ժողոված մեծ գովարները առնելով, ի մոտի դրավ երթալ և ազատության ու փառքի համար ամոնց հետ սեռնիլ դյուցազնորեն»։ Պատահական չէ նաև, որ Մսերյանն ազատատենչ բանաստեղծի ստեղծագործություններին անդրադառնալիս շեշտում է նրա այն երգերը, որոնք ուղղված էին օտարի լծի տակ տառապող ժողովուրդներին։ «Դոն Ժուանից» Մսերյանը, օրի-

նակ, հատուկ կանգ է առնում հույներին նվիրված երգի վրա՝ մասնավորապես նկատելով, որ այն «տարագիր սզգի մը զավակ մը չկրնար անտարբերությամբ կարդալ»։

Այդ տողերի ենթատեքստում Մսերյանը, անշուշտ, նկատի ուներ հայության զանգվածների տարագիր լինելը, դարավոր այն հալածական վիճակը, որի մեջ նա գտնվում էր հատկապես սուլթանական Թուրքիայում։ Կասկածից դուրս է և այն, որ Մսերյանին հոգեհարազատ էին Բայրոնի քաղաքացիական խիզախությունը՝ ամեն ինչով՝ գրչով, իր միջոցներով ու անձնապես գեների դիմելով, զինվորագրվել ազատագրության բանակին։ Հենց դրանով պիտի բացատրել Մսերյանի խանդավառությունը Բայրոնի կյանքի հունական էջերի հանդեպ։ Այդ էջերը նրան լավ են հայտնի. իր ունեցվածքը վաճառելով 20.000 ստերլինգի, Բայրոնն ուղևորվեց Կեֆալոնիա՝ 1823 թ. հուլիսի 24-ին, նրավեր ստացավ հունական ազատագրական պայքարի մարտիկ ու զորավար Մարկոս Բոցարիսից և շնորհակալությամբ պատասխանեց՝ հունական մի նավատորմի շինարարությանը ութ հազար լիրա տրամադրելով, ժողովուրդը Միսսոլոնգում մեծ փառքով ընդունեց բանաստեղծին, նա ամբողջապես՝ «բյուր տեսակ վտանգներու մեջ» նվիրվեց հույների ազատագրական պայքարին, մերձավոր կապեր հաստատեց «կոշտ սուլիոտների» հետ և, վերջապես, նրան հայտնի են Բայրոնի մահվան հանգամանքները։ «Իր վեհ սիրտը,—եզրափակում է իր ուսումնասիրությունը Գր. Մսերյանը,—մարմարյա սափորի մը մեջ կհանգչի այն դյուցազնական երկրին վրա, որու անկախությանը համար եղեր էր իր ետին տրոփյունը»¹⁶։

Գրիգոր Մսերյանի այս անդրանիկ հրապարակախոսական ելույթը նշանակալից է թե՛ նրա աշխարհայեցողության առաջին դրսևորման և թե՛ հայ իրականության մեջ Բայրոնին նվիրված առավել հանգամանալից ուսումնասիրության հրապարակ գալու տեսակետից։ Դա ապագա հրապարակախոսին, թարգմանչին, խմբագիր-հրատարակչին լավագույնս բնութագրող վկայագիր է, որ հաստատում գտավ նրա գործունեության հետագա շուրջ քառորդ դարյա ընթացքով։

Այդ գործունեության հաջորդ էջերը կապված են «Արևելյան մամուլի» հետ¹⁷։ Նրա էջերում 1871 թ.՝ այդ պարբերականի անդրանիկ

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 671։

¹⁷ «Ծաղիկ» էջերում պատմում է նաև Գ. Մ. և երեք աստղանիշով ստորագրությունը՝ ֆրանսերենից կատարված թարգմանությունների տակ (տե՛ս «Ծաղիկ»,

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 639։

համարից սկսած, հանդես է գալիս նաև Գր. Մսերյանը՝ իբրև ֆրանսերենի հետևողական գրված «Ճշմարտության վրա գրավ մը» երկի հեղինակ¹⁸:

Գր. Մսերյանի գրական բեմելի սկզբնավորումը վկայող զուտ բանասիրական փաստ չէ այս և բնավ դրանով չէ այն ուշագրավ: Առավել կարևորն այն է, որ երիտասարդ հրապարակախոս Գր. Մսերյանը երևան է հանել ժամանակի համար չափազանց համարձակ մտահալեցություն, որը հանգում է այն բանին, թե տիրող կարգերը՝ վերից վար, ամբողջ կյանքը՝ ընտանեկան ու հասարակական փոխհարաբերություններով հանդերձ, հիմնված են կեղծիքի, աչքակապության, ստախոսության վրա. հանդես գալ դրա դեմ, ճշմարտությունը վեր հանել անհնար է, քանի որ սպառնում է խելագար հռչակվելու վտանգը, քանի որ «միշտ ճշմարտությունը խոսիլն աղել չէ և անխոհեմություն է»¹⁹, —սա է ստեղծագործության գլխավոր գաղափարը:

Յոթ տարի առաջ երկի հեղինակը ներկա է գտնվել ճշմարտության մասին վիճող երկու անձնավորությունների գրույցին: Կոստանդնուպոլսի «Ս** եկեղեցվոյն Տ. Ն. քարոզչին» ունկնդրելուց հետո նրանցից մեկը՝ մի երիտասարդ վաճառական, հայտարարում է, թե «երբեք սուտ չեմ խոսիր»: Զրուցակիցը, ընդհակառակը, խոստովանում է, որ «մութես անցածը շիտակ չեմ գրուցեր... որովհետև գրուցելը հանելի չէ և ... կամ վտանգավոր կրճա ըլլիլ»: Ավելին. զարգացնելով իր միտքը, նա պարզաբանում է. «Եթե ճշմարտությունը բոլոր իր գեղեցկությամբ ու վսեմությամբ միայն օր մը Պոլսո մեջ թագավորեր այնպիսի տակնուվրայություն մը պիտի ծագեր, որ նմանը տեսնված չէ»: Վաճառականն անմեղ է ձևանում, չի հավատում, թե ճշմարտությունը խոսելու դեպքում քսանչորս ժամվա ընթացքում «ընդհանուր շփոթ ու անկարգություն» կստաջանա, ինչպես պնդում է գրուցակիցը. «Երբեք չեմ կարծեր, —հայտարարում է նա,—որ աշխարհն այդքան ապականված լինի... երբեք» (էջ 17, 18): Պայմանավորվում են փորձել, և վաճառականը մի շաբաթ՝ 1864 թ. մարտի 6—13-ը սամեմ ինչու, տանը և

հասարակության մեջ միայն ճշմարտությունն ասելու պարտականություն է ստանձնում: Արդյունքը լինում է այն, որ նա ընդամենը մեկ օրում գրկվում է Զամուռճյանին ընթերցող իր հարուստ հորեղբոր արդեն կտակած ժառանգությունից և կորցնում փայլուն հեռանկարը: Նրանից երես եմ թեքում ոչ միայն հարազատներն ու ընկերները, այլ նաև՝ սիրող աղջիկը: Ամենքը՝ հարազատ մորաքույրը, նրանից մեծ գումար ողորմություն ստացած մորացկանն անգամ նրան խենթ են հռչակում: Նրան կասկածում են, պատրաստվում գծանոց ճամփել: Գրեզ եկած ընկերը հազիվ-հազ կարողանում է նրան փրկել: Այդքանից հետո նա համոզվում է, որ «ճշմարիտը խոսիլը խենթություն է» (էջ 313), որ աշխարհն, իրոք, ապականված է:

Շատ հեռավոր կերպով, զուտ արտաքինապես ինչ-որ չափով Գրիբոյեդովի «Խելքից պատմիաստ» հիշեցնող այս «հետևությունը» գրական ասպարեզ իջած քսանհինգամյա հեղինակի միակ գրական-հրապարակախոսական ստեղծագործությունը եղավ: Կարծես հետևություն անելով իր հերոսի դառն օրինակից, Մսերյանն այլևս հանդես չեկավ ինքնուրույն գրական ստեղծագործությամբ:

Գրվածքում հասարակական խոշոր ու լուրջ պրոբլեմները չեն շոշափված, գեղարվեստական լուրջ նշանակություն թերևս չունի այն: Բայց, այդուհանդերձ, հերոսը նրանում, թեկուզ ընդամենը յոթ օր հակադրված է իրականությանը. առօրյա կյանքին՝ թող դա լինի կենցաղային, առևտրական մանր հարցերում: Բայց սոդ ճանապարհով հեղինակը ցույց է տալիս, որ աշխարհը, սովյալ դեպքում թուրքական իրականությունը, իրոք, ապականված է այն աստիճան, որ ճշմարիտ խոսողը խելագար է հռչակվում:

Ստեղծագործության գերիշխող ոգին հրապարակախոսությունն է. նրանում պաշար կա՝ թեև ոչ ակտիվ, կա ծաղր, թեև չոչնչացնող՝ ողղված ամբողջ շրջապատի հասցեին: Նրանում կան նաև մերկացնող երանգներ՝ ողղված ընդդեմ եսասեր հարազատների, խաբեբա վաճառականների, ինքնահավան մարդկանց, միևնույն անգամ բժիշկների, որ տեղի են տալիս տգետ շրջապատին:

Թերևս կարելի կլիներ այս երկը արևմտահայ ռեալիստական գրականության նախասնույնների շարքը դասել, եթե անտեսենք ֆրանսերենի «հետևությունն» լինելու փաստը, եթե չխանգարեր ընդհանուր պարզունակությունը: Բայց այն, որ այստեղ հասարակական միջավայրը հարազատ, իրական գույներով է տրված, որ կատարված է համար-

1863, № 60, էջ 495 և հետո): Որեւ կովան չունենք պնդելու, թե այդպիսի ստորագրությամբ հանդես եկողը Գր. Մսերյանն է, թեև դա չի բացառվում:

¹⁸ «Արևելյան մամուլ», 1871, № 1—3, 6—10:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 312:

Այսուհետև միևնույն աղբյուրին անմիջապես դիմելիս (ստաջին անգամից հետո) վկայականների էջերը կնշվեն ուղղակի մեջբերումից հետո՝ փակագծերում:

ձակ ընդհանրացում, ինքնըստինքյան արժեքավոր է դարձնում «Ծրշ-մարտության վրա գրավ մը» երկը, ստիպում ուշադրության արժանացնել նրա սկսնակ բնույթին, որն իր անփորձ գրչով հանդես է եկել ի պաշտպանություն ճշմարտության զոհերի, մերկացրել նրանց, ովքեր գեղեցիկ սուտը գերադասում են դառն ճշմարտությունից, ովքեր իրենց կեղծելով՝ կյանքում ճանապարհ են հարթում, նույնիսկ այդպիսով հաջողության հասնում։ Անշուշտ ուշագրավ է այն, որ երկը հրապարակ է եկել նախքան արևմտահայ գրականության մեջ ռեալիստական ուղղությունը գերիշխող դիրքեր կգրավեր։

Փաստերը, այսպիսով, ցույց են տալիս, որ Գր. Մսերյանը սնվելով զմյուռնահայ մշակութային մթնոլորտում, զինվել է առաջադիմական աշխարհայեցությամբ, որդեգրել է գաղթօջախին բնորոշ լուսավորական գաղափարները և հրապարակախոսական իր նախաքայլերն առնելիս հանդես է բերել որոշակի հակում դեպի արևմտաեվրոպական առաջադեմ գաղափարներն ու անգլիական նշանավոր բանաստեղծ Ջորջ Բայրոնը, դրսևորել է բացահայտ միտում՝ հակադրվելու թուրքական ապականված իրականությանը, սուլթանական վարքուքարքին։ Դրանք էլ պայմանավորել են այն ավանդը, որ նա հետագայում ներդրել է գաղթօջախում հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմության մեջ, ինչպես և նպաստել են որոշակի դեր կատարելու արևմտահայ լուսավորական-դեմոկրատական շարժման մեջ։

բ) ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԵՐԻՑ

Գր. Մսերյանի լուրջ հափշտակության առարկան 70-ականի սկզբին հանդիսացել է լեզուն, գրապայքարը, որ դարձավ նրա հրապարակախոսության ասպարեզը։

Հայտնի է, թե արևմտահայ իրականության մեջ որքան սուր բնույթ է առացել ու գոյատևել գրապայքարը։ Գրաքարի ու աշխարհաքարի շուրջը ծագած գրապայքարը, Արևմտյան Հայաստանում վաղ սկսելով և ավելի երկար՝ ընդհուպ մինչև անցած դարի 90-ական թվականները, նույնիսկ մինչև դարասկիզբը տևելով, վեր է ածվել սոցիալ-քաղաքական, հին ու նորի, հետադիմականի ու առաջադիմականի սուր պայքարի, որը պայմանավորված էր արևմտահայ հասարակության պատմական առաջադիմության առաջադրած պրոբլեմներով՝ նպատակ ունենալով հաստատել նոր լեզվի՝ աշխարհաքարի, մենաշնորհ տիրապե-

տությունը, այն դարձնել «հասարակաց լեզու»։ Կես դարից ավելի տևած այդ պայքարը աներկբա առաջադիմական մի շարժում էր, որին մասնակից եղան տասնյակ ու տասնյակ մտավորականներ։ Գրաքարը և բազմաթիվ բարբառների առկայությունը որոշակիորեն արգելակում էին արևմտահայության ոչ միայն առաջադիմությանը, այլև համախըմբմանը։ Ահա ինչու այդ պայքարի առաջամարտիկները և նրանց հետևորդները աշխարհաքարի հաստատման հետ էին կապում արևմտահայության ազգային ինքնաճանաչման, ազգային ոգու արթնացման հույսերն ու հաղթանակը²⁰։ Ավելին. այդ պայքարն ուղղակի առնչվում էր թուրքական լծի տակ հեծող հայության իրավունքների պաշտպանմանը, ազատագրական պայքարին մասնավորապես հաղորդելու, այդ պայքարը բուռն թափով բորբոքելու իղձերին։

Լեզվի շուրջը տակավին 70-ական թվականին շարունակվող պայքարի մեջ է ներգրավվում նաև Գր. Մսերյանը։ Դա պատահական չէ. երիտասարդական տարիներին նա գաղափարական սնունդ էր ստացել զմյուռնահայ այն մթնոլորտում, որտեղ աշխարհաքարն ավելի հարգի էր քան, ասենք, Պոլսում։ Զմյուռնիայում այն դասավանդվում էր դպրոցներում և ավելի վաղ էր դարձել պարբերական մամուլի («Ծոռեմարան պիտանի գիտելաց», «Արշալույս արարատյան») լեզուն։ Տակավին 1841 թ. ականավոր մանկավարժ Ա. Փափագյանի գլխավորությամբ հիմնված Զմյուռնիայի Սյունյաց մշակութային ընկերությունն իր հիմնական խնդիրներից մեկը համարում էր ժողովրդին այնպիսի գրքեր մատակարարելը, որոնց «կարդալը օգտակար ու զվարճալի» լինի և ոչ թե գրաքարի պատճառով դառնա «ձանձրացուցիչ բան մը»։ Կ. Պոլսում 1841 թ. հիմնված Ուսումնական ընկերության կանոնադրության 37-րդ հոդվածը սահմանել էր առաջադրում, որ «ամեն տպագրելի գրքերը կանոնավոր անսխալ աշխարհաքար... պիտի ըլլան, անհնկին մեջը տանկավար կամ ուրիշ օտար բառեր չի գտնվելով»²¹։

Աշխարհաքարի հաստատման ու հաղթանակի համար Մսերյանի ծավալած գործունեությունը հիմնականում ընթացել է երկու ուղղությամբ՝ պատմա-փիլիսոփայական առումով պարզաբանել լեզվի պատմության ու տեսության հարցերը և թարգմանչական կոնկրետ աշխա-

²⁰ Տե՛ս Գ. Մտեփանյան, Պայքարը արևմտահայերի մոտ հանուն աշխարհաքարի («Ն. Մատի անվան կաթինետի աշխատություններ», № 3, 1948, էջ 141—185)։

²¹ «Արշալույս արարատյան», № 26, 21 մարտի 1841։

տանըով գործնականորեն նպաստել աշխարհաբարի հիշմանն ու զարգացմանը:

Լեզվի շուրջը հին ու նորի, դարն ապրածի ու կենսունակ-զարգացողի միջև մղվող պայքարում դրսևորված երկու՝ կղերա-ավատատիրական և լիբերալ ու դեմոկրատական հոսանքներից Մսերյանը վերջինի կողմն էր ու զինվորը: Ըստ որում, նա հավասար կրթությունը մարտնչում էր թե՛ կղերապահականողական թևի ներկայացուցիչների՝ հանձին Զարխափան ս. Աստվածածնի սիաքանության օրգան, Արմաշի վանքի «Հույս» ամսագրի և հայտնի կղերական Խ. Աշրգյանի, թե՛ լիբերալ ուղղությունը ներկայացնող Կ. Ութունյանի «Մասիսի» պաշտպանած առանձին հայացքների դեմ:

Գրապայքարն ուղղակիորեն չի առնչվում մեր այս թեմայի հետ և նպատակ չունենք դրան ավելին անդրադառնալու, քան դա պարտավորեցնում է մեզ Գրիգոր Մսերյանի անմիջական մասնակցությունն այդ պայքարին, նրա իսկ հայացքները պարզաբանելու, նրա՝ այդ բնագավառում ունեցած դերը մատնանշելու և ընդգծելու տեսանկյունից: Այս հանգամանքը կարևոր է նաև այն իմաստով, որ հետագայում, երբ Մսերյանն արդեն իր պարբերականն ուներ, լեզվի հարցերը շարունակում էին որոշակի տեղ գրավել նրա գործունեության մեջ:

Մի կողմից «Մասիսի», «Հույսի», նրանց աշխատակցողներ Օշինի²² ու Խ. Աշրգյանի և մյուս կողմից «Արևելյան մամուլի» ու Գր. Մսերյանի միջև լեզվի շուրջը պայքարը սկսվել է «Աշխարհաբարի խնդիրը» հոդվածով²³: Նրա հեղինակ Օշինը դնում էր «արդի խոսած լեզուն մշակելու և եթե հնար է ավելի ևս գեղեցկացնելու ու ազնվացնելու» խնդիրը: Ըստ որում աշխարհաբար ասելով նա նկատի ուներ պոլսահայերի լեզուն: Այդ հարցադրման հետ համաձայնվում և «Մասիսի» էջերում իր կարծիքն է հայտնում նույն վերնագրով անտորագիր հոդվածի (№ 1292) հեղինակը (թերևս նաև խմբագրությունը): Մի քանի համար հետո Օշինը նորից է հանդես գալիս «Մասիսում» (№ 1300): Այս անգամ հոդվածագիրն իր կարծիքն ավելի է ընդգծում՝ գտնելով, որ «լեզուն ժողովրդին է, անոր իշխանն ու օրենսդիրը ժողովուրդն է, և մենք այդ ժողովրդյան նվիրագործածներն են, որ կուզենք պաշտոնապես ճանաչել և քացարձակապես հռչակել»:

²² Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ով էր «Մասիսում» այս անվան տակ հանդես գալիս:

²³ «Մասիս», № 1287, 12 սեպտեմբերի 1872:

Արտաքուստ թվում էր, թե ժողովրդի, իր լեզվի զարգացման գործում նրա ունեցած դերի ու իրավունքի պաշտպանության մասին է խոսքը: Իրականում, սակայն, խոսքը պոլսահայ բարբառի պաշտպանության, արհեստականորեն այն ընդհանրացնելու, նրա գործածած բոլոր «բարեմասնությունները», ներառյալ նաև **կոր, կը, կու, կա** և այլ մասնիկները և եղանակիչները, բացարձակ հաշտարարելու մասին էր:

Այդուհանդերձ, աշխարհաբարի պաշտպանության դիրքերից ելնող այս հոդվածը չէ, որ գրապայքարը բորբոքելու առիթ հանդիսացավ: Ասպարեզ մտավ ոչ անհայտ կղերական Արմաշի վանական Խ. Աշրգյանը՝ հայտարարելով, թե լեզուն և կրոնը նույնական են, որ դպրոցը եկեղեցու անխազավիթն է: Եվ անա, այստեղից էլ սկսվեց բուռն բանավեճ: «Կրոնը և լեզուն» հոդվածի (№ 1304) հեղինակը (դարձյալ անտորագիր) առաջին հակահարվածը տվեց: Գերապատիվ Խորեն սրբազանը, գրում է նա, «այնպիսի սկզբունք մը քարոզելու կելնե, որուն տրամաբանական հետևանքն ազգը քանի մը հարյուր տարի էտ դարձնելն է»: Բանակոիվ մղելով, կղերական լեզվաբանը մեկը մյուսի հետևից հոդվածներ գրեց, իսկ «Մասիսը» հաճույքով հյուրընկալեց (տե՛ս № № 1310, 1360, 1410—1415 և այլն):

Ի՞նչ գաղափարներ է առաջ քաշում և պաշտպանում Խ. Աշրգյանը. նրա կարծիքով սխալ սկզբունք է թե՛ լեզվի իշխանն ու օրենսդիրը ժողովուրդն է, օտար լեզուներից բառեր փոխառնելը «զգվելի մուրդություն» է. «Պատմական անհերքելի իրողությունը քացահայտ կվկայի, թե մարդկային լեզվի վրա աստվածային ազդեցություն խաղացած է»: «Գաղափարները միայն իշխան և օրենսդիր են լեզվին և ոչ ժողովուրդը... Մարդս յուր գաղափարներուն ալ իշխան չէ, զի ասունք ալ իրմե անկախ ներգործություններով կմտնեն մեր մտոց մեջ» (№ 1310): Լեզվաշինարարության իրավունք չպիտի տալ ժողովրդին, քանի որ նա կարող է լեզվի «կոխածո և սրբատաշ մանր ու խոշոր քարերը» ցիրուցան անել²⁴:

²⁴ Որ Արմաշի վանականին չէր հետաքրքրում իր ժողովրդի իրավունքն ու իրական վիճակը, ցայտուն ձևով երևաց ավելի ուշ, երբ նա գրավել էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի աթոռը: 1890-ականի մղձավանջային տարիներին, հայերին հետապնդող կոտորածի ուրվականի մահաբույր մի ժամանակաշրջանում, երբ պատրիարքարանն օր-օրի նորանոր լուրեր էր առանում թուրքերի սարսնեցուցիչ զազանությունների մասին, պատրիարք Աշրգյանը հատուկ պաշտոնագրով բոլոր հայ հոգևորականներից պահանջում էր պատարագներ կազմակերպել և «սուլթանին երկար կյանք» մաղթել՝ «ի միախարություն օսմանյան պետության»: Պատրիարքի նման-

Կղերա-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցչի այս հայացքների դեմ արևմտահայ մամուլում հետևողական դիրքերից հանդես եկողներից մեկը Գրիգոր Մսերյանն էր՝ «Արևելյան մամուլի» էջերում:

Ինչպես նշվեց, Գր. Մսերյանն աշակերտել է Արսեն Այտընյանին և արժանացել նրա գնահատանքին: Ականավոր գիտնականի առաջադրած լեզվագիտական սկզբունքները նա, անշուշտ, ժառանգել է բարեխղճությամբ, յուրացրել հայագիտության լավագույն կոթողներից մեկի՝ «Քննական քերականության» (1866) դրույթները, իսկ հետագայում ավելի խորացրել ու լայնացրել իր գիտելիքները, առանձին հարցերում ավելի զարգացրել ուսուցչի տեսակետները՝ նաև որոշ դեպքերում զատվելով նրանից: Նա մասնավորապես տուրք չտվեց լեզվի ծագման վերաբերյալ այն կրոնական առասպելին, որը անխուսափելիորեն ծառանգել էր իր ուսուցչից: Նրա մոտ խոսք անգամ չկա լեզվի ստավծածապարզե լինելու մասին, տեսակետ, որին, թեկուզ արտաքինապես, հետևելու և չհակառակվելու պարտք ու պարտականություն ուներ կրոնավոր գիտնական-լեզվաբան Այտընյանը, ինչպես և նա վարվել է իրականում:

Կղերա-պահպանողական հոսանքի մոլի ներկայացուցիչ Աշրգյանի դեմ բանակոխվ մղելով, Գր. Մսերյանը ոչ միայն մերկացնում է նրա հայացքները, այլև հանդես քերում խորը գիտելիքներ լեզվի զարգացման ու պատմության հարցերում, ցույց է տալիս, որ Այտընյանի հայացքներից զատ լավ ծանոթ է ու բարեխիղճ յուրացրել է իր ժամանակի լեզվագիտության նվաճումները, մինչև անգամ հաղորդակից է եղել լեզվագիտական որոշ մատերիալիստական դրույթների:

Մսերյանի ուսումնասիրությունը լույս է տեսել «Արևելյան մամուլի» 1872 թ. № 12-ից սկսած, շատ համեստ խորագրով՝ «Լեզվի վրա»²⁵: Այստեղ էլ հեղինակն առաջին անգամ հանդես է եկել «Միւնի» («Սյունի») ծածկանունով²⁶:

օրինակ գործողությունները բոլոր բողոքներ էին առաջացնում («Մշակ», № 13, 1 փետրվարի 1892):

²⁵ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1872, էջ 540—543, 1873, էջ 12—17, 440—447 և հետո:

²⁶ Գ. Մսերյանի հանդես գալը «Սյունի» ծածկանունով մատնանշում են Ա. Ղազիկյանը (տե՛ս «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի», հ. 1, Վենետիկ, 1909, էջ 2074), Վ. Զարդարյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 40) և «Արևելյան մամուլի» մահախոսականի հեղինակը (1893, էջ 385): Այդ նույն ծածկանունով էր նա հանդես գալիս նաև իր պարբերականում («Մետեորա», 1880, հ.

Ի՞նչ սկզբունքով է Մսերյանը քննում լեզվի հարցերը:

Հենց սկզբից Մսերյանը նկատում է, որ բնավ նպատակ չունի հարություն տալու «Մասիսում» ծավալված վեճին, առավել ևս **կոր, կը, կու, կա** և այլ մասնիկների մասին խոսելու: Այդ և մի քանի այլ հարցերի առթիվ նա համամիտ է «Մասիսի» հետ, բայց՝ «ինչ-ինչ տարբերություններով»: Նրան գլխավորապես հետաքրքրում է լեզվի իմաստասիրական կողմը, այսինքն՝ գիտական, փիլիսոփայական տեսանկյունով է մոտենում հարցին և այդ ելակետից էլ քննում բանավորի մեջ նետված Արմաշի միաբանության ներկայացուցչի կարծիքները:

Մսերյանը նաև անդրադառնում է լեզվի՝ ժողովրդինը լինելու հարցին: «Մասիսի» հեղինակը՝ պ. Օշինը գտնում է, որ «լեզուն ժողովրդինն է, անոր իշխանն և օրենսդիրը ժողովուրդն է»: Արմաշի միաբանը դա սխալ է համարում և առաջ քաշում «**լեզուն ստացությամբ, թե ժառանգությամբ ժողովրդյանն է**» (էջ 541)²⁷ (իմա՝ ասածուց ստանալով, թե՛ նրանից ժառանգելով) հարցը: Նրա կարծիքով «**մարդկային լեզվի վրա աստվածային ազդեցությունը խաղացած է մեկ մ՝ առաջին մարդուն և երկրորդ՝ աշտարակի հսկայից վրա**»: Հակադրվելով աստվածաբան-լեզվաբանին, Մսերյանը մի կողմ թողնելով արարչի գոյության կամ չգոյության հարցը, հայտարարում է, որ «աստված երբեք ուղղակի մասնակցություն ունեցած չէ լեզուներու կազմության մեջ»²⁸: Հետոն չգնալու համար Մսերյանն իր հերքումը փաստարկում է հենց սուրբ գրքի վրա հենվելով. կենդանիների անունները հենց Ադամն է դրել, հաբելոնի աշտարակի առասպելը հենց վկայում է մարդու «լեզուներ շինելու կարողությունը իր նախկին լեզուն կորուսելէ ետքը»:

Մի դարից ավելի է, հարում է Մսերյանը, ինչ լեզվի ծագումն ու տարբեր լեզուների առկայությունը բացատրված, հիմնավորված, հաստատված է: Բեկոնը, ապա և Լոկն ու Լաբրենիցը հաստատել են, որ «մարդս նույն ինքն իր լեզվին հեղինակն է, թե լեզուն մարդկային

Ա, էջ 20, 1881, հ. Գ. էջ 5): Մսերյանը հանդես էր գալիս նաև Գր. Մսեր., Գ. Մ., ինչպես նաև այլ ծածկանուններով: Ենթադրում ենք, որ նա իր պարբերականում սեփական որոշ նյութեր հրատարակել է անտորագիր կամ ծածկանունով: ԳԱ «Տեղեկագրի» 1961 թ. № 6-ում տպագրված մեր հոդվածում (էջ 26) անուշադրության հետևանքով Մսերյանին ենք վերագրել նաև «Աստղիկ» ծածկանունը, որի տակ հանդես էր գալիս Խ. Աշրգյանը:

²⁷ Այստեղ և ամենուր, երբ հատուկ չի մատնանշվում, մեջբերումներում կատարված ընդգծումները բնագրային են:

²⁸ «Արևելյան մամուլ», 1872, էջ 541:

բնութենե ծագում առած է, իր բնագոյումով ու իր պետքերու մղումով, և անելով զարգացած է անոնց հետ» (էջ 542): Լեզուների անկատարելությունը, մեր մտքով անցածը հաճախ արտահայտել չկարողանալը, բոլոր լեզուներում առկա պակասությունները, քերականությունների թերությունները, շարունակ նոր կանոններ սահմանելի արդեն իսկ բավական են, որպեսզի չհավատանք լեզուների աստվածապարզ և ինքնուրուտ առասպելին: Լեզվի ծագումը, բառերի ստեղծումը Մսերյանը կապում է մարդու կարիքների առաջացման, փոփոխման, շատանալու, նորանոր գաղափարներ ի հայտ գալու հետ: Հարելով լեզվի զարգացման մատերիալիստական գաղափարին, նա ուղղակի գրում է. «Ամեն մեկ ազգի կամ ժողովրդյան լեզուն իր ամման պատմությունն ունի նույն ժողովրդյան նյութական, մտային և քաղաքական փոփոխություններու պատմությանը հետ: Լեզուները փոխված են դարե դար և օրե օր... Մարդկային ընկերությունը մը երբեք գոյություն ունեցած չէ առանց լեզվի, և նաև ամեն վայրենի երկիրներու մեջ տեսնված չէ բնառանձիք մը, որ կարենա միայն նշաններով հաղորդակցի, պայտիսով մարդ իր լեզուն ինքն ստեղծած է քայլ առ քայլ» (էջ 542—543): Ամեն մի նոր առարկայի հայտնաբերումը զուգընթաց, ամեն մի նոր գաղափարի հանգելու հետ միասին, մարդը նոր անուններ է հայտնագործել դրանց համար, «քայց այս անունները մշտապես փոխված են՝ ժամանակին, միջավայրին և գլխավորապես քաղաքակրթության հետ»:

Ավելորդ չէ Մսերյանի այս մտքերը համադրել Նալբանդյանի դրույթներին. «Լեզու ենք ասում, որ մի կենդանի, հոսանուտ բան լինելով, համարյա թե ամենայն բույն փոփոխության և ներգործության տակ է», առանց առիթի ոչ մի խոսք չի փոխվում...²⁹: Ուշագրավ է նաև այն, որ լեզվի զարգացումը պատմականորեն զարգացող երևույթ դիտելով և ընդգծելով նրա կրած փոփոխությունների անընդհատությունը, Մսերյանը դարձյալ ձայնակցում էր Մ. Նալբանդյանին³⁰:

Հզոր են ժամանակի ու միջավայրի ազդեցությունները ժողովուրդների, նրանց լեզուների վրա, շարունակում է Մսերյանը: Սակայն այս ազդեցության աստիճանը մշտապես չէ, ինչպես և շարունակ չի անում, ուժեղանում: Դա կախում ունի ժողովրդի մտավոր առաջադիմությունից և սրա անմիջական արդյունքը հանդիսացող մատենագրությունից: Ինչո՞ւ: Որովհետև «եթե ժողովուրդ մը կշիռն իր լեզուն, գրագետը զայն

գրով կհաստատեն և հանճարը հատակելով կգտնեն ու հարդը ցորենն քաժնած կվերադարձնեն իրեն»։ Բանավիճող Մսերյանն այստեղ չի դավաճանում լեզվի ժողովրդական լինելու սկզբունքին և ոչ էլ գերագնահատում է անհատների դերը լեզվի զարգացման գործում: Նա ավելի հասկանալի լինելու համար ընդգծում է նախ մեկը, ապա և մյուսը: Բացատրելով իր միտքը, Մսերյանը գրում է. «Ժողովուրդն իր լեզվին տերն է միայն մինչև աստիճան մը, ապիսեք մինչև այն օրը, որ գրականություն մ'երևան կելեն, վասն զի գրագետներու պաշտոնն եղած է միշտ լեզվին ներդաշնակության հիմերը դնել... Ասկե է որ հասարակ ժողովրդյան ու գրավոր դասերու լեզվին մեջ մեծ տարբերություն եղած է և կա»: Այս մոտեցումով էլ նա մերժում է հակառակորդի կարծիքը, թե «գրագետը ժողովրդյան լեզվին պետք է հետևի՝ անոր գործածած ամեն խորություններն ընդունելով, ընդհակառակը՝ ժողովուրդն է, որ սակավ առ սակավ գրագետին հղկված լեզվին պարտավոր է հետևի՝ ինչպես որ իրոք կհետևի անզգայաբար ամենուրեք» (էջ 543):

Ուսումնասիրության երկրորդ հատվածում, որ հրապարակ ելավ «Արևելյան մամուլի» 1873 թ. առաջին համարում, Մսերյանը պարզաբանում է իր միտքը. «Կընդունիմ որ իբրև հեղինակ լեզվին տերը ժողովուրդն է ... քայց ասկե չհետևիր բնավ, որ անոր իշխանն ալ ինքն է»: Այս ասելով Մսերյանը բնականաբար ելնում էր պատմական իրողությունից, երբ գիրն ու գրականությունը ժողովրդի մի փոքրիկ մասին էին միայն մատչելի, որ հասարակությունը՝ տիրող հետամնացության ու խավարի հետևանքով, զրկված էր գրավոր լեզվի վրա քիչ թե շատ ներգործելու թե՛ հնարավորությունից, թե՛ նույնիսկ իրավունքից: Այս իմաստով էլ նա ընդունում և պաշտպան է կանգնում գրավոր լեզուների մեջ ինքնաբերաբար առաջացած «տեսակ մ' ազնվապետության», որի նպատակն է՝ ապահովել լեզվի ներդաշնակությունը, ճշտությունն ու պարզությունը: Ըստ որում դա լեզուն մշակող, հարստացնող «ազնվականների» այն միակ իշխանությունն է, որը «ուրիշ ազնվապետության պես ներելի չէ մերժել, որքան ալ ուսմկասեր (democrate) ըլլա մարդ»³¹:

Հիշատակելով Բյուֆոնի հայտնի աֆորիզմը, թե ոճն ինքը մարդն է («Ոճը մարդ իսկ է»), Մսերյանը ալ ազնվապետությունը համարում է «ուսյալ և անուս մարդերու ճաշակի» տարբերությունների հետևանքը: Չի կարելի պահանջել, որ «ուսյալն անուսին հետևի»: Դա կդառ-

²⁹ Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 2, Երևան, 1947, էջ 147 և հ. 3, էջ 322, 339:

³⁰ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 319—341:

³¹ «Արևելյան մամուլ», 1873, էջ 12—13:

նա «լույսն ի մութ հրավիրել ու առաջադիմության օրենքի դեմ մեղանշել»:

Այսպիսով, եթե անտեսենք բանավիճելու ընթացքում Մսերյանի թույլ տված, կարելի է ասել, անխուսափելի ծայրահեղությունները, ապա հարկ է մատնանշել, որ նա գիտական, պատմա-փիլիսոփայական ճիշտ դիրքերի վրա էր կանգնած լեզվի ժողովրդայնության, նրա ծագման, ինչպես նաև լեզվի զարգացման ու մշակման գործում մտավորականների կամ նրանց «ազնվապետության» ունեցած դերի գնահատման հարցերում:

Գր. Մսերյանի ուսումնասիրության հաջորդ կարևոր խնդիրն աշխարհաբարն է, և նրա առթիվ Խորեն եպիսկոպոս Աշըգյանի կարծիքների հերքումը: Նա մերկացնում է Արմաշի միաբանի հետին նպատակը՝ փակակնք դնել լեզվի վրա, հասնել այն բանին, որ «ազգի գրագետները լեզուն հարգեն իբրև սուրբ ավանդ և երկնային պարգև»: Այլ խոսքով նա փորձում է դուռ բացել գրաբարը կրկին սրբոց լեզու դիտելու, հալոց լեզուն իր իսկ պատյանի մեջ կաղապարելու, անհրաժեշտ փոխառությունների առջև արհեստական պատմեշ դնելու համար: Չմերժելով վարդապետի ազգասիրությունը, Մսերյանը ցույց է տալիս, որ նրա հորդորները փաստերով չեն հիմնավորված, որ կյանքը, իրականությունը նրա տեսակետների հերքումն են:

Ըստ Մսերյանի, լեզվի օրինաչափ զարգացումը բոլորովին ենթակա չէ որևէ կանոնարկման, որ այն ընթանում է «ազգի գրագետների» կամքից անկախ: Լեզվի զարգացումը, մշտապես նրա կրած փոփոխությունները պայմանավորված են ոչ թե պատահականություններով, ոչ թե մեկնումների ցանկությամբ, կամքով, այլ բխում են պատմական առաջադիմության անհրաժեշտությունից, լեզվի զարգացման բնականոն պահանջից, կյանքի ու հասարակության ընդհանուր մակարդակից: Այդ բոլորը Մսերյանն արտահայտում է մի բառով՝ «հարկ», նկատի ունենալով բառի բազմիմաստությունը և առաջին հերթին նրա տակ հասկանալով՝ «անհրաժեշտաբար», «ստիպմունք», «պարտադիր, անխուսափելի պահանջմունք» իմաստները: «Հարկ»: Այդ նույն բազմիմաստ, բայց և դիպուկ, երևույթի իմաստը շատ լավ արտահայտող բառն է գործածել նաև Մ. Նալբանդյանը, երբ խոսելով լեզվի մասին, դարձյալ նույն անհրաժեշտությունն էր ընդգծում՝ բանտի չորս պատերում փակված³²: Անձանոթ լինելով Նալբանդյանի այդ աշխատանքին,

³² Ազգր. գրում է Մ. Նալբանդյանը, «ստանց պատճառի, ստանց հարկի, ստանց որևիցև ազդեցության ոչ մի խոսք ավելցնում է և ոչ մի խոսք պակսեցնում կամ

որ լույս տեսավ գրեթե քառասուն տարի անց՝ 1900 թ., Մսերյանը մեծ մտածող-դեմոկրատի պես էր մոտենում, դատում: Ահա նրա խոսքերը. «Լեզուն ստեղծվել է, քայլ առ քայլ աճել է և գրականությամբ **ըստ կարի** հաստատել է տրբը, հարստության նոր ասպարեզի մը մեջ կմտնե մանավանդ երբ արվեստներն ու գիտությունները նույն խոսող ժողովրդյան մեջ կծաղկին, վասնզի ասոնք մարդերու մտքին նոր հորիզոններ բանալու և գաղափարներ տալու ասեն նոր բացատրություններու, ձևերու և բառերու **հարկը զգալ կընեն, և հարկը**, որ շատ գյուտերու մայր եղած է, **մեծ սկզբնապատճառ** մը կհամարվի նաև այն ազգի լեզվի հարստության, որ ուսմունքով և գիտությամբ առաջադեմ գտնված է»³³:

Որքան տվյալ ազգը, ժողովուրդը զարգացած ուսմունք ու գիտություն ունի, այնքան նրա լեզուն քարծր աստիճանի վրա է: Ինչպես որ կան պատմականորեն հետամնաց ազգեր, այնպես էլ կան թույլ զարգացած լեզուներ: Լեզվի զարգացումը հասարակության զարգացման հետ կապող այս տեսությունը, որ ժամանակին առաջ էր քաշում նաև Մ. Նալբանդյանը³⁴, Մսերյանը պաշտպանում է խորը համոզմունքով, առանց երկմտանքի: Նա օրինակներ է բերում ցույց տալու, բայց ոչ երբեք արդարացնելու համար, որ կան քաղաքակիրթ ազգեր՝ իրենց առաջադիմության աստիճանն արտացոլող լեզվով և կան նրանց հետ բնավ անհամեմատելի ազգեր ու ցեղեր՝ իրենց «կաղն ի կաղ» լեզուներով: Այս պատմական մոտեցումը, իհարկե, նոր չէր: Դա պատմահամեմատական լեզվաբանության մշակած կարևոր տեսական դրույթներից մեկն էր, որ լավ էր յուրացրել Մսերյանը և որը, սակայն, կարող էր նոր հնչել գմյուռահալ իրականության մեջ:

Լեզուները միշտ էլ իրար վրա փոխազդեցություն են ունեցել («իրարու խառնված են») և դեռ կունենան հարևանության, գաղթականության³⁵, պատերազմի հետևանքով: Լեզուները բնականոն կերպով

այլալուծ» (ԵՎԺ, հ. 3, էջ 322): Հմմտ. **Էդ. Ադալան**, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, հ. 1, էջ 216:

³³ «Արևելյան մամուլ», 1873, էջ 13 (ընդգծումները մերն են):

³⁴ Տե՛ս **Մ. Նալբանդյան**, Հատվածներ «Աշխարհաբարի քերականության» ներածությունից, ԵՎԺ, հ. 3:

³⁵ Հոդվածի հիմնական տեքստում «գաղթականություն» արտահայտությունը չկա, բայց հանդեսի հաջորդ համարում տեղափոխված ուղղումների շարքում բացթողումը լրացված է (տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1873, № 2, էջ 80): Սա ևս ցույց է տալիս, թե որքան կարևոր նշանակություն էր տալիս Գ. Մսերյանը գաղթերի փոխանակմանը լեզուների կրած փոփոխություններին:

նաև ընդհանրանում են, ընդունվում «երկրորդական ժողովուրդներն»։ «Մարդս իբրև կատարելագործելի էակ միշտ դեպի առաջ կքալե... աշակերտը վարժապետին կհետևի կամս ակամս» (էջ 14)։ Իր թեզն ապացուցելու համար Մսերյանը օրինակների պակաս չի գտնում և դրանց շարքում շեշտում է նաև այն, որ «ժամանակով մեր նախնական հայերենն ալ նմանապես ավելի հառաջադեմ ազգերու լեզվին կամ գրականության հետևած է»։ Միավորում է արժանապատիվ վարդապետը «զգվելի մոլորությունն» համարելով փոխառությունը։ Նախնական լեզվական ժառանգությունը հարստացնելու համար կատարվող փոխառությունները լիովին բնական են։ «Լեզուն,—հոչակում է Մսերյանը,— գործիք մ'է և չէ թե մասունք, գիտություն մ'է և հետևաբար հառաջադիմության և մշակության ընդունակ. ուստի անշարժության այս սկզբունքը, որ վանական կյանքի բնական հետևությունն պետք է ըլլա և որ տեսակ մը հմասիրության ներքև կսքողի, չենք կրնար ընդունիլ» (էջ 15)։ Մեր սուրբ թարգմանիչները նորոգել են մեր լեզուն, իսկ «իհնշո՞ւ արդյոք արդի գրագետները նույն գործը պիտի չշարունակեն միշտ անոնց դրած հիմանց վրա քայլելով»։ Չէ՞ որ նրանց կատարածը բավական չէ «արդի մտային, նյութական և ընկերային պիտոյից պատասխանելու» համար։ Գիտություններն այն նույն սահմանի մեջ չեն մնացել, ինչ եղել են Եզնիկի, Ծիրակացու ժամանակ։ Անդրեաս Արծրունին էլ այս կարծիքին է։ Փոխվել են մեր գաղափարները։ Մեր նախնիների մեջ չկա մեկը, որ «բնական գիտության (ֆիզիկա) հարկավոր եղած բաները կրնա մեզի մատակարարել»։ Չունենք մաթեմատիկոս, հանքաբան, մանավանդ բնական պատմության վրա խոսող հեղինակներ, որոնք կարողանան ազատել օտար լեզվից փոխ առնելու անհրաժեշտությունից։ Ոչ միայն ուսումնական, այլև գրական բաների պակասությունն էլ է զգալի, անկախ լեզվի իմացության մեր հմտության աստիճանից։ Դրա պատճառն այն է, որ «մեր մատենագրությունը, պզտի բացառությամբ մը՝ բոլորովին եկեղեցական եղած է և թող ներվի մեզ ըսել թե շարականները չեն բավեր ոչ լեզու մը կազմելու և ոչ ազգի մը զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունենալու համար» (էջ 16)։

Գր. Մսերյանը լեզվի առթիվ հայտնած իր այս գաղափարներով, համարձակ տեսակետներով վեր է բարձրանում իր ժամանակի մտայնությունից, անցած դարի յոթանասունական թվականի սկզբից համեմատական ձեռք է մեկնում այսօրվա մեր այն մտավորականներին, ովքեր նախանձախնդիր են մեր «հնաբառ» հայոց լեզվի զարգացմանը

ու հարստացմանը և ովքեր խնդրին մոտենում են ժամանակի բարձունքից, ովքեր ետ են նայում անցածը ոչ թե սրբագործելու, ոչ թե մահացածը կենդանացնելու, այլ նրա վրա հենվելու, վաղվա ուղին ճշգրտելու համար։ Եվ որպեսզի այն տպավորությունը չստացվի թե Մսերյանը «օտարամոլություն» էր քարոզում նշենք նաև, որ նա հատկապես ընդգծում էր բոլոր դեպքերում լեզվի ներքին օրինաչափությունը նկատի ունենալու անհրաժեշտությունը. «Ներդաշնակության կանոններն հեռանալու չէ որչափ որ կարելի է» (էջ 17)։

Քիչ է, սակայն, արձանագրել լեզվի անկատարությունը, շեշտել այն զարգացներու անհրաժեշտությունը։ Հասկանալի լինելու և առաջադրված խնդիրները կատարելու համար հարկ էր նաև բացատրել, թե որն է ստեղծված դրության պատմական պատճառը։ Եվ Մսերյանը, թեև ոչ համակողմանի, ոչ ամբողջ ձայնով, անում է այդ։ Նա ոչ ոքի, առավել ևս ազգին ու նրա գործիչներին չի մեղադրում, նրանց հասցեին քննադատական խոսք չի ասում։ Նա միայն բացատրում է, ելնելով այն սկզբունքից, որ խոստովանելն ամոթ չէ։ Ընդհանուր առմամբ լեզվի մակարդակը կապված է ժողովրդի պատմության հետ, նա իր մեջ ամփոփում է ժողովրդի ապրած քաղաքական հանգամանքները։ Մեր լեզվի հարաբերական աղքատությունը բխում է մեր ժողովրդի աղքատությունից, նրա պատմական ծանր ճակատագրից։ Մեր «ժողովուրդն անդուլ անդադար ներքին պատակտումներով հուզված, արտաքին թշնամյաց ոտից կոխան կըլլար իր գրից՝ մանավանդ կրոնին պատճառով»։ «Հիշելու է,—շարունակում է նա,—որ մեր նախնիք կրնային ավելի կատարյալ լեզու մը և նոր գրականություն մ'արտադրել, թե որ Տամոբլխի սրոյն պես պարսից, հագարացոց և ուրիշ ազգերու սուրերն իրենց գլխին վերելք կախված չըլլային հարածամ. այն ատեն խել մը աղոթագրքերու տեղ շատ ալ ուսումնական գրվածներ ու քարոզներու տեղ մեր ազգայնության զգացումն ավելի վառ պահող բանաստեղծություն մը կունենայինք» (էջ 16)։

Այս տողերից հառնում է Մսերյանի խորապատիվ միտքը, լայն մտահորիզոնը։ Նրան խորթ են ինչպես ազգային սնապարծության, այնպես էլ նիհիլիզմի զգացումները։ Ակնհայտ է, որ նա բնավ չի ուզում ստվեր ձգել հայ ժողովրդի ո՛չ անցյալի գործիչների և ո՛չ էլ մշակույթի այն օրերին դեռ տակավին չուսումնասիրված հուշարձանների վրա։ Նրան հուզողը, մտահոգությունն պատճառողը ընդհանուր

զարգացումից ետ չմնալն էր, մյուս ազգերին նամաքալ ընթանալու անհրաժեշտությունը: «2Է՝ լեզվի աղքատությունն ամոթ չէ այնպիսի ազգի մը համար, որ դարերով կուլելն ու ամեն տեսակ խեղճություն ու տառապանք կրելն ետքը, տակավին կանգուն է և անմահ նահատակներով հարուստ. այս հարստության վրա իրավամբ կրնանք հպարտ ըլլալ»,—սրտի խորքից խոսում է Մսերյանը և որպէսզի այդ օրինական հպարտությունը սնապարծության չվերածվի ու չխանգարի լեզվաշինությանը, լեզվի զարգացմանը, տեղնուտեղը ասում է. «Բայց պետք չէ որ մինչ մեր լեզվին վրա տարածվի այն, առ լահի որ աղքատ հպարտ չկոչվինք»: Հակառակորդները կարող էին Մսերյանին մեղադրել ազգային լեզվի նսեմացման, թերագնահատման մեջ: Բայց հմուտ հրապարակախոսը, թեև ընդամենը 25—26 տարեկան, հպարտությամբ գրում է. «Որևէ ուրիշն մը ավելի կսիրեմ ինչ որ հայկական է և մեր ազգայնության դրոշմը կկրէ, նաև ավելի մեր մայրենի լեզուն, որ... մեր աստանդական եղբարց հետ միացնող միակ կապն է» (էջ 16): Խ. Աբովյանի հետ համերաշխ լինելով («Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա») և լեզուն իբրև ազգը կապող միջոց դիտելով, Մսերյանը հետևողականորեն առաջադրում է լեզվի հարստացման ու զարգացման, լեզուն անդուլ կերպով հղկելու և կատարելագործելու պրոբլեմը. մեր լեզուն «պետք ունի դարուս առաջադիմության համապատասխանելու» (էջ 17):

Ահա այս սկզբունքներով և հենց այս նույն սկզբունքները պաշտպանելու համար է Գր. Մսերյանը ուրք դրել լեզվի շուրջը արևմտահայ մամուլի էջերում ծավալված բանակովի ասպարեզը:

Մսերյանի հողավածը բնականաբար շուտով արձագանք գտավ. Առաջին արձագանքողը հենց նույն Աշրգյանն էր, նույն «Մասիսի» էջերում: Թերթի 1873 թ. № 1360-ում երևաց վանահոր պատասխան-նամակի առաջին հատվածը: Դրան Մսերյանն արձագանքեց մի նամակով, ուր չի պատասխանում Աշրգյանին, այլ հայտնում է, որ գերադասում է սպասել մինչև որ վանահայրը «վերջացնե իրենը», ապա նոր միայն հանդես գա³⁶: Վանահայրը երկար սպասեցնել չտվեց: Սյունիին «մեծին Ալեքսանդրի քաջություն» վերագրելով, նա իր թեզերը «հիմնավորեց» նրանով, որ իբրև թե (ա) իմաստասերների ընդհանուր կարծիքը համաձայն չէ «լեզվի գոյության և մարդու զայն հնարելուն

վրա», որ (բ) «աստված լեզվի կազմության վրա երբեք ողորակի մասնակցություն չունեցավ ըսելը...ավանդության առաջին մասերեն մեկին դեմ կուգա»:

Շարունակելով իր «հերքումները», Աշրգյանը հայտարարեց, թե լեզվից չի կարելի պահանջել, որ այն «մեր ներսը կատարված հոգեկան շարժումը բացատրե», թե «հողեղեն լեզվով» ամեն ինչ չես արտահայտի, թե «հրեղեն կամ աննյութ լեզու հարկավոր է»: Վանականի զայրույթը գագաթնակետին է հասնում, երբ հիշում է այլ լեզուներից կատարվող փոխառությունները, երբ մտաբերում է արևմտյան գրականության մոտքը արևմտահայ ընթերցողների շրջանակները: Մեր լեզուն, գրում է նա,—«բռնաբար լկտոնկեմ օտարոտի մերձավորությամբ»:

Պատահական չէր այդ զայրույթը: Մոլի կղերականը լեզվի շուրջը մղվող բանավեճում, արդեն իրավացիորեն, նկատում էր կղերա-պան-պանողական գաղափարախոսության դեմ իր սուր ծայրով ողորկած մի պայքար, որի դեմ ծառանալը նրա համար մահու և կենաց հարց էր: Եվ նա առանց քողարկելու, առանց ալլաբանության հրապարակ է հանում իդեալիստական, ռեակցիոն իր մտահայեցությունը. «Հոգվույն կյանքը գաղափարներով է. դուն չես կրնար կեցուցանել կամ ջնջել հոգին, ուստի և չես կրնար գաղափարները կամ հոգվույն կենդանության նյութերը քեզեն փոփոխել, կուգես ժողովուրդ եղիր, կուգես հրեղինաց բնություն»³⁷:

Մսերյանի պատասխանը չուշացավ: «Արևելյան մամուլի» 1873 թ. 10-րդ համարում երևաց նրա նոր ուսումնասիրության առաջին հատվածը՝ դարձյալ «Լեզվի վրա» խորագրով, բայց «Առ արժ. Խորեն եպիսկոպոս Աշրգյան» ենթավերնագրով:

Գրապայքարի ավելի սուր էտապի սկզբնավորման շրջանում հանդես գալով և անդրադառնալով կղերական գաղափարախոսի «վաղվաղուն պատասխանին», Մսերյանը հանդես է բերում բանավեճելու և փաստարկելու հմտություն, բնավ չի իջնում մինչև հակառակորդի մակարդակը, այլ իրեն հատուկ կայուն ու հաստատուն ոճով հերքում է վեճի սուարկս դարձած հարցի մասին սոսկ մակերեսային պատկերացում ունեցող ընդդիմախոսին: Մեր հին մամուլում այնքան հաճախ հանդիպող և փոխադարձ անձնական վիրավորանքներով այնչափ

³⁶ «Արևելյան մամուլ», 1873. էջ 216-217:

³⁷ «Մասիս», № 1310, 4 նոյեմբերի 1872:

ողողված բանակովների մեծ մասամբ գորշ մակարդակից Մսերյանի բանակները անհամեմատ հեռու է. նրանում իշխողը զգացմունքը չէ, այլ մտախոհությունը: Մսերյանն առաջ է քաշում ոչ թե հայհոյելու, այլ բանասիրական հետազոտություններով զինված, «անկախ տրամաբանությամբ» առաջնորդվելու, գիտական ստուգարյունությամբ խնդիրը քննարկելու սկզբունքը: Նա հարցնում է. «Վայրաբանությունը, կծու առաջվածքը, երգիծանքն ու խնձիղը կրավե՞ն միթե խնդիր մը պարզելու, կարծիք մը հաստատելու կամ համոզում շինելու համար» (էջ 441): Պետք է թափանցել վեճի առարկա դարձած «խնդրոյն խորը»: Այս մոտեցումը լիովին թխում է հարցի հասարակական նշանակությունը, խնդրի կարևորությունն ըմբռնելուց և անձնական նեղ կիրքը, զրբ-զրոված ինքնասիրությունը սկզբունքային դրույթների քննարկմանն ու հաստատմանը ենթարկելու լավագույն հատկությունից:

Մսերյանն իր պատասխանում վկայակոչում է ժամանակի հայտնի մտածողների, կովան դարձնում «հսկայական քաղեր ըրած» գիտությունների՝ կենսաբանության, նախապատրաստական հնախոսության (իմա՝ հնագիտություն), համեմատական բանասիրության այնօրյա նվաճումները, որոնք հայտնի չափով գիտական հիմքի վրա էին դրել նաև լեզվի ծագման ու զարգացման հարցերը: Խոսքն ուղղվելով պահպանողական գաղափարախոսության ներկայացուցիչներին և հանձին նրանց ռեակցիոն կղերական հոսանքի մոմենտիկներին, Մսերյանն օրինական ցատկով հարցնում է. «Միթե ալ ժամանակը եկած չէ՞ որ վանական անշարժությունը ճիգ մ'ընե քաղելու դեպ առաջ և իր նախապաշարումները փլին գիտության փողերու ձայնին առջև Երիթովի պատերու նման» (էջ 443):

Մսերյանի այս հոդվածը, դժբախտաբար, մնացել է կիսատ, թեև աւարտվում է «Ծարունակելի» (էջ 447) նշումով: «Արևելյան մամուլի» 1873 թ. թե՛ մյուս և թե հաջորդ տարվա համարներում չենք հանդիպում ո՛չ Մսերյանի ստորագրությանը և ո՛չ էլ լեզվին նվիրված որևէ նյութի: Հավանաբար դա արևմտահայ պահպանողականների նյութած դավերի հետևանքն է և այս դեպքում ևս տեղի է ունեցել նույն բանը, ինչ դրանից առաջ և հետո կատարվում էր դեմոկրատական մամուլի հետ: Չի բացառվում և այն, որ դա ուղղակի հետևանքն է այն դիրքի, որ Պոլսի ուսումնական խորհուրդը և նրա վարժապետական ժողովը բռնել էին դպրոցներում աշխարհաբար լեզուն դաստիարակելու խնդրի նկատմամբ՝ 1873 թ.: Միայն երկու տարի անց՝ 1875-ի դեկտեմբերին,

«Սյունին» հանդես է գալիս «Արևելյան մամուլում», կրկին վերադառնալով լեզվի շուրջը ծագած պայքարին: Այս անգամ նա արդեն հանդես է գալիս ուղղակի «Հույս» ամսագրի դեմ:

Բանն այն է, որ «Հույսը» հատուկ խմբագրականում պաշտպանության տակ առնելով «գեր. վանահորը» և չկարողանալով հերքել Մսերյանի առաջ քաշած դրույթները, այս անգամ փորձում էր միջին գիծ փնտրել և այլ ելք չունենալով, դիմում է Ծ. Ժուրտենի և Ժ. Սիմոնի օգնությանը³⁸: Բայց ոչ միայն այդ. մի առիթով խալթելով Մսերյանին, «Հույսը» հաճույքով հյուրընկալել է Ա. Գարագաշյանին՝ «Մասիսի» 1595-րդ համարից արտատպելով նրա «Լեզվի վրա» հոդվածը³⁹: Պատահական հյուրընկալում չէր դա: Իր գործունեության երրորդ՝ «միանգամայն հակագիտական, անօգուտ»⁴⁰ շրջանն ապրող վաստակավոր հայագետն արդեն գտնվում էր Հյունքյուրպեյենտյանի ազդեցության ներքո և մերժելի, իրեն իսկ հակասող տեսակետի վրա էր կանգնած գրաբարի ու աշխարհաբարի, ինչպես և նրանց փոխհարաբերության հարցերում: Նախ «Մասիսի», ապա և «Հույսի» էջերում Գարագաշյանը հանդես էր գալիս գրաբարի թունդ գերազանահատման դիրքերից: Նա գրում էր. «Մենք հայերեն լեզուն գերազանցապես գրաբարը միայն կճանաչենք», աշխարհաբարն ամբողջ հայ ժողովրդի լեզուն չէ, կրոնի և դպրության լեզուն գրաբարն է. «Մատենագրական լեզուն... ալ գրաբարն է», սխալ է այն գաղափարը, «թե գրաբարը մեռած լեզու է»: Աշխարհաբարը մոլորակի պես պտտվում է գրաբարի շուրջը, «անկե չկրնա հեռանալ ոչ ալ անոր ազդեցութենեն դուրս է»: Աշխարհաբարի մոլորակային վիճակի տարբերությունը, արեգակի շուրջը պտտվող մոլորակներից, ըստ Գարագաշյանի, լոկ այն է, որ եթե վերջիններս չեն կարող մոտենալ ու միանալ արեգակին, ապա աշխարհաբարը մոտենում է և ի վերջո կմիանա գրաբարին, այնպես որ «ժամանակի միայն խնդիր է»: «Գրաբարը մեր ամենեն պանծալի բանն է»⁴¹:

³⁸ «Հույս», 1874, էջ 14—22:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 617—619:

⁴⁰ Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 396:

⁴¹ Տե՛ս «Հույս», 1874, էջ 617—619:

Հարկ է նշել, որ Հր. Գաբարյանը «Գարագաշյանի աշխարհապար» իր աշխատության մեջ (Երևան, 1962, էջ 145—155) փորձել է ցույց տալ Գարագաշյանի այս շրջադարձի պատմական հիմքը: Նրա դրույթների հետ համեմատելի լինելով հանդերձ, չենք կարող բաժանել հեղինակի միտումը՝ սրբագրել Գարագաշյանի նախնիք իր սկզբնական, գիտական ճիշտ դիրքերից: Գրաբարի գերազանահատությունը

Այս տեսակետները, պետք է ասել, պատահական չէին և բխում էին Գարագաշյանի աշխարհայացքից: Եվ եթե հիշենք, որ 10—12 տարի անց՝ 1886-ին, Գարագաշյանը և Հ. Գուրգենը, որի կերպարին Գ. Զոհրապյան անդրադարձել է «Ծանոթ դեմքեր» շարքում, «գրաբարը նորեն կենդանացնելու համար» հիմնեցին «Ճաշակ ոսկեղեն դպրության» անունով «զուտ մեսրոպյան գրաբար ամսաթերթը», ապա պարզ կդառնա, թե դեռ որքան կարևոր էր գրաբարամուլների դեմ մղվող այն պայքարը, որի ստաջամարտիկների շարքում էր նաև Մսերյանը: Ավելին. հենց այդ նույն տարիներին (1873-ից սկսած) Պոլսի ուսումնական խորհուրդը ու նրա վարժապետական ժողովը զարկ էին տվել մի ժամանակավորեալ պայքարի՝ տարրական դպրոցներում աշխարհաբարի ավանդման շուրջը, երբ հարկը ստիպում էր ի պաշտպանությունը նոր լեզվի, նույնիսկ 15 ժամյա ճառեր արտասանել⁴²: Դրանից համարյա 20 տարի անց՝ 1893-ին, Կ. Ութունյանը դեռ հանդես էր գալիս վաղուց ի վեր մերժված տեսակետի պաշտպանությամբ ու ջատագովությամբ, թե աշխարհաբարը լոկ գրաբարին անցնելու մի կամուրջ է՝ նույնպես արժանանալով Գ. Զոհրապի խիստ քննադատությանը⁴³: Նույն պահանջն էր առաջադրում նաև «Բազմավեպը» 1890 թ. մարտյան համարում:

Գր. Մսերյանի նոր ուսումնասիրությունը՝ «Հույս հանդեսն և լեզվի խնդիրը»⁴⁴ նպատակ չունի քննելու վանական պարբերականի և նրա կղերական «տեսաբանի» կարծիքը, և «զայն տող առ տող հերքելու»: Հեղինակն անդրադառնում է միայն արմատական խնդիրներին՝ միշտ հավատարիմ իր սկզբնական ելակետին՝ հարցին մոտենալ իմաստասիրական, պատմա-փիլիսոփայական տեսանկյունից: Ուսումնասիրությունը որոշակի չափով բանավիճական բնույթ է կրում, հաճախ հեղինակը փորձում է սրամտել, խայթել: Դա այս անգամ հայտնի չափով իջեցնում է հետազոտության գիտական արժեքը, թեև ակնհայտ է և

այն, որ այդ ուսումնասիրության մեջ ևս երևան է գալիս հեղինակի հրապարակախոսական որոշակի ձիրքը, հակառակորդին մերկացնելու ուժը, նրա տրամաբանված հետևողականությունը:

Մսերյանի հակառակորդի գիտական մակարդակը բավականաչափ ցածր էր, որպեսզի բանավեճի ստարկա դառնային նոր, գիտական արժեք ունեցող պրոբլեմները: Ինքը՝ Մսերյանը, հարկադրված էր մնալ վիճաբանության մեղ շրջանակում: Դա այն վիճակի անխուսափելի հետևանքն էր, որ առհասարակ բնորոշ է արևմտահայ մամուլին՝ Համիդ II-ի հաստատած դաժան գրաքննությունից դեռևս շատ տարիներ առաջ: Ավելին. զմյուրևհայ ռեակցիան և կղերականները ստոր դավեր էին նյութում հենց «Արևելյան մամուլի», նրա խմբագրի, աշխատակիցների, նաև Գր. Մսերյանի դեմ: Արմաշի կղերականների դեմ ուղղված Մսերյանի հողվածի առաջին մասը պարունակող «Արևելյան մամուլի» համարի տպագրությունը դեռ չավարտած, պարբերականը վեց ամսով փակելու հրահանգ արձակվեց: Առիթը Ծահնուրի (Մ. Մամուրյան) հրաշունջ նամակն էր ամսագրի երկրորդ համարում⁴⁵: Նրանում Ծահնուրը «հրաշեկ շամփուրով» խոցում է «սևադեմներին», նրանց թվում նաև Ալըզյանին, «շնագործ մականվանյալին» (Ամբրոսիոս Գալֆայան), Չամուռնյանին և այլոց: «Հայ ազգին կրոնական պաշտոնավորաց դեմ անպարկեշտորեն և հարձակողական ոճով» զբրված այդ նամակում, ինչպես այն բնորոշված է ամսագիրը փակող պաշտոնագրում⁴⁶, մյուսների թվում Գրիգոր Մսերյանը ևս հիշատակվում է որպես նրանցից մեկը, որ «անհերքելի կերպով» ցուցադրեց «արմաշյան շիլ գիտության փտած պտուղները», և «ահագին խրամատներ բացած» է կղերականության «փքած խելապատակում» (էջ 81):

Լեզվի շուրջը ծավալված բանավեճում Գր. Մսերյանը թերևս կարող էր ավելին անել, քան հաջողվեց: Բայց այն, ինչ արեց նա, նշանակալից ծառայություն էր աշխարհաբարին, դեմոկրատական հոսանքին: Նրա առաջ քաշած և պատշաճությամբ պաշտպանած դրույթները՝ լեզվի ծագման, զարգացման ու պատմության շուրջը, արևմտահայ իրականության համար կարևոր նշանակություն ունեին, իսկ նրա մոտեցումը, շոշափվող խնդիրները քննելու նրա մեթոդը գիտական էր: Հասարակության պատմական առաջադիմության դիրքերից մղած իր այս պայքարով արդեն նա առաջ էր տանում Մ. Նալբանդյանի, Հ. Ար-

⁴⁵ Նույն տեղում, 1876, էջ 75—81:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 159:

և «գրաբարախառն աշխարհաբար» ստեղծելու մասին նրա թեզը և փորձերը, նրա միջին դիրքը հայ հին ու նոր լեզվի հարցում, ինչ խոսք, առնվազն ժամանակավորեալ էին և չէին նպատարում արևմտահայության ազգային ոգու արթնացմանը:

⁴² Տե՛ս Տ. Ա. Ծահրազան, Արևմտահայ աշխարհաբարի ստաջացումը, Երևան, 1963, էջ 93, 103 և հետո: Հ. Գուրգենի մասին տե՛ս Պ. Կարապետյան, 19-րդ դարու հայ մեծ դեմքեր, Կ. Պոլիս, 1933, էջ 275:

⁴³ «Մասիս» № 3963, էջ 132, 15 հունիսի 1892, հմմտ. Գր. Զոհրապ, ԵԺ, Երևան, 1962, հ. 2, էջ 314—315 և 489:

⁴⁴ «Արևելյան մամուլ», 1875, էջ 467—470, 1876, էջ 137—141, 206—216:

վանյանի և նրանց հետևորդների դրոշը: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ չնայած գրաքարի և աշխարհաքարի պայքարը աստիճանաբար մարում էր, բայց դեռ չէր կորցրել իր հրատապ նշանակությունը և բնավ անտեղի չէր, ինչպես հակված են կարծելու որոշ հետազոտողներ⁴⁷: Դեռևս հնչում էին աշխարհաքարի կողմնակիցներին ներկայացվող մեղադրանքներն՝ իբրև ազգի, հայ լուսավորչական եկեղեցու թշնամիների, իսկ մի քանի տարի հետո՝ 70-ականի վերջին, «Արշալույս արարատյանը» և գրաքարի նոր պաշտպանները՝ հանձին Նշան Միրզայի, պետք է կրկին բորբոքեին գրապայքարը և ասպարեզ քաշեին հնաբույր հարցը՝ «Գրաքա՞ր թե աշխարհաքա՞ր»⁴⁸: Ի դեպ դրանից մոտ հիսուն տարի հետո էլ եղան ժամանակավրեպ առաջարկներ՝ գրաքարը դարձնել ազգային գրական լեզու:

Այդ ամենը, սակայն, արդեն հոգեվարքային թպրտումներ էին:

Մսերյանի աշխատակցությունը «Արևելյան մամուլին» չի սահմանափակվել իր անդրանիկ երկի հրատարակմամբ կամ լեզվի հարցերի բնությանը: Նա հանդեսի 1875 թ. հուլիսյան համարում լույս է բնծալել «Քիճքինա» դեղամիջոցին նվիրված հաղորդում (էջ 271—273), որով երևան է հանել գիտական իր հետաքրքրասիրությունը՝ ի դեպ խոստանալով «ուրիշ անգամ» ևս տեղեկություն տալ բժշկագիտական նորությունների մասին: Հաջորդ տարում հանդեսը տպագրել է նրա «Կու կուկ կու» վերնագրով բանաստեղծությունը, որտեղ փոխաբերական իմաստով, սահուն ու թեթև շնչով գովերգում է սիրո անաղարտությունը (էջ 422—423): Դա Մսերյանի մեզ հայտնի միակ չափածո ստեղծագործությունն է. բանաստեղծության աշխարհի, կարելի է ասել, իր հաջող մոտքը, նա, ինչքան հայտնի է, չի երկրորդել: 1877-ին հրապարակագիրը նույն հանդեսում հրատարակել է եվրոպական այլ-ևայլ երկրներում գոյություն ունեցող գրքերի թվի մասին ինֆորմացիա (էջ 40), ապա և «Վարդանանց հանդես» խորագրով ատենախոսու-

⁴⁷ Տ. Ա. Շահբազյանն, օրինակ, եզրակացնում է, որ «1848 թ. Պոլսում սկսված գրապայքարը, իր չափից դուրս հարցնրոցներով ու ծեծկոտոցներով, լեզվատեղծման և լեզվաընտրության հավակնոտ գրողներով, առանց երկրպետու պիտի համարել դատարկաբանություն...» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 204):

⁴⁸ Տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1060, 19 փետրվարի 1877, № 1091, 29 ապրիլի 1878 և հետո. նույն հարցը՝ «գրաքա՞ր թե աշխարհաքա՞ր», ավելի վաղ և հակառակ դիրքերից արծարծում էր նաև «Արևելյան մամուլը» (տե՛ս 1876 թ. № 11, էջ 416—421 և հետո):

թյունը (էջ 52—54), որը ցայտուն կերպով երևան է հանում Գ. Մսերյանի անձնվեր հայրենասիրությունը և որին կանոնադաշտանք իր տեղում:

Գ) ԱՐԵՎՄՏԱՆԿՐՈՂՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՊԻՄԱԿԱՆ ԳԱՂՍՓԱՐՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳՐՈՊԱԳԱՆԴԸ

Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ հայ պատմագիտությունն ու գրականագիտությունը մեծ պարտք ունեն հայ թարգմանիչների առջև: Տասնամյակներ, նաև դարեր տևած նրանց տրեւաշան գործունեությունը տակավին չի արժեքավորված: Նույնիսկ Լեոյի և Մ. Արեղյանի բարձր գնահատությունից հետո էլ, թեև տասնամյակներ են անցել, չի ստեղծվել, չստեղծվել ծավալուն, գունե հակիրճ մի մենագրություն, մինչև անգամ արժեքավոր որևէ հոդված-ուսումնասիրություն՝ նվիրված մեր բեղմնավոր թարգմանիչներին կամ ընդհանրապես թարգմանական գրականությանը: Եվ դա այն դեպքում, երբ հայ դասավոր գրականությունը, փաստորեն, սկզբնավորվել է թարգմանական գործերով, երբ հայ ժողովուրդը առջևից է ընթանում այն ժողովուրդների շարքում, որոնք մայրենի լեզվով թարգմանել և հաղորդակից են եղել համաշխարհային պատմագրության և գրականության լավագույն հմուշների: Անհասկանալի ու անբացատրելի է մնում մեր տեղական անտարբերությունը հայ թարգմանիչ-մշակների ու նրանց ջերմասնակցի գրական աշխատանքի նկատմամբ: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ թարգմանական գրականության արժեքավորումը կարծես թե դառնում է և՛ անհրաժեշտ, և՛ անխուսափելի, մեր շրակաճագետները, նաև պատմաբանները հաջողությամբ շրջանցում են կամ սահմանափակվում մի քանի խոսքով, լավագույն դեպքում բավարարվում մի ընդհանուր ակնարկով՝ այս կամ այն առիթով, այս կամ այն թարգմանչի հասցեին (օրինակ «Հայ գրականության պատմության» ակադեմիական հրատարակության արդեն հրապարակի վրա դրված չորս հատորները): Մեր լեզվաբանները նույնպես, արևմտահայ աշխարհաքարի առաջացմանը նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում, հարկ չեն համարում պատշաճը հատուցելու թարգմանական գրականության այդ ասպարեզում կատարած մեծ դերին:

Մինչդեռ հայ գրականագիտական միտքը, մասնավորապես սովետահայ գրականագիտությունը վաղուց է մատնանշել թարգմանական գրականության արժեքն ու դերը:

Դեռևս Մ. Մամուրյանը 1871 թ. կատարած իր մի թարգմանությունը կցված նախաբանում, խոսելով թարգմանական գրականության մասին, նշում է, որ ֆրանսիական հեղինակների երկերի հայերեն հրատարակությունները «իրենց հնարագետ, վեհ, նորը, ազատական հանճարին ճաշակը մեզ տվին»⁴⁹: Նա ուրույն գուգակշիռ է անցկացնում իր թարգմանած Վալտեր Սկոտի «Իվանոն» վեպում նկարագրվածի և այն վիճակի միջև, որի մեջ գտնվում են հայերը՝ դրանով իսկ ընդգծելով թարգմանական երկերի գործնական նշանակությունն ու նպատակաւացությունը: Ըստ որում նա հասկապես շեշտում է, որ Սկոտի վեպի հերոսները «կապաքարեն, և ի վերջե հաղթանակն արդարին և արհիւն կմնա»:

Նույնպիսի մոտեցում է հանդես բերել նաև գրող Ա. Արփիարյանը «Գեղունի» հանդեսում 1902 թ. հրատարակած չափազանց արժեքավոր իր հոդվածում՝ մասնավորապես կանգ առնելով նաև Զմյուռնիայում հրատարակված թարգմանական գրականության վրա: Այդ իմաստով նա Զմյուռնիան համարում է նոր գրականության կենտրոններից մեկը, որի հրատարակություններն «իրենց տեսակին մեջ նորություններ եղան և ազդեցին մտքերու ընդացքին վրա... հափշտակեցին ժողովրդին միտքը, հզոր ու տևական ազդեցություն մը ունեցան»⁵⁰: Նա այդ գրականությունը հակադրում է Մխիթարյանների ստեղծած գրականությանը:

Սովետահայ ուսումնասիրողները ևս մեծ կարևորություն են տվել թարգմանական գրականությանը, ընդգծել նրա մեծագույն նշանակությունը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Ավելի քան մեկ և կես տասնամյակ առաջ, անդրադառնալով թարգմանական գրականության նշանակությանը, Ս. Գ. Արեշյանն իր մի ուսումնասիրության մեջ մատնանշել է. «Հնարավոր չէ հիշատակել որևէ ժողովրդի գանձարանից մի գրական անուն, որին չհանդիպենք հայ մամուլի էջերում... Թարգմանական այդ գրականության ընկալումը նշանակալի չափով կապված էր Թուրքիայում հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի հետ: Առաջադիմական հայ մամուլը գլխավորապես հրատարակել է այն առաջադիմական ստեղծագործությունները, որոնցում պայքարի կոչ էր արվում հանուն հարազատ ժողովրդի ազատա-

գրության... Մամուլը հաճախ թարգմանական գրականությունն օգտագործում էր այն գաղափարներն արտահայտելու համար, որոնք գրաքննչական պայմանների հետևանքով չէին կարող ուղղակի ձևով դրսևորվել: Այդպիսով թարգմանական գրականությունը ճնշողների դեմ պայքարում դառնում է եզրույթյան լեզվի բաղկացուցիչ մասը»⁵¹:

Այդ նույն ուսումնասիրության մեջ, որ դեռևս 1960 թ. ներկայացվել է գրական կապերի և փոխհամագործակցության հարցերին նվիրված Անդրկովկասյան գիտաժողովին, առաջ է քաշվել չափազանց հրատապ և գրական, հասարակական-քաղաքական կարևորություն ունեցող այն հարցը, որ վաղուց ժամանակն է ընդհանրացնել թարգմանական գրականության փորձը և հարուստ պատմությունը⁵²:

Եթե մի կողմ թողնենք թարգմանական գրականության պատմամշակութային արժեքը և հայ հասարակական մտքի զարգացման գործում նրա խաղացած որոշակի դերը, մի բան, որի իրավունքն ու պատճառը չունենք բնավ, ապա այդ գրականության, մեր թարգմանիչների մեղվաշան աշխատանքի վերլուծության հրամայական պահանջ է առաջանում թեկուզ հենց նրանով, որ մեր օրերում գնալով ոչ թե նվազում, այլ ավելի ու ավելի է աճում թարգմանական գրականության թե՛ ծավալը և թե՛ նշանակությունը: Իրոք, կասկածից դուրս է, որ մեր դասական թարգմանիչների հարուստ ժառանգության գիտական արժեքավորումը, առավել ևս պատմա-քանասիրական վերլուծությունը կնպաստի այսօր առաջացող շատ հարցերի ու խնդիրների և՛ պարզաբանմանը, և՛ ճիշտ լուծմանը, այն թարգմանիչների, որոնք, ինչպես Վարդան Արևելցին է ամենայն իրավացիությամբ նկատել «յիմաստու-

⁵¹ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1960, № 5—6, էջ 72:

Հայ թարգմանական գրականությունը պատշաճ գնահատության է արժանացել նաև Հ. Ս. Անասյանի մի շարք ուսումնասիրություններում (տե՛ս Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա. 1959, էջ 8, «Էջմիածին», 1971, № 11—12, 1972, № 1—4) և վերջին տարիներին հրատարակված որոշ գրքերում:

⁵² ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1960, № 5—6, էջ 89: Վերջերս այս ուղղությամբ մի շարք քայլեր են կատարվել: Լույս է տեսել Լևոն Մկրտչյանի մենագրությունը հայ պոեզիայի ուսման թարգմանական մասին (Երևան, 1968), Ա. Բարլեգիզյանի հոդվածը նվիրված Վ. Հյուգոյի «Թշվառների» արևմտահայ թարգմանությանը (ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1972, № 8), Երևանի Պետհամալսարանը պատրաստում է նաև թարգմանիչներ: Թեմային նվիրված մի շարք նյութեր են գտնվել «Շեքսպիրական» մատենաշարի հատորներում: Ուրախալի է, անշուշտ, որ գործնական քայլեր են արվում մեր հիմնավորց սուրբ տոնը՝ Թարգմանչաց օրը, նորովի և պարբերաբար նշելու ուղղությամբ:

⁴⁹ «Արևելյան մամուլ», 1871, էջ 38:

⁵⁰ «Գեղունի», 1902, էջ 38:

թիւն ամենեքեան դեգերէին, հասարելով լինքեանս զհոյս իմաստիցն իբր զիմաստուն մեղու ժիր ու գործունէայ՝ զանօտարազոյն և զշահաւէտ ծաղիկս հասարէին և զխոտանսն ի բաց ընկեցնուին»՝ նկատի ունենալով «զշահն և զօգտութիւն բազմաց»⁵³:

Այդ հարցի կարևորութեան ընդգծումը սլայմանաւորված է հատկապէս նրանով, որ սուլթանական Թուրքիայում ստեղծված պայմանների հետևանքով թարգմանությունը հաճախ դարձել էր գրեթե միակ միջոցը անհրաժեշտ գաղափարները պրոպագանդելու, ժողովրդի ծառայելով միտքը հագեցնելու, նրան հուզող հարցերին պատասխանելու և պայքարի մղելու համար: «Բանն այն է,—նկատի ունենալով վրաց իրականությունը, նշել է Կ. Կեկելիձեն,—որ թարգմանական երկերը այս կամ այն գրականության մեջ պատահական և աննկատ չեն հալոսվում. դրանք կոչված են այն սոցիալական և մշակութային-պատմական պահանջներով, որ առաջադրում է մտածողության տեղական հոսանքը: Թարգմանվում է այն, ինչ պահանջում է էական, ամենօրյա անհրաժեշտությունը, թարգմանվում է օտար նյութը, սակայն ընտրությունը կատարում, թարգմանում և իրականացնում է ազգային յուրահատկությունն ու գիտակցությունը, մի խոսքով թարգմանվում է այն, ինչի նկատմամբ պարտադիր պահանջարկ կա, իսկ պահանջարկն այն ժամանակ է առաջանում, երբ այն երկրում, որտեղ թարգմանվում է տվյալ երկը, երևան են գալիս հենց այնպիսի տրամադրություններ, որպիսիք ձևավորված են փոխադրվելիք երկում...»⁵⁴:

Այդ նույնը տեղի ունեւ հաւ իրականության մեջ:

Հենց այդ նույն պահանջարկով էին ղեկավարվում նաև զմյուռնահայ թարգմանիչները, որոնք մտահոգված էին ազգի ճակատագրով, անձնվիրաբար որդեգրվել էին նրա պայքարին և անում էին հնարավորը: Նրանցից մեկն էր նաև Գր. Մսերյանը, որի կատարած թարգմանությունները մեզ զբաղեցնում են երկու առումով. նախ ո՞րն է Մսերյանի թարգմանչական գործունեության փաստացի նշանակու-

⁵³ Տե՛ս «Նորին Վարդանայ վարդապետի...» հոդվածը «Հանքեր Մատենադարանի» 1964 թ. VII հատորում, էջ 382—383, 384: Հմտ. Լ. Գ. Խաչերյան, Լեզուների առաջացման ու զարգացման տեսությունը... ըստ Վարդան Արևելցու (ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1972, № 6, էջ 37, 38):

⁵⁴ Կ. Կեկելիձեն, Գրվագներ վրաց հին գրականության պատմությունից, Թբիլիսի, 1956, հ. 1, էջ 185 (վրացերեն): Մեջբերումը կատարել ենք հայագետ Պ. Մուրադյանի աջակցությամբ:

թյունը և ապա՝ ի՞նչն է նա ընտրել այս կամ այն գրողից, ի՞նչ գաղափարներ է պրոպագանդել հայ ընթերցողին թարգմանաբար ներկայացրած գործերով:

Ամենից առաջ մատնանշենք, որ զմյուռնահայ գրագետները շատ վաղ են հասկացել թարգմանական գրականության հարկը և այդ գործին մի այնպիսի թափ են հաղորդել, որ առանձին էտապներում ետ են թողել և՛ Կ. Պոլիսի, և՛ Թբիլիսիի հայ մտավորականներին, ընթացել են այդ գործի սովանգարում: Այս պնդման կովանը լոկ այն չէ, որ Զմյուռնիայում հիմնված անդրանիկ տպարաններում հրատարակված գործերի ցանկում մեծ տեղ են գրավում թարգմանությունները, այլ առաջին հերթին այն, որ անցած դարի կեսին այստեղ հիմնվել է թարգմանիչների հատուկ խմբակցություն, որով Զմյուռնիան դրականապես առանձնանում է հայ մշակույթի մյուս օջախներից, որ թարգմանությունները կատարվում էին առանձին անհատների ճաշակով ու ցանկությամբ: Խոսքը զմյուռնահայ հանրահայտ գործիչ, հրատարակիչ-թարգմանիչ Հարություն Տետեյանի (1832—1868) հիմնած տպարանի և նրա շուրջը համախմբված թարգմանիչների կոլեկտիվի մասին է: Թարգմանիչների այս խմբակը սկսել է գործել 1851 թ., երբ քսանամյա մի սրտանի՝ Հարություն Տետեյանը, «սրտին մեջ մեծ եռանդ և մտավորական գործունեության մը վարիչ ըլլալու իդեալովը աուցուն»⁵⁵ հիմնեց իր տպարանը:

Թարգմանիչ-լուսավորիչների այդ խմբակցությունը և Տետեյան տպարանն իր երկարատև գործունեությամբ նոր երևույթ էին գաղութահայ կյանքում և մշակութային հսկայական դեր են կատարել սոհասարակ հայ իրականության մեջ, մասնավորապես նոր լեզվի ժողովրդականացման ու զարգացման գործում՝ հանգամանք, որն ընդօժեղ են նաև ժամանակի ականավոր մտավորականները: Գրող, գրականագետ Վրթ. Փափազյանը, օրինակ, նկատել է, որ «արևմտյան գրական բարբառի (իմա՝ լեզվի—Մ. Հ.) մշակմանը նպաստեցին ոչ միայն պարբերականները, այլ թերևս ավելի շատ Զմյուռնիո թարգմանական բազմահատոր հրատարակությունները»⁵⁶:

Թարգմանչական այդ խմբակցության դերը, սակայն, դուրս է գալիս զուտ գրական շրջանակներից, ընթերցանության նյութ մատակա-

⁵⁵ Տե՛ս Ա. Ալադանյան, Զմյուռնիո տպարանները («Պատմա-քանադական հանդես», 1964, № 2, էջ 80):

⁵⁶ Վրթ. Փափազյան, Պատմություն հայ գրականության, Բ մաս, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 10:

րարելու, թեկուզ և պատվավոր, ոլորտից: Այն, ըստ էության, նշանավորեց մի նոր հոսանքի սկզբնավորումը, հոսանք, որ, «անխնա կոիվ է հայտարարում ամիրաների բանակին և հնավանդ կրոնա-կղերական գաղափարախոսությանը», ինչպես, իրավամբ, մատնանշում է Ա. Բ. Կարինյանը արևմտահայ լուսավորիչներին նվիրված իր արժեքավոր հոդվածում⁵⁷: Իհարկե, Տետյանի շուրջը համախմբված թարգմանիչները, ինչպես անցյալի մեր մյուս թարգմանիչները, միշտ չէ, որ այս կամ այն երկր հայ ընթերցողին ներկայացնելիս ելնում էին այն հիմնական նպատակից, թե հայ իրականության առաջադրած խնդիրներին որքանով է համահնչյուն, ինչ գաղափարներ է նա սնում: Բայց, այդուհանդերձ, նրանց կատարած դերը, իրոք, մեծ է:

Ահա այս խմբակցությանը 70-ական թվականների սկզբին միանում է նաև Գրիգոր Մսերյանը՝ դառնալով նրա մի գործոն անդամն ու առաջամարտիկը: Դժվարին, դեռևս լրիվ չհարթված մի ճամփա էր ոտք դնում քաանչորսամյա երիտասարդը: Ծիշտ է նա արդեն հմուտ էր ֆրանսերենում, ուներ լեզվական ճաշակ ու բարձր մակարդակ, բայց դա դեռևս քիչ էր արևմտաեվրոպական այնօրյա գրողների երկերն աշխարհաբար թարգմանելու համար: Իր զարգացման և ամրապնդման շրջանն ապրող աշխարհաբարը պետք է հղկվեր, կատարելագործվեր, ցուցահաներ իր գանձերը, նկունությունն ու պոտենցիալ հնարավորությունները, որպեսզի կարողանար արտահայտել դարերի ընթացքում մշակված և իր կատարյալ ծաղկումն ապրող ֆրանսերենի ամբողջ հմայքը:

Ֆրանսիական հեղինակների գործերը հայ ընթերցողներին ներկայացնելը լոկ թարգմանչական աշխատանք չէր, թեկուզ դրա ամենալայն իմաստով: Դա միաժամանակ լեզվաշինարարական մեծ ու դժվարին գործ էր, որն այն օրերին նոր էր սկսվել: Թարգմանիչը կոչված էր թե՛ բարբառային և օտար բառերի տեղ նոր բառեր ատելծել, թե՛ վեր հանել հայերենի «թաքնված» հնարավորությունները, թե՛ հըմտությամբ ընտրել հազարավոր բառերից հենց այն, որը ուներ բնագրի այս կամ այն բառի հավասար արժեքը: Պահանջվում էր նոր քերականության խորը իմացություն, շարահյուսության, դեռևս չօրինականացված կանոնների նուրբ ըմբռնողություն: Թարգմանիչները դեռևս չուներին աշխարհաբարի բառարաններ և դեռևս անհայտ էին մի լեզվով

առվածը մյուս լեզվով ճշգրիտ հաղորդելու «գաղտնիքները»: Նրանք դպրոցում չէին սովորել աշխարհաբար և չափազանց տիրաբար էր իշխում նրանց բոլորի վրա հնավանդ գրաբարը, կենսունակ էին գաղազան բարբառները, իսկ տիրապետողը՝ Կ. Պոլիսի բարբառը, պարզապես «թուրքական ժարգոն էր, որ զգվանք էր պատճառում բանիմաց մարդկանց»⁵⁸: Թարգմանիչների առջև ամեն քայլափոխում ծառանում էին բազմաթիվ ու բազմապիսի հարցեր, որոնք անհապաղ պատասխաններ էին պահանջում. ինչը վերցնել գրաբարից, բարբառներից, որ բառերը և տերմինները թարգմանել, հայացնել, որը թողնել, փոխառնել, ինչպես վարվել զանազան՝ հայրենական և օտար մասնիկների հետ և այլն և այլն: Կանգնած լինելով ինքնուրույնաբար այդօրինակ հարցերին պատասխան տալու փաստի առջև, այն էլ ոչ թե «ինքն իր համար», այլ ընթերցող ժողովրդի առջև, գրավոր, բազմաթիվ տպագիր օրինակներով, թարգմանիչներն, ինչ խոսք, սայթաքումներ, մինչև անգամ կոպիտ սխալներ ու աղավաղումներ թույլ տվեցին: Գիտակցելով այդ, նրանք, այդուհանդերձ, պարտավոր էին գնալ լեզվատեղծման այդ խոսքի ուղիով: Ըստ որում հարցը սույն լեզվաշինարարության շրջանակներում չէր պարփակվում, այլ, մանավանդ Թուրքիայի պայմաններում, ուներ նաև ազգապահպանման, ազգի ինքնության նշանակություն:

Բայց խնդրի գուտ բանասիրական դժվարությունից բացի, թարգմանչի առջև ծանրանում էր նաև մի այլ բարդություն. նա պետք է հայ ընթերցողին ներկայացներ այնպիսի երկեր, որոնք արձագանքեին նրա ապրումներին, հուզող մտքերին, նպաստեին առաջադիմական գաղափարախոսության ձևավորմանը, մերկացնեին իշխող հետադիմությունը, պայքարի մղեին ժողովրդական զանգվածներին և, դա ևս կարևոր էր, միաժամանակ լինեին դյուրընթերցելի: Այդ և բազում այլ հարցեր էին ծառացած Գր. Մսերյան թարգմանչի առջև:

Թվում է հարկ չկա մեկ առ մեկ անդրադառնալ Գրիգոր Մսերյանի թարգմանած երկերին, վերլուծել դրանց գաղափարական բովանդակությունը, վեր հանել գեղարվեստական արժեքները. դա չափից ալելի կընդարձակի սույն հետազոտության շրջանակը: Այդուհանդերձ հարկ է պարզաբանել թարգմանված երկերի պատմա-մշակութային արժեքները, անդրադառնալ դրանցում արձարծվող գաղափարներին՝

⁵⁷ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7, էջ 33:

⁵⁸ Զր. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 471:

ելնելով Վ. Գ. Բելինսկու այն հայտնի դրույթից, որ «Ֆրանսիական վեպերը կարդում է լուսավորված ու կրթված ամբողջ աշխարհը՝ երկրագնդի բոլոր հինգ մասերում»⁵⁹։ Զմյուռնիայում ևս, բնականաբար, այդ երկերը մեծ ընդունելություն էին գտել։

Ալեքսանդր Դյումայից (Հայր Դյումա, 1802—1870) Գ. Մսերյանի թարգմանած միակ երկը «Բոլին» («Պոլին») վեպն է⁶⁰։ Հակառակ իր մեծ հասնալին իբրև հեշտ ընկալվող, հաճույքով կարդացվող, կենսունակ երկերի հեղինակի, Դյուման 70-ական թվականներին հայ ընթերցողներին դեռ քիչ էր հայտնի։ «Բոլինը» վիպասանի բնորոշ երկերից մեկն է, որ ընթերցողին տոգորում է լավատեսությամբ։ Խարդախ, ստոր մարդասպան կոմսը իր մեղսագործությունների համար վճարում է կյանքով։ Գլխավոր հերոս Ալֆրեդը իր առաքինությամբ, կամքի ուժով, պարզ հոգեբանությամբ, խիզախությամբ, ասպետական սիրով, անձնուրաց մեծահոգությամբ և մարդկային բարձր արժանիքներով խորը սեր ու համակրանք է արթնացնում։

Գրիգոր Մսերյանի անդրանիկ թարգմանությունը ջերմ ընդունելություն գտավ հայ ընթերցողի կողմից։ Այդ, եթե կարելի է այսպես ասել, անմեղ երկից հետո Մսերյանի ընտրությունը կանգ առավ Օկտավ Ֆեոդեի (1821—1890) մեծ տարածում գտած երկի՝ «Աղբատ երիտասարդի մը վեպի»⁶¹ վրա։ Ժամանակակիցներից շատերը, օրինակ Արփիար Արփիարյանը, Մսերյանին ճանաչել են մասնավորապես իբրև այս վեպի թարգմանիչ⁶²։ Գուցե երիտասարդ թարգմանչին, իրոք, հենց այս երկն է ճանաչում բերել։ Բայց ընտրությունը մեզ անհաջող է թվում. Օկտավ Ֆեոդեն հայտնի է իբրև երկրորդ կայսրության առավել ճանաչում ստացած վիպասան։ Նա այլոց թվում պայքարել է բննադատական ռեալիստների դեմ, իր ստեղծագործությունները հակադրել է նրանց երկերին։ Այդպիսին է հենց «Աղբատ երիտասարդի մը վեպը», որը տարածում գտավ իբրև Ֆյոդերի «Տիկին Բովարիի» հակադրություն։ Ինքը Ֆեոդեն ջանք չէր խնայել Ֆյոդերի դեմ մեղադրական դատավճիռ կայացնելու գործում, բոլոր բանակոխի էր մղել ժորժ

Սանդի դեմ, նրա դավանած գաղափարներին հակադրել իր վեպերից մեկը։

Հակառակ այն բանին, որ Ֆեոդեի այս վեպն իր հայրենիքում երկվան գալով (1858-ին) ուղղակի հակադրված էր բարոյականության «թշնամի», նրա «հիմքերի քայքայող» ֆյոդերի գաղափարներին, այստեղ՝ Արևմտյան Հայաստանում այն իրօրյա (1873-ի) պայմաններում կարող էր առանալ և իսկապես էլ ստացավ, հայ ամիրայության եսասիրության, ինքնաբավ հակումների դեմ ուղղված երկի բնույթ։ Գրքում կան էջեր, սուր ու մերկացնող տողեր ընդդեմ հարուստ ու տիրող բուրժուազիայի ու նրա բարքերի, որոնք մարդուն զրկում են մարդկային հատկություններից, նրան դարձնում եսասեր, հպատակեցնում փողին ու հարստությանը։ Վեպի հերոսը իր օրագրում բացահայտում է դրդյակներում անդորր կյանք վայելողների ալյանդակ բարքերը։ Ինքը՝ գլխավոր հերոսը՝ մարքիզ Օթլորիվը, հոր խաղամուկության հետևանքով սնանկանում է, մնում չոր հացի կարոտ, ասկայն պահպանում է հոգու արիությունը, հանդես է բերում մարդկային բարձր առաքինություններ։ Նա գերադասում է մուրացիկի կյանքով ապրել, քան թե հաշվենկատ ամուսնությամբ կամ ստորացուցիչ միջոցներով հարստություն վաստակել։ Նա «խղճի խաղաղության» է ձգտում, տեսնում ու ասում է «նյութամոլ ու ուկեպաշտ դարի» բարքերը, ըմբոստանում է «հարմար ամուսնության» դեմ, մերժում «քազմագանձ ժառանգություն» կին առնելու առաջարկը։

Նույն բարձր առաքինություններով է օժտված նաև վեպի գլխավոր հերոսուհին՝ Մարգարիտը, որի ինքնասիրությունը չի հանդուրժում հարուստ ժառանգության գնով ամուսին ունենալը, դեմ է «երջանկության մեջ ստակ» դնելուն, ասում է նրանց, ովքեր առանց սիրո պատրաստ են ամուսնանալ հարուստ հարսնացուի հետ, իի է վճռականությամբ մերժել բոլորին, մինչև որ չգտնի «անշահասեր, վեհանձն, դուցազնական հոգի մը» (էջ 116)։ Նրանք երկուսն էլ մտածում են ոչ թե հարստության, այլ պատվի մասին, որը «արդի կենցաղավարության մեջ... ամեն պարտավորություններն գերազույցն է», մինչև անգամ «օրենքներ և բարոյական գերազանց բան մ'է» (էջ 131)։ Հեղինակը մերժում է շահամոլ Պեպլանին, որը պատկերված է իբրև ողորմելի մի անձ՝ անգամ անարժան տոելության։ Երջանկությունը բաժին է ընկնում առաքինի, բարձր հատկանիշներով օժտված գույզին։

Ահա այս գաղափարները, հակառակ վեպի որոշակի կոնցեպցիային՝ հակադրվել ռեալիստական ուղղությանը, թուրքական լծի տակ

⁵⁹ В. Г. Белинский, Изб. соч., М.—Л., 1949, стр. 365.

⁶⁰ Ա. Տիմա, Բոլին, թարգմ. Գր. Մսերյան, Զմյուռնիա, տպ. Տեղեկան, 1872, ժ. 2 + 160 էջ։

⁶¹ Օ. Ֆեոդե, Աղբատ երիտասարդի մը վեպը, թարգմ. Գր. Մսերյան, Զմյուռնիա, տպ. Տեղեկան, 1873, 172 էջ։

⁶² Տե՛ս «Հայրենիք», 11 օգոստոսի 1893, № 544։

հարստահարվող հայ աշխատավորության կողմից կարող էին ընկալվել իբրև քննադատություն՝ ուղղված մի կողմից հայ ամիրայության, մյուս կողմից՝ թուրքական տիրող խավերի դեմ: Եվ, անկասկած, վեպի հեղինակն այս կողմն է, որ գրավել է նրա թարգմանչին և նրա հետ «գրական փոխադարձ համակրանքով մը կապված» Արփիար Արփիարյանին: Դա է վկայում հեղինակը Մսերյանի հակիրճ նախաբանը՝ կցված թարգմանությանը: Թարգմանիչն ընդգծում է, որ վեպը կարելի է դիտել «իբրև ճշմարիտ պատկեր այն վսեմ զգացումներու, որոնց աղբյուր կրնա ըլնիլ մարդկային սիրտը, եթե դարուս բարուց ապականությունը, վատությունը և շահախնդրությունը մուտք գտած չեն հոն»: Վեպի լայն ընդունելությունը, անշուշտ, նպաստել է նաև նրա հաջողված թարգմանությունը՝ մաքուր ու սահուն արևմտահայերենով:

Կա մի հեղինակ, որին ծանոթ լինելու համար հայ ընթերցողը պարտական է հեղինակին Գր. Մսերյանին: Դա Ամետե Աշարն է, որ գրականության պատմության մեջ է մտել իբրև ակնարկագիր և ալելի շատ հայտնի է որպես կծու սարկազմով գրված «Սեփականատեր» ակնարկի հեղինակ: Նրանից Մսերյանը թարգմանել է 1875-ին առանձին գրքույկով հրատարակել է «Հետվիճի երդումը»⁶³: Գործողության վայրը Փարիզն է, միջավայրը՝ լեհացի գաղթականությունը, իրադարձությունները տեղի են ունենում 1831-ի ապստամբության հերոսներից մեկի՝ զորապետ Հովհան Զելաքիի և նրա դստեր՝ Հետվիճի շուրջը՝ երկուսն էլ Ֆրանսիայում ապաստանած: Նրանց բարեկամն են հունգարական ազատագրական պայքարի զինվորներից Մայթաս Բլուքան և նրա որդին՝ Ստեֆանը, երկուսն էլ մահվան դատապարտվածներ: Նրանք բոլորն էլ հաճախ տարվում են հին պայքարի ու մարտերի հուշերով և երազներով:

Ազատագրական պայքարի քաջ մարտիկների երևան գալը վեպում, ինքնըստինքյան, նշանակալից երևույթ է: Այդ իմաստով էլ մեծ է նաև նրա թարգմանության նշանակությունը:

Սակայն, որքան բուռն էր վեպի հերոսների կյանքը բուն հայրենիքում, նույնքան էլ այն միապաղաղ է այստեղ՝ Փարիզում: Վեպի նյութը երկու վետերանների զավակների ամուսնական կյանքն է: Ստեֆանն ամուսնանում է ակամա՝ իր հոր և նրա ընկերոջ կամքով, իսկ

Հետվիճը և՛ հոր կամքն է կատարում, և՛ սիրում է Ստեֆանին այն բանից հետո նույնիսկ, երբ նա շարունակում է ազատ կյանք վարել, թողարկված կամ բացահայտ կապեր է պահպանում սիրուհու հետ: Ուժեղ կամք ունի նա և կարողանում է հաղթահարել կանացի թուլությունը, սանձում է իր զգացումները և ամենասուր պահերին անգամ չի կորցնում հոգու արիությունը:

Սովորական թվացող այս կենցաղային պատմությունը, որ փոքր ինչ արկածայնության տարր է պարունակում, իր մեջ ունի նաև երկրորդ՝ հիանալի քողարկված թեման, որով և երկի երևան գալը արևմտահայ իրականության մեջ ոչ միայն արդարանում, այլև ստանում է նպատակաւացություն, նրան հաղորդում պարզ ու որոշ միտում:

Ազատագրական պայքարի ռազմադաշտից պարտված հեռանալով, երկու վետերանները ապաստան են գտնում Փարիզում: Բայց նրանք ապաստում են հայրենիքի ձայնին, երագում այն մասին, «որ ընդ կոիվներու ժամն հնչե» (Էջ 11): Նրանք պատրաստ են մինչև անգամ նահատակվելու, իրենց ազատությունն ու արյունը նվիրաբերելու հայրենիքին. «Ծղթայական ու արյունաթաթալ հայրենիքի համար ապագանին կզոհեն, գիտնալով, որ ամեն բան, ընտանիք ու հարստություն՝ անոր սեպհականություններն են» (Էջ 6): Այս գաղափարներով են նրանք աշխատում տոգորել նաև իրենց զավակներին:

Բուրժուական Փարիզը իր ոլորտի մեջ է առնում հայրենիքից հեռու ապաստան գտած Ստեֆանին, և նա անդիմադիր կերպով զլորվում է դեպի բարոյական քայքայում տանող զառիթափով: Ոչինչ նրան չի կարողանում ետ պահել. ո՛չ հոր, ո՛չ աներոջ անմնացորդ վստահությունը և ո՛չ էլ կնոջ՝ Հետվիճի, բացառիկ առաքինությունը, ջերմեռանդ սերը: Թվում է ոչ մի ելք չկա: Բայց ահա հայրենիքում հնչում են ապստամբության կոչերը, վրա է հասնում գործելու ժամը: Այս դեպքում անկում ապրող երիտասարդի մեջ դրսևորվում են ընդ ուժեր ու բնավորության անձանոթ հատկանիշներ: Նա հանդես է բերում վեհազորության ու գործում է անձնվիրաբար (Էջ 57): Երբ Խալիպյան բորբոքվում են ազատագրական կոիվներն, ապա Ստեֆանը իրեն նետում է պայքարի մեջ. «Վառողի հոտը մարդու միշտ օգտակար է» (Էջ 85): Մարտի դաշտում նա հանդես է բերում իր տոհմին հատուկ ռազմաշունչ ոգի: Քաջաբար մարտեր մղելով, նա վիրավորվում է և դեռ չբուժված կրկին ռազմի դաշտ նետվում, որ մահացու վերք ստանալով օգնի թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ մարտնչող «ազատական»

⁶³ Ա. Աշար, Հետվիճի երդումը, թարգմ. Գր. Մսերյան, Զմիռնիս, տպ. Տիտեհան, 1875, 29 էջ: Տե՛ս «Արշալույս արարատյան», 1875, № 1026:

ներին»: Այդ ծանր օրերին Ստեֆանի հետ են և՛ մտերիմ ընկերը, և՛ ծեր զինվորը, որ «պատերազմի երթալու համար ճամբա ելնելնին իմանալով, ծափ զարկավ խնդութենեն» (էջ 85), և՛ ինքը՝ Հեովիհը, որ արդեն օտարացած, խորթացած ամուսնուն ամեն ինչ ներում է, մինչև անգամ վերստին սիրում հին, անկեղծ սիրով՝ հանուն այն բանի, որ նա քաջաբար մարտնչել գիտե և ընդունակ է անձնագոհության:

Եվ այսպես, հայրենիքից հեռու գտնվող, հայրենիքից կտրված մարդը, եթե չի ապրում հայրենիքի շահերով, չի կիսում նրան վիճակված ճակատագիրը, ապա կորցնում է մարդկային իր առաքինությունները, բարոյալքվում է, հոգեկան անկում ապրում: Ընդհանրապես՝ վեճ գաղափարները, այդ գաղափարների համար ինքնամոռաց պայքարելը մարդու մեջ վեճություն, խիզախություն են արթնացնում, նրան մղում անձնագոհության: Նա դառնում է սիրելի, իրավունք է ստանում երջանիկ լինելու: Մարդ լիարժեք է իր հայրենիքով, նրա շահերի համար պայքարելով: Աներկբա է, թե ենթատեքստից բխող այս գաղափարները, որքան հնչել էին ու հարազատ թուրքահայ ընթերցողներին: Նաև անժխտելի է այն հատուկ սերը, որով Մսերյանն իրագործել է «Հեովիհի երդումի» թարգմանությունը:

Ժորժ Սանդից (1804—1876) Գր. Մսերյանը թարգմանել է «Ֆլավի» և «Լեոն Լեոնի» վեպերը: Առօրյա կենցաղային վեպեր են դրանք՝ ստաջիներ գրված ճամակների ձևով, երկրորդը դասական կանոններով: Երկուսի թարգմանությունն էլ լույս է տեսել 1875-ին: Կարելի է վիճել ընտրության հաջող լինելու շուրջը: Առաջադեմ ուսմանտիր, սոցիալական պրոբլեմներ արծարծող հեղինակը՝ «հանճարեղ Ժորժ Սանդը» (Բելինսկի) կարող էր և պետք է հայ ընթերցողին ներկայացվեր իր առավել նշանավոր երկերով, խնդիր, որ մինչև օրս էլ սպասում է իր լուծմանը: Անկախ դրանից թե՛ «Ֆլավին» և թե՛ «Լեոն Լեոնին» հեշտ ընթերցվող երկեր են և ժամանակին մեծ տարածում ունեին, թեև որանց թարգմանությունը քննադատվել է մամուլում⁶⁴:

⁶⁴ Այդ երկերի թարգմանության լեզվի մասին քննադատականով հանդես է եկել «Գրիչը» (Ս. Պալատնյան) և ծայրահեղ դիրքերից գնահատել թե՛ Գր. Մսերյանի և թե՛ մանավանդ Գ. Չիլենկիյանի նորամտությունները (տե՛ս «Փորձ», 1877, № 3, էջ 301—303 և հետո): Ծածկանվան վերձանույն տե՛ս Վրթման Փափազյանը գրականության մասին, Երևան, 1962, էջ 16 և 124, Գ. Լեոնյան, Երկեր, Երևան, 1963, էջ 451 և 475:

«Ֆլավին»⁶⁵ ըստ երևույթին Մսերյանի ուշադրությանն է արժանացել նախ և առաջ այն բանի շնորհիվ, որ նրանում արժանին է հատուցվում բնական գիտություններով զբաղվողներին: Ինքնակենսագրական բնույթ կրող այս երկի գլխավոր հերոսունին՝ Ֆլավին, իր ճամակներում բացահայտում է իր ներքին ապրումները, մտորումները, գաղափարները և հենց ինքն էլ կարդում է իր դատավճիռը: Նա առելությանը է տոգորված դեպի բնական գիտությունները և գիտությանը նվիրվածներն առհասարակ: «Բնական կոչված գիտությունները կատեն»,—հայտարարում է նա (էջ 14): Նրան հետաքրքրող միակ բանը ապագա ամուսինն է, նրա դիրքը, հարստությունը: Հանգամանքների բերումով, սակայն, նա ծանոթանում է միջատաբան Վիլմերի հետ, որը հակառակ իր վանող արտաքինին դառնում է նախ նրա բարեկամը, ապա և մտերիմը: Այնքան է նա հափշտակվում միջատաբանով, որ ինքն է սեր խոստանում նրան: Ամբողջապես գիտությանը նվիրված Վիլմերը նախ քաղաքավարությամբ, ապա և կտրականապես մեծոք է Ֆլավին սերը: Անարձագանք սիրո մրմուռը արտում, Ֆլավին խոստովանում է. «Հիմար մը ըլլալէ դադրեցա գաղափարներու տեր մարդ մի մոռիկ ընելով: Ամուսնանալու մարդերու մեջ նոր տեսակ մը գտա» (էջ 83):

Այսպիսով ազնվական ծագում չունեցող, գրեթե ընչազուրկ մարդը, մինչև իսկ հասարակացնորեն արհամարհված միջատաբանն իր առաքինություններով ոչնչով չի գիշում ազնվական ծագում ունեցողին, բարձր դասին պատկանողին, դառնում է նրանց ընտրյալն ու քաղձանքը:

Երկի այս հիմնական գաղափարը Մսերյանին սրտամոտ լինելու մասին է ասում այն, որ թուրքահայ իրականության մեջ թե՛ բնական գիտությունները և թե՛ գիտությամբ զբաղվողները ընդհանուր արհամարհանքի էին արժանանում: Իսկ Մսերյանը, ինչպես ավելի ակնհայտ կդառնա հետո, ոչ միայն մտերիմ կապեր ուներ բնագետ-փիլիսոփաների հետ, այլև որոշակի սեր ու հակում ուներ դեպի բնական գիտությունները և իր գործունեության մի զգալի մասը դրանց պրոպագանդին ու տարածմանն է նվիրել:

⁶⁵ Ժորժ Սան, Ֆլավի, թարգ. Գր. Մսերյան, Զմիւմիա, տպ. Տէտէան, 1875, 100 էջ: Հրատարակման մասին հաղորդումը տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1022, 6 սեպտեմբերի 1875:

Մտերյանի թարգմանած «Լեոն Լեոնի»⁶⁶ վեպն առավել մեծ ներգործություն է ունեցել երիտասարդության վրա՝ իբրև անշահախնդիր, անմնացորդ, ինքնագոհ սիրո մարմնավորում, իբրև աստվածային և մարդկային բոլոր օրենքներից վեր կանգնած սիրո իրավունքների հաստատում: Անկեղծ սերը մարդուն մղում է հերոսության հասնող նվիրվածության: Սիրո սոջն ոչինչ են հասարակական կարծիքը, շքեղապատը, մինչև անգամ մարդն առհասարակ, երբ նա դեմ է այդ սիրուն: Իսկական սիրով համակվածը ներում է ամեն ինչ, անում է ամեն ինչ, արհամարհում է ամեն ինչ և վերջապես կորցնում է ամեն ինչ՝ հանուն իր սիրո, հանուն իր ընտրյալի, որը բարձր է բոլորից՝ անկախ իր հազար ու մի պակասություններից: Այդպիսի սիրով է հափշտակված Ժյուլիենը, այդպիսին է նրա ընտրած Լեոնը, որին նա կապված է անխզելիորեն և որին նա ձգտում է իր ամբողջ էությանը, իր ամենակալ սիրով, որպեսզի արժանանա նրա տանջալից սիրուն, որպեսզի դրանով իսկ արհամարհի իրոք ազնիվ, իրոք մաքուր մի այլ սեր:

Ինչպես ակնառու է, թարգմանելով Դյումային, Ֆեոդեն, Աշարին և Սանդին, Գր. Մսերյանը հանդես էր գալիս մարդու քաղաքացիական իրավունքների ամրապնդման մտահոգությամբ, փողի իշխանության վրա հենված ընտանիքի դեմ՝ հանուն սիրո և փոխադարձ հարգանքի վրա ստեղծված օջախի: Դա իր էությանը լայն պրոբլեմ էր և ողդակի առնչություն ուներ նաև կնոջ ազատագրության խնդրի հետ: Նա դրանով իսկ պրոպագանդում էր առաքինի ու վեհանձն սերը՝ ի հակադրություն զանազան հաշիվներով տեղի ունեցող իրօրյա ամուսնությունների, ազատ սիրո երգիչների օգնությամբ փաստորեն ծառանում էր ժամանակաշրջանի տիրող բարքերի դեմ, պաշտպան էր կանգնում երիտասարդության ոտնակոխ արված մեծ իրավունքին:

Կասկածից դուրս է այդ թարգմանությունների հրատապ և գործոն նշանակությունն արևմտահայ իրականության համար՝ այն օրերին, երբ առհասարակ մերժվում էր սերը, երբ հասարակության ու մամուլի տևական քննարկման առարկա էին սոցիալական ծանր պայմանների հետևանքով իսպառ վերացած սիրո անքակտելի իրավունքը, երբ կարիքն ու ուկու կուրքը ոչնչացրել էին մարդու ամենամարդկային զգացմունքը, խեղդել սիրո և ընտանիքի մեծ պրոբլեմը. դեռ ոչ շատ ժա-

մանակ առաջ նույնիսկ «Հյուսիսափայլի» էջերից դատապարտվում էր Ժ. Սանդը⁶⁷, իսկ հայ լուսավորիչ-դեմոկրատները պարզում էին հայ կնոջ ազատագրության դրոշմը, Ստ. Ոսկանյանը հնչեցնում էր վտանգի զանգը հայունիներին սպառնացող չարիքի դեմ⁶⁸, «նյութամոլ կյանքի հետևանքների» դեմ, կնոջն «անկողնի ընկեր» համարելու և «ոտել, խմել, պառկել» սկզբունքների դեմ՝ ի պաշտպանություն սիրո և ընտանիքի, որի նորոգմամբ հնարավոր կլինի նաև ամեն ինչ: Մ. Մամուրյանը հենց այն ժամանակ, երբ հրապարակ էին գալիս ֆրանսիական հիշատակված և այլ վեպեր, ահագանգում էր, որ ամուսնությունը «շահադիտություն մը կդառնա», որ սեր չկա այլևս⁶⁹ և հողվածաշարքեր է նվիրում այդ խնդրին, նույնիսկ դարավերջին «Մուրճը» ազդարարում էր, որ Ղափանի շրջանի Ծակատեն գյուղում սիրահարություն չկա, տղայի հայրն է ընտրում հարսնացուին, որ ամուսինը կնոջ համար աստված է⁷⁰, Արծրունին սերը համարում է առաջադիմության ամենագործող գործոնը և նկատում, թե հայ ընտանիքը սերագերծ է, «հայոց ազգը... կարծես կորցրել է սիրո զգացմունքը»⁷¹, մինչդեռ «Արարատը» քաղաքացիական ամուսնությունը համարում է չարիք՝ երկար տեսություն նվիրելով այդ հարցին⁷² և այլն, և այլն:

Արժարժեկ սիրո, ամուսնության, ընտանիքի խնդիրները և հարակից հարցեր, թեկուզ թարգմանական գրականության միջոցով, ինչպես դա անում էր Գր. Մսերյանը, նշանակում էր բարձրացնել մարդու անհատականության և ազատության դրոշմը, ծառանալ տիրող կարգերի դեմ, զինվորագրվել հայ ընտանիքի կատարելագործմանը և կնոջ ազատագրության մեծ ու տևական, նաև մարտիրոսական պայքարին⁷³:

⁶⁷ Տե՛ս «Հյուսիսափայլ», 1859, № 4, էջ 314—336, Թ. Լազարյանցի հոդվածը:

⁶⁸ Տե՛ս «Արևմուտք», 1859, № 18, էջ 139—141:

⁶⁹ «Արևելյան մամուլ», 1873, էջ 257 և հետո:

⁷⁰ «Մուրճ», 1900, № 3, 1901, № 6:

⁷¹ «Մշակ», 1877, № 9, 10 փետրվարի 1877:

⁷² «Արարատ», 1891, № 5, էջ 244—267 և հետո:

⁷³ Մենք հասկանալի պատճառներով այստեղ չենք անդրադառնում կանանց ազատագրության, կրթության, ընտանիքի, սիրո և ամուսնության խնդիրները շոշափող այն նյութերին, որոնք տեղ են գտել հայ պարբերական մամուլում, մասնավորապես «Հյուսիսափայլում», «Ծաղիկում», «Արևմուտքում», «Արևելյան մամուլում» և այլն, ինչպես նաև այն գաղափարներին, որոնք այդ առթիվ արտահայտել են Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Նազարյանը, Ստ. Ոսկանյանը, Գր. Զիլիկիրյանը, Մ. Մամուրյանը և ուրիշ հրապարակախոսներ ու գրողներ՝ մանավանդ Խ. Աբովյանը, Բաֆֆին, Գ. Սուրբուկյանը, Ս. Տյուսաբը:

⁶⁶ Ժորժ Սան, Լեոն Լեոնի, թարգմ. Գր. Մսերյան, Զմիռնիա, տպ. Տետեան, 1875, 166 էջ: Հրատարակման մասին թաղորդումը տե՛ս «Արշալույս արարողյան», № 1015, 31 մայիսի 1875:

Կ. Մարքսն ու Ֆր. Էնգելսը մարդկային զգացմունքների ու արժանիքների ազատագրումը համարում էին մասնավոր սեփականության հարցի լուծում, իսկ Վ. Ի. Լենինը սիրո, սեռի և ամուսնության հարցերը համարում էր սոցիալական պրոբլեմների բաղկացուցիչ մասը: Սիրո ազատության պրոպագանդը ընդհանրապես ազատության պրոպագանդ էր, քանզի ազատության մի ձևի մերժումը հանգեցնում էր առհասարակ ազատության մերժմանը:

Ռոբեն-լը Ֆեպրի «Բարիզն լՍմերիկա» երկը ժամանակին ունեցել է մի քանի տասնյակ հրատարակություններ: Այս երկն էլ, ահա, արժանացել է գնյունահայ թարգմանչի և հրատարակիչների ուշադրությանը: Նրա երկու հատորները միատեղ Տետեյան տպարանը լույս է բերել 1876-ին, վեպի 31-րդ հրատարակությունից՝ Մսերյանի կատարած թարգմանությամբ⁷⁴: Նրա հրատարակությունը առանց չափազանցության կարելի է դիտել իբրև նշանավոր երևույթ ոչ միայն Գ. Մսերյանի կյանքում, այլև գնյունահայ այնօրյա իրականության մեջ:

Վեպի գլխավոր հերոսը՝ ինքը հեղինակ Լը Ֆեպրը, երազանքի ուժով Փարիզից Ամերիկա է փոխադրվում և, ութ օր ապրելով ու գործելով այնտեղ, ականատես լինում ամերիկյան կյանքին ու քարքին: Փարիզ «վերադառնալով» նա հարազատների միջավայրում իր մտքերն ու խոհերն է արտահայտում քաղաքական-սոցիալական պրոբլեմների շուրջը: Հարազատներն ու մտերիսները նրան խելագար են հռչակում և նա համբավավոր բժիշկ Օլիմպիոսի հսկողության տակ արգելափակվում է գծանցում: Այդպես հասարակության արմատական չարիքներն իրենց միակ գեներով՝ խոսքով մերկացնողները, երկրի ու պետության խոցերը սեսնող ու ձաղկող գործիչները, ժողովրդի իրավունքների ու քարելեցիկ և, իրոք, ազատ կյանքի համար պայքարող մարտիկները «վնասագերծվում» են հոգեբուժարաններում ու գծանցներում: Այդպես պետությունն ու իշխող խավերն ապահովում են իրենց անձեռնմխելիությունը, ազատվում հասարակության «վտանգավոր» անդամներից:

Վեպում «ձեր Եվրոպային» հակադրված է «երիտասարդ Ամերիկան»: Դա առաջին հայացքից կարծես թե նոր դեմոկրատիայի հայրենիքի, ազատության դրոշակակիր հռչակված Ամերիկայի փառաբանումն

է: Բայց գրական այդ ձևով հեղինակը ասել է իր երազանքը, արծարծել սոսաջողիմական մտքեր ու գաղափարներ: Դրանք հատկապես նոր էին թուրքահայ իրականության համար, կարող էին խմորումներ առաջացնել սուլթանական կրկնի տակ հեծող, իրավագույրի հայության շրջանակներում: Վեպի հերոսների խոսք ու գրույցը ծավալվում են ազատության, մամուլի, միտինգներ հրավիրելու իրավունքի, հասարակապետության, «ընտանի կյանքի», սիրո, ամուսնության, դատարարական, կանանց ազատության ու հասարակական գործունեության, ընտրությունների, կրոնի, երկսեռ դպրոցի, դատավարության, հիվանդանոցների վիճակի, մասամբ նաև փիլիսոփայական հարցերի շուրջը: Այդ ընթացքում նրանք ուշագրավ մտքեր են հայտնում, մերկացնում կապիտալի աշխարհի բարքերը և պատկերում իրենց երազած սպագան, որ պետք է իրականություն դառնա 2000 թվականին:

Արևմտահայ ընթերցողն իբրև իր վիճակի արտացոլում կարող էր ընկալել հեղինակի (նաև թարգմանչի) մտքերն այն մասին, որ «օրենքը, դատավորը կամ պաշտոնավորը քննադատելը ընկերադավ ոճիր մ'է» (ն. 1, էջ 29), որ լրագիրները թունավորում են մարդկանց միտքը, իսկ խմբագիրները շաբաթվա վեց օրը լուծում են, որպեսզի յոթերորդ օրը պաշտոնապես սուտ ստեն (59): Այլ կերպ անհնար է, որովհետև «լավ խմբագիր մը ըլլալու համար... շունի դեմք ունենալու է, շունի հոտառություն, շունի լրբություն, շունի համարձակություն և շունի հավատարմություն» (63—64): Հերոսներից մեկը կոչ է անում ճշմարտությունն ասել, «առանց անձերու համար ակնառության, նախապաշարումներու, առանձնաշնորհության և եղծումներու համար պատկանանք ունենալու» (56): Ծախագործող աշխարհում, իրական կյանքում «գործնականը տեսականին հակառակն է», իսկ «քաղաքագիտությունը... նպարավաճառի արհեստ մը» (75): Հասարակության անդամները, մասնավորապես կանայք, պետք է «ազատությունը մոլեգին սիրեն» և վաղելեն (83), ակտիվ գործեն կյանքի բոլոր բնագավառներում, նույնիսկ մատուղ սերնդի դատարարական առաջադրում ու բժշկության մեջ: Քաղաքակրթությունը պետք է կատարյալ լինի և ոչ թե զավեշտի վերածվի ինչպես որ է: Տիրող աշխարհում «ամեն որ դիմակ մը կկրե, դեր մը կխաղա և կգրոսնու, խղճի, իրավունքի, պարտքի վրա կխոսի՝ առանց իր ըսածներու մեկ խոսքը ինքն իսկ հավատալու» (91):

Սուր ու մերկացնող են կրոնի հասցեին ուղղված խոսքերը. ժողովրդին զսպելու համար սանձ է հարկավոր, իսկ «այդ սանձը կրոնն

⁷⁴ Ռոբեն-լը Ֆեպրը, Բարիզն լՍմերիկա, Զմիռնիա, տպ. Տետեյան, 1876, թ. 1 և թ. 2, 176+194 էջ: Հրատարակության մասին հաղորդումը տե՛ս «Արշալույս արարողան», № 1036, 20 մարտի 1876, № 1052, 30 հոկտեմբերի 1876:

Է, որ արտաքին իշխանությունը բռնի հաստատած ու բռնած է» (ն. 2, էջ 16): Նրա ծառայողները շարունակ խոսում են ժողովրդի հնազանդության մասին, միշտ հիշեցնում են նրա պարտականությունները, բայց երբեք չեն մտաբերում նրա իրավունքները (էջ 20): Կապիտալի աշխարհում օրենքը գործիք է դարձել նոտարի ձեռքին, այն պաշտպանում է գողին, ավազակին, լաիքշին, հարստահարողին, որն «իր քսան միլիոններու լրբությունը աշտերուն վրա կկրե» (53): Այնտեղ կա երկու օրենք, երկու շահ. «Իր ստակին շնորհիվ հարուստն իր ամեն մոլությունները կրնա ի գործ դնել, մինչդեռ աղքատը բանտ կերթա քավելու համար միակ հանցանքը՝... աղքատությունը», որը երբևիցե չի ներվում:

Լուսավորական գաղափարներով տոգորված հեղինակը երիտա-
սարդությանը մղում է դեպի գործ, դեպի «դաստիարակության գրա-
սենյակը»՝ ի հակակշիռ «խաղատների», «զինեղների»: Խնդիրը ժողո-
վրդին և լուսավորելն է, կրթելը. «Պետք է կամ մեղմի և կամ տգիտու-
թյունը հաղթել» (էջ 117): Կրթությունը ձրի պետք է լինի, իսկ դպրոցը՝
եկեղեցուց անկախ, նրա ազդեցությունից դուրս: «Սերունդ մը կրթելը՝
ժողովուրդ մը կրթել է» (էջ 119): Հեղինակը հիացած է գալիք այն
երկրով, ուր մարդն իր ճակատագրի տերն է, ուր ճշմարտությունն է
թագավորում, «ուր թշվառությունը պիտի բուժվի, ուր ուժը պիտի խոր-
տակվի և միտքը թագավորե» (էջ 122):

1862-ին հրապարակ եկած այս գրքում արծարծված մտքերից հատկապես հետաքրքրական և արևմտահայ իրականության համար նոր էին փիլիսոփայական որոշ դրույթներ: Այստեղ նախապատվությունը տրվում է գերմանական փիլիսոփայությանը: Գրքի հերոսներից մեկն իրեն համարում է Սպինոզայի աշակերտը և գտնում է, որ «աշխարհիս մեջ ոչ նյութ և ոչ հոգի կա» (էջ 136): Միակ ռեալ գոյություն ունեցողը «կազմակերպյալ զորություններու ամբողջությունն է»: Աշխարհն արարիչը չէ, որ ստեղծել է. «Ստեղծումը երբեք եղած չէ»: Մարդը աստծո ստեղծածը չէ, այլ բնության զարգացման արդյունքն է. «Ըստ երևույթին այլասերյալ շուն մը՝ կան կապիկ մ'է նա»:

Աստոծ արարչագործությունը հերքելով ու բնապաշտական թեո-
րիան ջատագովելով, հեղինակն առաջ է մղում տիրապետող այն գա-
ղափարը, թե գոյություն ունեցող ամեն ինչ, այդ թվում մասն կենդա-
նական աշխարհը, բնության ուժի արդյունքն են: «Տիեզերքին մեջ
մարդեն գերազանց էակ մը չկա» (Էջ 138): «Տիեզերական ճշմարտու-

թյուն» հռչակվածը մարդու երևակայության արդյունքն է լոկ: Աստված
ևս մարդու հնարածն է և նրա երևակայության պտուղը. «Եթե երկրի
վրա երբեք մարդ գտնված չլիար, աստծո գաղափարն ալ պիտի
չգտնվեր» (Էջ 138): Հոգի կոչվածը ևս մարդու ստեղծածն է, նրա
մտքի արդյունքը. «Հոգին հալելի մ'է, որ գոյություն չունեցող բաները
կցուլացընէ, կամ եթէ կուգէք այդ խոշորացույց հալելիին մեջ մարդս
ինքզինքը կտեսնէ և այդ խոշորացած պատկերին առջև ծունր կդնէ»
(Էջ 138): Հեղինակին ծանոթ են ճանաչված մտածողները, փիլիսո-
փաներն ու գիտնականները՝ Սպինոզան, Հեգելը, Հոբսը, Հյումը, Դիդ-
րոն, Ռոբեսպիերը, Վոլտերը, Հիպոկրատը, Վաշինգտոնը և ուրիշներ,
որոնց նա դիմում է, վկայակոչում, տեղ-տեղ ցիտում, որ հաստատի իր
այս կամ այն միտքը:

Գրքի զանազան էջերում սուր ակնարկներ են արվում կեղեքվող ժողովրդի հարստահարիչների, իշխող դասի կամալականությունների մասին: Երեք «անդարմանելի» բան կա աշխարհում՝ մալաբեկությունը, հրդեհը և իշխանի կամածին գործը: Առաջին երկուսի դեմ ապահովագրական ընկերություններ են ստեղծվել, իսկ «իշխանի կամքին դեմ մեր մախահարց ունեցածե ուրիշ բան չունինք, այն է՝ համբերություն» (էջ 153): Հեղինակի իղձն է, որ ճշմարտությունն իշխի և այն անարգել արտահայտվի, որ կրոնավորները լինեն հայրենասեր ու բարեսեր, որ ամենուր խաղաղություն տիրի: «Կանգիժեմ ռուս միապետը». «Կուգեմ, որ կստավարությունը ամեն քանկորի գործ ու հաց տա». «Չեմ ուզեր, որ պետությունը ժողովրդական քրտինքով գիրանա»,—սրանք են նրա նշանաբանը: Նա հուշակոմ է. «Չեմ ուզեր երբեք այն սուտ ազատությունները, որք միայն սնապաշտներու և հարուստներու առանձին շնորհքն են» (էջ 156), «Կղերի բերանը սանձ դնելու է որպեսզի ժողովուրդը ազատ ըլլա»: Նա մերժում է քաղաքական ողորմածություններով աղքատին կաշտելու և նրան թունավորված հաց տալու պրակտիկան, անհանդուրժելի է համարում, երբ որևէ պաշտոնի հասնելու համար մարդ ստիպված է լինում «աղաչել, աղերսել, իր կարծիքներն ուրանալ և շողոքորթություն ընել այնպիսի մարդերու՝ որոնց ձեռքը սեղմելու չգիշանիր» (էջ 166): «Մենք ստրուկ ժողովուրդ մ'ենք»,—զայրագին գոչում է նա: Նրա երազանքն է, «որ գա օր մը, որ աղքատությունը հանցանք մը չսեպվի, ... որ ազատությունը ամեն քաղաքացիներու հավասարապես ջանքվելով մեր օրենքներու միջև սրբե հանե այն հանցանքները, որ հանցանքներ չեն, որ միայն արդարությունը հրամաններ տա...» (հ. 1, էջ 135):

Եվ անա վրա է հասնում այս «անիշխանական գաղափարներով» տոգորված հերոսի վախճանը. «Զեր ըղեղը կանոնավոր վիճակի մը մեջ չէ»,—ասում են նրան և արժանացնում այն ճակատագրին, որ վիճակվում է բոլոր «մտածող, տրամաբանող և խոսող մարդկանց»՝ բանտարկում են, գիծ հայտարարում, որովհետև «ազատության խեղճությունը դեղ ու դարման չունի բնավ ամենևին» (հ. 2, էջ 194):

«Որ կողմն ուժ կա, այն կողմն է նաև հասարակաց կարծիքը»,—խորը հիստաթափության մեջ, գծանոցի չորս պատերի արանքում, դառնորեն եզրակացնում է հերոսը և, այրող մեղադրանք ուղղելով ստրկամիտ հասարակությանը, ավելացնում. «—Չեզ տեսնեմ, երանելի ոչ-խարներ, արածվեցեք լուելայն կամ մայելով կրկնեցեք փոխադարձաբար թե աշխարհի թագավորը դուք եք... խեղճերը բանալիի տակ դրված են... խեղճերը որչափ քիչ ըլլան, խելացիները այնքան ավելի կխնդան» (էջ 184): «Նորօրինակ իտեաներու խառնուրդով» վարակված այս հերոսը, իսկ նրա նմաններից միայն մի խեղճանոցում արգելափակված են երեք հազար հոգի, իր միակ սփոփանքը գտնում է նրանում, որ իր պես շատերն են անցյալներում «խեղճ» և ապստամբ» համարվել իրենց կենդանության օրոք, բայց մահվանից հետո «իմաստուն և հայրենասեր» են հռչակվել. «Աշխարհս մորթած նահատակներու համար խորաններ կկանգնե. մարդկության պատմությունը նահատակներու պատմությունն է» (էջ 189): «Իմ հաղթության ժամն ալ պիտի գա անշուշտ»,—գրում է նա, երազելով այն օրվա մասին, որ «նոր երկնքի մեջ կփայլին» ճշմարտությունը, արդարությունը, ազատությունը: «Ինչ աղվոր պիտի ըլլա այն օրը, որ դիմակներն ըլնելով՝ խեղճերը խելացի և խելացիները խեղճ պիտի ըլլան: Ահա ան ատեն՝ 2000 թվականին ջերմեռանդ և խոռոներամ ոխտավորներ պիտի այցելեն խցիկն, որ նոր Դանիելի մը նման՝ ապագան կմարգարեանայի» (էջ 191):

Այսպիսով, «ճշմարտությունը փնտրել» և իր «ձևով ու կերպով ըսել» ցանկացող հեղինակը ստեղծել է ուտոպիական մի երկ այն գալիք աշխարհի մասին, որ նրա երազանքն էր: Նրա նպատակն է «գալթակություն տալ» ընթերցողին: Զի թաքցնում նա իր աղ միտքը և ընթերցողին ուղղված կարճատև նախաբանում ուղղակի ասում է. «Ինչ որ երեկ նորանշան ու անհավատալի էր՝ վաղը ճշմարտություն կդառնա» (էջ 5): Այսօր պաշտելի կոտրքերի տգեղությունը մի օր երեվան կգա, աստիճանաբար ցրվող խավարի միջից կնշմարվի «ազատությունը...», որ հավասարության, առատության և խաղաղության

մայրն է»: Հեղինակը կոչ է անում չթողնել, որ մարի իր ավանդած քոցը, այլ լուսավորել արդի երիտասարդությանը, «որ արդեն ապագայի ճամբան հարցնելով զմեզ կհրե ու կմշտե»: «Թող այս երիտասարդությունն իր հայրերն ավելի խեղճ ըլլա»—այս է հեղինակի կրեդոն. «Անդր հառա՛ջ և միշտ ամեն տեղ հառա՛ջ»:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, այս երկը ևս որոշակիորեն հիշեցնում է «Խելքից պատմիսը»: Երիտասարդ սերունդը պետք է գնա իր ճամփով և լուծի դեռևս չլուծված, բայց արդեն գիտակցված խնդիրները:

Երկն ունի կոնկրետ պատմական իմաստ. բախվում են իրական հինը և նորը ստեղծելու երազանքները: Պարտվում է արթնացած առաջավոր միտքը, որը դեռևս թույլ է, շատ կողմերով անորոշ, չունի մասսաներին վարակելու ուժ, բայց որը հասել է կյանքի ու հասարակության աշխատակալությունները տեսնելու, կյանքը վերափոխելու անհրաժեշտությունն ըմբռնելու աստիճանին:

Իդեալիստական են այդ մտորումները և դաժան են նրանց հասցրված հարվածները, բայց դրա հետ ռիաժամանակ դրանք արտացոլում են հասարակական առաջադիմական աշխարհայացքի արթնացումը, դեմոկրատիզմի կնիք են կրում և վարակում հեղափոխական ուժով: Երկն ամբողջությամբ, լավատեսական է: Այն մերկացնող պաթոս ունի, պայքարի ազդանշան է տալիս, շատ ու շատ կողմերով ճշմարտացի է: Նրա հարվածի ամբողջ ուժն ուղղված է ոչ թե անհատների, այլ՝ համայն հասարակարգի դեմ:

Հատուկ սիրով է Գ. Մսերյանը թարգմանել նշանակալից այս երկը: Հարազատ էին այնտեղ արժարժիող գաղափարները դեռևս երիտասարդ, թերևս նաև ուտոպիական երազանքներով համակված թարգմանչին: Եվ արևմտահայ ընթերցողին, առհասարակ հայությանը, ներկայացվող այս գիրքը, նրա թարգմանչի ու հրատարակիչների չարտահայտված հույսերի համաձայն, երիտասարդությանը պետք է առաջ մղեր դեպի ազատություն ու արդարություն, դեպի նոր կարգեր ու նոր հասարակություն՝ ինչքան էլ այն անորոշ էր, ինչքան էլ այն հեռու էր Թուրքիայում իշխող ռազմա-ալտատիքական իրականությունից: Եվ պատահական չէ, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանն իր հայտնի բառարանում հայ ընթերցողներին հաճճաբարում էր կարդալ այս երկը:

Այսպիսով, Գ. Մսերյանը համագործակցելով Տեմեյան հրատարակիչների հետ և լինելով նրանց շուրջը ստեղծված թարգմանիչների խմբակցության մի անդամը, հայ ընթերցողների շրջանում պրոպագանդել է առաջադիմական գաղափարներ, նրանց ներկայացրել ֆրան-

սիական գրականության նշանակալի շատ էջեր՝ Ալեքսանդր Դյու-մալի, Օքթավ Ֆեռլի, Ամիտե Աշարի, Ժորժ Սանդի, Լը Ֆեպրի եր-կերը: Նա նպատակ ուներ թարգմանել նաև Բալզակի⁷⁵ և այլ գրող-ների ստեղծագործությունները, բայց նրա այդ պլանները չեն իրականացել: Կարելի է նաև ենթադրել, որ 80-ական թվականների սկզբից ինքը՝ Մսերյանը ևս, ցանկություն ուներ հիմնելու Տառնյան եղբայր-ների հիմնած տպարան-հրատարակչության նման մի հաստատու-թյուն, ըստ երևույթին նպատակ ունենալով գլխավորապես թարգմանել և հրատարակել գիտա-սոցիոլոգիական գրքեր: Զմյուռնիայի հայ մտա-վորական ուժերը, որոնց նա փորձեց միավորել, ի վիճակի էին գլուխ քերելու այդպիսի մի դժվարին և հետաքրքրական գործ: Սակայն Թուր-քիայում դրա համար մինչև անգամ նվազագույն պայմաններ չկային: Մսերյանի այդ փափագը, ինչպես կտեսնենք հետո, աստիճանի վի-ճակում խեղդամահ արվեց: Սակայն, ինչ նա հասցրեց 70-ականին, քիչ չէ և իրավունք է տալիս Գր. Մսերյանին դասելու արևմտահայ դեմոկ-րատ-լուսավորիչների շարքը:

* * *

Մսերյան թարգմանչի վարպետության և մեթոդի հարցը արժանի է հատուկ ու մանրակրկիտ քննության, որը, սակայն դուրս է մեր ներ-կա ուսումնասիրության շրջանակից: Բայց որոշ գաղափար տալու համար համառոտակի մատնանշենք նրա թարգմանությունների մի քանի առանձնահատկությունները, ելակետ ունենալով սովետական ակա-նավոր գրող-թարգմանիչ-տեսաբան Զուկովսկու՝ այն ճշմարտացի դրույթը, թե գեղարվեստական թարգմանության մեթոդն ամբողջապես բխում է տվյալ դարաշրջանի աշխարհայացքից:

Նախ և առաջ աչքի է զարնում այն, որ Մսերյանը թարգմանչա-կան գործին վերաբերվել է ստեղծագործաբար, հանդես է բերել առա-վելագույն հոգատարություն թարգմանվող երկի և նրա հեղինակի նկատմամբ: Նա իր թարգմանություններին կցել է բավականաչափ ծանոթագրություններ, որոնցով ընթերցողին բացատրել է, թե ինչ իմաստով է օգտագործել այս կամ այն անձանոթ բառը, որն է նրան համապատասխանող արտահայտությունը բնագրում, թե ինչ շեղում-

ներ է թույլ տվել, պարզաբանել է հայ ընթերցողին մութ տեղերը, իսկ որոշ դեպքերում տողատակ հակիրճ լրացումներ կատարել: Այդպիսի ծանոթագրությունների թիվը, օրինակ, «Բարիզն լճաերկա» երկի թարգմանությունում կազմում է 130, իսկ այլ երկերում՝ 10—15:

Նա հաճախ ընդգծում է առաջին անգամ օգտագործվող բառերն ու տերմինները, բոլոր դեպքերում տալիս բնագրում պատահող օտա-րազգի արտահայտությունների ու դարձվածների հալերեն թարգմանու-թյունը: Նրա ծանոթագրություններից շատերը ընթերցողին տեղյակ են պահում, որ այս կամ այն բառի առաջին անգամ գործածելու պատիվը իրեն չի պատկանում, այլ, ասենք, Ա. Բագրատունուն, Ն. Ռուսինյանին, «Արևելքի» խմբագրին և այլն: Մյուսները հաղորդում են, որ «բնագրեն ստիպվեցանք քիչ շեղիլ», կամ «քիչ մ'ազատորեն թարգմանեցինք, որ այս կամ այն բառի ընտրությունն այնքան էլ «ճիշտ չէ», որ «այս բառի հալերենը չկա» և այլն: Նա երբեմն ճշտում է նախկիններում իր գոր-ծածած բառերն ու իմաստները, տալիս բարբառային արտահայտու-թյունը, երբ այն ավելի լրիվ է բացահայտում բնագրի իմաստը: Նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում հատուկ անունների բա-ցատրություններին, անհրաժեշտ տեղեկություններ է հաղորդում այս կամ այն գործչի, լրագրի կամ տեղալստի մասին:

Արդեն նշվեց, որ անցած դարի մեր թարգմանիչների գլխավոր հոգատարության ստարկան լեզուն էր: Նրանք լեզվաշինարարական հարցերին գործնական պատասխան տվողների պարտք ու պարտա-կանություն ունեին իրենց վրա և հանդես էին բերում բժախնդրության հասնող պատասխանատվություն: Գրիգոր Մսերյանը նրանցից մեկն էր և նվազ կարևոր չէ նրա դերը գրական արևմտահայերենի զարգացման գործում:

Մսերյանի թարգմանությունները, գրեթե առանց բացառության, առատ են նորակերտ բառերով: Ժամանակակիցները հատուկ ջերմու-թյամբ են խոսել թարգմանիչ-Մսերյանի մասին: Պատմաբան Ալ. Երից-յանը, օրինակ, նշում է. «Նա լեզուներին լավ հմուտ լինելով գիտեր գեղեցիկ կերպիվ հայացնել եվրոպական նորահնար և նորահմուտ գիտնական բառերը և դարձվածքները»⁷⁶: Ինչպես նրա, այնպես էլ մեր մյուս թարգմանիչների կերտած նոր բառերը կարող են ուսում-նասիրության, հավաքման ու քննարկման: Դրա պահանջն առաջադը-

⁷⁵ Այս մասին Գր. Մսերյանը նշում է Օ. Ֆեռլի «Աղքատ երիտասարդի մը վե-պի» թարգմանության ծանոթագրությունում (էջ 3):

⁷⁶ «Արձագանք», 1893, № 103:

րում էին դեռևս նրանց ժամանակակիցները: Այդ իմաստով հետաքրքրական է «Արշալույս արարատյանի» դիտողությունը: Խոսելով Ն. Բյուզանդացու հրատարակած բառարանի մասին, թերթը գրել է. «Մեծ. Ն. Բյուզանդացի, եթե չափազանց պահպանողականություն մը մեկդի թողլով՝ վիպական թարգմանություններու մեջ վերջերս գործածված անթիվ բառեր ընդունել յուր բառարանին մեջ, վստահ ենք, որ գրական մի ավելի բեղմնավոր գանձ մը ընծայած կլինել յուր ազգին»: Այդ բառերը՝ թե՛ աշխարհաբար և թե՛ գրաբար, «թարգմանիչներու շնորհիվ և այլ տեղերն քաղվելով և հետզհետե գործածվելով այժմ սովորական և ամենուն դյուրըմբռնելի դարձած են»⁷⁷: Շատ տասնամյակներ հետո այդ նույն խնդիրը դարձավ Հր. Աճառյանի փափագն ու թողած պատգամը. «Հավաքել այս բոլոր տեսակի նորակերտ բառերը, հիշել նրանց հեղինակը, գործածված տեղն ու ժամանակը, մի խոսքով կազմել հայոց նորակերտ բառերի պատմությունը»⁷⁸:

Շուրջ մի դար է անցել Մսերյանի թարգմանությունները հրատարակվելու ժամանակներից: Արևմտահայերենը շարունակ հղկվել, զարգացել, կատարելագործվել է: Դժվար է առանց հատուկ ուսումնասիրության ասել թե նորակերտ որ բառերն են կենսունակ գտնվել և որն է եղել նրանց կերտողների կոնկրետ ծառայությունը: Անկասկած շատ վրիպումներ են եղել, շատ շեղումներ թույլ տրվել: Բայց անժխտելի է այդ բառաշինության թե՛ նշանակությունը և թե խաղացած դերը: Հաճախ նորաստեղծ այս կամ այն բառը, անկատար լինելով հանդերձ, առիթ է տվել մի նոր բառ ստեղծելու: Այսօր քաղաքացիության ունեցող շատ բառեր կյանք են ստացել հենց այդ ճանապարհով:

Քննության ստեղծով հայ թարգմանիչների ստեղծած նորակերտ բառերի կենսունակության հարցը, Հր. Աճառյանը մասնավոր ուշադրություն է դարձրել նաև Գր. Մսերյանի թարգմանություններից մեկի՝ Ալ. Դյումայի «Բոլին» վեպի բառապաշարին: Մեծ լեզվագետը առհասարակ փաստ է համարում նորակերտ բառերի նկատմամբ մեր մեջ եղած քաջատական կարծիքը և դրանք բոլորը «թխած բառ» կոչելը: Իրեն հատուկ տքնաջանությամբ Հր. Աճառյանը հավաքել և Արմատական բառարանի մեջ է մտնել 4050 նորակերտ բառեր, զգուշացնելով, որ «այս թիվը շատ ու շատ մեծանալու կարիք ունի» (էջ 493):

⁷⁷ «Արշալույս արարատյան», 1884, № 1319:

⁷⁸ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 485:

Ժամանակի մամուլը առանձին առիթներով քննադատական (երբեմն էլ անհրաժեշտ խտությամբ) խոսք է ասել Մսերյանի թարգմանություններից մեկի կամ մյուսի լեզվի մասին⁷⁹: Բայց այդ նույն քննադատներն էլ հարկ են համարել շեշտելու թե՛ թարգմանությունների անհրաժեշտությունը և թե «թարգմանիչի վրա քավական ծանր պարտականություն» ընկնելը: Հենց այդ ծանրությունը և մեր թարգմանիչների կատարած մեծ ու շնորհակալ գործը նկատի ուներ Հր. Աճառյանը, երբ նշված աղբյուրում գրում էր. «Ժողովուրդը կարդաց, լսեց այդ վեպերը անհուն հետաքրքրությամբ. ընթերցանությունը պահանջ դարձավ և այդ ընթերցանության արդյունքը եղավ աշխարհաբար գրական հայերենի համատարած ուսումը» (էջ 496), ավելացնենք՝ նաև հատարական մտքի ձևավորումը:

Մսերյան-թարգմանիչն աչքի է ընկնում մի այլ առանձնահատկությամբ ևս: Նա շատ հաճախ իր թարգմանություններին կցել է խոսքատաշարաններ, որոնք, որոշ գաղափար են տալիս հեղինակի ու նրա գործի մասին: Դրանցում ինչ-որ չափով երևան է գալիս Մսերյան հետազոտողը, գնահատողը:

Դյումայի երկի առանձին գրքով լույս տեսած իր թարգմանությունը Գրիգոր Մսերյանը ողեկցել է մի ընդարձակ ներածականով, որը հրատարակվել է նաև պարբերական մամուլում⁸⁰: Դա հետությամբ գրված մի հետազոտություն է՝ նվիրված Ալեքսանդր Դյումային և նրա «Բոլին» վեպին: «Վիպական դպրոցի առաջին դրոշակակիրն» հայ ընթերցողին արդեն հայտնի էր «Մոնթե-Քրիստո» և «Ամորի» վեպերի թարգմանությամբ: Բայց Դյուման այն հեղինակներից մեկն է, որ «իր մեկն մի գործին մեջ ընթերցողի աչքին նոր նոր հանգամանքներով և հատկություններով կիսալի»: Նրա հետաքրքրությունների շրջանակը լայն է, գիտելիքները խորը, տաղանդը՝ «անմեամ», ունի «հստակ ու սահուն ոճ մը, որ շատերը Վոլտերի ոճին հետ քաղդատելու կեղենն»⁸¹:

⁷⁹ Այս կառավարությամբ հարկ է նշել, որ Մսերյանը միշտ չէ, որ իրավունք և հնարավորություն է ունեցել ընտրելու իր ցանկացած բառը կամ քերականական ձևը: Դրա մասին է վկայում Ժ. Սանդի «Ֆլավիի» թարգմանության 87-րդ էջի ծանոթագրությունը, որից պարզվում է, որ նա իր սկզբունքին հակառակ և հրատարակչին զիջելով է «լինել» բառի փոխարեն գործածում «բլլալ»: Սա, ինչպես նկատել է նրա քննադատներից մեկը, «ստույգ դատողության և հաստատ համոզման գեղեցիկ օրինակ» է:

⁸⁰ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1872, էջ 58—62:

⁸¹ Ս. Տիմա, Բոլին, էջ 2:

Թարգմանիչը ընթերցողին համառոտակի ծանոթացնում է Դյումայի կենսագրությանը, ապա վերլուծում նրա գրական ժառանգությունը, նախ և առաջ իրավամբ ընդգծելով նրա «Հենրի Գ» դրաման. որով հեղինակը «թատրոնի մեջ նոր ձև մը խոթեց»: Մտերյանին ծանոթ են Դյումայի նաև մյուս նշանավոր երկերը, որոնց նա անդրադառնում է հակիրճ բնութագրումներով: «...Ամեն վեհ զգացումները, անձնվիրությունը, սերը, խախարը, դյուցազնությունը ու հայրենասիրական տենչանքը իր բոլոր պատմական, թատերական և լոկ վիպական գրքվածքները կենդանացնելով՝ սրտի և մտքի սնունդ կհայթայթեն», — այսպես է բնորոշում Մտերյանը ֆրանսիական նշանավոր գրողին, և ապա ընդգծում՝ քանի դեռ գոյություն կունենա ֆրանսերեն լեզուն, «անոր նշմարիտ փառքը իր գործերը պիտ ըլնին, որ անմոռաց պիտ մնան» (էջ ԺԶ):

Հակիրճ են «Աղքատ երիտասարդի մը վեպի», և «Լեոն Լեոնի» թարգմանություններին Մտերյանի կցած խոսք-առաջաբանները: Յուրաքանչյուր առանձին դեպքում նա ընդգծում, ընդամենը մի քանի խոսքով բնորոշում է տվյալ երկի ամենաէական կողմը, մատնացուց անում գլխավոր գաղափարը: Նա հատուկ շեշտում էր, որ վեպն զգացումներ մարդու մեջ կարող են առաջանալ այն դեպքում միայն, «եթե դարու քարուց ապականությունը, վատությունը, և շահախնդրությունը մոտք գտած չեն» նրա հոգու, նրա սրտի մեջ⁸²:

Մտերյան-հետազոտողի գրչի արգասիքն է Ժորժ Սանդին նվիրված հանգամանալից ուսումնասիրությունը, որ կցված է «Ֆլավի» թարգմանությանը և գրվում է 16 էջ⁸³: Այստեղ Մտերյանը մեր իրականության մեջ առաջին անգամ լուրջ և ընդարձակ խոսք է ասել ֆրանսիական տաղանդավոր վիպասանուհու մասին, հավոր պատշաճի գնահատել նրա գրական ժառանգությունը: «Սույն դարու մեջ, — գրում է նա Ժ. Սանդի մասին, — Ֆրանսիայի իգական պարծանքն ու շուքը, անսպառ հանճարը, սեզ ու դաշնավոր բանահյուսը... հոմերյան վսեմությամբ, Ժյուվենալի հեգնով և քայրոնյան ծիծաղով ընթերցողը կհիացնե» (էջ 85): Սանդի արժեքն այն չէ, որ նա ինքը վեր է բարձրացել իր սեռից, այլ այն, որ կանանց «իրավունքներու, ազատության, ամուսնական օրինաց համար մրցող ու մաքառող անվեհեր շահատալ

մ'է», որի ձեռքում գրիչը նիզակի դեպ է կատարել: «Ընկերական մեծ շենքի շինության համար աշխատող գործավորներու մեջ, — շարունակում է Մտերյանը, — Ժորժ Սանդի անունը առաջին կարգին մեջ պիտի երևի երբեմն»՝ որովհետև նա «քարձր արհեստագետ չէ միայն, այլև մեծ վերափոխիչ մը ու անմահ խորհող» (էջ 85—86):

Այսպես է Գր. Մտերյանն ընկալել Ժորժ Սանդին և այդպիսի բնութագրումներով է նա ներկայացրել հայ ընթերցողին, անտեսելով նրա թույլ կողմերն ու տատանումները, նահանջն ու հուսախաբ լինելը: Չափազանցությունն, իհարկե, ակնառու է, բայց դրանում դրսևորվել է հայ կնոջն իր դարավոր կասկանքներից ազատագրված տեսնելու առաջադիմական մտածողի տենչանքը: Գրող-դեմոկրատի գաղափարները հարազատ էին Մտերյանին: Նրա ստեղծագործություններում արևմտահայ առաջադիմական թարգմանիչը զգում էր խորն ու անհաշտ ատելություն բռնապետության ու հարստահարության նկատմամբ, այրող շունչ՝ ըմբոստանալու ընդդեմ ստրկատիրության՝ կյանքի բոլոր բնագավառներում, հանուն նոր հասարակարգի:

Թարգմանիչ-հետազոտողի մասնավոր ուշադրությանն է արժանանում սոցիալական կարգի, մանավանդ բուրժուական ամուսնական օրենքների թերությունների դեմ Սանդի ծավալած բուռն քննադատությունը: Նա նշում է «Վալանթին» վեպի «եռանդուն և մեծ ընդունելությունը... հեղինակին թշնամիներուն հակառակ, որ սկսան միաբերան աղաղակել թե ընկերությունը հիմնահատուկ քանդել կուզեր նե» (էջ 94): Մտերյանի համակրանքը նրանց կողմն է, ովքեր կանգնում են սոցիալական սուր պրոբլեմներ արծարծող դեմոկրատ գրողի պաշտպանության դիրքերում և նրա հակառակորդների «կիրքով լի» հողվածներին «արժանապես պատասխան» տալիս: «Լեյիա» վեպի համար, նշում է Մտերյանը, «ազատամիտներն ու ռասկալները զինքն իբրև իրենց մարգարուհին (prophetesse) հրատարակեցին, մինչդեռ ինքնակոչ քաղաքագետները բողոքի ձայներ կձգեին»: Մտերյանը գնահատելով սուր մերկացումներով բնորոշ ու ապագայի համար պայքարի կոչող այդ երկը, նկատում է, որ իրոք «քայրոնյան քերթված մ'էր այն, ամեն քան անոր մեջ գեղեցիկ, վեհ ու ճոխ է»: Ի դեպ, հեղինակին ևս «ամեն գեղեցկագույնը, մարդկայինը և քարձրը» արտահայտող վիպասանուհու անունը դնում էր Բայրոնի կողքին⁸⁴:

⁸² Օ. Ֆեյդե, Նշվ. երկը, էջ 3:

⁸³ Ժորժ Սանդ, Ֆլավի, էջ 85—100:

⁸⁴ В. Г. Белинский, Նշվ. աշխ., էջ 379, 796, 807, 835:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Մսերյանը հիացմունքով է ընդգծում Ժորժ Սանդի համակրանքն ու սերը հասարակ ժողովրդի և նրա պայքարի նկատմամբ: «...Հեղինակը,—գրում է նա,—իր տոհմական ազնվապետականությունը և հին սկզբունքները մոռանալով, ռամկապետականներու կողմն անցեր էր»: Նրա «գործերը միայն բանաստեղծական երկեր և պարզ երևակայության արդյունք չէին, այլ ընկերական ու քաղաքական խորհրդածություններ, թուխք և սկզբունք հաշտող գրքեր»: Նա ցիտում է հեղինակի մտքերը ժողովրդական գրականության մասին և շեշտում, որ նա «գաղղիական մատենագրության արդեն հարուստ հանքին մեջ նոր երակ մը գտեր էր, այն էր ժողովրդական վեպ» (96): Բարձր է գնահատում Մսերյանը «անկրոն, հեթանոս» հռչակված գրողի այն երկերը, որոնց մեջ նա ժողովրդին հարազատ գաղափարներ է արծարծում: «Ռամկասիրական միտումներ» պարունակող «Քոնսիլեր» վեպը, ասում է Մսերյանը, «տիեզերական համբավ մը հանեց»: Հիացմունքով է նշում Մսերյանն այն նշանակալից փաստը, որ Ժորժ Սանդը կանգնեց 1848 թ. հեղափոխության կողմը. «Ժորժ Սան, որ ապականյալ ու ապականիչ դրության առաջին հակառակորդն էր... հասարակապետության հաստատվելուն կաշխատեք և կհավաստեն թե առժամանակյա վարչության իր գլխավոր գործակալներու դրկելիք քաղաքական շրջաբերականները խմբագրելու հրավիրվեցավ» (էջ 98): Մսերյանը շեշտում է, որ Սանդը ղեկավար մասնակցություն է ունեցել «Անկախ հանդեսը» («La revue Independante») հրատարակելու գործին, հանդես, որը, ինչպես Ֆ. Էնգելսն է գրում, սրաշտպանել է կոմունիզմի հիմնական սկզբունքները՝ փիլիսոփայական տեսանկյունից⁸⁵:

Իր գնահատություններում Գր. Մսերյանը չի սխալվում: Ժորժ Սանդն այլոց հետ միասին, կանգնել է կեղեքվողների պաշտպանության դիրքերում, իր դրական հերոսներին ընտրել է նրանց շարքերից (հյուաներ, փողոցային երգիչներ, պրոլետարներ և այլն), ոգևորել ու ջերմությամբ է գնահատել պլեբեյներին, ժողովրդի ծոցից դուրս եկած գրողներին, գլուխ է խոնարհել «հանճարի անմարելի օջախի»՝ ժողովրդի առջև: Սեն-սիմոնիստներից մեկին Ժորժ Սանդը գրել է. «Ես սիրում եմ ձեր պրոլետարներին նախ և առաջ նրա համար, որ նրանք պրոլետարներ են, իսկ երկրորդը նրա հումար, որ նրանցում ես տեսնում եմ ճշմարտության սերմը, ապագա քաղաքակրթության հատիկը...

Ապագան,—խորաթափանց հեռատեսությամբ շարունակում է նա,—պետք է պատկանի խառաքար պրոլետարների ցեղին, որոնք պատրաստ են ուժով գրավելու մարդու բոլոր իրավունքները»: «Ժողովուրդը,—1848 թ. նախօրյակին մարգարեաբար նկատում է նա,—իսկական սալարկը, կոպիտ, ամբարպինդ, երկրի մաքրագույն ընդերքից հանված, այլանդակ բարբերից ստրկացված, ոտնակոխ արված այդ ժողովուրդը և սակայն հենց այդ նույն ժողովուրդը նակատագրով կոչված է ջախջախելու հազարագլուխ հիդրային»⁸⁶:

Գր. Մսերյանի թարգմանություններն իրենց հիմնական մատով արևմտահայ, և ոչ միայն արևմտահայ, զանգվածների մեջ սերմանել են առաջադիմական գաղափարներ, առաջ են քաշել նոր սկզբունքներ գրականության մեջ և խթանել են նոր մտորումների խմորումներին հայ իրականությունում: Իհարկե, Մսերյանն ազատ չէր իր ընտրությունների մեջ: Ավելին, Տեռեյաններն իրենք ևս ազատ չէին թարգմանել տալու և հրատարակելու իրենց նախասիրած գործերը: Նրանց տպարանն ու գործունեությունը, դա ինքնընտանիքի հասկանալի է, մշտապես գտնվում էին վտանգի տակ, ենթակա էին մի կողմից հայ կղերա-պահպանողական հոսանքի պարագլուխների, մյուս կողմից սովորական կոմիտի ապամաքող վայրագությունների վտանգին: Հակառակ դրան, Մսերյանը և Տեռեյանների շուրջը խմբված թարգմանիչները մեծապես նպաստեցին եվրոպական առաջադիմական գրականության արծարծած գաղափարների տարածմանը հայ իրականության մեջ: Նաև նրանց ջանադիր ու լայնածավալ աշխատանքի շնորհիվ էր, որ «եվրոպացի մեծ գրագետներուն հրաշակերտները հայ լեզվով կիսուն մեր ժողովուրդին, կլայնցընեն, կլուսավորեն անոր սրտին ու մտքին հորիզոնը»⁸⁷: Այս իմաստով էլ Տեռեյան տպարանի և նրա շուրջը համախմբված թարգմանական խմբակցության գործունեության դադարելը արևմտահայ մշակութային կյանքի լուրջ կորուստների թվին պետք է դասել:

Չմոռնահայ թարգմանիչներն ամեն ինչից զատ ձգտում էին նպաստել հայ հասարակական մտքի արթնացմանը և նրան հաղորդակից դարձնել եվրոպական առաջադիմական գաղափարներին: Նրանց գործունեությունը մասնավորապես պետք է նպաստեք հայ գրականու-

⁸⁵ Մեքերիսները թարգմանաբար կատարվում են ըստ «История французской литературы», М., 1955, т. 2, стр. 279.

⁸⁷ Արշակ Զոպանյան, Երկիր, Երևան, 1966, էջ 343:

թյան զարգացմանը: Այս տեսակետից բնորոշ է Գր. Մսերյանի հետևյալ դիտողությունը: Խոսելով Ժորժ Սանդի լավագույն երկերից մեկի մասին, շեշտելով նրա նպատակադրությունը, մանավանդ այն, որ վեպը շոշափում է ժողովրդական զանգվածներին հուզող կենսական սուր պրոբլեմներ և հեղինակի «հայտնած ու տարածած ամեն ազնիվ խոհերու սերմը կպարունակեր», Մսերյանն այնուհետև նկատում է.

«Երանի թե նաև մեր արդի վիպական թարգմանությունները այսպիսի մատենագրության մը ծնունդ տային. միակ այս հույսն է որ նաև մենե շատ ավելի հմուտ ու բանիբուն գրասերներ այս տեսակ թարգմանություններ ընկելու կմղեն և օտարե փոխ առնել կու տա ինչ որ կարելի է օրին մեկը հայն ինքնին պիտի արտադրեն: Առ այժմ ընթերցող անգամ չունի մեր ազգը չէ թե հեղինակ, իր գրական ճաշակն անգամ տակավին մանուկ է, և իր ամենե շատ կարդացած գրքերն **Եփրեմ Խորին** և **Հազար ու մեկ գիշերներ** են»⁸⁸:

Պարզորոշ ու նշանակալից այս դիտողության մեջ Մսերյանը բացահայտորեն երևան է հանում իր բուն նպատակն ու հոգատարությունը: քողարկված ձևով ստում այն մասին, թե ինչ գրականության սրահանջ ունի ճնշված ու հալածված հայ ժողովուրդը: Նա խոր ու արդարացի հավատ է դրսևորում, որ այդպիսի գրականություն, ժողովրդի բուն զանգվածների շունչն ու ոգին արտացոլող վեպեր (ինչպիսին Սանդի երկերն էին) «օրին մեկը հայն ինքնին պիտի արտադրեն»: Ուշագրավ է, որ Մսերյանը վերը բերված իր դիտողությունը հենց այն տեղում է անում, որտեղ խոսում է Սանդի առավել չափով սոցիալական-քաղաքական գաղափարներով տոգորված վեպի մասին:

Մսերյանն իրավացի է նաև իր դիտողության երկրորդ մասում, երբ ցավով նկատում է, որ հայ, ավելի ճիշտ արևմտահայ ընթերցողը դեռ չունի իր ծոցից սնված վեպեր ու հեղինակներ, որ նրա ընթերցանության ճաշակը դեռևս թույլ է, որ նրա սեղանին ոչինչ չկա բացի սրբերին նվիրված և արաբական արկածային պատմություններ պարունակող գրքերից: Նույնն էր ասում նաև Մսերյանին արձագանքող «Հայրենիքի» թղթակիցը (Ա. Արփիարյան)՝ պնդելով, թե «հրապարակին վրա գրողներեն մեծ բան մը հասկցած չունինք, գրական ու գաղափարական ուղղություն չկար»⁸⁹:

⁸⁸ Գր. Մսերյան, Ժորժ Սան, տե՛ս «Ֆլավի» վեպի թարգմանությունը կտված ուսումնասիրությունը (էջ 97):

⁸⁹ «Հայրենիք», 17 դեկտեմբերի 1893, № 668:

Այն էլ նկատենք, որ բնավ պատահական չէ հայ կղերա-պահականողական հոսանքի ներկայացուցիչների բացահայտ պայքարը թե՛ թարգմանական գրականության և թե՛ մեր թարգմանիչների դեմ: Նրանք ոտքի ելան ընդդեմ եվրոպական լեզուների, մանավանդ ֆրանսերենի ուսուցման դեմ: Հայտնի է, թե ինչպես գլխունահայ ռեակցիան ժամանակին հարկադրեց Արմենակ Հայկանուն⁹⁰ հրաժարվել Ռընանի թարգմանությունից, իսկ Գր. Չիլինկիրյանին՝ ընդհատել «Թշվառների» հրատարակումը «Ծաղիկում»: Այդ ռեակցիան, թարգմանական գրականության դեմ հնուց եկող ընդվզումը 70-ական թվականներին դեռ շարունակվում էր: Կղերա-պահականողական հոսանքի հայտնի պարագլուխ Չամուռնյանը հայկական հեթանոսության մասին Մ. Էմինի ուսումնասիրության թարգմանության նախաբանում ֆրանսիական վեպերի թարգմանությունները նկատի ունենալով 1875-ին գրում էր, թե դրանցից «երևելի օգուտ մը չէլիք, և երբեմն վնաս ալ կեղև թե՛ կրոնից և թե՛ քարոց նկատմամբ»⁹¹:

Ահա այսպես, Մսերյան-թարգմանիչը բեղմնավոր իր գործունեությամբ կանգնած էր հայ առաջադիմական գործիչների շարքում, նպաստում էր հայ հասարակական մտքի զարգացմանը, պայքար մղում արևմտահայ ռեակցիայի դեմ, գաղափարական սնունդ տալիս ընթերցողներին, հղկում արևմտահայերեն գրական լեզուն: Թարգմանչական նրա գործունեությունը հայտնի չափով համահնչյուն էին այն խնդիրներին, որ առաջադրում էր Մ. Նալբանդյանը թարգմանական գրականությանը, ընդգծելով նրա նշանակությունն աշխարհիկ գրականության

⁹⁰ Ա. Հայկունու մասին տե՛ս «Մասիս», 1901, էջ 204—205 և հետո, Հ. Ասատուր, Դիմատվերներ, էջ 240—241, Ա. Բ. Կարինյան, Արևմտահայ լուսավորիչները 60—70-ական թվականներին (ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7, էջ 33—51), Գ. Ստեփանյան, Արմենակ Հայկունի (ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1955, № 11, էջ 43—58), «Հայ մոր գրականության պատմություն», Երևան, 1962, հ. 2, էջ 453—456 և հետո, ինչպես նաև «Հայկազյան հայագիտական հանդես», 1970, էջ 172—183, Վ. Զարդարյան, Հիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1910, հ. 1, էջ 10—13: Վերջերս լույս տեսավ Ս. Հայրապետյանի ուսումնասիրությունը նվիրված Արմենակ Հայկունուն՝ տե՛ս «Գրական դեմքեր», Երևան, 1976, էջ 8—115:

⁹¹ Մ. Էմին, Հետազոտությունք ի վերայ հայկական հեթանոսության, Յարմաշ, 1875, թարգմանությունը և նախաբանը Հ. Տերոյենցի (Չամուռնյան), էջ 3, Ա. Ղազիկյանն արձանագրել է այս գրքի երկու հրատարակություն, մինչդեռ այն լույս է տեսել մեկ անգամ՝ 1875-ին:

գարգացման, առաջադիմական գաղափարների արծարծման ասպարեզում⁹²:

Թարգմանչական գործունեությունից հետո Մսերյանը թևակոխում է իր ստեղծագործական կյանքի մի նոր շրջանը, ձեռնամուխ է լինում հրատարակչական դժվարին գործին, որը սահմանազատված չէ նրա թարգմանչական գործունեությունից, բայց որին պետք է անդրադառնալ առանձին:

դ) ՏՎԱՐԱՆԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Երկարամյա գործունեությունից հետո Տետեյան եղբայրների հրատարակչական հնարավորությունները սպառվում էին: Նրանցից ավագը՝ Հարություն Տետեյանը, մինչև իր կյանքի վերջին օրերը չէր դադարում գործելուց և տարածած մահացավ գրիչը ձեռքին: Մյուս Տետեյանը՝ Կարապետը, եղբոր գործը շարունակելու բուն ձգտումով համակված, մեծ ճիգ ու ջանքով աշխատում էր պահպանել տպարանի և թարգմանչական խմբակի նախկին համբավը, բայց արդեն փոխվում էին ժամանակները: Նրանց հետ համագործակցողներից ոմանք (Ա. Հակոնյի) վաղաժամ հեռացել էին ասպարեզից, իսկ ոմանք էլ (Մ. Մամուրյան, Գ. Կոստանյան) ինքնուրույն գործունեության այլ բնագավառներ էին ընտրել կամ հրաժարվել մտավորական կյանքին նախկին ակտիվությամբ միջամտելուց (Գ. Չիլինկիրյան):

Ինքնուրույն գործունեություն ծավալելու համար արևմտահայ գործիչների շարքում հասունացել էր նաև Մսերյանը: Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանչի դերը այլևս չէր բավարարում նրան և նա ցանկանում էր ավելի ակտիվ դեր ստանձնել, սեփական գիծն ունենալ և մարտնչել նրա համար: Հրատարակիչ-խմբագրի ասպարեզից զատ ուրիշ բնագավառ Մսերյանն ընտրել չէր կարող. չափազանց սուղ էին գնդուռահայ իրականության ընձեռած հնարավորությունները, իսկ կղերա-սրահ-պանողական հոսանքի ներկայացուցիչները դեռ քավականաչափ ուժեղ էին, որպեսզի հնարավորություն չտային Մսերյանի նման մտավորականներին լայն գործունեություն ծավալել:

1878-ին Գրիգոր Մսերյանը հիմնում է տպարան՝ «Իրեն դիմող հաճախորդները գոհ ընելու և ազգային գրասերներու փոքր ի շատե նպաստացույց լինելու համար»⁹³: Կան վկայություններ, որ նա միայ-

նակ չէր. «Տպարան մը հիմնած է քանի մը համախոհներու հետ», — Մսերյանի մասին խոսելիս ասում է Թեոդիկը: Այդ է հաստատում նաև ինքը՝ Մսերյանը, վկայելով իրեն համագործակցող «քանի մ'արժանավոր քարեկամների» մասին: Հիմնավոր փաստեր չկան նշելու, թե ովքեր էին այդ համախոհ-քարեկամները: Ենթադրելի է, որ նրան համագործակցողներից էին Մեսրոպ Նուսարյանը, թերևս նաև Գալուստ Կոստանյանը, Մատթեոս Մամուրյանը և Ստեփան Ոսկանյանը (այսպիսի ենթադրության կույան ծառայող որոշ փաստերի մասին կխոսվի իր տեղում): Որևէ վավերագիր չկա նաև այն մասին, թե ինչ ծրագիր ուներ Մսերյան-հրատարակիչը կամ ինչ նպատակներ ունեին նրա շուրջը խմբված համախոհ-քարեկամները:

Ձանազան աղբյուրների հաղորդած տվյալներն ի մի քերելուց պարզվում է, որ Մսերյան-հրատարակիչը լույս է ընծայել Ալֆրեդ դը Մյուսեի քերթվածների երկու տետրակները, «Հնթերցարան»՝ դպրոցականների համար, «Համատուտ դիցաբանություն» դասագիրքը, Բուկաչչոյի նովելների երկհատորյակն իր իսկ ազատ թարգմանությամբ, «Նոր այբբենարան»՝ ֆրանսերեն» սովորել ցանկացողների համար, Րիբարի կազմած ասույթների թարգմանությունների ժողովածուն՝ «Փունջ կամ սեր. կանաչք և ամուսնություն» խորագրով, «Վարդ և Սոխակ» ծավալուն ողբերգը, «Ռուսմական ատենախոսություն մը», «Ողջախոհ Արաչ» գրքերը⁹⁴, ինչպես և «Հովհաննա բաբունին» վեպը:

Մսերյանի ինքնուրույն հրատարակությունների շարքից մեզ համար առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Տառնօրյակի» («Դեկամերոն») հրատարակության փաստը: Դրա համար էլ, փոքր ինչ խախտելով ժամանակագրությունը, նախ և առաջ անդրադառնանք Բուկաչչոյի երկի թարգմանությանը և հրատարակությանը:

Վերածննդի դարաշրջանի խոշոր ներկայացուցիչ գլուխգործոցը

տպարանի առաջին հրատարակության մասին: Այս առթիվ հարկ է սրբագրել մի անընդունակություն. Հր. Մամուրյանը վկայում է, որ Գր. Մսերյանը տպարան հիմնելու հրաման չունեց և դրա համար էլ նրա տպարանը կոչվեց «Արևելյան մամուլի տպարան» («Դաշիք», 3/16 մայիսի 1913, № 1142): Ա. Ալադյանյանը իր հերթին նկատում է, թե Մսերյանը «1878 հոկտեմբերին, օգտվելով՝ Մատթեոս Մամուրյանի արտոնագրեն, հիմնած էր տպարան մը՝ «Արևելյան մամուլի» անունով» (տե՛ս նշված հոդվածը, էջ 82): Իրականում Գր. Մսերյանն իր հրատարակած գրքերի վրա սկսած 1878-ի ապրիլից և «Արևելյան մամուլի» սնվանաթերթի վրա, երբ վերջինս տպագրվում էր իր տպարանում, նշում էր իր անունը՝ բացառությամբ «Դեկամերոնի»:

⁹⁴ Տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 188:

⁹² Հմմտ. Մ. Մխիթարյան, «Հուսիսափայլ» ամսագիրը, Երևան, 1958, էջ 122:

⁹³ Գր. Մսերյանի նորահաստատ տպարանի մասին հաղորդումը տե՛ս «Աղջալույս արարատյան», 1 ապրիլի 1878, № 1089, ուր միաժամանակ ծանուցում կա 96

Մսերյանն իր սեփական տպարանում հրատարակել է 1879-ին՝ «Տասնօրյակ» վերատոտությամբ⁹⁵։ Սա «Դեկամերոնի» առաջին թարգմանությունն է հայերեն⁹⁶։ Նրա երևան գալը՝ երկու փոքրիկ հատորիկներով, հայ մշակութային կյանքի նշանակալից երևույթների թվին կարելի է դասել, իսկ նրա թարգմանչի ու հրատարակչի քայլը, անշուշտ, հավասարվում է յուրօրինակ խիզախության՝ դեռևս իշխող և դեռ շատ ուժեղ կղերա-պահպանողական մտահայեցողության պայմաններում։ Ավելին. Բոկաչչոյի թարգմանությունը, հենց ժամանակակիցների վկայությամբ, կոչված էր զարկ տալու գրական այն ուղղության զարգացմանը, որը արևմտահայերը անվանել են իրապաշտ և որը ժամանակակից լեզվում կոչվում է մատերիալիստական կամ ռեալիստական։ «Դեկամերոնի» հրատարակության փաստը հենց այդպես է ընկալել Վ. Զարդարյանը։ Նա ուղղակի ասում է. «Ինքը եղավ գրեթե հայոց մեջ իրապաշտ դպրոց մը ստեղծելու առաջին հանդուգն քայլը առողջ»

⁹⁵ «Պոքաչիօի տասնօրեակը», ազատ թարգմանություն, Իզմիր, տպ. Ա. մամլոյ, հ. Ա, 155 էջ, հ. Բ, 159 էջ։

Գրքի անվանաթերթին չի նշված ո՛չ հրատարակության տարեթիվը և ոչ է՛լ թարգմանիչը։ Թեև գրքին կցված հակիրճ նախաբանի տակ նշված է՝ «Պոլիս, 4 մայիս 1878», քայց այն լույս է տեսել 1879 թ. վերջերին։ Դա պարզվում է առաջին, ապա և երկրորդ հատորների լույս ընծայման մասին «Արշալույս արարատյանի» 15 սեպտեմբերի 1879 (№ 1127) և 8 դեկտեմբերի 1879 (№ 1132) հանարներում զետեղված ազդերից, որոնցից առաջինում ասվում է, թե «վերջին օրերս... հրատարակված է»։ Թարգմանիչի Գր. Մսերյանի լինելու մասին վկայում են Ա. Ղազիկյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 2074), «Արձագանքը» (1893, № 103, էջ 3), Վ. Զարդարյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 153), «Տարազը» (1894, № 4, էջ 56), Մ. Նուպարյանը (տե՛ս «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 38) և ուրիշներ։

Կասկած չի կարող լինել, որ հրատարակությանը կցված նախաբանի հեղինակը ևս Գր. Մսերյանն է, որն իրեն ծանկանուն օգտագործել է երեք զույգ աստղանիշեր։

⁹⁶ Բոկաչչոյի «Դեկամերոնի» առաջին մասի մեթոդյա հրատարակության (1953) առաջաբանում (հեղինակ Ս. Սողոմոնյան) թյուրիմացաբար մատնանշվել է, թե «առաջին թարգմանությունն է հայերեն» (էջ XLVIII)։ Գրքի ամբողջական հրատարակության (1960) արժեքավոր առաջաբանի մույն հեղինակն ուղղել է թույլ տրված վրիպումը և մի քանի խոսքով անդրադարձել երկի հայերեն առաջին թարգմանությանն ու բնույթին (էջ 39)։ Սակայն այս անգամ էլ չի նշվել, որ թարգմանությունը և հրատարակությունն իրագործել է Գր. Մսերյանը՝ Զմյուռնիայում։ Ավելին, բերելով առաջաբանի տակ նշվածը՝ «Պոլիս, 4 մայիս 1878», տեղ է թողնվել ենթադրելու, թե թարգմանությունը կատարված է Կ. Պոլսում։ Նկատենք, որ «Հայկական Սովետական հանրագիտարանի» 2-րդ հատորում (էջ 514) թարգմանության (1878) և հրատարակության (1879) թվականները սխալմամբ նշված է՝ 1876, իսկ դրանց իրագործողի անունը չի հիշատակված։

թարգմանելով Պոքաչիօի **Տասնօրյակները** և հրատարակելով **Հովհաննա Բաբունի** անուն վեպը»⁹⁷։

Որոշ չափազանցություն այստեղ Զարդարյանը, անշուշտ, թույլ է տալիս։ Հայ գրականության մեջ ռեալիստական ուղղության սկզբնավորումը լոկ թարգմանական գրականության հետ չէ որ կապվում է, ինչպես և Մսերյանի անվան հետ չէ որ կարելի է շաղկապել գրական մի ամբողջ հոսանքի անդրանիկ քայլերը, որոնք, ինչպես հայտնի է, շատ ավելի վաղ էին կատարվել։ Անկախ այս ամենից, Մսերյանն ավանդ ունի այդ ասպարեզում։ Այդ ուղղությամբ նրա կատարած առաջին քայլերի թվում «Դեկամերոնի» անդրանիկ թարգմանությունը, իսկապես, որոշակի տեղ է գրավում։ Ինչ վերաբերում է էմմանուել Բոիդիսի «Հովհաննա բաբունին» երգիծավեպին ու նրա հրատարակությանը և խնդրի հետ առնչվող որոշ հարցերին, ապա կանոնադասանք վեպն առաջին անգամ հրատարակած օրգանին՝ «Մետեորային» նվիրված հատվածում, թեև Մսերյանն այն հրատարակել է մահ առանձին՝ իր տպարանում։

Ինչպես հայտնի է, Բոկաչչոյի (1313—1375) «Դեկամերոնը» հակակղերական, ամբողջ հոգևորականությանը՝ Հոմմի պապից սկսած մինչև գլուղական քահանային, պապագերծող մի երկ է՝ սուր ու անզիջում քննադատությամբ։ Իբրև այդպիսին, Ֆ. Էնգելսի հայտնի արտահայտությամբ ասած, այն նպաստում էր դեմ շարտելու աստվածային օրհնության լուսապսակը, որով պարուրված էր ֆեոդալական հասարակարգը⁹⁸։

«Դեկամերոնը» մահ բուն ֆեոդալական դասի դեմ որոշակիորեն ուղղված մի երկ է, որը մինչև անգամ հանգում է դասային վերնախավի ժխտմանը և դեմոկրատական հետևությունների։ Եթե դրանց ավելացնենք մահ «Դեկամերոնի» մյուս չափազանց կարևոր առանձնահատկությունը՝ տիրող խավերի, բարձրաստիճան տերերի, մինչև անգամ թագավորի ու հաստատված օրենքների դեմ ուղղված մերկացումները, ապա պարզ կլինի այն հսկայական պոտենցիալ ուժը, որ իր մեջ պարունակում է Բոկաչչոյի այդ երկը՝ գրված գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ, ռեալիստական սկզբունքներով, քաղմագան հնարանքներով ու փայլուն լեզվով։

⁹⁷ Վ. Զարդարյան, Հիշատակարան, Գանիրե, 1940, պրակ Գ, էջ 40։

⁹⁸ Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, 1950, էջ 122։

Մսերյանը ձեռնամուխ լինելով «Դեկամերոնի» թարգմանությանը, ըստ երևույթին, ի սկզբանե նպատակ չի ունեցել հայ ընթերցողին ներկայացնելու Բոկաչչոյի բոլոր նովելները: Նա տվել է դրանց միայն հատընտիրը՝ ազատ թարգմանությամբ՝ մերթ մասնակի, մերթ ընդարձակ հապավումներ կատարելով: Առավել ազատ է նա վարվել նովելների լեզվի ու ոճի հետ, ձգտել է հնարավորին չափ հակիրճ ու հայ ընթերցողի համար դյուրամատչելի դարձնել: Այս ամենը, անշուշտ, գցում են թարգմանության որակը, բայց բնավ չեն նսեմացնում նրա պատմա-մշակութային նշանակությունը: Մսերյանին է պատկանում հռչակավոր «Դեկամերոնի» հայերեն թարգմանության առջնեկի պատիվը, և հայ ընթերցողը Մսերյանին է պարտական այն բանի համար, որ դեռ անցած դարի 70-ական թվականին ծանոթացավ Բոկաչչոյին ու նրա գլուխգործոցին⁹⁹:

Հետաքրքրական է, նաև բնորոշ «Դեկամերոնի» թարգմանության հետ կապված հետևյալ միջադեպը Մսերյանի և Մատթեոս Մամուրյանի միջև, որ վերապատմում է Արշակ Ալպոյաճյանն իր ձեռագիր մի աշխատությունում¹⁰⁰. Բոկաչչոյի երկը հրապարակ էր եկել առանց Մսերյանի անվան հիշատակության, բայց, ի տարբերություն իր այլ գրքերի, «Տպագրություն Ա մամուլ» նշումով՝ այնտեղ տպագրվող Մ. Մամուրյանի հայտնի պարբերականի անվամբ¹⁰¹: Նկատելով այդ, Մամուրյանը «իր վատահոգության այսպես չարաչար գործածվելեն վշտացած», խզում է իր կապերը Մսերյանի տպարանի հետ և ազդարարում, որ «Արևելյան մամուլը» և ինքը այլևս պատասխանատու չեն նույն անվամբ որևէ հրատարակության¹⁰²:

⁹⁹ «Դեկամերոնի» ոտներեն ամբողջական թարգմանությունն իրագործել է Ա. Ն. Վեդելովսկին (2 հ., 1891—1892): Հայերեն ամբողջական թարգմանությունը ոտներենից հաջողությամբ կատարել է բանաստեղծ Սուրեն Վահունին (1953, 1960, 1972):

¹⁰⁰ Գ.ԱԹ., Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, «Տպագրության արվեստը և հայք» ձեռագիր աշխատությունը, էջ 422—423: Տե՛ս նաև այդ աշխատության «Զմյուռնի տպարանները» հատվածը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 83):

¹⁰¹ Գ.ր. Մսերյանի հրատարակությունների վրա սովորաբար նշված է՝ «Տպագրութիւն Մսերյանի», բայց «Տասնօրյակի» վրա տպված է՝ «Տպագրութիւն Ա. մամուլ»: Անկասկած Մսերյանը ձգտել է հնարավոր հետապնդողներից թաքցնել հրատարակության հետքերը. նա չի նշել իր՝ իբրև թարգմանչի անունը, թաքցնել է երեք աստղանիշերի ներքո, նույնիսկ նախաբանի տակ՝ իբրև նրա գրության, նաև երկի թարգմանության վայր նշել է Կ. Պոլիսը: Ըստ երևույթին նա ձգտում էր նախապես վանել հավանական հալածանքները:

¹⁰² «Արևելյան մամուլ», 1879, № 4, շաբաթի 4-րդ էջ:

Մի առիթով անդրադառնալով այս միջադեպին Մամուրյանի որդին՝ Հրանդ Մամուրյանը, սակայն, չի բացում փակագծերը, չի խոսում այն մասին, թե ինչու է, այսուամենայնիվ, «Դեկամերոնի» հրատարակությունը այդչափ վրդովել Մսերյանի մոտ քարեկամին ու ճանաչված գործչին: Թվում է սխալված չենք լինի ասելով, որ Մամուրյանի վրդովմունքի բուն պատճառը ոչ այնքան «Դեկամերոնի» թարգմանությունը և հրատարակումը իրենցից գաղտնի կատարելն էր, որքան վտանգն այն բանի, որ կարող էին թարգմանիչն իրեն համարել, որ Բոկաչչոյի երկը լույս էր տեսնում իր պարբերականի անունը կրող տպարանում: Հավանաբար Մամուրյանը սկզբունքորեն դեմ էր «Դեկամերոնի» հայերեն հրատարակությանը: Գուցե նրան սարսափեցնողը գրքի անպատշաճ էջերն էին կամ պարզապես իր պարբերականի հրատարակությունը վտանգելու երկրորդն էր նրան ստիպում նման կտրուկ միջոցի դիմել, անալով «Մսերյանի ստիպումներուն և զոհացում տալու պատրաստակամությունն», ինչպես գրում է Հրանդը: Համենայն դեպս հոր մահվանից նույնիսկ շատ տարիներ անց նրա որդին հարկ համարեց պատմել երեսուն տարվա հնություն ունեցող միջադեպը և ողորդելով Թեոդիկի թույլ տված «ախարկու սխալը», հրապարակով հայտարարել, որ Մամուրյանը ո՛չ թարգմանել է և ո՛չ էլ հրատարակել «Տասնօրյակը»¹⁰³:

Անշուշտ, Մսերյանը նախապես գիտակցում էր, որ Բոկաչչոյի գործը կհարուցի կղերա-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսների զայրույթը, որ նրանում արծարծվող գաղափարները հայ իրականության մեջ ունեն իրենց ավանդական հակառակորդները: Դա, սակայն, նրան ետ չի պահել «Դեկամերոնը» թարգմանելու և հրատարակելու մտքից և նա, որոշակի զգուշավորություն ցուցաբերելով հանդերձ, իրագործել է այդ:

Թվում է կարելի է նույնիսկ ավելին ասել. համատոտված շարադրելով «Դեկամերոնի» չորրորդ օրվա նովելների առաջաբանը (նաև վերջաբանը), Մսերյանը նրանով է բացել թարգմանության երկրորդ հատորը և նրա մեջ մտցրել երանգներ, մինչև անգամ ներմուծել առանձին արտահայտություններ, որոնք կարծես թե ողորված են հրատարակության ապագա հակառակորդների դեմ: Նկատի ունենալով իր հնարավոր ամբաստանողներին, թերևս նաև առաջին հատորի

¹⁰³ Տե՛ս «Դաշինք», 3/16 մայիսի 1913, № 1142:

հրատարակության առթիվ առաջացած միջադեպը, նա շեշտում է, թե «չկրցա նախանձու կատաղությունեն պրծիլ... այդ անողոր մոլեգնության բարկությունը դարձյալ գրգռեցի: Սակայն այդ Պարկան վայրապար իր օձերը ինձի դեմ արձակեց, անոնց ո՛չ խայթերը և ո՛չ շշյունները չկրցան իմ ձեռնարկությունը ի կախ ձգել. սկսած գործս շարունակեցի: Իմ աշխատության՝ ինձի դեմ հարուցած հալածանքներու մեջ տեսակ մը մխիթարություն իսկ գտա»¹⁰⁴:

Մսերյանն իր հրատարակած երկու հատորներում տեղ է տվել Բոկաչչոյի նովելներից 42-ին¹⁰⁵, ներածությանը և վերջաբանին, ինչպես նաև չորրորդ օրվա մուտքի շարադրանքին՝ խախտելով դրանց թե՛ ըստ օրերի և թե՛ ըստ հերթականության կարգը: Նա բոլոր նովելները վերնագրել է: Որևէ օրինաչափություն Մսերյանի դասավորության մեջ չկա ո՛չ թեմատիկայի և ո՛չ էլ շոշափված հարցերի տեսակետից: Բոլոր նովելները ներկայացված են համատրոտված, ազատ շարադրությամբ: Բուն պլոմենների հետ չկապված բնագրային զանազան «շեղումները» դուրս են թողնված: Թարգմանիչն իր հակիրճ նախաբանում որևէ խոսք չի ասում, թե ինչ սկզբունքներով է առաջնորդվել նովելներն ընտրելիս և կրճատումները կատարելիս¹⁰⁶:

Հակասակ այդ ամենի Մսերյանի թարգմանությունը հայտնի չափով ամբողջական պատկերացում է տալիս Բոկաչչոյի հանճարեղ երկի մասին: Այն գրեթե մի ամբողջ դար մնաց միակ հայերեն հրատարակությունը, որն առավել լայն կերպով էր ամփոփում վերածննդի շրջանի մեծ գրողի գրական ժառանգությունը: Բոկաչչոյի նովելների ամբողջական և կատարյալ թարգմանությունը հնարավոր դարձավ միայն սովետական տարիներին, երբ հայ ընթերցողը ստացավ «Դեկամերոնի» լրիվ տեքստը:

¹⁰⁴ «Պօքաչիօի Տասնօրյակը», հ. Բ, էջ 3: Հմմտ. «Դեկամերոնի» Ս. Վանունու թարգմանության 1960 թ. հրատարակության, էջ 289—300-ի հետ:

¹⁰⁵ Գր. Մսերյանն ընտրել է առաջին օրվա 2-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 10-րդ, երկրորդի՝ 1-ին, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, երրորդի՝ 1—4-րդ, 6-րդ, 9-րդ, 10-րդ, չորրորդի՝ 2—3-րդ, 9—10-րդ, հինգերորդի՝ 4-րդ, 7-րդ, վեցերորդի՝ 7-րդ, յոթերորդի՝ 1—2-րդ, 4—8-րդ, ութերորդի՝ 1—2-րդ, 4-րդ, 7-րդ, 10-րդ, իններորդի՝ 3-րդ, 6-րդ, 9—10-րդ և տասներորդ օրվա 1-ին, 9—10-րդ նովելները:

¹⁰⁶ Չի բացառվում, որ Մսերյանը հիմք է ընդունել իր թարգմանությանը համապատասխանող մի հրատարակություն (հավանաբար ֆրանսերեն), բայց դա հաստատող որևէ փաստ մեզ հայտնի չէ:

«Տասնօրյակը» Գր. Մսերյանի թարգմանությամբ նույնքան նպաստակալաց, նույնքան խոշոր խնդիրներ արծարծող երկ է, որքան և «Դեկամերոնը» իր ամբողջության մեջ: Այն հարուստ է ընդգրկած նյութով, շոշափում է կյանքի քաղմագան առարկեզներ, առատ է ամենատարբեր գրական տիպերով, պատկերացում է տալիս իր ժամանակաշրջանի մասին, մերկացնում է նրա արատները: Հայ իրականության մեջ երկը պահպանում էր իր հրատապությունը, իսկ նրանում առաջ քաշված հարցերը դեռևս ունեին կենսական նշանակություն:

Վերցնենք երկի կարևոր կողմերից մեկը՝ նրա հակակրոնական-հակաեկեղեցական բնույթը: Արևմտահայ կյանքի բոլոր բնագավառներում իշխող կրոնի և եկեղեցու մոսպ պայմաններում Մսերյանը նախ և առաջ պահպանել է և առաջնային տեղ հատկացրել այն նովելներին, որոնցում մերկացվում են եկեղեցու սպասավորները, կրոնական հաստատություններում իշխող բարքերը: «Տասնօրյակը» բացվում է Բոկաչչոյի առաջին օրվա երկրորդ նովելով՝ ուղղված պապականության և իր իսկ՝ պապի դեմ: «Հոռնի մեջ,—ասվում է նովելում,—բահանա մը չկա, որ բարեպաշտություն ունենա և ոչ իսկ արտաքին բարի վարք մը, ընդհակառակը, բղջախոհությունը, ազահությունը, որկրամոլությունը և ուրիշ ամոթալի մոլորությունները այնքան տարածված են կղերին մեջ, որ Հոռնի արքունիքը ըստ իս ավելի դժոխք է, քան թե կրոնին կեղորոն... Սրբազան պապն և անոր օրինակին հետեւելով մյուս քահանաներն ալ, իրենց միակ նպատակ ունին այդ կրոնը խափանելու»¹⁰⁷:

Կրոնի և հոգևորականության դեմ ուղղված այս և մի շարք այլ նովելների («Գաբրիել կեղծ հրեշտակապետը», «Արքայության ճամփան», «Կուսասեր և կուսակրոն միաբաններ», «Պետրոս աղբարին Չամբիկը» և այլն) մերկացումները «Տասնօրյակի» էջերից ուղղվում են հայ հոգեվորականների և հայ եկեղեցու ու կղերի դեմ:

Մսերյանի հրատարակած մի շարք նովելների հերոսները աղքատ և իրավազուրկ մարդիկ են, որոնց կողմն է հեղինակի, նաև թարգմանչի համակրանքը: Այդ նովելներով բացահայտվում են աղքատ աշխատավորների անիրավահավասար վիճակը, նրանց նսեմացված դրությունը. նրանցում ցատմնալի բոլոր կա տիրող կարգերի ու օրենքների դեմ, իշխողների, նույնիսկ թագավորի դեմ: Նովելներից մեկում,

¹⁰⁷ «Պօքաչիօի Տասնօրյակը», հ. Ա, էջ 14:

որտեղ հերոսն իր կնոջն պատվագրկելու նկատմամբ անտարբեր է մնում, Մսերյանը դիպուկ կերպով նկատում է՝ շեղվելով բնագրից. «Ինչ էրիկներ կան, որ պոչադրության ժամուն անգամ լուրջուն պահել գիտեն, որով աշխարհիս մեջ կհաջողին» (հ. Բ, էջ 41):

Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանիչը հանդես է բերել գիտակցված-նպատակաւարաց մոտեցում և քննարկ է այն նովելները, որոնք հայ իրականության մեջ ավելի մեծ հնչեղություն կարող էին ստանալ, տոգորված են որոշակի միտումով և դիպուկ են: Իհարկե, Մսերյանի ուշադրությունից «վրիպել են» սուր մերկացումներով տոգորված մի շարք այլ նովելներ, օրինակ, չորրորդ օրվա առաջին և ութերորդ նովելները և այլն: Բայց այն ինչ արեց Մսերյանը, ավելին էր քան նրան հնարավորություն էր ընձեռում թուրքական իրականությունը և դժվար է նրան մեղադրել, ինչպես սուսանին նովելների բացթողումների, այնպես էլ Բոկաչչոյի երկը միայն կիսով չափ հրատարակելու համար:

«Մեծ անուն և համբավ ստացած» հեղինակի «աննման» ոճով երկը, ինչպես նշում է Մսերյանն իր երկու խոսքում¹⁰⁸, «լավ բարոյական կարտունակե և շատ նշանավոր է»: Բայց նրա հրատարակության համբողջականոր ընդունելությունը բնավ երաշխավորված չէր: Դա գիտակցում էր ոչ միայն ինքը՝ Բոկաչչոն, այլև նրա արևմտահայ թարգմանիչ-հրատարակիչը: Առաջինն իր վերջաբանում գրել, իսկ երկրորդը իր ազատ շարադրությամբ թարգմանել է այդ մասին ասող հետևյալ բնորոշ խոսքերը. «Կրնա ըլլալ որ քանի մը պատախներ, որ ավելի խոսք, քան թե գործք կկշռեն, զիս ամբաստանեն ... Վախճան ոմանք ալ զիս պիտի ամբաստանեն իբրև վայրահաչ... Այս քանը գիտնալուս այդ պատմությունները գրած եմ. հետևաբար խիղճս մաքուր է և այդ ամբաստանությունն ալ առ ոչինչ կգրեմ» (հ. Բ, էջ 159):

¹⁰⁸ Հայ իրականության մեջ Բոկաչչոյի առաջին գնահատության պատիվը, եթե չենք սխալվում, պատկանում է «Բազմավային», որի 1853 թ. դեկտեմբերյան համարում տպագրված է «Հովհաննես Պոքաչչիո» վերնագրով հոդվածը (էջ 359—362): Այստեղ Բոկաչչոյի մասին ասված է. «Ժողովրդեն գրականության հայրերեն մեկը և արձակ շարադրության ավետաբեր արուստակը եղավ Պոքաչչիո իր տար և վաճառում հանճարովը»: Անդրադառնալով «Դեկամերոնին», հոդվածագիրը (Վ. 2.) նկատում է. «Այս գրքի մեջ այնպիսի գեղեցիկ ու կենդանի կերպերով կնկարագրե այլ և այլ տեսակ կիրքերը, մարդկային բնությունները, որ մարդուս միտքը կհափըշտակե» (էջ 360): «Արշալույս արարատյանը» Մսերյանի թարգմանության առիթվ «Դեկամերոնը» համարել է «համբավավոր գրք», «զվարճալի մանրամասներու ժողովածու» (15 սեպտեմբերի 1879, № 1127):

Աղդրես
Փաւհազյան

Բոկաշչոյի նովելների թարգմանությունն ու հրատարակությունը Մսերյանի թարգմանիչ-հրատարակչի գործունեության նշանակալից էջն է։ Այդ գործունեության ամբողջական պատկերը կազմելու համար հարկ է ծանոթանալ նաև Մսերյանի մյուս հրատարակություններին, որոնց մի մասը, ցավոք սրտի, չհաջողվեց գտնել։

Մսերյանի տպարանում լույս տեսած առաջին գործը ֆրանսիացի հայտնի բանաստեղծ-ռոմանտիկ Ալֆրեդ դը-Մյուսեի (1810—1857) քերթվածներն են՝ Պետրոս Թերգյանի թարգմանությամբ¹⁰⁹։ Մյուսեի ստեղծագործությունը դարի 30—40-ական թվականների ֆրանսիական գրականության զարգացման պատմության սեզ կարևոր տեղ է գրավում նախ և առաջ ազնվականական գաղափարախոսության դեմ ուղղված իր բուն գրոհներով։ Թարգմանիչը (անշուշտ հրատարակչի հավանությամբ ու աջակցությամբ) նպատակ է ունեցել մաս առ մաս հրատարակել Մյուսեի բանաստեղծությունները և «ապագային ամենքը մեկեն մասնավոր հատորի վերածել» (էջ 5)։ Այդ ծրագիրը լրիվ չի իրագործվել և Գ. Զիլինկիրյանի թարգմանած «Դարոս մեկ զավակին խոստովանանքը» (1874—1875, Զմյուռնիա) վեպից հետո հայ ընթերցողը ֆրանսիացի «հռչակավոր քերթողին» ծանոթացել է նրա բանաստեղծություններից ու պոեմներից կատարված այս թարգմանությամբ, որը մինչև այսօր էլ միակն է, եթե չհաշվենք մասնովում հրատարակված մի քանի թարգմանություններ։ Այդ երկու տեսակները պարունակում են «Լյուսի եղերգը», «Մայիսի գիշերը» և «Դեկտեմբերի գիշերը» պոեմները, Լամարթիենի հղված հայտնի ուղերձը, և երեք բանաստեղծություններ։ Զանդրադառնալով դրանց վերլուծությանը և թարգմանության որակին, նշենք միայն այն, որ Մյուսեի լիրիկայի հայերեն այս հրատարակությունը հետաքրքրական է նաև այն իմաստով, որ պատկանում է առհասարակ արևմտյան սուաջադիմական բանաստեղծների գործերը աշխարհաբար-չափածո թարգմանելու սուաջենկների թվին։ Թարգմանության գտած տեսական ու լայն ընդունելության մասին է վկայում այն, որ Ալֆրեդ դը Մյուսեի բանաստեղծությունները մոտք էին գործել Կ. Պոլսի հայ մշակութային ընկերությունները և զմյուռնահայ ընտանիքները, արտասանվում էին դեռևս

¹⁰⁹ Ալֆրեդ ադ Միսե, Նոր քերթումներ, թարգմանեց ընտրանք Պետրոս Թաշատորի Թերգյան, տպ. Գ. Մսերյան, Իզմիր, 1878 (տեսրակ Ա և Բ, 40 էջ)։ Հրատարակության մասին ծանուցումը տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1089, 1 ապրիլի 1878, № 1133, 8 դեկտեմբերի 1878։

1919 թ., ինչպես վկայում է Զմյուռնիայում մի հայ ընտանիքում հյուր-ընկալված Շիրվանզադեն¹¹⁰:

Մսերյան հրատարակիչը լույս էր ընծայում «Նոր դասագրքերի» հատուկ մատենաշար, որից մեզ հայտնի է երեքը: Դրանք վկայում են այն մասին, որ Մսերյանը նպատակ էր դրել սովորող աշակերտությանը տալ նոր և բարեփոխված ու բարելավված դասագրքեր: Այդ մատենաշարի առաջին դասագիրքը «Ընթերցարանի» Ա մասն է¹¹¹: Դա աշխարհաբար գրական լեզվով շարադրված, հակիրճ և դյուրամատչելի («ամենեւնի ընտանի և պարզ լեզվով») գրույց-առակների հավաքածու է՝ նախատեսված սովորողների ընթերցանության համար: Հրատարակիչը հայտնում է, որ դրանք քաղել է Մուծծիի առակների Զ. Հովհաննյանի թարգմանած և հրատարակված ժողովածուից (1844)¹¹²:

«Ընթերցարանին» կցված «Ազդում» Մսերյանը բացատրում է այն սկզբունքը որով նա առաջնորդվել է դասագիրքը կազմելիս և նյութերը ընտրելիս: Ընթերցարանը, նկատում է նա, պետք է կարդացվի «հաճությունով», գրված լինի «զվարճալի, կրթական և մանավանդ ընտանի լեզվով»: Նա շեշտում է, որ «մեր դպրոցներու մեջ գործածված ընթերցարանները գրեթե այս պայմաններե զուրկ են»:

Մեր ձեռքի տակ չունենալով այն բնագիրը, որից Մսերյանն ընտրությամբ քաղել է իր հրատարակված գրույց-առակները, չենք կարող պարզել նրա միտումը: Սակայն ընտրված նյութերը պերճախոս վկայություն են այն բանի, որ Մսերյանը ձգտել է իր նոր դասագրքով երեխաների մեջ դաստիարակել ազնվություն, մարդասիրություն, հարգանք մեծերի նկատմամբ, խնայողություն, համեստություն, շրջահա-

¹¹⁰ Շիրվանզադե, Եմ, Երևան, 1961, հ. 9, էջ 234: Տե՛ս նաև Ռ. Պերպերյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

¹¹¹ Նոր դասագրքեր: Ընթերցարան, Ա մաս, հրատարակիչ Գ. Մսերեան, տպ. Գ. Մսերեան, Իզմիր, 1878, 64 էջ: Հրատարակման մասին ծանուցումը տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1091, 29 ապրիլի 1878:

¹¹² Հիշատակվող այս հրատարակությունը մեզ չհաջողվեց գտնել: Ըստ երևույթին դրանից ոչ մի օրինակ չկա ՀՍՍՀ գրապահոցներում: «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին» (Երևան, 1967) չափազանց արժեքավոր գրքի հեղինակ Հ. Դավթբյանն այդ հրատարակությունը նկարագրում է Զարբհանալյանի, Ա. Ղազիկյանի և Թեոդիկի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա: Ըստ այդ նկարագրության (էջ 315, 1303-րդ հերթական համարի տակ) «Հարիր քարոյական առակներ պզտի տղոց համար» գիրքը (հ. Ա., իտալերենից թարգմանել է Զարմայր Յ. Յովհաննյանը), լույս է տեսել Զմյուռնիայում, տպ. Մեսրոպյան վարժարանի, 1844 թ.:

յեցություն, աշխատասիրություն, անձնագոհություն, բարեգործություն, երախտագիտություն, անվհատություն, ստաքինություն, շիտակություն և այլն: Հատկանշական է, որ գրույց-առակների մի զգալի մասում մարդկային բարձր հատկանիշներով հանդես են գալիս հասարակ աշխատավորները, չքավոր դասի ներկայացուցիչները, որոնք բարոյական խրատներ են տալիս հարուստ դասից սերվող երեխաներին: Բնորոշ է «Հովիվ» վերնագրով գրույցը (էջ 32): Երիտասարդ հովիվը ուրախ է ու կայտառ: Իշխանի հարցին նա պատասխանում է, թե ինքն ուրախ է, որովհետև հարուստ է, որովհետև «արևուն ճառագայթը... այնչափ է, որովհետև հարուստ է, որովհետև «լեռները և ձորերը կկանաչեն և ծաղիկներով կզարդարվին ստավել ինձի, քան թե անոր համար. ես իմ բազուկներս հարյուր հազար դահեկանի չեմ տար... ես հարուստ եմ նաև իմ ցանկացած բաներովս, ինչու որ ինձի հարկավոր եղածեն ավելի քան չեմ ցանկար»:

Մի քանի գրույցներում փառաբանվում է արհեստը, իսկ «Կարդալ գրել» վերնագրով գողորիկ գրույցն այն միտքն է արծարծում, թե բավական չէ պարկեշտ, աշխատասեր լինել, հարկավոր է նաև գիր տվորել, որովհետև տգետները աղքատներից ավելի դժբախտ են (էջ 57):

«Նոր դասագրքեր» շարքից հետաքրքրական է «Համառոտ դիցաբանությունը», որը հորինել է ինքը՝ Մսերյանը¹¹³: Գիրքը նախատեսված էր արևմտահայ աշակերտության համար, ինչպես դա երևում է նաև «Արշալույս արարատյանի» երաշխավորությունից՝ «կրճա դպրոցաց մեջ իբր դասագիրք ծառայել»¹¹⁴: Այն տալիս է համառոտ տեղեկություններ հունական, հնդկական, պարսկական դիցաբանությունների մասին, պատմում է աստվածների, նրանց հետ կապված հավատալիքների, սովորությունների, սովանդությունների, զանազան թոչունների ու կենդանիների, երկրի ու տիեզերքի, տարերքների ու մարդու զբաղմունքների, բնության զանազան երևույթների առաջացման մասին: Դիցաբանական զանազան սյուժեները Մսերյանը շարադրում է շատ պարզ ու հակիրճ: Նա փորձ չի անում բացատրելու դիցաբանության և դիցաբանական սյուժեների առաջացման պատճառները: Դա

¹¹³ Նոր դասագրքեր: Համառոտ դիցաբանություն, հորինեց Գ. Մսերեան, տպ. Գ. Մսերեան, Իզմիր, 1878, 82 էջ: Հրատարակության մասին ծանուցումը տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1111, 3 փետրվարի 1879:

¹¹⁴ «Արշալույս արարատյան», № 1111, 3 փետրվարի 1879:

նրա նպատակից դուրս է: Բայց հատկանշական է, որ Մսերյանն իր ձեռնարկը սկսում է «Կրոնոս Յանոս» գլխով և չի տալիս կրոնական-դիցաբանական գրույցները, չի վերապատմում կրոնի, աստծո առաջացման շուրջը հյուսված զանազան ավանդական պատումները:

Մսերյանը դիցաբանությունը համարում է «հեթանոսության աստվածներու, կիսաստվածներու և դյուցազուններու առասպելախառն պատմությունը» (էջ 3) և իր շարադրանքի մեջ հերքում է կրոնական պատկերացումները երկնային կյանքի ու դժոխքի մասին: Առհասարակ գրքում տեղ չեն գտել հավատքի ուսուցման աստվածաշնչային դոգմաները: Իր շարադրանքի ընթացքում Մսերյանը խուսափել է դիցաբանական գրույցների կրոնական կեղևից և թողել զուտ ճանաչողական նշանակություն ունեցող պատումները, տեղ-տեղ դրանց տալով գիտական բացատրություններ: Գլխավորը և հիմնական տեղ գրավողը բնության և մարդու գործունեության շուրջը հյուսված դիցաբանական սյուժեներն են:

Մսերյանը զուգահեռաբար տալիս է նաև էջեր հայկական դիցաբանությունից, անում է առանձին դիտողություններ, որոնք երևան են հանում Մսերյանի լավատեղյակությունը: Նա, օրինակ, նկատում է, որ Հայաստանում էլ «Վարդավառը Աստղիկին նվիրված էր» (էջ 13): Խոսելով այն մասին, որ Հերսես աստծուն Տիր անունն են տալիս, Մսերյանը վկայակոչում է Մկրտիչ Էմինին, իսկ մի այլ տեղ (էջ 80) չհամաձայնելով «Հետագոտություն հայ հեթանոսության վրայ» (1877) ուսումնասիրության հեղինակի հետ, իր կարծիքն է հայտնում: Նա հատված է նվիրում հայկական դիցաբանությանը (էջ 77—82), հենվում է Ագաթանգեղոսի և Խորենացու վրա: Հայկական դիցաբանության աստվածությունների մասին Մսերյանը միայն հակիրճ տեղեկություններ է տալիս, բայց ամեն անգամ նշում է, թե որտեղ են գտնվել կամ պահպանվել նրանց մեհյանները: Նա խոսում է Արամազդի, Միհրի, Անահիտի, Աստղիկի, Նանեի, Բարսիմի, Տիրի մասին, կատարում է առանձին դիտողություններ: Թվում է դասագրքի այս հատվածը կարող է որոշ հետաքրքրություն ներկայացնել ազգագրությամբ զբաղվողների համար և որոշ առավելություններ ունի նախորդ տասնամյակներում հրատարակված նույնատիպ գրքերի նկատմամբ¹¹⁵:

¹¹⁵ Գր. Մսերյանի «Համառոտ դիցաբանությանն» անդրադառնալով, Բ. Թումանյանը գրել է. «Այստեղ հարուստ նյութ է տրվում հունական ու հայկական դիցաբանությունից, որը մասնավորապես մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև աստ-

Մսերյանն իր տպարանում 1880-ի մայիսին հրատարակել է մի փոքրիկ գրքույկ ևս: Դա կրում է «Նոր այբբենարան ֆրանսերեն» խորագիրը¹¹⁶: Արտաքուստ այս հրատարակությունը թողնում է անմեղ տպավորություն և ըստ էության որևէ հետաքրքրություն չի ներկայացնում, եթե ուշադրություն չդարձնենք հասկանալի նպատակ հետապնդող ենթավերնագրին՝ «Մեկ ամսվա մեջ ֆրանսերեն անսխալ կարդալու մեթոդ»: Իբրև օտար լեզվի ուսուցման համար նախատեսված դասագիրք այն ուշագրավ է նրանով, որ պատկերազարդ է: Հրատարակիչ Գ. Մսերյանը, որն ըստ երևույթին նաև դասագրքի հեղինակն է, ֆրանսերենի «գաղտնիքները» բացատրում է չափազանց դյուրամատչելի ձևով, զուգահեռաբար տալիս է հայերեն թարգմանությունները, ինչպես նաև ֆրանսերեն հակիրճ տեքստեր: Այբբենարանը նկատելի առավելություններ ունի մինչ այդ հրատարակված նմանօրինակ դասագրքերի նկատմամբ և իզուր չէ, որ «Արշալույս արարատյան» թերթը խորհուրդ է տալիս, «որ ֆրանսերեն ուսանիլ փափագող ազգայինը, մանավանդ ազգային վարժարանաց տեսչությունը նկատողություն առնելով սույն այբբենարանի առավելությունքն, հոգուտ ի կիր արկեն»¹¹⁷:

Այս հրատարակության զանազան տեքստերը ողեկցված են կենդանիների ու թռչունների պատկերներով ու այլևայլ զարդանկարներով: Եվ հանկարծ դրանց շարքում, գրեթե ամբողջ 30-րդ էջի վրա տպագրված է Լոռի-Մելիքովի դիմանկարը՝ «Մելիքովի շատ պատվանշաններ ունի» ֆրանսերեն և հայերեն մակագրությամբ: Ռուս-թուրքական պատերազմի (1877—1878) հաջագի ականավոր զորավարի դիմանկարի տպագրությունը սուլթանական Թուրքիայում, երբ մոլեգնում էր համիդյան ռեակցիան, իսկ երկաթյա գրաքննությունը խեղդում էր ազգային ոգու արթնացմանը նպաստող ամենաշնչին փորձերն ան-

դագիտության համար՝ համաստեղությունների, աստղերի ու մոլորակների անունների ծագման ու ստուգաբանության տեսակետից: Տեղեկություններ են տրված նաև Միհրի, Անահիտի, Վահագնի, Տիրի և հայոց ու պարսից հեթանոսական այլ աստվածների մասին: Խոսվում է նաև այն մասին, որ մեր նախնիները պաշտում էին Հայկին, որի անունով կոչեցին նաև երկնքի ամենագեղեցիկ համաստեղությունը՝ Օրիոնը (Բ. Ե. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 63—64):

¹¹⁶ «Նոր այբբենարան ֆրանսերեն», Իզմիր, հրատարակիչ Գ. Մսերյան, 55 էջ (տպարանը և հրատարակության թվականը չի նշված): Հրատարակման մասին ծանուցումը տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1145, 24 մայիսի 1880:

¹¹⁷ «Արշալույս արարատյան», № 1145, 24 մայիսի 1880:

գամ, երբ արգելված էր մամուլում ու գրքերում հիշատակել նույնիսկ հայոց հին թագավորների անունները, անգամ «Հայաստան» քաղը, ինքնընտրության նշանակալից, եզակի երևույթ է: Հետաքրքրական է և բնավ ոչ պատահական մասն ալն, որ «Այբբենարանը» ուսուցում է այսպիսի ճշմարտություններ. «Ազնվապետությունը այնպիսի կառավարություն մ'է, որու իշխանությունը երևելի մարդոց ձեռքը կըլլա», «Ռամկապետությունը այնպիսի կառավարություն մ'է, որու իշխանությունը ժողովրդյան ձեռքն է» (էջ 29):

Այսօրինակ նշանակալից փաստերի սակավությունը, դժբախտաբար, հնարավորություն չի տալիս վերջնական հետևության համար: Զի բացառվում, որ այս ուղղությամբ արվող պրպտումները կտան նոր փաստեր ու վկայություններ:

Հետաքրքրական հրատարակություն է Մսերյանի լույս ընծայած «Փունջ կամ սեր, կանայք և ամուսնություն» ժողովածուն, որի կազմող հեղինակն է Ա. Ռիքարը¹¹⁸: Մսերյանն այն հրատարակել է «Օրբել» ծածկանունը կրող Ստեփան Ոսկանյանի ազատ թարգմանությամբ¹¹⁹: Գրքում ամփոփված են «ջրհեղեղե սկսելով մինչև մեր օրերը» ամենատարբեր հեղինակների զանազան աույթները: Դրանք սկզբնապես լույս են տեսել «Մետեորայում», որի մամուլներից էլ գիրք է կազմվել՝ իբրև երկրորդ հրատարակություն: Այդ ժողովածուի հայերեն հրատարակությունը արձագանք է կնոջ, սիրո, ամուսինների փոխհարաբերությունների հարցերի շուրջն արևմտահայ իրականության մեջ անցած դարի 70—80-ական թվականներին առաջացած հետաքրքրությանը: Նրա հրատարակումը, անկասկած, դրական քալ էր, իսկ այնտեղ ամփոփված մտքերը ժամանակակիցների վկայությամբ «շատ ազանություն» են կարդացվում¹²⁰:

Մսերյանի հրատարակած մյուս երեք գրքերը՝ «Վարդ և Սոխակ», «Ուսումնական ատենախոսություն մը» և «Ողջախոս Արան», որոնց

¹¹⁸ Ա. Ռիքար, Փունջ կամ սեր, կանայք և ամուսնություն: Ազատ թարգմանեց Օրբել, Բ. տպագրություն, Իզմիր, հրատարակիչ Գ. Մսերյան, 112 էջ (կիսատ, հրատարակության թվականը չի նշված): Մամուլի տակ գտնվելու ծանուցումը տե՛ս «Մետեորա», 1881, հ. Գ, շապիկի 2-րդ էջ:

¹¹⁹ «Օրպել» կամ «Օրբել» ծածկանվան վերձանման շուրջը տե՛ս ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1970, № 2, էջ 53—54-ի ծանոթագրությունը և «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:

¹²⁰ Գ. Լևոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 388:

մասին հիշատակում է միայն Թեոդիկը, մեզ չհաջողվեց գտնել: Մատենագիտական աղբյուրները ևս դրանց մասին տեղեկություններ չեն հաղորդում: Դրանցից առաջինի մասին թերևս կարելի է ենթադրաբար ասել, որ այն գուցե Խաչատուր Պաղտասարյանի պոեմն է, որը «Վարդի վեպ» խորագրով հրատարակվել է Գր. Մսերյանի «Մետեորայի» Գ. հատորում¹²¹: Հնարավոր է, որ Մսերյանի տպարանում և նրա իսկ հեղինակությամբ լույս են տեսել մասն ալ գրքեր, բայց առայժմ մեզ այդպիսիք հայտնի չեն:

Ամփոփելով Մսերյան-հրատարակչի գործունեությունը, կարող ենք ասել, որ հակառակ նրա վաղաժամ ընդհատմանը, այն առաջադիմական-լուսավորական բնույթ էր կրում և իր տեղն ունի հայ տպագրության պատմության մեջ: Մսերյան-հրատարակչի գլխավոր առանձնահատկությունը նպատակաուղացությունն է, արևմտահայ արթնացած մտքին սնունդ տալը, նրան եվրոպական առաջադիմական գաղափարներից հաղորդակից դարձնելը: Այս հիմնական նպատակն էր դրված մասն նրա երախալիքը հանդիսացող «Մետեորա» պարբերականի հիմքում:

Ե) ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶՍՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՂՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

Մսերյանի պլանները շատ ավելի լայն են եղել քան իրավունք են տալիս ենթադրելու նրա հրատարակությունները: Նա իր շուրջը համախմբել էր թարգմանիչներ, զմյուռնահայ ճանաչված մտավորականներ և նպատակ ուներ ծավալել լուսավորական-դեմոկրատական լայն գործունեություն, աստիճանաբար ընդլայնել իր տպարանը, ավելի շատ գրքեր հրատարակել, նոր թափ հաղորդել թարգմանական գրականությանը: Սակայն 1881-ից հետո Մսերյանի տպարանը հետք չի թողել: Կան վկայություններ, որ Մսերյանն ինքն է առիպված եղել փակել իր տպարանը. «Օսմ[անյան] բռնապետական կառավարությունը,—գրում է Վ. Զարդարյանը,—երբ խառացուց իր հետազոտությունները կասկածանքով վերաբերվելով Հայկական հարցի մասին, Մսերյան ստիպվեցավ փակել տպարանը»¹²²: Բույանը ևս այդ է ասում՝ «կստիպվի դա-

¹²¹ «Մետեորա», 1881, հ. Գ, էջ 219—240: Պոեմի մասին կխոսվի իր տեղում:

¹²² Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

դարեցնել ցմիշտ»: Բայց նրա բացատրությունը բոլորովին տարբեր է. «չկարողանալով տոկալ մրցակիցներուն դեմ»¹²³: Չնշելով Մսերյանի տպարանի փակվելու պատճառները, հայ տպագրության պատմության ուսումնասիրության մեծ երախտավոր Ա. Ալպոյաճյանն, իր ձեռագիր աշխատության մեջ նշում է, որ Մսերյանի տպարանը գործել է մինչև 1884 թ.¹²⁴, սակայն դա հաստատող որևէ հիմք չկա:

Որ Մսերյանն իրոք Հայկական հարցի խանդավառ մարտիկներից էր (դա կոտենենք ստորև) և որ համիդյան իշխանությունները կարող էին նրան հետապնդել, կասկածից դուրս է: Բայց Մսերյանին ավելի մոտ կանգնած և նրա համագործակից Մ. Նուպարյանը նրա տպարանի մասին գրում է. «Համիդի բռնապետական վարչությանը վերջ ի վերջո կփակեր՝ արտոնագիր չունենալը պատճառ բռնելով»¹²⁵: Նույնն է վկայում նաև Թեոդիկը. «Համիդյան ռեժիմը կասկածելով իր թունդ հայրենասերի ձգտումներուն համար, փակած է նույն տպարանը»¹²⁶:

Այս վկայությունները, հավանական լինելով հանդերձ, չեն ամրապնդված կոնկրետ փաստով և դժվար է ասել, թե հատկապես ինչն է առիթ տվել թուրքական իշխանություններին փակելու Մսերյանի տպարանը: Ամենից հավանականն այն է, որ Մսերյանի տպարանի փակման պատճառը ազգային-ազատագրական պայքար բորբոքելու նպատակ հետապնդող այն նյութերն էին, որոնք տեղ են գտել նրա պարբերականում, և նրա ակտիվ գործունեությունը հայկական դատի պաշտպանության օգտին:

Իր տպարանը փակվելուց հետո Մսերյանը հեռացավ մտավոր գործունեության ասպարեզից: Նա այլևս չի հրատարակել որևէ հոդված, թարգմանություն: Նրա անունը գրեթե չկա արևմտահայ մամուլի էջերում, եթե չհաշվենք Հր. Ասատուրի նրան ևս ուղղված ճակատագրական հարցը՝ «ինչո՞ւ լռել են» և մերթ ընդ մերթ հանդիպող հանդիմանությունը նրա հասցեին այն մասին, որ նա, ինչպես Ոսկանյանը, Չիլիկիսյանը, Կոստանյանը, «ոչինչ արտադրած են բավական տարիներն ի վեր»¹²⁷: Մի ամբողջ տասնամյակ (1883—1893)՝ մինչև իր

մահը, որքան հաջողվեց պարզել, Մսերյանը գրավոր որևէ հետք չի թողել: Դա նրա կյանքի ամենամույթ շրջանն է, և եթե չլինեին այս ու այնտեղ հանդիպող առանձին վկայություններ, անհնար կլիներ խոսել այդ տարիների նրա գործունեության մասին:

Արտակարգ գործունյա ու չափազանց եռանդուն գործիչ էր Մսերյանը: Տպարանի արգելումը, իհարկե, «ոչ սակավ վշտացուց, արտաբերել ըրավ եռանդոտ գրագետը»¹²⁸: Տակավին երեսունյոթ տարեկանում հեռանալով գրական-հրատարակատեսական ասպարեզից, նա գիտակցում էր, որ «ավելի լռելու ժամանակ է, քան գրելու», ինչպես դիպուկ բնորոշել է «Օրպելը» (Սո. Ոսկանյան) թուրքահայ իրականությունը¹²⁹: Լռել սակայն չէր նշանակում չգործել:

Եվ Մսերյանը մտավ հանրային գործունեության ասպարեզը:

Գլխավոր հարցը, որին նվիրվեց Մսերյանը, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ճակատագիրն էր: Նա «մասնավորելով իր եռանդուն փափագը հայկական դատի մասին, ոչ նվազ օգտակար եղած է դարձյալ»¹³⁰: Վահան Զարդարյանն իր այս ուշագրավ վկայությանը, դժբախտաբար, շատ քիչ բան է ավելացնում: Նա միայն շեշտում է, որ Մսերյանը «մեծ հոգածություն ու ջանքեր ըրած է» Լոնդոնում «Լ'Արմենիե» թերթի հրատարակման համար: Գրե՛լ է, արդյոք, այս թերթում Մսերյանը, թե՞ միայն աջակցել է նրա հիմնադրմանն ու Զմյուռնիայում տարածելուն, հայտնի չէ:

Անհայտ է նաև այն, թե ուրիշ ի՞նչ կոնկրետ քայլեր է նա կատարել հայկական դատի պաշտպանության համար: Ըստ երևույթին այդ նպատակին էր ուղղված նրա՝ մեզ հայտնի երեք ճամփորդությունը արտասահման: Առաջինը տեղի է ունեցել 1881-ին, երբ նա եղավ Եվրոպայում ու ծանոթացավ գերմանացի հայտնի պրոֆեսոր Վիրխովի և մեծ լեզվաբան Հյուբշմանի հետ: Երկու տարի անց՝ 1883-ին, նա եղավ Ամստերդամում՝ առևտրական գործերով, որոնք, ըստ երևույթին, արդեն դարձել էին նրա հիմնական զբոլմունքի առարկան և որոշ հաջողություն էին բերում¹³¹: Այլ խնդիրներին զուգահեռ նա Հայկական

¹²³ Հ. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 281:

¹²⁴ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյանի նշվ. աշխ. հատվածը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 83):

¹²⁵ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 37:

¹²⁶ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 138:

¹²⁷ «Մասիս», 1892, № 3965, էջ 168:

¹²⁸ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 37:

¹²⁹ «Արշալույս արարատյան», № 1225, 14 սեպտեմբերի 1883:

¹³⁰ Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹³¹ Գր. Մսերյանն Ամստերդամի արվեստաբանդեսի վարչության կողմից 1883-ին արժանացել է առաջին կարգի ոսկե մեդալի՝ այնտեղ ներկայացրած ծխախոտի համար (տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 1220, 27 օգոստոսի 1883):

հարցն էր արծարծում Վիրխովի հետ, երբ վերջինս 1890-ին եղավ Զմյուռնիայում և երկրորդ անգամ նրանք տեսակցեցին: Անվանի գիտնականին դիմավորելու և հարկավոր եղածն անելու մասին Հյուբշմանից հետագիր ստանալով, Մսերյանը «չի մոռացավ երկարորեն տեսակցիլ և անկե խորհուրդներ ստանալ հայ ազգին տառապանքին մեղմացման համար»: Երկու տարի անց, երբ Մսերյանը վերջին անգամ եղավ Եվրոպայում, դարձյալ նույն հարցն էր նրան հուզողը: Այս անգամ նա, թեև չտեսակցեց գերմանացի գիտնականների հետ, բայց նրանցից մեկից՝ Վիրխովից, որի հետ մամակագրություն ուներ, գրավոր հավաստիացում ստացավ, թե «պառլամենտի մեջ հայ դժբախտ ազգին համար բարեխոսելու հոգը իր վրա կառնեք ինքը»¹³²:

Հավանաբար հայկական դատի պաշտպանության և հայ ազգի անկատարի հարցն էր Գ. Մսերյանի և Արփիար Արփիարյանի այն գրույցի թեման, որ տեղի ունեցավ Կ. Պոլսում, 1889-ին: Առաջին, նաև վերջին անգամն էին հանդիպում արևմտահայ երկու մտավորականները: Հիշելով երկար տևած այդ տեսակցությունը, Ա. Արփիարյանը հետագայում գրել է. «Զգացումի, գաղափարներու ներդաշնակությունը կհաստատե գիրար նոր ճանաչողներու միջև այնպիսի մտերմություն մը, որ վաղնջուց անկեղծ բարեկամության մը տեղը կրնա բռնել: Մսերյանին համար այդ օրերեն հետո միշտ սիրո տեղ մը պահած էի սրտիս մեջ»¹³³:

Կցկտուր այդ տեղեկությունները երևան են հանում հայկական դատին նվիրված զմյուռնահայ գործչի դիմաատվերը, թեև դրանք կարող են լրացումների ու խորացման: Ծառ բան կարող են պարզել Մսերյանի մամակները, եթե դրանք դեռևս պահպանվում են գերմանացի գիտնականների արխիվներում: Իսկ մինչ այդ մնում է ենթադրել, որ Մսերյանը որոշակի հույսեր էր կապում եվրոպական խոշոր տերությունների, մասնավորապես Գերմանիայի հետ և ամեն կերպ ձգտում էր, որ հայտնի գիտնականներն՝ նպատակ արևմտահայության ներգործեն իրենց կառավարությունների վրա:

Այն փաստերը, թե Մսերյանը կապ էր հաստատել գերմանացի գիտնական Վիրխովի և Լոնդոնում Մ. Չերազի հրատարակած «Լ'Արմենիե» թերթի հետ հիմք են կոսհելու այն ուղեգիծը, որին շարունա-

կում էր հետևել զմյուռնահայ նշանավոր գործիչը 1880-ականին և 1890-ականի սկզբին: Ռուդոլֆ Վիրխովը (1821—1902) գերմանական ականավոր գիտնական էր, Ռալֆստագի անդամ, միաժամանակ այսպես կոչված առաջադիմական այն կուսակցության հիմնադիրներից ու լիդերներից մեկը, որն օպոզիցիոն դիրք էր գրավել Բիսմարկի կառավարության հանդեպ:

Ահա այդ հանգամանքն է, որ, հավանաբար, հույս է ներշնչել Մսերյանին՝ անվանի գիտնականի և հասարակական-քաղաքական նկատելի կշիռ ունեցող գործչի միջոցով հնարավորին չափ նպաստել Հայկական հարցի լուծմանը: Միամիտ այն ենթադրությունը, թե այս կամ այն գործիչը, նույնիսկ բավականաչափ հեղինակավոր, կարող է ներգործել իր կառավարության քաղաքականության վրա, խթանել այն բանին, որ նա պաշտպանի փոքր ազգերին՝ մոռանալով սեփական շահերը, հավանաբար ոգևորել է Մսերյանին: Դա, միաժամանակ, միակ ուղեգիծն էր, որին կարող էր հարել Մսերյանը և որի մեջ նա տեսնում էր հնարավոր ելքը: Ըստ երևույթին նա, իրոք, կարողացել է ներգործել հնարավոր ելքը: Ըստ երևույթին նա, իրոք, կարողացել է ներգործել Վիրխովի վրա և սա հանդես է եկել հայ ժողովրդի շահերը հաշվի առնելու հորդորներով, թերևս նաև մողայիկ ճառերով, փորձել է այդ հարցում գերմանական կառավարության դիրքին նպաստավոր թեքում տալ: Համենայն դեպս հայտնի է Վիրխովի դրական վերաբերմունքը Հայկական հարցում, նրա պատրաստակամությունը՝ աջակցել Գերմանիայից արևմտահայության ունեցած ակնկալություններին:

Երբ Լոնդոնում սկսեց լույս տեսնել «Հայաստան» թերթը, Ռ. Վիրխովն առաջինների թվում արձագանքեց հայկական դատին զինվորագրված պարբերականին: Նրա մամակը հրատարակվել է թերթի 1889 թ. 7—8-րդ համարներում: Վերհիշելով Արևելք՝ Անդրկովկաս և Եգիպտոս կատարած իր ուղևորությունները, հայության հետ ունեցած շփումների «ախորժ օրերը», նա գրում է. «Հայ ցեղին վրա ի վաղուց հետաքրքիր եղած եմ, բայց այդ տեսական զգացումն ակնածական զգացման փոխվեցավ յորմե հետե ի մոտո ճանչցա զնա: Քանի երջանիկ պիտի լինեմ զիմ գործակցությունն ընձեռելու այդ կարի իսկ ճնշեալ ցեղի համար, որ կարող լինի ձեռք բերել այն արտոնությունները, զորս իրեն խոստացած է Պեդիկի ժողովը»:

Մեծ գիտնականը, թերևս անկեղծ հոգատարությամբ էր տոգորված հայոց անկատարի հանդեպ, մտահոգված էր, որպեսզի խաղաղ և մեղմ եղանակով լուծվի խնդիրը: Նա ցավով գրում է, որ «եվրոպա-

¹³² Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹³³ «Հայրենիք», № 544, 11 օգոստոսի 1893:

կան բաղաձայնարությունն արդարև այնքան կնճռյալ է և դժվարաց-
յալ, որ չեմ կարող ասել ճշտիվ, թե երբ մեծ դահլիճներեն մին պիտի
ելեն և հիշե Հայաստանի (իմա Արևմտյան Հայաստանի—Մ. Հ.) ողորմ
վիճակը: Յուրաքանչյուր հայի պարտքն է «արթուն կենալ, որ չմո-
ռացվի Եվրոպիո դաշնադրյալ պարտքն դեպի առ ինքյան», ընդգծում
է Վիրիստլին իր նամակում գրված 1889 թ. հունվարի 6-ին:

Կարևոր է այն, որ Մսերյանը ևս հետևում էր այն ուղեգծին, որ
բռնել էին Մինաս Չերազի թերթը և նրան համակրող գործիչները,
որոնք ամենից առաջ մտահոգված էին հայ ժողովրդի ազատագրու-
թյան հարցով: Այդ գործիչների շարքում էին Ռ. Պատկանյանը, Գ. Օռ-
յանը, Ներսես պատրիարքը, Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը և ուրիշներ:
Նրանց բազմաթիվ նամակները հրատարակվել են Չերազի թերթի
էջերում: Արխիվային նյութերը, այդ թերթի հանգամանակից ուսումնա-
սիրությունը թերևս նպաստավոր փաստեր կտան ոչ միայն Մսեր-
յանի, այլ նաև այդ և շատ այլ գործիչների հայրենասիրական գործու-
նեության մասին:

Գ. Մսերյանը Հայկական հարցի լուծման համար մշտապես «ար-
թուն կեցող» գործիչներից էր, «թունդ հայրենասեր», ինչպես բնորոշում
է Թեոդիկը¹³⁴, բայց նրա և Հայկական հարցի լուծումը մեծ տերություն-
ների ու առանձին գործիչների բարեհաճության հետ կապող շատ շա-
տերի ջանքերը ի սկզբանե ապարդյուն էին: Հայտնի է, թե որքան
անհիմն ու ինքնախաբեության բնույթ ունեին նրանց այդօրինակ հույ-
սերը և թե ինչպիսի դաժանությամբ հնչեց արևմտահայության զանգ-
վածների մահերգը 1895—1896 թթ.: Մսերյանը չտեսավ այդ ահալոր
կոտորածը, չիմացավ խոշոր տերությունների հազար ու մի մեքենայու-
թյունների մասին Հայկական հարցի թիկունքում, բայց, գործնական ու
զգաստ դատող մարդ լինելով, նա խորաթափանցությամբ կանխազ-
գում էր այդ և մահվան մահճում արտասանած նրա վերջին խոսքերը՝
«Մե՛ղք հայրենիքիս, դժբա՛ղդ ազգս»¹³⁵, նրա ներքին ահալոր տառա-
պանքի, նաև ամբարված ցասման արտահայտությունը եղան:

Կան այլ, այսպես կոչված անողղակի փաստեր ևս, որոնք ենթա-
դրել են տալիս հայ ազատագրական պայքարին Մսերյանի հնարավոր
մասնակցությունը: Մենք նկատի ունենք նրա եղբոր Միրզա Մսերյանի

1879 թ. նոյեմբերի 13-ի և 1880 թ. հունվարի 21-ի նամակները՝ հաս-
ցեագրված Մոսկվայում գտնվող Ջարմայր Մսերյանին: Իհարկե Ջ.
Մսերյանը հեռու էր ազգային-ազատագրական շարժումներից, բայց և
այնպես նրան ուղղված նամակները շոշափում են ազգային կարևոր
հարցեր, որոնք անշուշտ նրան հետաքրքրում էին: Դրա հետ միաժա-
մանակ այդ նամակներում տողամեջ կարելի է տեսնել ազատագրա-
կան շարժումներին առնչվող որոշ խնդիրների մասին արվող ակնարկ-
ներ: Այլեի՞ն. թվում է թե այս վավերագրերը թույլ են տալիս ենթա-
դրելու, որ Գրիգոր և Միրզա Մսերյանները կապավորի դեր էին կա-
տարում ազգային գործիչների միջև, նպաստում էին նրանց գործու-
նեությանն՝ ուղղված ազատագրական շարժումների ծավալմանը:

Առաջին նամակում հեղինակն առանց որևէ երկմտության դրսևո-
րում է իր խոր ատելությունն օսմանյան կարգերի նկատմամբ, և բուռն
փափագը՝ տապալված տեսնել սուլթանական կառավարությունը: «Այս-
տեղ,—գրում է Միրզա Մսերյանը,—սուկալի կերպով աղքատություն
և անգործություն տիրած է. կառավարությունը, ինչպես կիսանաւ կոր-
ծանման աստիճանի եկած է. տար երկինք, որ ապրեինք, մինչև այն
վայրկյանը և տեսնեինք այս գարշելիներու Պոլսեն գաղթելնին: Հա-
յաստանի կողմեն եկած լուրերը միշտ տխուր են, հարստահարությունը
կշարունակվեն: Քոմիսներեն են նամակ կառնում. կգրեն թե անկարելի
է բարեկործանում ընել որովհետև ազատ չեն գործելու: Ամեն բան
պետք են այս տեղի կործանելիք բարձրագույն դրան հարցնել ևն,
ևն»¹³⁶:

1879 թ. նոյեմբերին գրված այս տողերը պերճախոս կերպով
երևան են հանում նրանց հեղինակի ազգասիրական ոգին, որ, ան-
շուշտ, հատուկ է նաև նրա եղբորը՝ Գրիգոր Մսերյանին: Կարելի է են-
թադրել նաև, որ նա մերձավոր կապեր ուներ «քոմիսներեն» անվան-
վող այն լիազորների հետ, որոնք պետք է հսկեին Արևմտյան Հայաս-
տանում կատարվելիք բարեփոխություններին:

Պակաս հետաքրքրական չէ նաև նրա երկրորդ նամակը, որից
պարզվում է, որ Միրզա Մսերյանը սույն առևտրական չէր: Նա նյու-
թեր էր մատակարարում իր հորեղբորը, նպաստում էր նրա պարբերա-
կանի՝ «Փարոսի» տարածմանը, կապեր ուներ անգլիական և ֆրան-
սիական թերթերի՝ Կ. Պոլսում գտնվող թղթակիցների հետ, նրանց տեղ-

¹³⁴ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 138:

¹³⁵ Վ. Ջարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹³⁶ Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 204, վ. 774:

յակ էր պահում հայկական կյանքի իրադարձություններին: Մյուս կողմից նա լավատեղյակ էր հայկական, տվյալ դեպքում պոլսահայ, կյանքի ներքին դեպքերին: Դրա համար ըստ երևույթին նրան ազատ հնարավորություններ էր տալիս առևտրականի իր զբաղմունքը: Նա այս նամակում ասում է՝ «այսօր ուրիշ գրելիք բան մը չունիմ, ազգային լուր չի կա», բայց և ավելացնում է, որ «տաճիկները վերջեն թշնամացած են հայոց հետ, հայերեն լեզվով թատերական ներկայացումները բոլորովին արգելվեցան: Թուրքերը կկարծեն, որ մենք քոմիտե մը կազմած ենք գաղտնի՝ հեղափոխության հանելու համար... Պատրիարքը անցյալ օր սատրապամին այցելության գնաց և այնտեղ ըսեր է թե ի՞նչ կնշանակի այս հակառակությունը մեզի հետ... Եթե քոմիտե մի կա անշուշտ ատոր գլուխը ես եմ... ինչո՞ւ զիս չեք ձերբակալեր, մեծ եպարքոս ոչինչ պատասխան չէ տվեր»¹³⁷:

Այնուհետև նամակի հեղինակը Չ. Մսերյանին հայտնում է, որ «Թարջիման էֆբեար» հայատառ թուրքերեն լրագրի խմբագիրներ Ծիվելեկյանը և Ուզաչյանն «առանց դատվելու բանտարկվեցան իբր հեղափոխական թերթի մը գլուխ»: Նրանք պատրիարքի երաշխավորությամբ 5—6 օրից հետո ազատվել են: «Նախնք վերջերինս ուր կերթա»,—դառնությամբ գրում է նամակի հեղինակը և ապա տեղեկացնում. «Կառնարականի նամակը դրկեցի. Վանեն ու այն շրջականերեն եկած լուրերը ցավալի են, սովը սաստկացած և շատեր անթոթ թենեն կմեռնին եղեր»: Հայուհույսց դպրոցասեր ընկերությունը պարահանդես է կազմակերպել, որի հասույթի 6.700 օսմանյան ոսկին հատկացվելու է ժողովրդական կարիքներին: Նման միջոցառում է նախապատրաստում նաև Արևելյան ընկերությունը: Մյուս նամակում Մ. Մսերյանը խոստանում է ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել:

Ուշագրավ փաստեր հաղորդող այս նամակի հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, սոսկ լրատուի դերում չէ հանդես գալիս: Նա դրանցով հետաքրքրվում է և լավատեղյակ է դեպքերին: Մսերյանը մեզ անհայտ բովանդակությամբ նամակ է ստացել և ուղարկել հասցեատիրոջը՝ ազգային-ազատագրական շարժումներով շահագրգռված Կամսարականին, որ Ռուսաստանի հյուպատոսն էր Վանում և Մ. Խրիմյանի և Մ. Փորթուգալյանի աջակիցը: Ինքնին հասկանալի է, որ 80-ական

սկզբից, թերևս նաև դրանից առաջ, այս հարցերը հուզում էին նամակի հեղինակի եղբորը՝ Գրիգոր Մսերյանին, որ արդեն հասարակական գործչի համբավ ուներ: Նամակի՝ Մոսկվա հաղորդվող այն լուրը թե՛ «եղբայրս տակավին Իզմիրեն չի վերադարձավ», թերևս շոշափված հարցերին վերաբերող մի անհայտ խորհուրդ է պարունակում:

Միքզա Մսերյանի դիմաստվերն ամբողջացնում է գրող Ե. Օտյանը, որը մոտիկից ճանաչում էր նրան և մեծ կսկիծով է ընդունել նրա մահվան բոլոր: Օտյանը գրել է. «Ազգասեր ու գործունյա, քիչ մըն ալ համատ պայքարող, բավական կարևոր հանրային գործունեություն մը ունեցած է Պոլիս, ուր անցած է կյանքի մեծագույն մասը»¹³⁸: Սահմանադրությունից հետո, շարունակում է Ե. Օտյանը, «ազգային երեսփոխան ընտրված է Սամաթիայեն ու այդ պաշտոնը վարած մինչև Պարսկաստան մեկնումը»: Նա անդամ էր Սամաթիայի թաղական խորհրդի, ինչպես և տնտեսական խորհրդի, գործարար մասնակցություն է ունեցել Կ. Պոլսում հիմնված հայտնի Միացյալ ընկերության աշխատանքներին:

1883—1893 թթ., ինչպես և նախորդ տասնամյակում, Գրիգոր Մսերյանն ակտիվորեն մասնակցում էր զմյուռնահայ հասարակական կյանքին: Պատմաբան Ալ. Երիցյանի հիշատակությամբ Մսերյանը ընտրվել է գավառական ժողովի ազգային երեսփոխան, երեք անգամ՝ Զմյուռնիայի ազգային երկսեռ ուսումնարանի հոգաբարձու, ֆրանսերենի իր կատարյալ իմացությունն ի սպաս էր դնում հայ ազգի լուսավորությանը և մշակութային կապերի զարգացմանը¹³⁹: Այս ասպարեզներում թերևս Մսերյան հասարակական գործիչը լուրջ դեր է խաղացել, բայց մեր ձեռքի տակ եղած փաստերը դեռևս բավական չեն որևէ հիմնավոր ենթադրության համար: Համենայն դեպս «Արևելյան մամուլի» վկայությունը, որ Մսերյանը «հատաշաղիմության ջերմ կուսակից, մերայնոց զարգացման քաջալեր» էր, «վարկ ու համարում կվալեղեր», բավական բան են ասում եռանդուն գործչի մասին¹⁴⁰: Ըստ որում, Մսերյանն անվարան ընթանում էր անհաշտության ու պայքարի ուղիով, կանգ չառնելով նույնիսկ ուսումնական խորհուրդից հրաժարվելու առջև, խորհուրդ, որ նա «միակ արժանավոր ուսումնականն էր»,

¹³⁸ «Արև», 24 ապրիլի 1926:

¹³⁹ «Արձագանք», 1893, № 103:

¹⁴⁰ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 384—385:

¹³⁷ Նույն տեղում, վ. 811:

որ «շլամիտ հեղինակները լոկ շահու ու պաշտոնի ետևէ կվագեին՝ ի վնաս ժողովուրդյան»:

Այս առումով արժեքավոր է Ստեփան Ոսկանյանի գնահատականը Մսերյանին. «...Ունեք միտք մը հառաջադիմական և բարեկորոշչական ամեն զաղափարի ընդունակ, իր բնական հատկությունները կատարելագործված էին դաստիարակությամբ և այն հետաքրքիր ոգով, որ թոչիչ կուտա ընտրյալ մտքերուն, որպեսզի անոնք վեր բարձրանան հասարակաց մակարդակեն և որպեսզի նույնիսկ անոնք ողողվին իբրև «զաղթող թռչուններ» դեպի լույսի սահմանները՝ ճամբան կորսվելու իսկ վտանգով»¹⁴¹:

Խորհրդավորության մշուշից ոչ գերծ այս վկայությունը հավանաբար ակնարկ է այն պայքարի մասին, որ Մսերյանը վարել է ուսումնական խորհրդի անդամների հետ: Ըստ երևույթին Մսերյանը ձեռնարկում էր մանուկների դաստիարակության ու կրթության գործը նոր հունի մեջ դնել, ինչպես դա շատ տարիներ առաջ (1866—1868) փորձում էր անել ինքը՝ Ստեփան Ոսկանյանը, երբ վարում էր Մեսրոպյան վարժարանի հոգաբարձուի պաշտոնը: Ընդ որում Մսերյանը տեղի չտվող «միշտ հետազնին, միշտ խուզարկու [էր] ճշմարտին», «հասարակաց կարծյաց վրա իր կծու և սուր դատարկնությամբ ազդեցություն կբանեցներ», առաջադիմության ջատագով էր, ինչպես հաստատում է Մամուրյանը:

Մսերյանի կյանքի մեզ հայտնի ուշագրավ փաստերից է նաև այն, որ նա 1875-ի փետրվարից (զաղտնի քվեարկությամբ) ընտրվել է Զմյուռնիայի մշակութային լավագույն օջախներից մեկի՝ «Հայ ընթերցատան» գործադիր խորհրդի անդամ՝ իր ստացած ձայների առավելությամբ զիջելով միայն Գալուստ Կոստանդյանին¹⁴²: Հավանաբար նա ևս ընթերցատանը հայ հասարակության համար պարբերաբար հանդես էր գալիս զեկուցումներով՝ գիտական թեմաների շուրջը: Քոստանդնուպոլսում է, որ նա մեկն էր նրանցից, ովքեր «գորգուրանոք այս հաստատության առաջացման չեն զլացած իրենց ջանքերը»¹⁴³:

Հայրենասիրությամբ տոգորված գործչին ավելի իրական գույնե-

¹⁴¹ Մեքերունը կատարվում է ըստ Վ. Զարդարյանի նշված աշխատության 1910 թ. հրատարակության (Վ. Պոլիս, հ. 1, էջ 154):

¹⁴² «Արշալույս արարադյան», № 1008, 22 փետրվարի 1875:

¹⁴³ Հ. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

Մ Է Տ Է Օ Ր Ա.

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆԻ ԵՒ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ՀՐԵՑԵՐԵՎՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՈՐ Ա.

PAROS BOOK STORE
57 La Belle Ave. N. P.
Detroit Michigan

ԵՐԿՐԱՆԻ

ՏՐԱԴԻՐՈՒԹՅԱՆ — Գ. ՄԱՆՐԵՆԻ

1880

Հանդեսի առաջին հատորի անվանաթերթը

րով է բնութագրում նրա իսկ ատենախոսությունը՝ 1877 թ. փետրվարին՝ Վարդանանց տոնի օրը, երբ հանդես եկավ իբրև Զմյուռնիայի ուսումնական խորհրդի անդամ: Այդ ատենախոսությունը հավանաբար ավելի ցայտուն էր և զերծ այն անխուսափելի տուրքից, որ առկա է «Արևելյան մամուլի» նույն թվականի փետրվարին հրատարակած տեքստում (էջ 52—54): Սակայն այդ չի խանգարում իր բուն իմաստով ընկալելու կյանքի երեսուն տարին նոր բոլորած ատենախոսի համարձակությամբ առաջադրած գաղափարները, որոնք հանգում են միևնույն նպատակին՝ առանց հապաղելու գործնական պայքար մղել հայության վերածնության ու ազատագրության համար: Վարդան Մամիկոնյանը զենքը ձեռքին մարտնչել է՝ պաշտպանելով «մեր սուրբ հավատքը և անով մեր ազգին էությունը»: Վարդանանց քաջերին նվիրված «տոնախմբության մը նշանակությունը,—նկատում է ատենախոսը,—խիստ մեծ է ամեն ուրիշ տոներու համեմատությամբ, վասնզի անի ոչ միայն արդեն նահատակ ազգի մը ամենամեծ նահատակներեն մեկուն մահը, այլ մեր ազգին փրկության հիշատակը կարթընցնե մեր մտքին մեջ»: Դա բուն ազգի տոնն է և երգ ու ներքող բավական չեն, այլ պետք է «անոնց հայրենանվեր հոգիներով ոգևորիլ ու բարոյական պատվաստ մը քաղել այն նվիրական ու սուրբ արյունեն»: «Այո՛,—շեշտում է Գր. Մսերյանը,—այն արյունով պետք ենք պատվաստիլ շարունակելու համար այն պատերազմը, որ մեր հայրերը մղեցին անընկուն և որ կշարունակվի տակավին բարոյական աշխարհին մեջ, այսինքն՝ լուստ պատերազմ խավարին, գիտության պայքարը սոցիալության դեմ»: Այդ են պահանջում մեր նախնիները, այդ են պահանջում «մեր ներկա և ապագա շահն ու օգուտը»:

Մսերյանի ըմբռնմամբ գոյատևման ու ազատագրության համար մղվող պայքարը «կրթության խնդրեն կախում ունի», դա «կենաց ու մահու խնդիր է», «վասնզի նյութական բարեկեցությունը մտավոր մշակության համընթաց ելած է միշտ և ամեն տեղ»: Այսքանից ավելին Գր. Մսերյանը սուղթանական Թուրքիայի պայմաններում ասել չէր կարող, և նրա հանդիսականները դա լավ էին ըմբռնում՝ առավել ևս, որ նա այնուհետև ընդգծում է, թե այդ է «մեր պարտքը, նվիրական պարտքը, որմե պիտի բխին մեր ապագա բոլոր իրավունքները»: Ընդհանուր «ազգային դաստիարակության» խնդիրն արծարծելով, ատենախոսը շեշտում է այն չարիքը, որը դեռևս մնում է աննկատելի, բայց որը տանում է դեպի կորստի անդունդը, միաժամանակ կոչ է անում

թոթափել «սովորույթի ու ավանդության կույր պաշտոնը»: Նա խնդիր է դնում «շարժվել», այսինքն՝ գործել ու պայքարել. «Մենք ալ շարժինք ի կատար հանելու համար ազգային վերաշինությունը, որու ամենքն ալ մեր կարողության չափով աջակից գտնվիլ պետք ենք համամիտ ու համակամ»:

Մսերյանը հայտնի նպատակով ընդգծում է «կես մը վայրենի ու բարբարոս ժողովուրդներու մեջ» հայ ժողովրդին վիճակված մեծ կոշումը, մեծ պաշտոնը՝ «լուսավորության և քաղաքակրթության ջանք» վստելու գործում, որպեսզի այնուհետև մատնանշի, թե «այն օրը, որ կրթության բոլոր կարևորությունը պիտի զգանք և Մեծն Վարդանա օրինակին հետևելով բարի պատերազմը պիտի շարունակենք, ահա այն օրը միայն Վարդանանք քաջերու արժանավոր տարեդարձը կատարած պիտի ըլինք, վստեղի ազգային փրկությունը հեռու պիտի չըլի մենե» (էջ 54):

«Բարի պատերազմի» ելնելու կոշ անող Մսերյանն, անշուշտ, այստեղ վերջակետ չէր դնում. նա, ինչպես և արևմտահայ լուսավորիչ-գործիչները, շատ լավ հասկանում էր, որ կրթության ու ազգային դատարարական ծավալումը կայուն հիմք կտա վերջնական նպատակի համար՝ հայ ժողովրդին ազատագրել օտար լծից, հասնել նրա վերաշինության ու նախնիների ազատագրական իղձերի իրագործմանը: Այդ նպատակին էին ուղղված հենց Մսերյան հրապարակագրի-թարգմանչի-հրատարակչի բոլորանվեր ջանքերը: Դրա վկայությունն է նաև նրա այս «իմաստնալից ատենաբանությունը», ինչպես այն բնորոշել է «Արևելյան մամուլը», դա է սպացուցում նրա հետագա գործունեությունը:

Գրիգոր Մսերյանի կյանքի ու գործունեության ուրվագիծն ամբողջացնելու համար հարկ է այստեղ պարզել մի կարևոր հարց նույնպես: Խոսքն այն մասին է, թե ո՞վքեր էին Մսերյանին ավելի մոտ կանգնած արևմտահայ գործիչները, ո՞վքեր էին նրա գաղափարակիցները, նրա հետ համագործակցողներն՝ այն շրջանում, երբ նա տպարան էր հիմնել ու լայն ծրագրեր էր փառհայտ:

«Արևելյան մամուլը», հավանաբար ինքը՝ Մ. Մամուրյանը, ինչպես և Թեոդիկը վկայում են, որ Մսերյանը տպարան է հիմնադրել «բանի մը ընկերներու հետ»¹⁴⁴: «Մետեորայի» նախաբանն էլ այդ մասին է

ասում: Այդ բարեկամներից առաջինը Մեսրոպ Նուպարյանն էր՝ Մսերյանի մանկության ընկերը և գաղափարակիցը: Նուպարյանը Մսերյանի հետ միասին մտնում էր Տետեյանների կազմած խմբակցության մեջ, իսկ երբ վերջինս հիմք դրեց իր տպարանին ու սկսեց հրատարակել իր պարբերականը, ապա Նուպարյանը դարձավ նրա աջ թևը և թերևս միակը, որ չլքեց նրան և մինչև վերջ համագործակցեց: Պերճախոս է իր իսկ՝ Նուպարյանի վկայությունը այն մեծ դերի մասին, որ նրա կյանքում կատարել է Մսերյանը. նա «համոզվեք խոսքերով վերջապես ստպարեզ նետեց զմեզ՝ որմե թերևս ընդմիշտ հեռու պիտի մնալինք...»¹⁴⁵:

Մենք հակված ենք Մսերյանին համագործակցողների շարքում դասելու նաև Գալուստ Կոստանդյանին: Արևմտահայ բնագետ-փիլիսոփա-աթեիստին Մսերյանի հետ կապողը գաղափարական համերաշխությունն էր: Մսերյանը հատուկ սեր ուներ դեպի բնական գիտությունները, դեպի փիլիսոփայությունը: Զմյուռնահայ իրականության մեջ, Գ. Կոստանդյանի համար առաջացած պայմաններում ուրիշ ոչ ոք չէր կարող ավելի մոտ, ավելի հարազատ լինել բնագիտ-փիլիսոփային, քան Գր. Մսերյանը: Նրանք համատեղ աշխատում էին «Հայ ընթերցատան» վարչությունում, համատեղ բննարկում էին իրենց հուզող փիլիսոփայական հարցերը, երկուսով գորավիզ էին բնական գիտությունների զարգացմանը և դրական փիլիսոփայության հաստատմանը: Մսերյանը ֆրանսիացի լեզվագետ, ակադեմիկոս Էմ. Լիթրեի հրատարակած ֆրանսերեն պոզիտիվիստական պարբերականի կայուն բաժանորդն էր, իսկ Գ. Կոստանդյանը, ինչպես հայտնի է, այդ ամսագրի ոչ միայն ակտիվ ընթերցողն էր, այլ նաև աշխատակցողը, նրա խմբա-

¹⁴⁵ «Արևելյան մամուլ», 1894, էջ 50:

Գրքի ծավալը հնարավորություն չի տալիս ներկայացնելու հրապարակագր-թարգմանիչ-բառարանագիր Մեսրոպ Նուպարյանի (1842—1929) երախտաշատ գործունեությունը: Նրան են նվիրված մեր մի շարք հոդվածները. «Զմյուռնահայ մտավորականներ Գրիգոր Մսերյանը և Մեսրոպ Նուպարյանը» (ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1961, № 6), «Լաֆոնթենի առակների աշխարհաբար թարգմանության պատմությունից» («Սովետական գրականություն», 1962, № 8), «Հայկական մանկական մամուլի առաջին օրգանները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1), «Մեսրոպ Նուպարյանի նամակները Հրանտ Ասատուրին» («Բանբեր Հայաստանի արիվների», 1963, № 2), «Զմյուռնահայ «Մարտիկները»» («Սովետական գրականություն», 1974, № 3), «Մեսրոպ Նուպարյանի շեքսպիրականը» («Շեքսպիրական», գ. 5, Երևան, 1975):

¹⁴⁴ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 385, Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 137:

գրի հետ կապեր հաստատած արևմտահայ եզակի դեմքը: Նրանք երկուսն էլ էմ. Լիթթեի ջերմեռանդ երկրպագուներից էին, թեև Գ. Մսերյանը երբեմն ի հայտ էր բերում նաև իր զգաստ վերաբերմունքը «դարի մարդու» նկատմամբ: Համեմայն դեպս Գ. Կոստանդյանը և Գր. Մսերյանը համատեղ ջանքեր էին գործադրում արևմտահայ իրականության մեջ գիտական շարժում առաջացնելու ուղղությամբ՝ ուրույն ձևով քննադատելով ու արձագանքելով պոզիտիվիզմին: «Գալուստ Կոստանդյանի հետ,—վկայում է Մ. Նուպարյանը իր մտերմի՜ Գր. Մսերյանի մասին,—առաջին խիզախ քայլը կառնեք նա դրապաշտ դպրոց մը հաստատելու հայոց մեջ»¹⁴⁶: Կարելի է ենթադրել, որ Կոստանդյանն իր «Մեթոդի վրա» երկը գրելիս մի անգամ չէ որ խորհրդակցել է Մսերյանի հետ, ինչպես և չի բացառվում նաև այն, որ Մսերյանի առաջին խորհրդատուն «Մետեորայի» ուղղության և նյութերի բնորոշյալն հարցերում եղել է Կոստանդյանը: Համեմայն դեպս փաստ է, որ Մսերյանը իրեն սագող վճռականությամբ կանգնել է «Մեթոդի վրայի» պաշտպանության դիրքերում և իր հաստի խոսքն է ասել, ինչպես կոեսնենք հետո:

Կան նաև որոշ հաստատուն հիմքեր պնդելու համար, որ Ստեփան Ոսկանյանը ևս Զմյուռնիայում ծավալած իր գործունեության տարիներից, ավելի ստույգ «Մետեորայի» հրատարակության ժամանակաշրջանում, համագործակցում էր Գր. Մսերյանի հետ, թեև գոյություն ունի համընդհանուր այն կարծիքը, թե «Արևելքի» և «Արևմուտքի» խմբագիրը սկսած 1869-ից մեկուսացել է հայ իրականությունից: Խոսքը միայն Ստ. Ոսկանյանի և Գր. Մսերյանի գաղափարական որոշ հարազատության մասին չէ, որ կոեսնենք հետազայում, այլ նախ և առաջ այն մասին, որ Ստ. Ոսկանյանը «Թրպել» ծածկանունով աշխատակցել է Գր. Մսերյանի հիմնած «Մետեորա» հանդեսին: Այդ աշխատակցությունը հիմնականում սահմանափակվել է «Մետեորայի» համարներում թարգմանական նյութեր հրատարակելով, ինչպես դա ցույց ենք տվել մեր մի հոդվածում¹⁴⁷ և որի մասին կխոսվի իր տեղում: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Ստ. Ոսկանյանը եղել է «Մետեորայի» խմբագրի խորհրդատուներից մեկը և նրա ջանքերի շնորհիվ է Մսերյանի պարբերականի էջերում տեղ գտել հունական ազատագրական պայքարին

նվիրված այն ակնարկը, որ քսան տարի առաջ հրատարակվել էր «Արևմուտքում»: Ըստ երևույթին այդ հնարավոր համագործակցությունից ու փոխադարձ գաղափարական համերաշխությունից է բխում այն զգուշավորությունը, որը դրսևորել է Մսերյանը՝ առարկելով Ոսկանյանի որոշ դրույթներին փոխափայտության դերի հարցում, և այն խորն ակնածանքը, որ արտահայտել է Ստ. Ոսկանյանը Գր. Մսերյանի նկատմամբ՝ ֆրանսերեն իր թերթում:

Չի բացառվում նաև այլ գործիչների համագործակցությունը Մսերյան հրատարակիչ-խմբագրի հետ, բայց հարցը կարող է ավելի խորագնին ուսումնասիրության:

Մսերյանի շուրջը ստեղծված խմբակցությունը ամուր չէր: Չէին կարող համագործակցել արդեն իրար դեմ ելած Ոսկանյանն ու Կոստանդյանը: Ինքը՝ Մսերյանը, այնքան չէր ազդեցիկ, որ նրանց հաշտության բերեր: Դա մի կողմից: Մյուս կողմից, որ առավել էական է, նման հրատարակչական խմբակցություն ստեղծելու համար 1880-ական թվականների պայմաններն արդեն չափազանց աննպաստ էին: Այդպիսի խմբակցությունն այս կամ այն չափով երկարակյաց դարձնելու համար ինքնագոհություն էր պահանջվում: Բայց Գ. Կոստանդյանը և Ստ. Ոսկանյանն արդեն զոհել էին ամեն ինչ, իսկ Մ. Նուպարյանը պարզապես ոչինչ չուներ զոհելու, թե որ մի բան էլ ուներ՝ հազիվ էր բավարարում սեփական գոյության համար: Ուստի պատահական չէ, որ շուտով Գրիգոր Մսերյանը մնաց միայնակ: Այս մասին մամուլում եղած հիշատակություններին ավելանում է նաև Բաֆֆու «Բախտ» քանաստեղծության արտատպությունը «Մետեորայի» Գ հատորում՝ «Ծանցներն այնտեղ են հավաքվում, ոյր որ մեղր կա» խոսուն բնաբանով¹⁴⁸:

Մսերյանի շուրջը համախմբված գործիչների պատակաման բուն պատճառը թուրքահայ իրականությունն էր, այն պայմանները, որոնք խեղդում էին հայոց միտքն ու գործը, խափանում ազգային առաջադիմությանը նպաստող ամեն մի փորձ: Այս խնաստով հետաքրքրական ու բնորոշ է «Արևելյան մամուլի» հոդվածագրի՝ Արտաշես Հարությունյանի ավելի ուշ շրջանի մի դիտողությունը: Նա գրում է. «Կոստանդյան լոեց,—վասնզի հնար չէր ուրիշ կերպ ընել,—ու իրեն հետ նաև

¹⁴⁶ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 36:

¹⁴⁷ Տե՛ս «Բաների երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:

¹⁴⁸ «Մետեորա», 1881, հ. Գ, էջ 71—72: Պետք է ենթադրել, որ արտատպությունը կատարվել է Բաֆֆու չափածո ստեղծագործությունների «Փունջ» (1874) ժողովածուից (տե՛ս Բաֆֆի, ԵԺ, Երևան, հ. 8, 1963, էջ 45—46, 699):

քանի մը հազվագյուտ բարեկամներ՝ Մսերյան, Ոսկան ևն, որ գիտության դրոշը պահ մը կանգուն պահել փորձած էին»¹⁴⁹:

Մսերյանը բացե ի բաց չի խոսել իր «քանի մը բարեկամների» և նրանց կողմից լքվելու պատճառների մասին: Այդ առթիվ վկայություններ չկան նաև մյուսների մոտ: Դժվար է դրա հետ կապել անհասկանալի, նույնիսկ մթին այն դիտողությունը, որ արեց Մ. Մամուրյանը, երբ Մսերյանին նվիրված մահախոսականում հարկ համարեց կշտամբական անորոշ ակնարկներ անել, նրան նրբությամբ մեղադրելով ինչ-որ կուսակցական հոսանքի հարելու համար: «Երբեմն,—գրում է նա,—զգացման, քան իր գրական ոգուն անապու հակամետ» Գր. Մսերյան կուսակցական հոսանքի մեջ պահ մ'ընկալ, և ապա, երբ գործ ու գործելի երևան հանեցին իրենց գույն ու միտումներն՝ կանկ առավ»¹⁵⁰:

Ծարունակելով իր խոսքը, նա ավելացնում է, որ Մսերյանը հաճախ ասել է «թե սխալ քայլ մ'առած էր խրախույս կարդալով և միանալով այնպիսի կուսակցական խլրտումներու, որոց մի քանի շլամիտ հեղինակներն լոկ շահու ու պաշտոնի ետևե կվագեին» ի վնաս ժողովուրդյան» (385):

Մսերյանին հատկանշող և վերոհիշյալ առումով հետաքրքրական մի փաստ ևս. ինչպես հայտնի է 1889—1890 թթ. բոլոր վեճ էր բորբոքվել Արփիար Արփիարյանի և Մ. Մամուրյանի միջև: Վեճի առարկան կրոնական հարցերն էին: Մսերյանը թեև անմիջականորեն չէր մասնակցում քանակովին, բայց նրա համակրանքը Արփիարյանի կողմն էր: Նա, ինչպես վկայում է Ա. Արփիարյանը, այդ մասին հատուկ նամակ է գրել. «Բարեկամական նամակ մը միայն ընդունած էի իրմեն այն միջոցներուն, երբ Իզմիրի խնդիրներու մեջ որոշ ուղղության մը կհետևի: Այդ նպատակով Մսերյան քաջալերիչ մը կիլլար ինձի, չվհուտելու համար Իզմիրի մեր հակառակորդներու հետևած անազնիվ ընթացքին»¹⁵¹:

Որքան էլ բեղմնավոր էր Մսերյանի գործունեությունն իբրև թարգմանիչ, ապա և խոստումնալից նրա հրատարակչական առաջին քայլերը, այսուհանդերձ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը սոսկ նախապայմաններ էին

խմբագրական այն գործունեության համար, որ վաղուց փափագում էր ծավալել, և որը նշանակալի պիտի լիներ: Բայց...

1893 թ., օգոստոսի 15-ին Զմյուռնիայի կայսրաճամբաճ Պոռնո-վա թաղամասում, արևելյան տիպիկ իր բնակարանում հոգեվարքային ծանր պահեր էր ապրում լայնաճակատ, երկար, թավ բեղերով, խոշոր, սուր ու խելացի աչքերով քառասունըթամյա Մսերյանը: Վերահաս մահվան ծանր պահերին, մի քանի օրում խղերայից հյուծված, ամեն ինչ մոռացած, բոլոր կազմած ձեռքը վերջին ճիգերով փետրաբարձին խփելով, նա ողբում էր թշվառ հայրենիքի ու դժբախտ ազգի վիճակը¹⁵²:

Դա Գրիգոր Մսերյանի վերջին ողբն էր:

Ծանաչված գործչի, սիրված ու հարգված անձնավորության մահվան լուրն արագորեն տարածվեց և «բոլոր Իզմիրի հասարակության ցավ ու դող ազդեց»: Հաջորդ օրը ֆրանսերեն իր լրագրում Ստեփան Ոսկանյանն ազդարարեց. «Հայ ժողովուրդը իր մահով կկորսնցունե իր ամենեւեմ գործունյա ու անձնվեր անդամներեն մեկը»¹⁵³: Մի շաբաթ հետո հայ մի ալ ականավոր գործիչ, գուսպ ու ժլատ գրեց, որ «քնագետ և գործունյա» գրագետը «դեռևս ուներ երկրի վրա կարևոր պաշտոն կատարելու»¹⁵⁴:

Օրեր անց Գր. Մսերյանի մահվան լուրը առաջվեց Կ. Պոլսում, հասավ Արփիար Արփիարյանին: Մյուս օրը՝ օգոստոսի 11-ին, «Հայրենիքում», թերթի առօրյա առաջնորդողի տեղում, զետեղվեց Ա. Արփիարյանի գրած մահախոսականը: Նա (Ա. Ա.) գրում էր, որ «կենդանի պիտի պահե մաքուր հոգիի մը, կրթված մտքի մը, ազնիվ սրտի մը հիշատակը»¹⁵⁵: «Լուրջ պատմության, խորաթափանց մտքի և սուր իմացականության տեր» ստավորականի մահվան հաղորդումով հանդես եկավ նաև «Արևելքը»¹⁵⁶:

Իրենց ընթերցողներին Գրիգոր Մսերյանի մահվան գույժը հայտնեցին նաև արևելահայ պարբերականները: «Արձագանքը» նախ մի

¹⁵² Վ. Զարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 41—42:

¹⁵⁴ «Արևելյան մամուլ», 1893, էջ 384:

¹⁵⁵ «Հայրենիք», 11 օգոստոսի 1893, № 544:

¹⁵⁶ «Արևելք», 1893, № 2856 (ըստ Ա. Ղազիկյանի՝ «Հայկական նոր մատենագիտության և հանրագիտարան հայ կյանքի», էջ 2074): Տե՛ս նաև «Արձագանք», 1893, № 103:

¹⁴⁹ «Արևելյան մամուլ», 1902, էջ 390: Նշենք, որ ամսագրի խմբագիրը համաձայն է հոդվածի հեղինակի հետ, միայն նկատում է, որ Ստ. Ոսկանյանը չի լռել, այլ «հրապարակալ հերքած է» Գ. Կոստանյանի «Մեթոդի վրա» գիրքը:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, 1893, էջ 385:

¹⁵¹ «Հայրենիք», 11 օգոստոսի, 1893, № 544:

ազդով, ապա ընդարձակ մահախոսականով անդրադարձավ «հայտնի գրագետի և հմուտ թարգմանչի» կանխահաս մահվան¹⁵⁷: Այնուհետև, ճիշտ է բավական ուշացումով, Գրիգոր Մսերյանին նվիրված հոդվածով, դարձյալ մահվան առթիվ, հրապարակելով «Տարազը»¹⁵⁸, իսկ Մարսելում լույս տեսնող «Արմենիան» տպագրեց կարճատև մի հաղորդագրություն:

Այդպես փակվեց Գր. Մսերյանի կյանքի վերջին էջը:

¹⁵⁷ «Արձագանք», 1893, № 103:

¹⁵⁸ «Տարազ», 1894, № 4, էջ 55—56:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

«ՄԵՏԵՈՐԱ» ՀԱՆԴԵՍԸ

ա) ՏԵՂԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՄԱԳԻԾԸ

Արևմտահայ մշակույթի համար XIX դ. վերջին քառորդը նվալ արգասաբեր եղավ, քան նախորդը: Իսկ սույն Արդու-Համբի՝ «թուրքական Նիկույ երկրորդի»¹, տիրապետության մուսլ ժամանակաշրջանն էր, երբ հայ մշակութային կյանքը, հավասարապես նաև արևմտահայ մամուլը, Թուրքիայում, ավելի քան երբևիցե, դատապարտվել էր ամլության, երբ վայրագորեն ճնշվում էր առհասարակ հայ միտքը:

«Արևելյան մամուլից» հետո, 1871—1879 թթ. Զմյուռնիայում լույս չի տեսել հայերեն ոչ մի նոր պարբերական: Այդպիսի համեմատաբար երկարատև ընդհատումից հետո է, որ երևան է գալիս «Մետեորա» հանդեսը: Բայց նրա հրատարակությամբ վերջ չի տրվում Զմյուռնիայի հայ մամուլի ամլության շրջանին: «Մետեորայից» հետո էլ՝ 1881 թ. մինչև 1897 թ. դարձյալ ոչ մի նոր պարբերական Զմյուռնիայում լույս չի տեսել. զմյուռնահայ մամուլի երկնակամարում, այդպիսով, 26 երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում միայն «Մետեորան» է երևացել և, ասես ինչ-որ նախախնամությամբ, ատալի պես հանդես գալով մերձծովյան Զմյուռնիայում, շուտով էլ մարել է, սակայն մնացում հետք թողել հայ մամուլի պատմության մեջ:

1897 թ. լույս տեսած «Իզմիր» շաբաթաթերթը ևս շատ կարճատև

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, Երևան, 1950, հ. 15, էջ 216:

կյանք է ունեցել²: Նորից մի ամբողջ տասնամյակ Չմյուռնիայի պարբերական մամուլը քանակական աճ չի ունեցել: Այսպիսով, 36 տարվա ընթացքում՝ 1871—1907 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում, Չմյուռնիայում ընդամենը լույս է տեսել երկու նոր պարբերական, այն դեպքում, երբ Կ. Պոլսում այդ նույն տարիներին դրանց թիվը հասել է 82-ի³: Բացատրության կարոտ այս արտառոց երևույթը իր հերթին ևս պարտալորեցնում է առավելագույն ուշադրությամբ վերաբերվել Թուրքիայի հայկական խոշոր գաղութում լույս տեսած «Մետեորա» պարբերականին:

Ինչպես տեսանք դեռևս 1850-ական թվականներին Չմյուռնիայում որոշակի հետաքրքրություն էր դրսևորվել դեպի բնական գիտությունները: Շատ չանցած՝ 1868 թ., Գ. Բաբազյանի և Գ. Կոստանդյանի նախաձեռնությամբ այնտեղ արդեն հիմնվել էր «Հայ ընթերցատունը», որի նպատակն էր գաղութահայության մեջ ընթերցասիրություն և գիտելիքներ տարածել: Նրան կից ստեղծված թանգարանն ընթերցողներին տրամադրում էր հայերեն և օտար լեզուներով լրագրեր, հանդեսներ և գրքեր: Նրա հատուկ շենքում (նախ վարձով, ապա՝ սեփական) հասարակական հարցերի շուրջը և գիտական թեմաներով հանդես էին գալիս անվանի գործիչներ ու գրագետներ: «Ընթերցատունը», որի «մուտքը աղքատ դասուն միայն ձրի էր», մեծապես նպաստել է այն բանին, որպեսզի գիտական հետաքրքրասիրությունը գաղութահայության մեջ ավելի ևս զարգանա: Գ. Կոստանդյանի «Մեթոդի վրա» երկով, ինչպես Ե. Տեմիրճիպաշյանն է նկատում, Չմյուռնիայում սկիզբ է առնում նրան պակասող միակ բանը՝ իմաստասիրական (իմա՝ փիլիսոփայական) շարժումը:

Հայ փիլիսոփայության պատմությունն ուսումնասիրողները պատշաճաբար գնահատել են Գ. Կոստանդյանի դերն ու տեղը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ⁴: Նորահայտ նյութերի հիման վրա

մենք աշխատել ենք լուսաբանել բնագետ-փիլիսոփայի գործունեության մի անհայտ էջը՝ կապված նրա դեմ Սոս. Ոսկանյանի մղած բանավեճի և Լիթթեի ամսագրում ծրագրային հոդված հրատարակելու հետ⁵: Այստեղ միայն պետք է ընդգծել այն, որ Գալուստ Կոստանդյանի շնորհիվ 1870-ականի վերջերին Չմյուռնիայում, իրոք, սկիզբ է առել իմաստասիրական ուրույն մի շարժում, որի կենտրոնական դեմքերից էր Գրիգոր Մսերյանը: Այդ շարժումը մեզ հետաքրքրում է սուկ այնքանով, որքանով առնչվում է «Մետեորա» հանդեսի և նրա հիմնադիր-խմբագիր Գ. Մսերյանի հետ⁶: Լինելով դրական փիլիսոփայության հետևողական հետևորդը, Գրիգոր Մսերյանը ձգտում էր իր հանդեսի շուրջը համախմբել գնդուհափայ այն մտավորականներին, որոնք հետաքրքրվում էին գիտությամբ և փիլիսոփայությամբ, ինչպես Մ. Նուպարյանն է նկատում, նա մեծապես հետաքրքրվում էր «իմաստասիրական գիտական և մասնավորապես ընկերաբանական խնդիրներով»⁷:

«Մետեորայի» առաջին համարը լույս է տեսել 1880-ի օգոստոսին: Նրա մուտքը նախապատրաստված էր ամիսներ առաջ հրատարակված հատուկ հաշտարարությամբ, գլխավոր աշխատակիցների և մերձավորների շրջանում փոխանակված կարծիքներով ու հավանությամբ: Գրոտեսկով շարված ճակատից հետո հանդեսի շապիկին դրոշմված է՝ «Գիտական, ազգային և գրական հրատարակություն»: Իսկ ստորև տեղավորված փոքրիկ զարդանկարում կայծակի մի շեշտակի ճաղթուն պատուել է սևաթույր երկնականարի թանձր ամպերը: Հանդեսի գիտական դիրքորոշումն անմիջապես գրավել է անդրանիկ ընթերցողների ուշադրությունը. «Եթե չենք սխալիր,—ասում է «Արևելյան մամուլը»,— առաջին անգամն է, որ կես պարբերական հրատարակություն մ'իբ ճակատը կգրե գիտական տիտղոսը»⁸:

(տեքստը պատրաստեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Գ. Ն. Գապարյանը), Երևան, 1961, Թ. Ս. Խաչան, Գալուստ Կոստանդյան, Երևան, 1965: Տե՛ս նաև Խ. Մոմջյանի «Գիտական բարեխղճության մասին» գրախոսությունը («Սովետական Հայաստան», 3 հունվարի 1948) և Ա. Թևոսյան, Հայ տրամաբանական միտքը XIX դարում, Երևան, 1976, էջ 87—102:

⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հազատանի արխիվների», 1971, № 1, էջ 131—164:

⁶ Արևմտահայ իրականության մեջ լայն տարածում առացած իմաստասիրական շարժումը, ներառյալ նաև արգիսիվիզմի դրսևորումն արևմտահայ առանձին մտավորականների երկերում, նրանով հրապուրվելն, առանձին թեմա է:

⁷ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 26:

⁸ «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 282—283: Ի դեպ զարդանկարը «Մետեորայի» առաջին հատարում զետեղված է գլխավոր, հաջորդ հատորներում ուղղվել է:

² Այդ թերթի մասին լույս տեսնող գիտական տեղեկություններ են հայտնի:

³ Այս և նախորդ թվական տվյալները բխեցվում են Գ. Լևոնյանի կազմած «Հայոց պարբերական մամուլը ըստ հրատարակության վայրերի» ցանկից (էջ 182—185): Ըստ «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտությանը» կցված նույնատիպ ցանկի (էջ 547—548) այդ թիվը հասնում է 106-ի:

⁴ Տե՛ս Ա. Կարինյան, Արևմտահայ լուսավորիչները 60—70-ական թվականներին (ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7), Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երևան, 1959, հ. 3, Գալուստ Կոստանդյան, Մեթոդի վրա

Զմյուռնահայ հասարակության մեջ, իրոք, հնավանդ այն կարծիքն էր իշխում, թե մարդ առանց գիտության էլ կարող է ապրել, ապրել այնպես, ինչպես պապերը՝ ամենակարող փրկչին ապավինելով։ Բայց այդպես չէին մտածում առաջավոր-դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները, այդպես շարունակել չէր ցանկանում գաղութահայ մտավորականության լուսավորված մասը։ Խոսելով 1880-ական թվականների սկզբին հայ հասարակական կյանքում երևան եկող նոր գաղափարների մասին, Գ. Զիլինկիրյանը նշում է, որ դրանք «գիտության և փիլիսոփայության, ինչպես հաճ էր նկատվում վերանորոգման համար նորանոր հորիզոններ կբանան»⁹։ Ի հակադրություն «հին մտքի» «նոր միտքը—ընդգծում է նա,—...հնավանդ իրերուն խուզարկու աչքով կնայի, պետական և եկեղեցական գերիշխանությանց արարքը և ընթացքը զննության մտեն կանցունե, հին ու փուտ ստությունները կհերքե, արդարը և ճշմարիտը, օգտակարը և գեղեցիկը կհրատարակե»¹⁰։ Այդ «մշակված և հղկված միտքը» լուսավորություն ծավալելով, ձգտում է «ճշմարտությունը ստության, արդարությունը անիրավության, գեղեցիկը տգեղին դեմ պաշտպանելու, լավ գաղափարաց, լավ զգացմանց հունդերը մտքերու և սիրտերու մեջ սերմանելու և ծլելու, մեն մի առաջադիմական քայլեն անմիջապես ետք ուրիշ քայլի մը հարկը զգացնելով տգետ և թշվառ դասերու լուսավորության և բարօրության նպատելու համար...»¹¹։

Նորաստեղծ հանդեսը հրապարակ էր գալիս այդ «նոր միտքը» հաստատելու նպատակով, գիտությանը աստարելու և արևմտահայ իրականության մեջ նրա զարգացման համար գետին նախապատրաստելու համար։ «Սուտ գիտությունը», «հին ու փուտ ստությունները», հերքելու և դրանց փոխարեն հայության մեջ դրական իմաստասիրական շարժում ծավալելու նպատակով երևան եկող հանդեսը հայտնի չափով արտահայտում էր արևմտահայ առաջադիմական երիտասարդության, Գ. Զիլինկիրյանի արտահայտությամբ ասած, «նոր մտքերի» ձգտումները։ Ուստի պատահական չէ, որ առաջինների թվում նրան ողջունում ու իր ջերմ խոսքին է արժանացնում արևմտահայ դեմոկրատ գրող Հակոբ Պարոնյանը՝ վճռաբար հակադրվելով պահպանողական

մամուլի ինչ-ինչ պարսավանքներին՝ «Մետեորայի» առաջին համարի հասցեին։ Հ. Պարոնյանը «Հոսոսի ձեռագրատետրում», 1880 թ. սեպտեմբերի 12-ի գրառման մեջ, ողջունելով հանդեսի խմբագրին ու նրա անդրանիկ համարը և դիմելով խմբագրին, արձանագրել է.

«Ազգային նոր հանդես» մ' ալ ավելցալ։ Պարոն Գ. Մսերյանի աշխատասիրությամբ **Մետեորա** անվամբ Իզմիրի մեջ ի լույս ընծայվեցալ այս հանդեսն։ Նույն բարեմաղթությունը կընենք այս հանդեսին՝ ինչ բարեմաղթություն որ կըլլան բարեկամներու՝ Նոր տարվա առթիւ։ **Մետեորա**՝, երջանիկ օրեր, հաջողություն, առատ բաժանորդներ և հարատևություն կամաղթեմ քեզի»¹²։ Պարոնյանը խմբագրին բարի խորհուրդ է տալիս, նույնիսկ զգուշացնում վտանգից. «Պ. Մսերյան, քեզի ալ լայն սիրտ և ընդարձակ քսակ կմաղթեմ, որ կարենաս վնասուկուրծք տալ և շարունակել ինչ որ սկսած ես»¹³։ Այս ասելով, հետատես Պարոնյանը, անշուշտ, ո'չ հայ մամուլի սովանդական կարճատևությունը և ոչ էլ խմբագրի քսակի լղարիկ լինելը միայն նկատի ուներ։ Դեմոկրատական գաղափարներով զինված հրապարակախոս-երգիծաբանը շատ լավ գիտեր գաղութահայության հետադեմ շրջաններում տիրող տրամադրությունները և իրավամբ գուշակում էր, որ գիտության պրոպագանդիստի կոչում ստանձնած պարբերականի ողորմ վրա անանցանելի դար ու փուտեր կան¹⁴։

Հանդեսին սպասող խոչընդոտների մասին լավ գիտեին նաև իրենք՝ «Մետեորայի» հրատարակիչները, նրա խմբագիր Գր. Մսերյանը։ Հենց այստեղից է գալիս նրանց այն արտակարգ զգուշավորությունը, որով առաջին խոսքն են ասել ընթերցողներին։ «Մետեորան» «ոչ պարբերական հրատարակություն մը պիտ ըլլա»,—ասում է հրատարակիչ Գր. Մսերյանը և տեղեկացնում, որ «քանի մը հատոր կիտատանա հասարակության մեկ տարվան շրջանի մեջ»¹⁵։ Նոր հանդեսի խմբագրությունը

¹² Հ. Պարոնյան, Եժ, Երևան, 1965, հ. 4, էջ 448—449։ Տե՛ս նաև «Փորձ», 1880, № 11—12, էջ 117—118։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Պարոնյանի այս ջերմ բարեկամական վերաբերմունքը, օրինակ, չի նկատվում Մ. Գալեմտեյանի հրատարակած «Վալեդի» նկատմամբ։ Այդ նույն ժամանակներում լույս տեսած այդ պարբերականը արժանացել է երգիծաբան-հրապարակախոսի սուր ծաղրին։ Տե՛ս Հ. Պարոնյան, Եժ, հ. 4, էջ 463, 466, 467 և «Փորձ», 1880, № 11—12, էջ 131 և հետո։

¹⁵ «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 3։ Այսուհետև այս աղբյուրից կատարվող մեջբերումների տեղերը նույնպես կնշվեն տեքստում՝ փակագծերի մեջ։

⁹ Գրիգոր Զիլինկիրյան, Ուղեորություն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, 1883, էջ 67։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 68։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69։

չի շտապում ընթերցողներին կաշառել բազմազան նյութերի, հետաքրքրական հոդվածների ու երկերի տպագրության խոստումով, ինչպես դա արվում էր սովորաբար: Այս հանդեսը, հայտնում է խմբագիրը, ստեղծված է այն փափագով, որ «քանի մ'արժանավոր բարեկամներու այլ և այլ երկասիրությունները ի մի ամփոփելով ի լույս ընծայել» և այդ պատճառով էլ, անկեղծորեն խոստովանվում է նա, «Մետեորան» — պարզապես «հավաքածու մ'է» (Ռ. Ա., էջ 4):

Իսկ ի՞նչ է պարտավորվում հանդեսի խմբագիրը, ի՞նչ նպատակներով է նա ծնունդ տվել իր պարբերական հրատարակությանը: «Մետեորան» տեղ պետք է գտնեն նախ և առաջ գիտական, ազգային, ապա նաև գրական գործեր, ինչպես ինքնուրույն բնույթի, այնպես էլ թարգմանական: Դրանցից բացի նախատեսվում է հանդեսում տեղավորել ազգային, քննական և գիտական հոդվածներ, որոնք պետք է գոհացնեն ոչ թե ընթերցողների մի որոշակի խավի հետաքրքրությունը, այլ՝ հարմարվեն «սաեմն կարգի ընթերցողներու ճաշակին»: Լուրջ վերապահում անելով այն մասին, որ «Մետեորան» չի ունենալու «փիլիսոփայական մասնավոր դպրոցի մը նկատմամբ որևէ հատուկ միտում կամ դավանություն», խմբագիրը պարզաբանում է իր հրատարակության գլխավոր նպատակը՝ «ժամանակիս ոգվույն և Եվրոպայի գիտական շարժման արձագանք ըլլալ»:

Անշուշտ, այս կամ այն պարբերականի մասին գաղափար կազմելու համար բավական չէ ծանոթանալ նրա ծրագրին, խոստումներին ու պլաններին: Ավելին. դրանք չէ, որ ճշգրիտ և ամբողջական պատկերացում են տալիս պարբերական հրատարակության մասին: Այն բուն դիմագծի մասին, որ հատուկ է տվյալ պարբերականին, ստույգ գաղափար են տալիս նախ և առաջ նրա հիմնական նյութերը, նրա ամբողջական հավաքածուն: Ուստի մոտիկից ծանոթանալով «Մետեորայի» ընդհանուր դիմագծին¹⁶:

¹⁶ «Մետեորայի» հատորների ծավալն է՝ Ռ. Ա՝ 216 էջ, Ռ. Բ՝ 264 էջ, Ռ. Գ՝ 240 էջ, ընդամենը 720 էջ: Հայտնի է նաև մամուլի տակ գտնված, բաց լույս չտեսած 4-րդ հատորի նյութերի ցանկը, որը ննարավորություն է տալիս մասամբ քննարկել նաև այդ հատորը: Նրա ընդհանուր ծավալը, այդպիսով, կկազմի չորս հազար էջ: Այս առթիվ նկատենք, որ Ա. Երիցյանն «Արձագանքում» (1893, № 103) գրում է, թե տեսել է «Մետեորայի» չորս հատորը և ավելացնում՝ «հինգերորդը կարծես լույս չի տեսել խմբագրից անկախ պատճառներով»: Դա հաստատող որևէ վկայություն մեզ հայտնի չէ:

«Մետեորայի» հիմնական դիմագիծը բնորոշելու համար օգտակար է վերհիշել Վրթանես Փափագյանի բնութագրությունը Զմյուռնիայում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական խմորումների մասին: Նա գրել է. «Մեկ կողմն սպառնալից դիրք բռնած էին Հիմի ներկայացուցիչները—անասման իշխանության ձգտող ամիրայությունն ու Պատրիարքարանը, կրոնավորությունը, գրաբարը և ամբողջ պատմական անցյալը, իսկ մյուս կողմեն խիզախ շարժումներով և հանդուգն քայլերով՝ ասպարեզ նետված էր Արևմտականության հարած երիտասարդությունը: Այս վերջինը դեռ զորավոր կույան չուներ թեև, բայց իր կողմն ուներ մեծ ապագան, ուներ Եվրոպայեն եկած և Մեծ Հեղափոխության շունչովը սնած, վսեմ գաղափարներով լի եռանդուն մարտնչողներ, ինչպես և շարունակ դեպի առաջ ձգտող մտավոր շարժման խանդը»¹⁷:

Հարելով այս երկու հակադիր կողմերից երկրորդին՝ Արևմտականությունը, «Մետեորա» հանդեսը և նրա հրատարակիչները պայքար ծավալեցին կղերա-ամիրայական մտայնության դեմ: «Մետեորան» դարձավ իրական գեներ «նորերի»՝ ձեռքին՝ ընդդեմ «հների»: Իր ադարմատական ուղղության մասին, «Մետեորան», սակայն, բացահայտ չի ասում և չէր էլ կարող ասել: Հանդեսի խմբագիրը հարկ է համարել քողարկել իր իսկական միտումները և հրապարակով հայտարարել, թե «միևնույն համակրությամբ» կընդունի «նաև աստվածաբանական, հոգեբանական և դրական հայեցվածքով գրված կարևոր հոդվածները»: Այլ կերպ վարվել Մսերյանը չէր կարող: Տակավին 1860-ական թվականներին «Ծաղիկը» և նրա խմբագիրները նույնպես ակամա պարտականություն էին ստանձնում չխառնվել կրոնական խնդիրներին, չհարել որևէ կուսակցության¹⁸: Երկու տասնամյակ հետո «Մետեորայի» հրատարակիչ-խմբագիրը և նրա «քանի մ'արժանավոր բարեկամները» ևս պարտավորված էին քողարկել իրենց ծրագրերը, որովհետև դա մի ժամանակ էր, երբ, ինչպես նշվեց՝ «երկաթե ձեռք մը կծանրանա Կ. Պոլսո (իմա նաև Զմյուռնիայի—Մ. Հ.) մամուլին վրա», երբ ի հավելում սուլթանական կառավարության հալածական քաղաքականության, հալածող «պատրիարքարանը մամուլի դատաստաններ ալ սկսած է տեսնել»¹⁹:

Այլ հոդվածների թվում աստվածաբանական հոդվածները ևս

¹⁷ Վրթ. Փափագյան, Պատմություն հայ գրականության, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 11:

¹⁸ Տե՛ս «Արշալույս արարալայան», 1861, № 750, «Հանդես ամսօրյա», 1897, էջ 113:

¹⁹ «Մշակ», № 15, 29 հունվարի 1881:

համակրությամբ ընդունելու և «ամեն կարգի ընթերցողներու» հետաքրքրությունները բավարարելու, «ամեն գրիչներու» առաջ իր էջերը բացելու խոստում տալով, «Մետեորան», սակայն, առաջին իսկ համարից որդեգրեց մի որոշակի արմատական ուղղություն և, համագործակցելով ազգային դեմոկրատական հոսանքի տպագիր օրգանների հետ, մի միասնական ճակատ կազմեց պահպանողական հոսանքի դեմ, շարունակելով այն պայքարը, որ իր ժամանակին մղել են «Ծաղիկը» և «Մեղուն»։ Դա երևում է հանդեսի յուրաքանչյուր հատորից, դրա մասին են վկայում ժամանակակիցները։ Վրթ. Փափագյանը, օրինակ, մատնանշում է «Մետեորայի» հակակոերական ոգին, Վ. Զարդարյանը՝ «իրապաշտ դպրոց մը ստեղծելու» նախաձեռնությունը, որիչները ընդգծում են գիտությունների պրոպագանդան, դրական փիլիսոփայական ուղղության տարածման նրա ջանքերը, հատկապես պատկառանքով խոսելով հանդեսի «լուրջ ուղղության» մասին։

Այդ և իր մյուս հատկանիշներով «Մետեորան» նոր, դեռևս անձանոթ երևույթ էր Արևմտյան Հայաստանում, որ լույս տեսած և ոչ մի ամսագիր չունեի այնքան լայն ու նպատակալաց ծրագիր, չէր ձգտում հետևել մի որոշակի ուղղության։ Թե՛ իր ծավալով ու պարբերականությամբ և թե՛ մանավանդ իր ծրագրով ու ամբողջ բովանդակությամբ նա արևմտահայ այն ժամանակվա պարբերական հրատարակություններից որոշակիորեն գատվում է։ Ինչպես բնորոշում է «Մշակը», 1880-ական թվականներին Կ. Պոլսի պարբերականները «ամենափոքր բացառությամբ... որիչ բան չեն ներկայացներ, եթե ոչ մեքենայաբար և ստանց ընտրության քաղված լուրեր և հատվածներ, առաջնորդող հոդվածներ, որք անիմաստ են կամ ազգին անպետ, գալատական թղթակցություններ, որք տեղական և անձնական կիրքեր հագեցնելուն կծառայեն շատ անգամ, գիտական գրվածքներ, որք անհասկանալի են անուսում ժողովրդյան և ուսյալներուն ոչ բավական»²⁰։ Անշուշտ հոդվածագիրը գուցեները խոսացրել է, բայց նա հայտնի չափով իրավացի է։

Սակայն «Մետեորան» հանդեսին ևս վիճակված չէր վերջ տալու տիրող հասարակական-քաղաքական-տնտեսական պայմաններին համապատասխանող ընդհանուր գործությանը։ Եվ իրավացի է Ար. Արփիարյանը, երբ խոսելով 1883 թ. արևմտահայ մամուլի մասին, ասում է.

²⁰ Նույն տեղում, № 80, 6 մայիսի 1881, «Կ. Պոլսի հայ մամուլը» հոդվածը՝ ստորագրված Կ. Մ.։

«Օրագրությունը չէր կրցած առաջ բերել գաղափարի կուսակցություններ, ոչ մեկ թերթ որոշ գույն մը ունեցած էր. եվ բնական էր, որ երիտասարդությունն ալ այդ ազդեցության ներքև գտնվեր»²¹։

Արդեն նշվեց, թե ովքեր կարող էին լինել Գր. Մսերյանի այն «քանի մ'արժանավոր բարեկամները», որոնց համագործակցությամբ նա ձեռնարկում էր իր տպարանի հիմնումն ու հանդեսի հրատարակությունը (Մ. Նուպարյան²², Գ. Կոստանդյան, Ստ. Ռսկանյան)։ Հանդեսի հատորներում զետեղված նյութերի որոշ մասի անստորագիր լինելը կամ հեղինակների ծածկանուններով հանդես գալը («Տալոս», «Պարետ») հնարավորություն չեն տալիս լրիվ պարզելու Գր. Մսերյանի հետ համագործակցողների ցանկը, եթե առանց ստորագրության տպագրված նյութերը չեն պատկանում հենց խմբագրին, որն անհավանական չէ։ Հիշատակված անուններին կարելի է ավելացնել միայն Գ. Խորասանյանին²³, որ «Մետեորայի» էջերում հրատարակել է իր կատարած թարգմանությունը, և Խ. Պաղտասարյանին։

Նախաձեռնելով «Մետեորայի» հրատարակությունը, Գր. Մսերյանը եմթադրում էր, թե հանդեսը նման կլինի Մոսկվայում հրատարակվող «Փարոս» պարբերականին։ Այդ մասին նա 1880 թ. հունվարի 3-ի նամակում²⁴ գրել է հորեղբորորդի Զարմայր Մսերյանին. «Կիմացենմ, որ հառաջիկա տարույն մեջ կսկսեմ ձեռնարկել ձեր հրատարակության նման հրատարակություն մը «Մետեորայի»՝ արձագանք ձերինին, այլ ոչ պատկերազարդ. կհուսամ թե կընդունիք նույնին գործակալությունը ի Մոսկվա և ձեր օժանդակությամբ կարելի է գտնե այն քաջալերությունը, որու պետք ունի ամեն հրատարակություն»²⁵։

²¹ «Հայրենիք», № 668, 17 դեկտեմբերի 1893, «Տասնամյակ մը» հոդվածը՝ ստորագրված Ա. Ա. [Արփ. Արփիարյան]։

²² «Մետեորայի» հրատարակության գործում Մ. Նուպարյանի մասնակցությունն այնքան ծանրակշիռ էր, որ առանձին ուսումնասիրություններում և հրատարակություններում Գր. Մսերյանի հետ միասին նա ևս համարվում է հանդեսի խմբագիր։ Տե՛ս «Յոթանասունամյա հոբելյան Մետրոպոլիտանական Պոլսի մամուլում հանդես էր գալիս թարգմանություններով, ինչպես նաև ակնարկներով, երգի-ծականներով, հոդվածներով ու թղթակցություններով՝ գաղթօջախի ներքին կյանքի շուրջը։ Մասնավոր հոդված է նվիրել Ստ. Ռսկանյանին՝ մահվան առթիվ («Բյուզանդիոն», 1901, № 1341)։

²³ Գ. Խորասանյանը զմյուրմահայ գրագետներից էր, տեղի և Կ. Պոլսի մամուլում հանդես էր գալիս թարգմանություններով, ինչպես նաև ակնարկներով, երգի-ծականներով, հոդվածներով ու թղթակցություններով՝ գաղթօջախի ներքին կյանքի շուրջը։ Մասնավոր հոդված է նվիրել Ստ. Ռսկանյանին՝ մահվան առթիվ («Բյուզանդիոն», 1901, № 1341)։

²⁴ Մեր փորձերն՝ ի հայտ բերել Գր. Մսերյանի որեւէ այլ նամակ, սպարդյուն անցան, թեև այդ նպատակով դիմել էինք նրա հարազատներին՝ Մոսկվա և Փարիզ։

²⁵ Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 204, վ. 805։ Գր. Մսերյանի նամակն ուղղված է Զ. Մսերյանին, որը 1872—1876 թթ. հրատարակում էր «Փա-

Սակայն իրականում «Մետեորան» ոչնչով, եթե ոչ միայն սուկ պարբերականությամբ, չի հիշեցնում «Փարոսին» կամ «Փարոս Հայաստանիին»: Ընդհակառակը, բովանդակությամբ և դավանած ուղղությամբ դրանք ծայրաքննեղներ են: Զարմայր և Սոֆյա Մսերյանների հրատարակությունները կրոնապահականողական ուղղություն և բովանդակություն ունեն, իսկ Գր. Մսերյանի «Մետեորան» իր էջերը տրամադրում է կրոնի և պապականության մերկացմանը, պրոպագանդում է բնական գիտությունները, սատարում է առաջադիմական և ազգային-ազատագրական գաղափարների տարածմանը: Այս իմաստով նա թերևս ընդհանրության եզրեր ունի «Հյուսիսափայլի» հետ, իսկ իր գլխավոր ուղղությամբ հարում էր Էմիլ Լիթերի հրատարակած «Պոզիտիվ փիլիսոփայության հանդեսին» (Փարիզ), որի բաժանորդն էր Գ. Մսերյանը և որի խմբագիրը իմաստասիրության ասպարեզում նրա համար յուրահատուկ կուռք էր ու հոգևոր առաջնորդ: Այս իմաստով հատկանշական է, որ Գրասեր Ատոմը (Նդիա Տեմիրճիպաշյան) «Մետեորան» համադրում է ֆրանսիական-ակադեմիական մի այլ պարբերական հրատարակության հետ՝ նկատելով թե այն «գույնովն ու ծավալովն ևեթ կնմանի գաղղիական անվանի հանդեսին, որ La Revue des deux Mondes կկոչվի, և որ գաղղիական կաճառին մեջ երանագույն հանդեսն իրավամբ կկոչվի»²⁶:

«Մետեորան» ասպարեզ եկալ եվրոպական տիպի սովորածալալ հանդեսների մամողությամբ: Նրա առաջին հատորի ծավալն արդեն՝ 216 էջ, նորություն էր արևմտահայ կյանքում: Բայց ավելի մեծ նորություն էր հանդեսի բովանդակությունը, նրա բազմազանությունը, ժամանակի հրատապ հարցերի քննարկման լայնությունը, առհասարակ «Մետեորայի» մեծ ընդգրկումը:

Հանդեսի անդրանիկ համարում առաջին և զգալի տեղը հատկացված է «Ազգային-քննական» բաժնին, ուր տպագրված են ինքնուրույն

րոս» տարեգիրքը: Իսկ նամակի գրության ժամանակ Զարմայր Մսերյանի մայրը՝ Սոֆյա Մսերյանը, հրատարակում էր «Փարոս Հայաստանի» հանդեսը, որի համար Մսերյանը նյութեր էր հայթայթում և բաժանորդներ գտնում՝ փոխադարձ աջակցություն ակնկալելով Մոսկվայում բնակվող հարազատներից: «Մետեորայի» 3-րդ հատորի շապիկին Մսերյանը գետեղում է «Փարոս Հայաստանի» ծանուցումը, որից պարզվում է նաև, որ նա ստանձնել է այդ պարբերականի գործակալությունը՝ Զմյուռնիայում:

²⁶ «Մասիս», № 3022, 21 հոկտեմբերի 1881:

հոդվածներ, որոնք միաժամանակ յուրահատուկ առաջնորդողների դեր են կատարել: Մյուս բաժինները գերազանցապես ստեղծված են թարգմանական նյութերի հիման վրա, սակայն դրանք սուկ արտատպություններ չէին: Նախ թարգմանությունների ճնշող մեծամասնությունն ուղեկցվում է հանդեսի խմբագրի, աշխատակիցների կամ թարգմանիչների նախաբաններով, որոնք պարզում են հրատարակիչների և հանդեսի վերաբերմունքն ու հայացքները տվյալ հարցում: Ապա՝ թարգմանական նյութերին լայն տեղ տալը սուլթանական Թուրքիայում ստեղծված իրադրության անխուսափելի հետևանքն էր: Պարբերական մամուլում լայն կիրառություն գտած այդ ձևից, ի պատիվ հանդեսի աշխատակիցների, պետք է ասել, «Մետեորան» հմտությամբ է օգտվել և թվում է չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ արտատպող նյութերից յուրաքանչյուրը որոշակի չափով արձագանքում էր արևմտահայ իրականության հուզող հարցերին, իսկ ամբողջությամբ վերցրած դրանք նաև արտացոլում էին դեմոկրատական հոսանքի գաղափարախոսությունը, ծրագրերն ու միտումները:

Այնուհետև «Մետեորայում» կենտրոնական տեղ է գրավում «Գիտական» բաժինը: Այս բաժինը սկսվել է «Վարդապետություն իրականին» ընդարձակ աշխատությամբ, որը շարունակվել է հաջորդ հատորներում և որի հրապարակումը արևմտահայ իրականության մեջ մի լուրջ, առաջադիմական քայլ էր՝ ճշգրիտ գիտությունների պրոպագանդման ուղղությամբ:

«Մետեորայի» համար լուրջ նշանակություն ուներ «Պատմական» բաժինը: Հենց այստեղ գետեղված նյութերն են, որ երևան են հանում զմյուռնահայ, և ոչ միայն զմյուռնահայ, շրջանների փառալույս ազգային-ազատագրական ձգտումները, դրսևորում են թուրքական բռնատիրության դեմ ուղղված ազատագրական պայքարի ոգեշնչման, այդ պայքարի ոգին վառ պահելու, նրա հնօրյա հերոսներին մեծարելու ծրագրային միտումները:

Կղերականության դեմ մղված պայքարը հիմնականում տեղ է գտել հանդեսի «Վիպական» կոչվող բաժնում: Այս բաժնում տպագրված, իսկ հետո առանձին գրքով Մսերյանի տպարանում հրատարակված «Հովհաննես Բաբունյան» վեպը ժամանակակիցները ընկալեցին որպես կաթոլիկ եկեղեցու միջնաբերդում՝ Վատիկանում, տիրող ալլանդակությունների և հայ պապականների անողորմ քննադատ: Հանդեսի այս բաժինը նշանավորվել է նաև նրանով, որ այստեղ է առաջին անգամ երևան

եկել Գյոթեի «Ֆաուստի» հայերեն աշխարհաբար թարգմանության ամբողջ առաջին մասը: «Մետեորայի» բոլոր հատորներում տեղ են գտել սիրո, կանանց և ամուսնության մասին բարոյագետների, բանաստեղծների և վիպասանների ընտիր ստույթները, որոնք ի մի են բերված մի ընդհանուր՝ «Փունջ» անվան տակ: Այստեղ գետեղվել են աշխարհի գրեթե բոլոր նշանավոր մտածողների մտքերը: Բաժինն ունեւ ընթերցողների իր որոշակի շրջանակը: Հանդեսը տպագրել է նաև բանավիճող հոդվածներ, բանաստեղծություններ և այլ նյութեր:

Արդեն տեսանք, թե ինչպիսի ջերմ մաղթանքներով է ընդունել «Մետեորայի» անդրանիկ համարը մեծ երգիծաբան Հ. Պարոնյանը: Հայ առաջադիմական մամուլը ևս ջերմությամբ է ողջունել հանդեսի երևան գալը, նրա հետ որոշակի հույսեր է կապել: «Արևելյան մամուլը», օրինակ, դրվատում է «Մետեորայի» ծրագիրը, շեշտում, որ նրանում ասպարեզ կատանան «ամեն հայ գրիչ և ամեն գաղափար», գուշակում է, որ կարծիքների ազատ մրցությունից «անշուշտ լույս պիտի ծագի»: «Ընտիր է այս հատակագիծը» — եզրակացնում է «Արևելյան մամուլը» և համոզմունք հայտնում, որ դրա շնորհիվ «ի վերջե նշարտությունը հաղթության մրցանակը կշահի»: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով հանդեսի գիտական բնույթի վրա, «Արևելյան մամուլի» անստորագիր հոդվածի հեղինակը նկատում է, որ «մինչև ցարդ մեր մեջ, թո՛ղ գիտական նյութերու, նույնիսկ անոնց անվան մեծ կարևորություն տվող չկա, քանի որ մեկ կողմե կկարծվի որ մարդ առանց անոր ալ կրնա ապրիլ, դրան վաստակիլ... մյուս կողմե կենթադրվի թե գիտուն մը բնապես անաստված կլինի»²⁷:

Հանդեսի հրապարակ գալը և նրա խմբագրի՝ «դրական իմաստասիրության գաղափարներն ազգին մեջ ծավալելու բարձրագույն» նպատակը ողջունել և պաշտպանել է Եղիա Տեմիրճիպաշյանը: «Ես,—գրել է նա,—անկեղծորեն կգովեմ **Մետեորան** իր իմաստասիրական հավակնությանց համար... Այս նկատմամբ **Մետեորան** կոչված է մեծ դեր մը խաղալ ազգային լուսավորության գործոյն մեջ... Կբաջալերենք սրբոն Ստեյյանն յոր ազգօգոտ ձեռնարկին մեջ: Եվ մեր մեծատունց օրինակ կընծայենք **Մետեորայի** պատվական հրատարակիչն...»²⁸:

«Արշալոյս արարատյան» թերթը նույնպես ոգևորությամբ է արձա-

գանքել «Մետեորայի» հրատարակությանը: Նշելով, որ նրա «առաջին հատորն արդեն բավական տարածվեցաւ», թերթն այնուհետև գրում է. «Պարոնակության ընդարձակությունն, նյութերու ընտրությունն, գրական մաշակն, և ժամանակիս ոգույն համեմատ հառաջադիմական գաղափարներու տեսությունքն, որովք լի են գործոյն ամբողջ 220-ի չափ էջերն, մեր ազգի համար կարևոր և օգտակար մատյաններն մին ըրած են զայն»²⁹: Պոլսահայ մի շարք թերթեր իրենց էջերում գետեղել և պարբերաբար կրկնել են «Մետեորայի» հրատարակության ազդը: «Մասիսը» դրա հետ միասին տպագրել է հանդեսի առաջաբանը, ապա և տվել առաջին հատորի լրիվ բովանդակությունը³⁰, իսկ ավելի ուշ հրատարակել է հանդեսին նվիրված ընդարձակ տեսություն³¹ և նրանից արտատպել որոշ նյութեր³²: Ուշադրության արժանի է և այն, որ «Մեղու Հայաստանի» էջերում տպագրվել է «Մետեորայի» Գ հատորում հրատարակած «Հրամանատարին մեհամարտը» մանրավեպը³³, բայց այլ թարգմանությամբ:

«Մետեորայի» հրապարակ գալու այս աշխույժ արձագանքը բնավ պատահական չէր: Զմյուռնահայ մամուլի երկարատև ամուլության շրջանում երևան եկած այս հանդեսն իր ուղղությամբ ու հիմնական բովանդակությամբ նորություն էր արևմտահայ մամուլի պատմության մեջ: 1880-ական թվականների սկզբում արևմտահայության համար ստեղծված հասարակական-քաղաքական հայտնի իրադրության պայմաններում հանդեսը պրոպագանդում էր ազգի միասնության, իր սեփական ուժերին ապավինելու գաղափարներ, հանդես էր գալիս ժողովրդի տնտեսական հարստահարության և ազգային խտրականության դեմ: Ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հիմքում «Մետեորան» դնում էր ոչ թե Աստվածաշունչը, ինչպես զա անում էին կրոնական գաղափարախոսության ներկայացուցիչները, այլ որպես «աշխարհային փրկության» ուղի մատնանշում էր «նյութական ու աշխարհային» կյանքով զբաղվելու հրատապ նշանակությունը: Ավելին. նա մատնացույց էր անում երկաթի ու արյան գնով իրենց անկախությունը նվաճած ժողովուրդների, մասնավորապես հույների օրինակը. «Մեր ապագան մեզմե,

²⁹ «Արշալոյս արարատյան», № 1152, 30 օգոստոսի 1880:

³⁰ Տե՛ս «Մասիս», № 2719, 24 սեպտեմբերի 1880:

³¹ Նույն տեղում, № 3022—3023, 21 և 22 հոկտեմբերի 1881:

³² Նույն տեղում, № 3055, 12 դեկտեմբերի 1881 և հետո:

³³ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», № 116, 27 հոկտեմբերի 1882:

²⁷ «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 283:

²⁸ «Մասիս», № 3023, 22 հոկտեմբերի 1881:

այսինքն մեր անհատական և հավաքական ջանքերեն կախում ունի, հայե՛ր»,—ընդգծում էր «Մետեորան»³⁴:

Հանդեսի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը և նրան բնորոշը հակակդերական դիմագիծն է: Հիմնականում կանգնած լինելով լուսավորական դիրքերում, «Մետեորան» իր հրատարակած նյութերով մերկացնում էր կրոնական վերնախավի վարքն ու բարքը, ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը: Դրանով նա շարունակում էր հայ դեմոկրատական-առաջադիմական մամուլի սկսած պայքարը կղերապահականության գաղափարախոսության դեմ, ամրապնդում էր այդ մամուլի ավանդույթները: Այդ պայքարը մասնավորապես ուղղված էր «Զոհալի» և «Երևակի» խմբագիր, «անվեղար կաթողիկոս» Հովհաննես Տերոյենց-Չամուռնյանի դեմ, որը ժամանակին իբրև մեղադրանք Մ. Նալբանդյանի հասցեին գրում էր. «Վոլդերի և անոր ընկերներուն համախոհ և անցյալ ԺԸ դարու հոտած ու փտած փիլիսոփայության հետևող խոստովանե դուն քեզ հայտնապես»³⁵, որը, դարձյալ իբրև մեղադրանք, Հ. Սըլվանյանի և նրա «Մեղվի» դեմ հանդես գալով, պարսավում էր այսպիսի հարցադրումով. «կու՛գես, որ... սուրբ ավետարանի տեղ «Հյուսիսափայլը» կարդան, Մ. Նալբանդյանցը գովեն, Վիքդոր Հյուկոի գրածները գովեն»³⁶:

Հեռու էր «Մետեորան» հեղափոխական այն գաղափարներից, որոնց դրոշակակիրը մեզանում Մ. Նալբանդյանն էր, ինչպես և նրա համար Վիկտոր Հյուգոն դարի բարձրակետը չէր արդեն: Զմյուռնահայ մտավորականների բույլը 80-ական թվականներին առաջնությունը տալիս էր եվրոպական լուսավորությանը, որը, նրանց կարծիքով, ժողովրդին դուրս կբերի զարգացման իրական ուղի, հող կնախապատրաստի նրա բարեկեցության համար: Այդ մտահայեցության արտահայտիչը լինելով, «Մետեորան» և նրա խմբագիրը ի դեմս Էմիլ Լիթերի տեսնում էին դարի մարդուն, առաջին տեղում դնում էին բնական գիտությունները, լուրջ հույսեր էին կապում դրական իմաստասիրության հետ՝ ուրույն ձևով ընկալելով ու արտահայտելով պոզիտիվիստական գաղափարները:

«Մետեորայի» հանդես գալը, ժամանակակիցների ընկալմամբ, անշուշտ, հայտնի չափով, նշանավորում էր այն առաջընթացը, որ տեղի

էր ունեցել գիտական աշխարհայեցության ասպարեզում՝ դարակեսից մինչև 80-ական թվականները: Այս հանգամանքն է հենց ընդգծում Եղիա Տեմիրճիպաշյանը հանդեսին նվիրված իր տեսության մեջ՝ զուգակշիռ անցկացնելով Ա. Գարազաշյանի հայտնի երկի՝ «Նկարագիր ուսմանցի» և «Մետեորայի» նյութերի միջև: «Այսպես, **Նկարագիր ուսմանցին** մինչև **Մետեորա**, 1845 են մինչև 1880 հարազատության, ինքնության—և հետևաբար հայրենասիրության—ոգին զգալի կերպով զարգացած է հայոց մեջ... Ես կպաշտեմ այն ոգին, որ այդ հրատարակության մեջ կտիրե, և ոչ ոք վրա ներելի չէ ինձ, ավա՛ղ, ավելի բացահայտ և ավելի երկար խոսել այժմ»³⁷:

«Մետեորայի» դիմագծի այս հպանցիկ բնութագրությունից հետո, անդրադառնանք նրա հիմնական նյութերին ու առաջադրած գաղափարներին:

բ) ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱՅԱՆ ՃԱՆԱՏԱԳՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևելքն ավելի քան երկու դար շարունակ (XVIII—XIX դդ.) եղել է միջազգային հակասությունների ասպարեզ: Դիվանագիտության պատմության մեջ «Արևելյան հարց» պաշմանական անուն ստացած այդ խնդրի շուրջը բախվել են խոշոր տերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան, Պրուսիան, Ռուսաստանը, հետագայում նաև ԱՄՆ-ը, որոնք նպատակ ունեին օսմանյան տերությունում տնտեսական ու քաղաքական վճռական դիրքեր գրավել: Մյուս կողմից թուրքական բռնասիրական լծի տակ ճնշվող ժողովուրդները մշտապես պայքար էին մղում ազգային ազատագրություն, ինքնուրույնություն և անկախություն ձեռք բերելու համար: Այդ պայքարի ընթացքում իրար էին հակադրվում խոշոր տերությունների շահերը, և ազգային-ազատագրական շարժումները, մասնավորապես Բալկաններում, հաճախ ծառայեցվում էին այդ տերությունների հակաթուրքական նպատակներին: Տարբեր ժամանակաշրջաններում Եվրոպական տերություններին հաջողվել է սահմանափակել Օսմանյան կայսրության նվաճումները, ետ գրավել թուրքական ավերումներին ենթարկվող շատ շրջաններ, իսկ առանձին ժողովուրդներ իրենց պայքարի շնորհիվ ձեռք են բերել ինքնուրույնություն և անկախություն:

³⁴ «Մետեորա», 1881, հ. Բ, էջ 78:

³⁵ «Երևակ», 1860, № 86, էջ 58—59:

³⁶ Նույն տեղում, 1861, № 97, էջ 22:

³⁷ «Մասիս», № 3022, 21 հոկտեմբերի 1881:

Իր կենսական շահերի թելադրանքով հակաթուրքական կռաւի-
ցիայի մեջ մտնող Ռուսաստանը XVII դ. վերջում ետ նվաճեց Ազովը:
Պայքարելով Միջերկրական ծով դուրս գալու իրավունքի համար,
Ռուսաստանն իր արտաքին քաղաքականության կարևոր հարցերից մե-
կը դարձրեց Սև ծովի ափերի ազատագրումը թուրքական տիրապետու-
թյունից, ավելի սերտ կապեր հաստատեց Օսմանյան կայսրության լծի
տակ ճնշվող ժողովուրդների հետ: Ռուսաստանի այդ քաղաքականու-
թյան օբյեկտիվ արդյունքը եղավ այն, որ մի շարք ժողովուրդներ,
իրական աջակցություն ստանալով, թոթափեցին թուրքական լուծը:
Ռուս-թուրքական պատերազմների (1735—1739, 1768—1774, 1787—
1791, 1806—1812, 1828—1829 թթ.) հետևանքով Ռուսաստանն ի վեր-
ջո հասել է լուրջ հաջողությունների և, ընդարձակելով իր հարավային
սահմանները, միաժամանակ մեծապես նպաստել է ծագումով, լեզվով,
մշակույթով կամ կրոնով ընդհանրություններ ունեցող ժողովուրդների
պայքարին, որի ընթացքում նրանց համար Ռուսաստանը կատարել է
բնական դաշնակցի դեր: 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը
փրկություն բերեց նաև հայ ժողովրդի արևելյան հատվածին: Դրա
շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը փրկվեց ֆիզիկական
ոչնչացման վտանգից: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելը
պատմականորեն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ ամբողջ հայ
ժողովրդի համար:

Ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքի պայմաններում,
սկսված 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական
զենքի ձեռք բերած հաղթանակի շնորհիվ, նույնիսկ անկախ այն բանից,
որ նրա արդյունքներն ի վնաս Ռուսաստանի վերանապվեցին Բեռլինի
կոնգրեսում (1878), Թուրքիայից անկախ ճանաչվեցին Սերբիան,
Չերնոգորիան, Ռումինիան, իսկ Հարավային Բուլղարիան ստացավ
ինքնավարության իրավունք:

Հայ ժողովուրդը և նրա հազարավոր զավակներն ակտիվ մասնակ-
ցություն ունեցան Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի մղած այդ պատերազ-
մին՝ նրա հետ կապելով Արևմտյան Հայաստանը սուլթանական լծից
ազատագրելու ավանդական հույսերը:

Սակայն Սան-Ստեֆանոյի բանակցությունների ժամանակ, երբ
ռուսական հաղթական բանակը տակավին գտնվում էր Կ. Պոլսի մոտ,
Թուրքիան պարտավորություն ստանձնեց հայկական շրջաններում լույ
քարենորոգումներ կատարել. միջազգային իրադրությունը, եվրոպական

խոշոր տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի բռնած դիրքը
անհնար դարձրին Արևմտյան Հայաստանը Արևելյան Հայաստանի հետ
միավորելու նույնիսկ պահանջի առաջադրումը: Այդ տերությունների
ջանքերն ի վերջո բացառեցին հայկական շրջաններում Սան-Ստեֆա-
նոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսվող բարենորոգումները.
այն փոխարինվեց Բեռլինի կոնգրեսի պարտադրած 61-րդ մշուշա-
պատ հոդվածով, որն այդպես էլ մնաց մեռյալ տառ միջազգային
դիվանագիտության մեջ: Դրա հետևանքը հայության համար շատ
ծանր եղավ. 80-ական թվականներին խորտակվում են մոտավորա-
ազատագրության փայփայված հույսերը: Հուսալքությունն ու հուսախա-
բությունը կատարյալ էին գրեթե ամենուր: «Հասարակական վնասու-
թյան տարիներ էին,—գրում է Ռ. Զարյանը և դիպուկ նկատում.—
Բյուրավորների մտքերն ու կամքը, զգացմունքներն ու եռանդը, որոնք
տասնամյակներ շարունակ ստեղծել էին ազգային միասնության գաղա-
փարական և քառյակյան հիմքերը և աղեղի պես պիրկ լարվել, սրայ-
թեցին 61-րդ հոդվածի փլուզումով: Եվ ազգային քաղաքական ծրագ-
րերը... այլևս խորտակված էին, ունայն և անհույս»³⁸:

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրով, ապա և Բեռլինի
կոնգրեսով Հայկական հարցն առաջին անգամ միջազգային դիվանա-
գիտության մեջ մտավ և դարձավ «Արևելյան հարցի» մի բաղկացուցիչ
մասը: Այնուհետև դա եղավ համայն հայությանը հուզող և զբաղեցնող
գերագույն խնդիրը, «... «Հայկական հարցը» դադարեց սոսկ Օսմանյան
կայսրության ներքին հարց լինելուց, փոխադրվեց միջազգային քաղա-
քականության ոլորտը, դարձավ միջազգային իրավունքի նորմերով
կարգավորվող հարց, Հայաստանն ու հայերը դարձան միջազգային
քաղաքականության ու միջազգային իրավունքի օբյեկտ»³⁹:

Հայ մատենագրության գանձարանում Հայկական հարցի շուրջը
հարուստ գրականություն է ստեղծվել: Զանազան երկերի շարքում
կարևոր տեղ ու նշանակություն ունեն այն երկերը, որոնք գրվել են
Հայկական հարցն առաջանալու սկզբնական շրջանում, դրանց թվում
նաև Մ. Նուսպարյանի «Արևելյան խնդիր—հայկական խնդիր» ուսումնա-
սիրությունը, որ հրատարակվել է «Մեռնորայի» հատորներում⁴⁰:

³⁸ Տե՛ս Հ. Հովհաննիսյան. Երկեր, Երևան, 1959, էջ 9 (առաջաբան):

³⁹ Ա. Եսայան, «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երե-
վան, 1965, էջ 17:

⁴⁰ Տե՛ս «Մեռնորայ», 1880, հ. Ա, էջ 5—18, 1881, հ. Բ, էջ 3—78: Տե՛ս նաև
նույն տեղում, հ. Բ, էջ 109—112, հ. Գ, էջ 169—174:

Արևելյան խնդիր ասելով Նուպարյանը հասկանում է «օսմանյան պետության գոգցես էությանը հետ կից մեկ շատ կնճոտ խնդիրներու ամբողջությունը, որոց լուծումը ըստ մասին եղած է միայն, և այն ավելի կամ նվազ մերձավոր փոփոխություններու խնդիրը, որք հիշյալ պետության համար սահմանված են ապագային մեջ՝ թե՛ իր քաղաքական կյանքի մասին և թե՛ այն հարաբերություններու նկատմամբ, զոր իր ընդարձակ իշխանությանը մեջ գտնված տարբեր տարբեր և մեծ մասամբ քրիստոնյա ազգայնությանց հետ ունի»։ Այդ խնդիրը «օսմանյան տերության հիմնավորց աղստեղ կոճղին մեջ գոյացած ցեց մ' է, կկրծե զան անդուլ, պարբերական մեծամեծ տագնապներ և վտանգներ իսկ հարուցանելով անոր» (հ. Ա., էջ 5)։ Նրանից կախում ունի թուրքական պետության «ապագան և արդի ամբողջությունը»։

Արևելյան խնդրի այս ըմբռնումը, անշուշտ, թերի է, բայց հասնապատասխանում է այնօրյա ընկալմանը և բավարար հիմք է տալիս հարցի քննության համար։ Այդ «գորղյան անլույծ հուշակված հանգուցըն» առաջացել է ներքին ու արտաքին մի շարք պատճառներից և «մերթ ընդ մերթ քաղաքական ահագին հրդեհներու» տեղիք է տվել։ Արևելյան խնդրի առաջացման ներքին պատճառներից առաջինը Նուպարյանի կարծիքով ինքնավարության այն ձգտումն է, որ հետզհետե դրսևորում են «օսմանյան գավազանին տակ նվաճված և մեծագույն մասամբ իրենց հայրենի հողին վրա գտնված այլ և այլ ժողովուրդները»։ Դրա պատճառն են նաև պարբերաբար կրկնվող շարժումները, տագնապները և ապստամբությունները, որոնք բխում են դարը բնորոշող «ազատական և հավասարական» գգացումներից ու ինքնավարական սկզբունքներից։ Երկրորդ պատճառը երկրում իշխող «վարչական անկարգություններն և անկանոնություններն» են, ինչպես նաև զանազան անարդարություններն ու «բազմադիմի գեղծումները», որոնք «ժողովուրդներու ցատումը և դժգոհությունը կզգոեն կեդրոնական կառավարության դեմ»։ Օսմանյան պետության մեջ պարբերաբար կրկնվող ապստամբությունների ու խռովությունների պատճառն ըստ Մ. Նուպարյանի, «տեղական հարստահարությունները և ազգի ազգի գեղծումներն» են։ Ծիշտ է, դրանց առիթը հաճախ «օտար թելադրություններն» են, բայց գլխավոր պատճառն այդ օտարերկրյա միջամտությունները չեն։ Հայտնի է, որ «ժողովուրդ մ', որ գոն է, բարեբաստիկ է, որ բարեկարգ կառավարություն ունի, որու մեջ իր օրինավոր մասը ևս չէ զլացված, ժողովուրդ մը, վերջապես, որ դժգոհության և անհան-

գրստության իրական պատճառներ չունի, իր կյանքը, իր ինչքը, իր հանգիստը և վայելած առավելություններն հեշտությամբ վտանգի չենթարկեր՝ անսալով օտարաշունչ թելադրությանց, որոնց բոլորովին անշահախնդիր չըլլալուն անկեղծ գիտակցությունն ալ ունի ստեպ» (հ. Ա., էջ 7)։

Տարբեր ազգությունների պատկանող ժողովուրդները, նկատում է Նուպարյանը, չէին ընդվզի թուրքական կառավարության դեմ, չէին ապստամբի, նույնիսկ ինքնավարության և անկախության չէին ձգտի, եթե օսմանյան պետության մեջ կարգուկանոն լիներ սահմանված, եթե չլիներին անարդարությունները, ամեն կարգի գեղծումները, եթե չիշխեին հարստահարություններն ու ազգային խտրությունները։ Ծիշտ չեն նրանք, որոնք այդ հուզումների ու ապստամբությունների պատճառը փնտրում են միայն օտարերկրյա հրահրումների մեջ։ Դրանց գլխավոր պատճառն այն է, որ ժողովուրդները դժգոհ են իրենց վիճակից, որ նրանք ծանր դրության մեջ են, որ նրանց գլխին կարգված է անճարակ մի կառավարություն, որի մեջ իրենք՝ ժողովուրդները, ոչ մի մասնակցություն չունեն, որը չի պաշտպանում իրենց շահերը։ Քանի որ վիճակն այդպիսին է, ապա ժողովուրդների հուզումները, նրանց ապստամբություններն ու ինքնավարության և անկախության ձգտումները, դրա համար վտանգներով լի պայքարի ելնելը արդարացի և անխուսափելի են։ Այդ ձգտումները պատմական առաջադիմության արդյունք են՝ և, «մտքերու և ընկերական խնդիրներու արդի առաջադիմության ծնունդը» լինելով, բխում են դարի ու ժամանակի ոգուց։

Նուպարյանն իր այս հետևությունները հիմնավորում է պատմական փաստարկներով ու տարբեր ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի միջև զուգակշիռներ անցկացնելով։ Նա վկայակոչում է հունական ապստամբությունը, որի պատճառը «տանկաց գործած ազգի ազգի բռնություններն» էին և որը հանգեցրեց հույների անկախությանը, հիշեցնում է «Ասորիքի մեջ» 1860 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնց դրդապատճառը կրոնական մոլեռանդությունը եղավ։ Քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ կիրառվող մոլի հալածանքները հաճախ զինված միջամտությունների տեղիք են տալիս և խոշոր վնասներ պատճառում օսմանյան դատին։ Հեղինակը մատնանշում է բուլղարական դեպքերը, 1877—1878 թթ. պատերազմը, Օսմանյան կայսրության կազմից առանձին երկրների (Սերբիա, Ռումինիա, Բուլղարիա, Հունաստան) դուրս գալն ու անկախություն ձեռք բերելը, ինչպես նաև

կարևոր մարզերը հակառակորդներին զիջելը: «Այսպես ահա,—ընդհանրացնում է Մ. Նուպարյանը,—օսմանյան պետությունը 1856-ի դաշնադրությունեն քսան տարի ետքը, դաշնադրություն մ', որ իր ամբողջությունը կնկիրագործեր, դրդիչ քայքայում մը կրեց...» (Ռ. Ա, էջ 9): Այդպես չէր լինի, եթե Թուրքիան «իր բարեկարգության գործը կատարեր», «եթե իր նորոգումները իրագործեր»:

Նուպարյանը հասկանում է, որ Եվրոպայի ու Ասիայի խոշոր տերությունները, նրանց թվում նաև «հյուսիսային հսկան»՝ Ռուսաստանը, իրենց համար պատրվակ են դարձրել հարստահարված ժողովուրդներին պաշտպանելը և այդ քողի տակ գաղութատիրական քաղաքականություն են վարում, նպատակ ունեն «օսմանյան պետությունը հետզհետե հյուծել, տկարացնել»:

Պատմության այդ փաստերից օսմանյան պետությունը դասեր պիտի առնի և շտապի բարեփոխությանը կատարել իր պարտավորությունները ճշգրիտ ժողովուրդների նկատմամբ: Եթե նա բարենորոգումներ կատարի, ապա նա դրանով կամրապնդի իր դիրքերը, իսկ եթե չկատարի, ապա երկրին ու պետությանը սպառնում են «ամենամեծ վտանգները»⁴¹:

Արևելյան խնդրի այդ ներքին պատճառների վերլուծությունից հետո Մեսրոպ Նուպարյանն անցնում է արտաքին դրդապատճառներին, որոնք վառ են պահում «Արևելյան հրդեհը»: Ժամանակին օսմանյան պետությունը հասել էր Ավստրիայի մայրաքաղաքի դռներին, ևս էր ազդում ամբողջ Եվրոպայի վրա, քաղաքական և առևտրական «սքանչելի դիրքեր» ուներ, հսկում էր ծովային կարևորագույն ուղիներին: Դա հակառակ էր Անգլիայի «էական և կենսական շահերին»: Օսմանյան տերության այդ դիրքին տեղահանելով էր նպաստում «Ռուսիո նման

երիտասարդ, հուժկու և անդադար տարածվելու ձգտումներ տաժող փառասեր տերությունը»: Հեղինակը ընդգծում է ցարական Ռուսաստանի զավթողական քաղաքականությունը, որի նպատակն է քայքայել և հարվածել օսմանյան պետությանը: Նա հիշեցնում է 1672-ից Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի մղած պարբերաբար կրկնվող պատերազմների արդյունքների մասին: Նա հասկանում և ընդգծում է, որ պատմական առանձին ժամանակահատվածներում եվրոպական խոշոր տերությունները իրենց շահերից բխող քաղաքականությամբ «հյուսիսային հսկային հացին եղ քսած և անոր վաղեմի քաղաքականության ծառայած կըլլան» (Ռ. Ա, էջ 12): Բայց երբ «կատկածոտ և նախանձոտ» Եվրոպան նկատեց, որ ռուսական նվաճումները վտանգավոր բնույթ են առանում իր համար, «Ռուսիո ապագա շարժումներու վրա սկսավ հսկել անքուն աչոք», իսկ 1853—56 թթ. պատերազմում կանգնեց օսմանյան տերության պաշտպանության դիրքերում: Եվրոպական տերությունների դաշնադրությունը Ռուսաստանի դեմ «նպատակ ուներ թուրքեր դնել Ռուսիո ապագա որևէ աշխարհակալ շարժումին» և դրա համար էլ հենց երաշխավորեց Տաճկաստանի «անկախությունը և ամբողջությունը»: Միաժամանակ արգելվեցին «օսմանյան ներքին գործոց մեջ օտար միջամտությունները»: Ռուսիո «դահլիճը, որ նրբության և խորագիստության կողմն էվրոպական գուցե և ոչ մի դահլիճ իրեն հավասար ունի, աննպատակ սարագաններու առջև խոնարհելու և տեղի տալու իմաստությունն ունեցավ, հաջող ժամանակներու սպասելով, ինչպես որ նշմարիտ քաղաքականությունը կտրվեցնե» (Ռ. Ա, էջ 14): Ռուսաստանը սակայն «ձեռքերը կապած չնստավ բնավին... Կեդրոնական Ասիո մեջ իր աշխարհակալություններն սկսավ»:

Նուպարյանը հմտությամբ վերլուծում է այն պարագաները, որոնք եվրոպական պետություններին ստիպեցին Փարիզի դաշնադրությունից քսան տարի հետո՝ 70-ական թվականներին, Թուրքիային մեղմակ թողնել «իր հսկա թշնամուն դեմ»: «Այս չարյաց առաջին պատճառը,—մատնանշում է Նուպարյանը,— անտարակույս, Տաճկաստանի դժբախտ դանդաղությունն եղավ խոստացյալ բարեկարգություններն ի գործ դնելու, որք մեռյալ տառեր կմնային միշտ, և որք սակայն անհուն կարևորություն ունեին և ունին հավետ տաճիկ տերության ամբողջությունը որևէ հեռավոր կամ մերձավոր վտանգե ազատելու համար, թե՛ ներքին ամեն ապստամբությանց սերմերը չորցնելով, թե՛ ալլազան ազգայնություններ տերության հետ կապելով, և թե արգիլված ու վնասակար միջամտու-

⁴¹ Առիթով նկատենք, որ Օսմանյան կայսրության մեջ առաջացող մեծամեծ խնդիրների աղդափսի լուծման հնարավորության մասին ճշել է Ֆ. Էնգելսը: Վերլուծելով այդ առիթով Ֆ. Էնգելսի հայտնած կարծիքը, Ա. Գ. Հովհաննիսյանը ցիտել է 1882 թ. փետրվարի 22-ին Բեռլինում Ֆ. Էնգելսի գրած նամակից: «1882 թվականին,—գրել է Ա. Հովհաննիսյանը,—հուլիսի դեղիվ ռուս հեղափոխության մոտալուտ հաղթության վրա, Էնգելսը կարծում էր նույնիսկ, որ բավական են հենց միայն վարչա-ֆինանսական ռեֆորմներ Բալկաններում, որպեսզի վերջ դրվեն ցարիզմի հավակնություններին բուլղարների վերաբերմամբ: «Եթե որ թուրքերը ավելի փորձված լինեին,—գրել է նա (Էնգելսը—Մ. Հ.),—և տալու լինեին նրանց (բուլղարներին) ավելի ինքնավարություն ու քարդելու լինեին նրանց վրա ավելի քիչ հարկեր, քան ինչ-որ նրանք հիմա ունին, այն ժամանակ կշքանար ողջ բուլղարական հարցը» (Ա. Հ. Հովհաննիսյան, Էնգելսը և հայկական հարցը, Մոսկվա, 1931, էջ 27):

թյուններու առջևն առնելով, որք Տաճկաստանի անկախությունը հիմնապես կփճացնեն» (հ. Ա, էջ 15):

Միամիտ է Մ. Նուպարյանն այս դեպքում. նա զավթողական պատերազմների ու ագրեսիվ քաղաքականության պատճառները, ինչպես նաև անկախության համար մղվող պայքարի ակունքները տեսնում է այն բանում, որ օսմանյան կառավարությունը չի բարելավում իր լծի տակ գտնվող տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների վիճակը: Բայց նրա հարցադրումներում կա ռացիոնալ մի գաղափար, որի հիմքում դրված է ուրիշ երկրների ներքին գործերին չմիջամտելու, դրա հետ հավասարապես նաև հարստահարվող ու կեղեքվող ժողովուրդների վիճակը բարելավելու միանգամայն ընդունելի սկզբունքը:

Բայց Նուպարյանը չի սահմանափակվում այդքանով. նա մատնացույց է անում նաև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում օսմանյան պետությանը միայնակ թողնելու առավել կարևոր պատճառներ: Նա հատկապես նշում է կապիտալիստական պետությունների շահերի բխիւմն ու նրանց միջև մշտապես գոյություն ունեցող հակասությունները, որոնք մերթ մարում, մերթ ուժեղ թափով բռնկում են՝ ամեն մի առանձին դեպքում սրա կամ նրա «հացին եղ քսելով»: Եվրոպան ռուս-թուրքական վերջին՝ 1877—1878 թթ., պատերազմում անգործության էր մատնվել և չէր օգնում իր դաշնակցին, որովհետև զբաղված էր «իր հոգսերով», իսկ «Երից կայսերաց դաշնակցությունը... Տաճկաստանի բարության համար կնքված դաշնակցություն մը չէր»: Ելնելով ստեղծված քաղաքական իրադրությունից, Նուպարյանը գրտնում է, որ Բ. Դոուը սխալվեց՝ ընդդիմանալով Կ. Պոլսի դեսպանախորհրդի միջոցով իրեն հայտնվող Եվրոպայի կամքին: Այս նկատելով, Նուպարյանը ելնում է գոյություն ունեցող օբյեկտիվ իրադրությունից և պատմական զարգացման փորձից: «Մարդկային ամեն բաներ,—գրում է նա նկատի ունենալով բուրժուական հասարակարգում ստեղծված բարքերը,—անհաստատ և առժամանակյա կերպարանք մ' ունին, և քաղաքագիտաց ամենե հեռատես դիտումներն ու խորհուրդներն ալ պարագաներու իշխանության տակ կգտնվին, հետևապես փոփոխելու, ալալելու և նույնիսկ վեր ի վայր շրջելու ենթակա են. այս պատճառով իրենց ունեցածն ալելի արժեք կամ կարևորություն պետք չէ տրվի անոնց» (հ. Ա, էջ 16):

Մկում քաղաքականություն վարելու կոչ անելով, Մ. Նուպարյանը կարծես թե ճիշտ է ըմբռնում այն ճշմարտությունը, որ կապիտալիստա-

կան երկրների միջև ստեղծված համագործակցությունը, նրանց միասնությունը ժամանակավոր բնույթ ունեն, որ վաղ թե ուշ նրանց միջև եղած հակասությունը նորից կորսնորվի, որ նպաստավոր պարագաներում հնարավոր կլինի դաշնակիցներ գտնել նույնիսկ նախկին հակառակորդների շարքում: «Գծողության շունչ մը,—շարունակում է նա,—անակնկալ դեպք մը, նոր շահ մը, նույնիսկ անճշան պատահար մը, և ամա հեղակարծում այդ Եվրոպայի միությունը կխզվեր, կպատակտեր, և տերությունք իրարու դեմ կեղնեին, քանի որ տիրողը իրավունքը չէ բնավին, այլ ուժն ու շահը»: Հեղինակը շեշտում է, որ դաշնադրությունը, կնիքը, ստորագրությունը միայն առժամանակյա բնույթ ունեն, որ նրանք հեշտությամբ, մի պատեհ ստիքով խախտվում են մի նոր դաշնադրությամբ, «որու տուն տվողն ու ներշնչողն նյութական ուժն և անորմե հետևած հաղթությունը կըլլա միայն, իրավունքի սկզբունքը հ սպառ մեկդի դրվելով» (հ. Ա, էջ 17): Իրավացի է Նուպարյանն, երբ ընդգծում է, որ քաղաքականությունը միայն ուժի վրա է հիմնված, որ հրապարակով պարտականություն ստանձնած տերությունը հենց որ իրեն ուժեղ է զգում առանց մի վայրկյան անգամ հապաղելու շտապում է խզել աննպաստ դաշինքը: Հենց «այս է ամա պատճառ, որ հաստատուն խաղաղության մ' երես չտեսներ աշխարհ, և պատերազմի աղետները, քաղաքակրթության հակառակ, կարծես թե երթալով կալելնան այս լուսավորյալ դարու մեջ, որ մղված պատերազմներն և կատարված նախնիքներն ոչ մեկ դարու մեջ տեսնված են: Ի՞նչ են այն մնալուն հարյուր հազարավոր բանակներն, որ ժողովրդոց բարօրության սահմանված տերությանց զանձերն անդով և անդադար կուպտեն և մշտնջենավոր սպառնալիք մ' են ընդհանուր խաղաղության...» համար (հ. Ա, էջ 17):

Մ. Նուպարյանը շարունակում է քննադատել անշրջահալաց քաղաքագետներին՝ օսմանյան պետության պարագլուխներին, որոնք «տերությունը ամենամեծ վտանգներու մատնեցին»: Նա մերկացնում է նաև երեսփոխանական ժողովը, որը «պատերազմի հակումը դրդյունով կհալտներ», անգլիական կառավարությանը, որի «երկդիմի ընթացքը անողղակի կերպով քաջալերեց զԲ. Դոուը...»:

«Արևելյան հարցը», այսպիսով, Նուպարյանին պատկերանում է իբրև օսմանյան տերության զավթողական քաղաքականությունը սանձահարելու, նրա հզորությունը կտրելու, նրա տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդների վիճակը բարելավելու հարց: Դրա հետ

միաժամանակ նա հստակ կերպով տեսնում է, որ դա տակ մի պատըր-վակ է, որի տակ քողարկվում են եվրոպական գիշատիչ պետություն-ները, ինչպես նաև նոր զավթումների ձգտող ցարական Ռուսաստանը: Այդ պայքարը, ինչպես իրավամբ նկատում է Նուպարյանը, օբյեկտի-վորեն հանգեցնում է օսմանյան պետության թուլացմանը և նպաստում է ճնշված ժողովուրդների ազատագրությանը օսմանյան ծանր ու անու-նելի լծից: Այդուհանդերձ նա չի տեսնում այն առաջադիմական դերը, որ կարող էին կատարել օսմանյան լծի տակ ընկած ժողովուրդների նկատմամբ ինչպես Ռուսաստանը, այնպես էլ եվրոպական պետություն-ները: Հենադատելով թուրքական իշխանություններին, որոնք այնքա ի վիճակի չեն իշխելու իրենց տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդ-ների վրա, նա ընդվզում է ուժի դիրքից ելնող քաղաքականության դեմ, ունիքներ գործող ու պատերազմներ մղող, աշխարհի ընդհանուր խաղա-ղությունը չհարգող կառավարությունների դեմ:

«Արևելյան հարցի» այսպիսի ըմբռնումը Մեսրոպ Նուպարյանի համար ելակետ է, որպեսզի նա բնի Հայկական հարցը: Բայց դրանից առաջ նա անդրադառնում է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրին: Դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած տառապանքները «կարծես թե անբաժանելի կերպով միացած էին իր սլավ բաղդին հետ» (ն. Բ, էջ 4): Հայ ժողովուրդը խեղճ ժողովուրդ է, նա, դարեր շարունակ «քաղաքական բյուր հալածանքներու մատնված», կրում է «անմոռն վշտեր», տնքում է «օսմանյան հզոր տերության տակ»: Այդ ժողովուրդը արժանի է «լավագույն բաղդի», բայց նա «զանազան նեղությանց և հարստահարությանց ներքև կնճշվի մինչև ցայսօր՝ այնպիսի դժբաղդ երկիրներու մեջ, որ աղքատություն, խժոժություն և տգիտություն ընդհանուր և ցավալի կերպով մը կտիրեն» (ն. Բ, էջ 5):

Օստ բան չէ պետք «օսմանյան հզոր տերության տակ հովանա-վորված» հայ ժողովրդին: Հայերը «մեկ բան կխնդրեն միայն, այն է՝ ապահովություն և խաղաղ զարգացում, որ ամեն հպատակ հավատա-րիմ ժողովուրդներու անկապտելի և անժխտելի իրավունքն է» (ն. Բ, էջ 5): Ուրիշ ոչ մի նպատակ չունի միայն «նյութական հացի խնդրով» զբաղվող հայը: Նա կարիք ունի միայն «անդորր և ապահով վիճակ մը գտնելու, որ կարող ընեն զինքն իր քրտանց ու վաստակոց արդյունքը եղող հարցը խաղաղությամբ ուտել և անդորր զարգացում մ' ունենալ...»: Օսմանյան տերության հովանու տակ գտնվելով հանդերձ, հարկավոր է ապրելու նորմալ պայմաններ ունենալ: Դրա համար անհրաժեշտ է նախ

և առաջ «կեանքի, պատվի և ընչից ապահովություն»: Դա անհրաժեշտ է ոչ միայն ժողովրդի, այլ հենց իր՝ օսմանյան տերության համար, որովհետև նրա վիճակի որպիսությունը կախված է հենց իր հպատակ-ների որպիսությունից, որովհետև «յուրաքանչյուր տերություն կպարտա-վորի իր հպատակ անհատները ազատ թողուլ, որ իր անհատական շրջանակին մեջ առաջանան ու ծաղկին հավետ առանց ուրիշներն արգելվելու, վասն զի անհատներու մասնավոր բարգավաճումը հավա-քական բարգավաճում մը առաջ կբերե, և այդ հավաքական բարգավա-ճումը բուն իսկ տերության բարգավաճումն է» (ն. Բ, էջ 7):

Նուպարյանը փորձում է ցույց տալ, թե որքան վտանգավոր է, երբ տերությունը ձգտում է հարստանալ իր հպատակների վերջին կույկելը կեղեքելով: Նրա կարծիքով տերության ու նրա ժողովրդի շահերը պետք է «անխտաափելի համերաշխությամբ մը լծորդված» լինեն: «Իր ժողո-վրդյան աղքատությամբ ճոխանալու վտանգավոր փորձը փորձող ամեն իշխանություն,—գրում է Մ. Նուպարյանը,—որչափ ծանր տուրքերով ալ իր ժողովուրդը բռնաւորե, ճակատագրապես և առանց շատ ժամա-նակ անցնելու տնանկության դուռը կհասնի»:

Նուպարյանը հայտնի պատճառով չի հանդգնում ասել, որ օսման-յան տերությանը տխուր ապագա է սպանում, բայց նա նշում է, որ նրա լծի տակ ընկած ժողովուրդները «իրենց սև բաղդեն արժանի եղած չեն վայելել ան անդորրությունը, որու հայտնի և անժխտելի իրավունք ունին»: Այդ «ցավալի» և «անուրախալի կերպով հաստատված հշտա-րությունը» զգուշությամբ թուրքական կառավարությանը մատնացույց անելով, Նուպարյանը հստակ կերպով ուրվագծում է հայերի վիճակը: Նա հայերի մասին գրում է. «Ժամանակաւ իրենց վրա ծանրացող և բյուրակերպ զեղծումներ գործող եմիշերիներու ամենի հրոսակին ջնջվե-լեն և նույնիսկ Թանգիմարի հաստատվելեն վերջն ալ և մինչև մեր օրերը՝ իրենց ամենե նվիրական իրավունքները վտանգի մեջ են միշտ» (ն. Բ, էջ 7—8): Տալով հայ աշխատավորության դառն վիճակը, հող-վաճագիրը հուսահատական դատողությամբ եզրափակում է, որ հայը «ինչքերնին հափշտակությանց, պատիվնին բռնաբարությանց ենթակա, նույնիսկ կյանքերնին ապահով վիճակ մը չունի»: Հազարավոր հայեր հարկադրված հեռանում են «իրենց ընտանիքեն, հայրենի երդեն, արտեն և արորեն», իսկ մնացողները շարունակում են տանջվել, տառապել: Հայերը «...տեղական իշխանություններն հուսակտոր՝ արտասովոր աշքերնին դեպի մայրաքաղաք, դեպի կեդրոն՝ տերության և պատրի-

արքարանի կողմը կդարձունեն, աշխատությանը կոշտացալ իրենց անգնեն ձեռքերը դեպի հոն կկարկատեն շնորհ և օգնություն հայցելու համար, և ի՞նչ է խնդրածին—իրենց ունեցածին տեր ըլլալու իրավունքին արժանանալ. երբեք ասկե ավելի տո՛րք իրավունք, երբեք ասկե ավելի արդար պահանջում չկրնար ըլլալ» (Ռ. Բ, էջ 8):

Հայկական հարցը Նուպարյանին պատկերանում է իբրև «հայկական հարստահարությանց խնդիր», իբրև «հայոց գրեղությունաց դատ»: Գովասանքի են արժանի նրանք, ովքեր բարձրացնում են այդ խնդիրը, պաշտպան կանգնում այդ դատին: Այս տեսակետից խրախուսանքի է արժանի «ազգային իշխանությունը»՝ պատրիարքարանը, որը «իր տեսակին մեջ նոր և փոքր ինչ համարձակ» քաջ անելով (1872 և 1876 թթ.) հայերի վիճակը նկարագրող տեղեկագրեր է ներկայացնում Բ. Դուանը: Նրա առանձին հրատարակությունները մերկացնում են հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը: Նուպարյանը համարձակորեն օգտվում է ֆրանսերեն հրատարակված այդ տեղեկագրերից, ընդարձակ մեջբերումներ անում, վերապատմում «տեղի ունեցած և ընթերցողին արտասուքները շարժող կեղեքումներ»՝ «անոնց բնությունը, ստիճանը և տեսակները ճշտիվ հասկցնելու և անոնց վրա գաղափար մը տալու՝ և թե... ինչ ինչ խորհրդածությունները հարելու նպատակով» (Ռ. Բ, էջ 11):

Հեղինակը չի բավարարվում ամենաբազմազան եղեռնագործությունների, հալածանքների, անպատվությունների, վաշտագությունների նկարագրմամբ: Նա ընդգծում է, որ այդ մասին գրված «Թագրիքները» մնում են «անպտուղ և ապարդյուն»: Անկախ դրանից, պատրիարքարանի այդ գործունեությունը նշանակալից է: Մեծ է հայկական պատվիրակության (Մկրտիչ Խրիսյան, Խորեն Նարպեյ, Մինաս Չերազ և Ստեփան Փափագյան) ջանքերի նշանակությունը Հայկական հարցի առթիվ: Եվ Նուպարյանը միամտաբար կանգնում է նրա «խոհական եռանդով ու ազգասիրությամբ» կատարած գործի պաշտպանության դիրքերում, հերքում «այլ և այլ կողմերե լաված» առարկությունները և խժբծությունները: Հայոց խնդրի, հայոց դատի տեսակետից մեծ նվաճում էր ռուս-թուրքական վերջին պատերազմի շնորհիվ ձեռք բերված 16-րդ հոդվածը: Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի այդ հոդվածը Մ. Նուպարյանը համարում է «ետին աստիճանի ուրախալի և նշանակելի» մի նվաճում հայոց համար: Դրանով հայ ժողովրդի «նվիրական իրավունքները այս առաջին անգամ հանդիսապես կապահովվեք աշխարհի առջև» (Ռ. Բ, էջ 18):

Այդ նվաճումը Նուպարյանը դիտում է իբրև ռուսական կառավարության հոգատարության արդյունք և բանավիճում է նրանց դեմ, ովքեր չեն հասկանում այդ: «Այս կերպով,—գրում է նա,—ռուսաց տերությունը կելներ վերջապես այն հակասական դիրքեն, որ կգտնվեք ամեն անգամ, որ քրիստոնեից կրած ճնշումներու անուճով պատերազմի դաշտը կնետվեք, և առանց հայ ազգի մասնավոր իրավունքները պաշտպանելու՝ իր դրոշը կծալվեք՝ որպես թե այդ ազգը քրիստոնյա ժողովուրդներու կարգը չըլլար»:

Ինչ վերաբերում է նրանց, ովքեր, «եղած շարժումներու համեմատական օգուտն իսկ չընդունելով», պնդում են թե «ռուսք միմիայն իրենց մասնավոր շահուցը համար և բոլորովին ինքնաբերաբար» (Ռ. Բ, էջ 18—19) են պայմանագրի մեջ 16-րդ հոդվածը մտցրել, ապա նրանք պետք է իմանան, որ «Ս. Բեդրպուրկի դահլիճը՝ մեր ազգի նկատմամբ բռնած իր հին քաղաքականությունը... հիմն ի վեր փոխելու հարկը տեսալ...» (Ռ. Բ, էջ 20), որ «հայերուն պաշտպանությունը վրան առնող և իբր բարորանք մը գործածել ապագային մեջ հարկավ առավելություն մ՝ էր Ռուսիո համար» (Ռ. Բ, էջ 22): Մի կարևոր վերապահում էլ է անում Նուպարյանը: Նա ընդգծում է, որ Ռուսաստանը իր ապագա պլաններից ելնելով, բոլորովին էլ «հայոց և Հայաստանի մասին նոր շավիղ մը բռնելու պետք չունեք» (Ռ. Բ, էջ 23):

Ռուսական զենքի շնորհիվ ձեռք բերված 16-րդ հոդվածի նշանակությունը շեշտելով հանդերձ, Նուպարյանը «ճարպիկ և հայալնաս» է համարում ցարական Ռուսաստանի այն քաղաքականությունը, որի նպատակն է «Հայաստանը իր բնիկ ժողովրդեն պարպելով՝ զհայս դեպի Ռուսաստան քաշել», թելուզ և գաղթող հայերին տրվում են ռուսական «կառավարության խիստ ձևին հակառակ» արտոնություններ, թելուզ այնտեղ գաղթողների համար ստեղծված վիճակը «հավետ նախանձելի պիտի ընեին Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մեջ գտնվող հարստահարյալ իրանց համազգի եղբարց» նկատմամբ (Ռ. Բ, էջ 21): Միակողմանի է քննում հայտնի փաստերը Մ. Նուպարյանը: Նրան թվում է, թե Ռուսաստանին հուզողը միայն «հայի ուշիմությունն» է: Նա մատնանշում է ռուսական ցարիզմի ազգաճողման քաղաքականությունը, որը նրան երկյուղ է ներշնչում և ստիպում մոռանալ իր այն դատողությունը, որ թուրքական տիրապետության օրոք հայը գուրկ է ամենաանհրաժեշտ, նույնիսկ իր վատտակած հացը վայելելու իրավունքից:

Բեռլինի կոնգրեսին և հայկական պատվիրակության գործունեությանը Մ. Նուպարյանն անդրադառնում է այն տեսակետով, թե քանի որ մինչև այդ հայերի վիճակը ընդհանուրի հետաքրքրության և զբաղմունքի առարկան չէր դարձել, ապա պետք է գոն լինել նրանցից և անհամբերություն չդրսևորել, որովհետև «կրմանը աներկբա ըլլալ, որ եթե ոչ բացարձակ՝ գեթ հարաբերական բարվոքումներ պիտի ըլլան ավելի կամ նվազ մեծավոր սպագայի մը մեջ, այդ բարվոքումները բոլոր տերությանց իղձն ու պահանջն եղած ըլլալով այսօր» (Ռ. Բ, էջ 46): Կապիտալիստական պետությունների միջև տիրող հակասությունները հասկացող հեղինակը, սակայն, այս դեպքում հավատում է խոստացված բարեփոխումների իրականացմանը, նույնիսկ մատնանշում, թե Թուրքիան որոշ քայլեր արդեն ձեռնարկել է: Ավելին. Նուպարյանը փորձում է ցույց տալ այն ինչ-ինչ առավելությունները, որոնց հասավ հայ ժողովուրդը եվրոպական տերություններին դիմելով: Մասնավորապես նա շեշտում է Անգլիայի օրինակը, նկատի ունենալով ոչ թե նրա կառավարությանը, այլ ժողովրդին: «Անգլիացվոց ազգը, — գրում է նա, — հոգածու ուշադրություն մը կմատուցանե մեր ազգային խնդրոյն և իրավունքներուն» (Ռ. Բ, էջ 52)⁴²: Զմյուռնիայի անգլոֆիլ որոշ շրջանների տրամադրությունների այդ արտահայտությունը, սակայն, Մ. Նուպարյանի մոտ չի կրում անգլիական կառավարությանը հայ ժողովրդի նկատմամբ հոգացողի դեր վերագրելու բնույթ: Նա հասկանում և ընդգծում է, որ Անգլիայի քաղաքականությունը չի բխում կարծեցյալ

⁴² Մ. Նուպարյանը, հախճապար, նկատի ուներ այն, որ Լոնդոնում հայկական դատին նպաստելու ցանկությամբ հրատարակվել էին մի շարք գրքեր, որ, ինչպես վկայում է Սարուխանը, «անգլիական հատարակաց կարծիքը համակիր էր հայերին, և այս համակրությունն արտահայտվում էր ժողովներով և լրագրական հոդվածներով» (Սարուխան, Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, 1860—1910, Թիֆլիս, 1912, էջ 377): Լոնդոնում այդ ուղղությամբ նպաստավոր գործունեություն էր ծավալել զմյուռնահայ հայտնի մտավորական Գաբրիել Բաբազյանը: Նա, Հ. Անդրեասյանը և ուրիշներ «այս խնդրում տեղացի մի քանի հայերի ցույց տված նախանձի և չկամության զգացմունքներից բոլորովին չվհատվելով՝ անձնուրացությամբ շարունակում էին գործել (նույն տեղում, էջ 378): Գ. Բաբազյանի աջակցությամբ և Ջ. Բրայսի նախաձեռնությամբ 1878 թ. մարտի 19-ին Լոնդոնում ի նպատակ հայ դատի ստեղծելից Անգլո-հայկական ընկերություն: Զմյուռնահայ հասարակության կողմից ուշույնի նամակ է հղվել ընկերության պատասխանատու քարտուղար Բրաչսին: Այս փաստերը, անկասկած, հայտնի էին Մ. Նուպարյանին:

մարդասիրական զգացումներից, այլ ելնում է «Արևելյան գոտիի մեջ Տաճկական Ասիո կողմեն, Ռուսաստանի սահմանին անմիջապես կից, ժողովուրդ մ' իր կողմը շահելու և զայն իր քաղաքականության հարելու կարևոր դատված պետքից» (Ռ. Բ, էջ 53):

Ինչպես տեսնում ենք Մ. Նուպարյանը ոչ միայն մի որոշ տարբերություն է դնում «անգլիացվոց ազգի», այսինքն անգլիական ժողովրդի և անգլիական կառավարության միջև, այլև Հայկական հարցի անանօրինակ լուծմանը կոտորեն հավատացողներին պարզաբանում է, որ Անգլիան իր «կենսական շահերին» է ծառայեցնում հայ ժողովրդին, որ նրա նպատակը չէ հայերի վիճակը բարելոքել, առավել ևս նրա համար ինքնուրույնություն ապահովել, այլ ձգտում է «հայկական պատվակը իրեն գեմը ունենալ» և բարեկապատ դիրքեր գրավել իր համար, պատճեններ ստեղծել իր հակառակորդի՝ Ռուսաստանի առջև, սահմանափակել նրա ազդեցության ոլորտները: Իր զավթողական քաղաքականությունից ելնելով և Ռուսաստանի նվաճումները սահմանափակելու նպատակով, ինչպես գրում է Նուպարյանը, «Անգլիա չէր թողնոր, որ Ռուսաստան հայոց վրա առանձին պաշտպանություն ի գործ դնե, այդ պաշտպանության ինքն ալ կուգեր մասնակից գտնվիլ» (Ռ. Բ, էջ 25): Ավելին. Նուպարյանը ընդհանրապես այն կարծիքին է, որ մեծ պետություններից շատ քան չի կարելի սպասել, եթե նրանք դա նույնիսկ հրապարակապես խոստանան կամ հանդիսավոր պարտավորություն ստանձնեն: «Հեռի» մեզմե այն միամիտ և չափազանց լավատեսությունը, — գրում է նա, — թե եվրոպական հսկող տերությունը՝ կամ ասոնցմե մեկ քանին՝ ի նպատակ մեր հայկական դատին՝ կամ որ նույն է Հայաստանի բարեկարգությանց խնդրոյն՝ իրենց նյութական աջակցությունը նվիրելու պատրաստ կամ տրամադիր ըլլան՝ ի պահանջել հարկի: Ի՛նչ որ քանավորապես կրմանը սպասել անոնցմե, և ի՛նչ որ փորձով տեսանք արդեն՝ իրենց բարոյական նպատավոր ազդեցությունն է...» (Ռ. Բ, էջ 52): Այդպիսով, Նուպարյանը մի կողմից տեսնում է մեծ ժողովրդի «հոգածու ուշադրությունը» փոքր ժողովրդի նկատմամբ, մյուս կողմից ընդգծում է խոշոր տերությունների զավթողական քաղաքականությունը, որի հետ չի կարելի հույս կապել, բայց որից պետք է աշխատել օգտվել, պետք է շարունակել հայկական խնդրի լուծման համար ծավալված շարժումը:

Հայկական հարցի լուծման համար Նուպարյանը կոչ է անում միասնական աշխատանք կատարել: Պետք է պաշտպանել համազգի

«սուրբ իրավունքները» և «նյութական շահերը»: Չպետք է բախարարվել 61-րդ հոդվածով, որը «մեր ներքին ազգային վերաշինության» համար քիչ է: Ընդհանրապես ոչ մի հոդված, ոչ մի արտաքին միջամտություն, ոչ մի օգնություն ու հովանավորություն չեն կարող ազգի վիճակը բարելավել: Միակ ելքը, միակ ուղին ինքն ազգն է, հայ ժողովուրդը: «Ազգային վերածնությունը ազգովին կսկսի»,—եզրակացնում է նա և ավելացնում. «Մեր ազգային զարգացումին համար օտարներն սպասելիք բան մը չունենք»: Իր փրկությանը պետք է հայ ժողովուրդն իր միջոցներով, իր ուժերով հասնի. «Այս մասին մեզի պետք եղածը փրկարար ինքնօգնությունն է» (հ. Բ, էջ 74)⁴³: Անշուշտ դժվարություններ շատ կան, բայց, ասում է նա, հարկավոր է հաղթահարել դրանք, հարկավոր է ազգային շարժում ծավալել, հարկավոր է «առաջադիմության խափանարար եղող ամեն խոչ և խոյ» վերացնել: Սխալվում են նրանք, ովքեր կարծում են թե 16-րդ կամ 61-րդ հոդվածներն ստանց որևէ ջանքերի էլ կարելի էր ստանալ: «Այս սուրբիվ,—գրում է նա,—միանգամայն ընդմիշտ՝ բոլորովին անընդունելի կճանճանք և կհրա-

⁴³ Ինքնօգնության գաղափարը ժամանակին լայն տարածում էր գտել նաև հայկական շրջաններում: Այդ «հիբեռնական» «ինքնօգնության» առարկեզ գաղղ կապվում է Զ. Բեռնարի արտահայտությամբ ասած, «արդյունաբերական Անգլիայի մեծ պատմաբան» Սամուել Սմայլսի (1812—1904) անվան հետ: Նա «ժամանակակից արդյունաբերության կերտողների կենսագրությունների սերիալում մեխանիկոդեն հավանություն տալով այդ ասույթին, ցույց տվեց մի զգացողություն (հոտառություն), որը խիստ գերազանցեց իր ժամանակակիցների ինտուիցիան» (տե՛ս Դ. Զ. Բեռնար, *Наука в истории общества*, М., 1966, стр. 31), Ս. Սմայլսի «Ինքնօգնություն» գիրքը լայն տարածում է գտել շատ երկրներում: Ռուսաստանում այն ունեցել է մի քանի հրատարակություններ: Այդ գիրքը թարգմանվել և հայերեն լույս է տեսել, 1874 թ.՝ Ս. Էթմերճյանի թարգմանությամբ (Կ. Պոլիս) և 1890 թ.՝ Փ. Վարդանյանի թարգմանությամբ (Թիֆլիս): Թեև գիրքը լայն ընդունելություն էր գտել, Լ. Պարոնյանը ծաղրել է ինքնօգնության գաղափարը և «Ծիծաղում» մի արախոս հոդված նվիրել նրան (տե՛ս Լ. Պարոնյան, ԵԺ, հ. 5, էջ 11 և հետո):

Հակառակ Լ. Պարոնյանի, անգլոֆիլ պատմաբան Լ. Մրմյանը իր «Թուրքահայոց հին վաճառականությունը և վաճառականը. 1740—1890» գրքում «անգլիական զգոն և լուրջ ոգու» տարածումը կապում է այդ գրքի հետ: «Սամուել Սմայլսի **Ինքնօգնության** աշխարհաբար թարգմանությունը,—գրում է նա,—գործնական առաջաբան մը եղավ այս բարեշրջությանը» (էջ 121): Սմերիկյան միսիոներ Վուտին տված իր պատասխանի մեջ Հորոն ևս գտնում է, որ ստեղծված պայմաններում հայերին «Սամուել Սմայլսի «Ինքնօգնության» նման գրքեր պետք են»: Անցած դարի վերջերին հայ մամուլը հաճախ է մատնացույց արել Ս. Սմայլսի գիրքը և պարբերաբար պրոպագանդել ինքնօգնության գաղափարը:

տարակենց ազգային շարժման կարևորությունը նվազեցնելու դիտմամբ ոմանց կողմն առաջ բերած... կարծիքը» (հ. Բ, էջ 61):

«Հայե՛ր,—կոչ է անում Մ. Նուպարյանը,—ժամանակ է, որ սթափինք, ժամանակ է, որ շարժինք, ժամանակ է, որ գործենք. փուն ժամանակներ շատ և շատ կորուսած ենք, հարկ է, որ դարմանենք այդ կորուստը: Հեղի՛ մեզմե օձառում և կրոնական խտրություն»: Նպատակին հասնելու համար պետք է հայերը միասին գործեն և վերջ տան ազգը քայքայող, ազգի ուժերը պատակտող պայքարին: «...Միանա՛նք իրարու հետ, ձեռք ձեռքի տանք ազգին նավը առաջնորդելու համար՝ համագային եղբայրակցություն մը հաստատենք...» (հ. Բ, էջ 75),—ընդգծում է նա:

Մատնական թեզով տարված Մ. Նուպարյանը չի տեսնում արևմտահայության դասակարգային շերտավորումը, չի մատնանշում աղքատ ու ունևոր դասերի հակասությունը և քարոզում է այն գաղափարը, թե ազգի ընդհանուր վիճակը բարելավելու, առաջադրվող նպատակներին հասնելու համար պիտի ապահովվել ազգի միասնությունը, պիտի հանդես գա ամբողջ ազգը, գործեն նրա բոլոր շերտերը: Ինչ վերաբերում է խոշոր տերություններին, ապա Նուպարյանը շատերի հետ միասին այն կարծիքին է, որ նրանցից պետք է օգտվել, բայց նրանց վրա հույս չդնել: Նա կարծես թե հասկանում է ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը փոքր ազգերի, այդ թվում նաև հայերի նկատմամբ: Չնայած դրան նրա հայացքը դարձված է դեպի Ռուսաստան, նրա համար իբրև օրինակ է ծառայում հայ ժողովրդի այն հատվածը, որը ռուսական կառավարության հովանու տակ գտնվում է անհամեմատ ավելի լավ վիճակում: Իր միտքը պարզելով, նա հոդվածի եզրափակիչ մասում մատնանշում է. «...Մեզի խիստ մոտ գտնվող և հայրենասիրությամբ վստոված ժողովուրդ մը մեզ օրինակ առնելով, ժողովուրդ մ՛, որ իր ջանքով և իր ժիր գործունեությամբ շքեղ ապագայի մը սահմանված կերևի, որու արժանի իսկ է արդեն մը և գործով: Եթե հայության զարգացումը կուզենք՝ մեր ուշադրությունը Հայաստանի մեր եղբայր վրա դարձունենք, հայե՛ր, որք իրենց հայրենի հողին վրա կգտնվին և իրենց հոծ դիրքով մեր ազգության բուն և քաղաքականապես կարևոր մասը կներկայացնեն, անոնց մտավոր և քարոչական զարգացումին փույթ և ջանք ունենա՛նք» (հ. Բ, էջ 77, ընդգծումները մերն են—Մ. Լ.):

Ահա այդ է Մ. Նուպարյանի քաղաքական ծրագիրը Հայկական

հարցում: Այդ ծրագրում, հասկանալի պատճառով, որոշակի տեղ չի տրված ինքնուրույնության խնդրին: Բայց դա չի նշանակում, թե նա դեմ է դրան: Անկախություն ձեռք բերելը նրա համար հեռավոր նպատակ է, հետագայի խնդիր: Տվյալ պահին նա այդ հարցը չի դնում, որովհետև ըմբռնում է իշխող պատմական ժամանակաշրջանում դրան հասնելու անհնարինությունը: Հայաստանը և հայերը,—գրում է նա,—«վարչական նույնիսկ համեմատ ինքնօրինության մը համար աննպաստ պարագաներու մեջ կգտնվին» (հ. Բ., էջ 35):

«Հայե՛ր,—գրում է Մ. Նուպարյանը,—մենք ինքնօրինությունն կամ ինքնակառավարությունն առ այժմ պետք չունինք, վասն զի ճշմարիտը խոսելով այդ տեսակ առանձնաշնորհությանց համար պահանջված հանգամանքներն ալ մեծալ մասամբ կպակսին մեզմե» (հ. Բ., էջ 77): Այսպես դնելով հարցը, Նուպարյանը, սակայն, պաշտպանում և խրախուսում է ազգի վիճակի բարելավման համար ներկայացվող պահանջները, այդ թվում նաև քաղաքական պահանջները: Խոսելով թուրքական «Թերմանը հագրգար» թերթի մասին, Նուպարյանը տողատակ ծանոթագրության մեջ նշում է, որ նրա «հզոր, ազդու և պաշտոնական ձայնը» անպատասխան է թողել թուրք մամուլի դեմ ներկայացված բողոքը: Այդ բողոքում (Թագրիբում) ներկայացված են «օրինավոր և անհերքելի» պահանջներ, որոնք հետևյալն են. «Նախ նյութական անհրաժեշտ ապահովություն, երկրորդ՝ հայ տարրին հասնելու համար քաղաքական համաձայն, ամոր ևս մասնակցությունը վարչական պաշտոններու մեջ, որ քաղաքական հավասարության ցանկալի իրացումն ըսել է, և երրորդ՝ տուրքերու մեկ մասին տեղական խիստ կարևոր պետքերու սահմանվիլը...» (հ. Բ., էջ 67—68):

Նուպարյանը տեսնում էր, որ Ռուսաստանը հնարավորություն չունեցավ 1877—78 թթ. պատերազմում իր տարած հաղթանակներից օգտվել, որ նրա հակառակորդ տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, թշնամաբար են վերաբերում արևմտահայերի ձգտումներին՝ վերամիավորվել արևելահայերի հետ: Այդ պայմաններում անհրաժեշտ էր դարձած ցանկություններից պետք է ոչ թե հրաժարվել, այլ, շեշտում է Նուպարյանը, պահպանել մինչև որ ժամանակները փոխվեն, իսկ, որ ժամանակները կփոխվեն, որ Ռուսաստանի դեմ միավորված եվրոպական տերությունների գործակցությունը կխզվի հենց որ իրենց զգացնել տան «գծտության շունչ մը, անակնկալ դեպք մը, շահ մը, նույնիսկ աննշան պատահար մը», կասկածից դուրս է: Ահա ինչու Մ. Նուպար-

յանը «ուշադրությունը Հայաստանի մեր եղբարաց վրա դարձունենք» կոչից հետո, հորդորում է սպասել բարենպաստ հանգամանքներին, սպասել մինչև որ ժամանակն ողորի ստեղծված անբարենպաստ վիճակը, ըստ որում սպասել ոչ թե ձեռքերը ծալած, այլ աշխատելով ողորել պատմական զարգացման հետևանք հանդիսացող վիճակը: Նա հավատում է, որ հայ ազգի համար, այդ «խաղաղ, ժիր, աշխատասեր և համբերատար» ժողովրդի համար «լավագույն վիճակ մը կրնա պատրաստված ըլլալ՝ անողոր բաղդի մեկ հեղակարծ նպաստավոր ժպիտով» (հ. Բ., էջ 5):

«Մեր սպագան մեզմե, այսինքն, մեր անհատական ու հավաքական ջանքեն կախում ունի, հայե՛ր»—ահա Մ. Նուպարյանի լոգունգը պատմական այն բարդ իրադրության ժամանակաշրջանում, որ ստեղծվել էր արևմտահայերի համար 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած տարիներին, Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածից հետո:

Ինչպես տեսնում ենք «Մետեորայի» գլխավոր աշխատակիցը «Արևելյան հարցը» և նրա մի մասը հանդիսացող Հայկական հարցի իր «խղճամիտ հողվածում» քննում է հիմնականում օբյեկտիվորեն: Նա դեռևս չի ըմբռնում, որ հայ ժողովրդի վերջնական ազատությունը կարող է ձեռք բերվել միայն թուրքական սուլթանի և ռուսական ինքնակալության տապալման դեպքում: Բայց նա խորապես համոզված է, որ այդ ազատությունը բերող հանգամանքները մի օր կներկայանան, որ դրա համար պետք է պայքարեն ժողովրդի բոլոր զանգվածները: Մ. Նուպարյանը ողորակի չի դնում զինված ապստամբության հարցը և չէր կարող դնել: Նա չի ըմբռնում, որ միայն ազգային շարժումը հաղթանակ չի բերի, որ այն լոկ կհանգեցնի քաղաքական մեկուսացման, և չէր էլ կարող ըմբռնել՝ իր հալացքների լիբերալ-սահմանափակության հետևվանքով:

Անկախ այդ ամենից, Մ. Նուպարյանի, հետևապես նաև «Մետեորայի» դավանած հալացքներում, Արևելյան խնդրի և Հայկական հարցի կապակցությամբ շատ արժեքավոր դրույթներ կան:

Չափազանց ուշագրավ է Մ. Նուպարյանի այն կոչը, որ նախ և առաջ պետք է հոգ տանել հայ ժողովրդի «կյանքի և իրավունքներու նյութական ապահովության» մասին: Ընդգծելով այդ կարևոր միտքը, նա գտնում է, որ հայ ժողովուրդը, չունենալով իր զարգացման, վերաշինության ու «բարոյական վերակազմության» համար անհրաժեշտ

այդ առաջին պայմանը, իրոք, «մինչ ցայսօր մեկ շատ էական կետերու պետք եղած ուշադրությունը չէ մատուցած և զանոնք դարմանելու մասին անփութ զտնված է» (Ռ. Բ, էջ 57): Նուպարյանը ցավում է դրա համար, ընդունում է «քարոչական վերակազմության» գործով մտահոգվելու անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը:

Բայց «հպատակ ազգի մը, անպաշտպան և թշվառ ժողովրդի մը» համար, երբ նրա կյանքն ու իրավունքը վտանգի տակ են, այդ անել անհնար է: «Այո՛, Հայաստանի հայոց հարստահարությանց խնդիրը,— գրում է Մ. Նուպարյանը,—... իբրև կենաց և մահու խնդիր, իբրև հացի խնդիր, իբրև պատվի խնդիր, իբրև կենսական խնդիր, առաջնություն կատանա միշտ, կեղդոնի մեծագույն ուշը կգրավե, անոր ուժը կսպառե, անոր ժամանակը կվատնե՝ ստեպ արգելք ըլլալով ուրիշ կենսական խնդիրներով զբաղելու, որք որչափ կարևոր՝ հարկավորապես երկրորդական կդառնան ասանկ բոլորն, տագնապալի և սոսիալական պարագայի մ՝ առջև... Ի՞նչ լույս, ի՞նչ հիմնավոր առաջադիմություն ու ի՞նչ քարոչական շարժում ու զարգացում կարելի է երբեք սպասել» (Ռ. Բ, էջ 58—59): Ամենից առաջ և ամենից շատ հայ ազգին անհրաժեշտ է «կյանքի, ինչքի և պատվի» ապահովություն» մշտական սպառնալիքներից:

Առաջադրվող խնդիրները պետք է ազգային օգտի տեսակետից լուծել և միշտ հանդես բերել «ազգին ճշմարիտ շահերուն կատարյալ գիտակցությամբ և լուրջ շրջահայեցությամբ» հարցերը վճռելու ունակություն, քարելավել «տարտամ դրության» մեջ գտնվող հարաբերությունները ազգային մարմինների միջև: «Ջա՛նք և աշխատություն, հայե՛ր, և միշտ դեպի հառա՛ջ, որպեսզի քաղաքակրթյալ ազգերու ընտանիքին մեջ տեղ մը բռնելու արժանի ըլլանք: Լու՛յս, գիտություն՝ն, ասոնք պիտի ըլլան մեր նպատակը, մեր նշանաբանը...» (Ռ. Բ, էջ 75), —կոչ է անում Նուպարյանը և ավելացնում. «Սնուցանե՛նք ընկերակցության ոգին. անո՛վ միայն կրնանք հառաջ վարել մեկ շատ ազգօգուտ նպատակներ, որք անհատական ջանքերով կես-ճամբան պիտի մնային, ընկերություններ կազմե՛նք, և մանավանդ ապրեցուցե՛նք այդ ընկերությունները» (Ռ. Բ, էջ 75—76):

Նուպարյանի այս խոսքերի մեջ կա ազգը համախմբելու, ամբողջ ազգով միասնաբար հանդես գալու, կոլեկտիվ կերպով գործելու անհրաժեշտության ըմբռնումը: Բայց նա չի ասանաճափակվում միայն ընկերություններ հիմնելու կոչով: Նա շեշտում է, որ «որևէ ընկերության ոք

զինվոր գրվի՛նք՝ անոր հառաջադրած նպատակին սուրբ հրովը պետք է վատված ըլլա սրտերնիս, այդ սուրբ հուրը կրնա միայն տալ այն բոլորն եռանդը և հարատևող ուժը, որ զմեզ զոհողության պիտի առաջնորդե, հաղթելով դժվարությանց և ժամանակե ծագած անխուսելի թողությանց» (Ռ. Բ, էջ 76): Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ Նուպարյանը նկատի ուներ քաղաքական ընկերությունները, խմբակները, իսկ «սուրբ հուր» ասելով հասկանում էր պալքարի, հայրենասիրության ոգին:

«Մետեորայի» այս ընդարձակածավալ հոդվածը, որ առաջին անգամն է գիտական շրջանառության մեջ դրվում, արտահայտում է տվյալ հարցի վերաբերյալ արևմտահայության մի որոշ շրջանի կարծիքը: Դա, ինքնընտրիքյան, հասկանալի է: Բայց այդ մասին վկայող կոնկրետ փաստեր ևս կան: Նախ և առաջ այդ հոդվածն արժանացել է հայկական որոշ պաշտոնական շրջանների հավանությանը⁴⁴, բացի այդ, նույն թվականին՝ 1880-ին, Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Լույս» հանդեսը ևս իր նույնքեր ամսվա համարներից մեկում Պ. Ս. ստորագրությամբ զետեղել է մի «Տեսություն», որը շոշափում է հենց նույն հարցերը: Այդ հոդվածի առթիվ «Մետեորան» նկատում է. «Ծիշտ միևնույն ոգով, միևնույն գաղափարներով, միևնույն կարգի խորհրդածություններով ու դիտողություններով ներշնչված էր այն, և հարկավորապես միևնույն անհրաժեշտ եզրակացությանց եկած հանգամ»⁴⁵: Ըստ երևույթին իրավացի է «Մետեորան», երբ նշում է, որ «Լույսի» այս տեսությունը գրված է Մ. Նուպարյանի հոդվածի հիման վրա, նրան «նմանագործելով»: Այդ «զարմանահրաշ նմանության» առթիվ Պարետ ծածկանունով (հավանաբար Գ. Մսերյանն է) «Մետեորայում» տպագրված «Հրաշալի երևույթ մը» հոդվածը արձագանք է գտել «Լույսում»: «Լույսը» բացատրել է, որ վերոհիշյալ «Տեսությունը» վերցված է «Մեղու Հայաստանի» հոկտեմբեր ամսվա (1880) վերջին համարներում տպագրված հոդվածից, որի հեղինակն է խմբագրապետ Պ. Սիմոնյանը: Այս խնդրի առթիվ բանավեճ է սկսվել «Մետեորայի» և «Լույսի» միջև⁴⁶: Անկախ այդ ամենից, պարզ է, որ «Մետեորայի» շոշափած խնդիրը, նրա հարցադրումները, եզրակացությունները, արտահայտած գաղափարները

⁴⁴ Տե՛ս Թեոդիկ, «Ամենուն տաքեցույց», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 274:

⁴⁵ «Մետեորա», Ռ. Բ, էջ 109:

⁴⁶ Տե՛ս «Մետեորա», 1881, Ռ. Բ, էջ 109—112, Ռ. Գ, էջ 169—174 (պետք է լի-
նի՝ 172) և «Լույս», 1881, № 153:

բխում էին ժամանակի ոգուց, համապատասխանում էին որոշակի շրջանների տրամադրություններին:

Հենց դրանով է պայմանավորված այն ոգևորությունը, որով արտահայտվել է Եղիա Տեմիրճիպաշյանը Մ. Նուպարյանի ուսումնասիրության մասին: «Մետեորայի» երկրորդ հատորը լույս տեսնելու առթիվ, որով ավարտվել է «Արևելյան խնդիր-հայկական խնդիր» հոդվածի տպագրությունը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը գրել է. «... Պարոն Մեսրոպ Նուպարյան, որ հմտությամբ լի պատմական-քաղաքական հոդված մը սկսած էր **Մետեորային** ստաջին պրակին մեջ, երկրորդ պրակին մեջ կշարունակե և կավարտե հոդվածն այնպիսի կատարյալ գիտակրությամբ բնական ու բարոյական օրինաց, այնպիսի խորին տեսություններով, այնպիսի տրամաբանական կորովով, այնպիսի նորը դիտողություններով, այնպիսի զորավոր ու մերթ գունավոր բացատրություններով, որ՝ ի մի բառ՝ որ **Մետեորան** ազգային ստաջին հրատարակությանց կարգին մեջ կփայլի մեծապայծառ այդ հոծ ու հզոր հոդվածոց շնորհիվ»⁴⁷:

Մ. Նուպարյանը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում զբաղվել է թարգմանությամբ, բառարանագրությամբ և հրապարակախոսությամբ՝ գերազանցապես շոշափելով առօրյա հասարակական հարցեր: Պատմա-քաղաքական վերոհիշյալ ուսումնասիրությունը, որ հայ պատմագիտական գրականության ուշագրավ էջերից է, նրա գրավոր ժառանգության մեջ գրեթե բացառություն է: Հետագա տարիներին՝ ավելի քան քառասուն տարի, նա չի անդրադարձել ո՛չ Արևելյան խնդրին և ոչ էլ Հայկական հարցին: Պատմա-քաղաքական իրադարձություններով հարուստ այդ ժամանակաշրջանի որևէ խոշոր դեպք առհասարակ նա չի շոշափել: Միայն 1923 թ. նա հանդես է եկել «Մետեորայում» քննած հարցերի հետ առնչվող ոչ մեծ մի հոդվածով՝ «Լոզանի խորհրդածողովը ու մեր կարծիքը հայ դատի ձախողվածի մասին»⁴⁸:

Պատմությունից հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը թե՛ Համիդ II-ի տիրապետության ժամանակաշրջանում և թե՛ հետագա տարիներին ոչինչ չի արել Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի վիճակը բարելավելու ուղղությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի

տարիներին թուրքական ոճրագործ կառավարությունը Հայկական հարցը «լուծեց» հայկական սպանդ կազմակերպելով՝ մոտ երկու միլիոն հայերի ոչնչացումով: Մեծ տերությունների աչքերի առջև, ոմանց նաև մասնակցությամբ, տեղի ունեցած այդ պատմական ոճրագործությունը ցնցեց համայն մարդկությանը:

Համաշխարհային կարծիքի ճնշման տակ Հայկական հարցը 1920-ական թվականներին նույնպես շարունակում էր մնալ միջազգային դիվանագիտությանը զբաղեցնող հարցերի շարքում: Նրա լուծման առերես փորձ կատարեց 1923 թ. Լոզանում հրավիրված կոնֆերանսը⁴⁹: Բայց, ինչպես հայտնի է, ծառացած խնդիրը որևէ չափով լուծելու փոխարեն, կոնֆերանսը (ապա նաև Ազգերի լիգան) հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի նակատագրական հարցը վերածեց մանրադրամի՝ «իմպերիալիստական պետությունների և թուրք ջարդարարների փոխհարաբերությունները կարգավորելու գործում»⁵⁰: Արևմտահայ զանգվածները, որ դեռևս լի էին հավատով, «որ վաղ թե ուշ Հայկական հարցը լուծվելու է, խոսքը կարող է վերաբերվել միայն լուծման մեթոդներին, ծավալին ու հետևանքներին»⁵¹, պատմական իրադարձությունների ընթացքով համոզվեցին, որ, իրոք, «Հայաստանի հարցը երբեք էլ ինքնուրույն հարց չի եղել միջազգային դիվանագիտության համար, այլ միշտ եղել է մեծ տերությունների նվաճողական պլանների իրականացման մի օժանդակ միջոց»⁵²:

Հայկական հարցի՝ Լոզանում գտած վախճանը խոր հիպոթափություն առաջացրեց դեռևս հույսը չկորցրած արևմտահայ զանգվածներում, կրկին հուզեց հայոց միտքն ու կրքերը: Հենց այդ օրերին էր, որ հանդես եկավ Մ. Նուպարյանը՝ վերլուծող, զգաստացնող ու հուսադրող իր հոդվածով, այս անգամ էլ հարազատ մնալով իր նշանաբանին՝ կյանքն ընդունել այնպես ինչպիսին նա կա, ինչպես ներկայանում է:

Անցյալի իրադարձություններին Մ. Նուպարյանը սթափ հպացքով է հետևել և հիմնականում ողջամիտ մոտեցում ուներ դրանց նկատմամբ. «Կարսի դժբախտ լքումը ու անոր հետևող Ալեքսանդրապոլի աղետալի դաշնագիրը» և ապա «Լոզանի Խորհրդածողովը կլքեր մեր ազգին

⁴⁷ «Մասիս», № 3023, 22 հոկտեմբերի 1881:

⁴⁸ «Հայաստանի կոչնակ», 1923, էջ 1196—1197:

⁴⁹ Այս առթիվ տե՛ս Մ. Վ. Արզումանյան, Արևմտափրկից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 453—533:

⁵⁰ Ա. Եսայան, ճշվ. աշխ., էջ 108:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 109:

⁵² Նույն տեղում, էջ 112:

դատը ու պարզապես կհանձնեն զմեզ անոթ անօգնական՝ թուրքին բարի կամեցողության»⁵³։ Ազգը գանգատվում է դրա դեմ, իրեն խաբված համարում «ունայն խոստումներով», որ տալիս էին դաշնակից պետությունները։ Դա «անիրավություն մը ու նույնիսկ անբարոյություն մ'էր», մանավանդ, որ մեր «խեղճ ազգի» «արյունն ալ շահագործված էր պատերազմի ալ և ալ անկատներու վրա, հալ ազգը կըլլա կատարյալ զոհ մը դաշնակիցներու ալս անսպասելի անուղիղ ընթացքին»։ Նույնարյանը հարցնում է, թե մենք «ի՞նչ իրավունք կրնանք ունենալ գանգատելու համաձայնական (Անտանտի) տերություններից» և նկատում, որ նրանք հալ ժողովրդի համար երբեք չեն հակառակվի Թուրքիայի հետ, որ նրանք զգուշանում են նոր պատերազմից, վարում են Թուրքիային շահելու քաղաքականություն, ձգտում են «թուրքը չնետել... ուսին գիրկը»⁵⁴։ Հաղթանակած Եվրոպան իր շահերն է պաշտպանում, Անտանտի պետությունները «տնտեսական ասպագա ահագին շահերու հետևակարներ ալ ունին աչաց առջև»։ Նրանք մոռանալի՞ն իրենց այդ շահերը և «հալուն համեստ դատին պաշտպանությունը՝ ձեռք առնելին, դատ մը, որ մանավորապես թուրքին ջղերուն դիպչելու դժբախտությունն ալ ունի»,—հարցնում է Մ. Նույարյանը և ընդգծում, որ նրանցից ալ սպասելիքներ չէր կարելի ունենալ՝ մանավանդ, որ «դաշնակցական հալ հանրապետությունը՝ հազիվ թե հաստատված, իր բոլոր քրիստոնյա և թուրք դրացիներու հետ անխորհուրդ պատերազմներու մեջ բռնված ու եղբայրատյաց ներքին պառակտումներով ալ տկարացած քայքայված՝ վերջ ի վերջո Կարսի նման ամուր բերդաքաղաք մը առանց պատերազմի կհանձնեն թշնամիին...»⁵⁵։

Այսպիսով, դաշնակցականների քաղաքականությունը մի կողմից և Անտանտի տերությունների շահադիտական երկդիմի դիրքը մյուս կողմից՝ Հայկական հարցը դարձրել են անլուծելի. «Ո՞ր ազգը, ո՞ր տերությունը,—դարձյալ հարցնում է Նույարյանը,—պիտի հոծաբեր իր նվիրական շահերը վտանգելով ընել դիվանագիտության մեջ անուն չունեցող այդ մարդասիրական գոհողությունը»։ Ըմբռնելով դրա անհրճադիրությունը, Նույարյանը հետևողական լիբերալի իր դիրքերից գտնում է, որ պետք չէ գանգատվել Անտանտի տերություններից, «ալ

նաև պետք չէ դադարինք անոնց հետ քարեկամական հարաբերություններ մշակել, քանզի անոնցմե միշտ օգուտ կրնանք սպասել»։ «Համբերե՛նք,—այնուհետև քարոզում է Մ. Նույարյանը,—կանցնին այս սև օրերը։ Բարի հպատակներ ըլլանք թուրքին, քանի որ բաղդը նորեն անոր ձեռքը հանձնեց զմեզ. աշխատինք խաղաղությամբ մեր նյութական ու բարոյական վերաշինության. ել ո՞ր գիտե, թերևս օր մը փոխվին քաղաքական պարագաները, փոխվին նույնիսկ թուրքին ներհակ տրամադրությունները մեզ նկատմամբ ու ճանաչցվին վերջապես մեր ազգային իրավունքները»⁵⁶։

Որևէ ալ ուղի Նույարյանը չէր կարող տեսնել և չէր տեսնում Հայկական հարցի լուծման համար։ Ծուրջ 70 տարիներ շարունակ արևմտահայության բուն անկատագրի արթուն ականատեսը, ապարդյուն հույսեր կապելով Վիլսոնի գծած Հայաստանի, խոստացվող քարեկործանների հետ, համոզված էր, որ հալ դատը խոշոր տերությունների աջակցությամբ կամ առանց Թուրքիայի կամքի չի լուծվի, որ դրա համար պետք է սպասել նպատակադր ժամանակների, իսկ որ այդ ժամանակները կգան, նա չի կասկածում։ Նրա երազած Հայաստանն ինքնուրույն Հայաստանն էր, անկախ հայկական պետությունը. «Օր մը հալ ինքնավար պետություն հաստատվի՝ մեր փափագած պայմաններու մեջ... (և պիտի հաստատվի աստծով)»։

Ծառ չանցած, սակայն, Նույարյանն ըմբռնեց, որ իր սպասումներն ու հուսադրումները սին պատրանքներ են։ 1925 թ. նա արդեն հանդես է գալիս նոր հորդորներով՝ ամեն կերպ օգնել Սովետական Հայաստանի վերականգնմանն ու քարգավաճմանը⁵⁷։ Սա է պատմական այն էվոլյուցիան, որ տեղի ունեցավ Մ. Նույարյանի աշխարհայացքում Հայկական հարցի վերաբերյալ։

գ) ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՍԵՐ

Օտար զավթիչների հարստահարիչ լծի թոթափումը դարեր շարունակ եղել է հալ ժողովրդի նվիրական իղձը։ Այդ նպատակին էր ուղղված հալ ազգային-ազատագրական պայքարը, այդ պայքարի գաղափարախոսությունը։ Նպատակ ունենալով ոտքի հանել ժողովրդին,

⁵³ «Հայաստանի կոչնակ», 1923, էջ 1196։

⁵⁴ Նույն տեղում։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 1197։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1925, էջ 333։

հայ գործիչները որոշակի հույսեր էին կապում նաև հարևան ժողովուրդների օգնության հետ, մատնացույց էին անում նրանց մղած պայքարը՝ ձգտելով նրանց օրինակով կազմակերպել հայ ազգային-ազատագրական շարժումները: Այդ ընթացքում, սկսած XIX դ. սկզբից, հատուկ ուշադրության է արժանացել հույների օրինակը, նրանց ծավալած ազգային-ազատագրական պայքարը հենց թուրքական լծի դեմ:

Դեռևս XVII դ. կեսերին, Կանդիական պատերազմի տարիներին (1645—1669) հույն ու հայ գործիչները մշակել են օսմանյան լուծը թողափելու միասնական ծրագիր, որը երկար ժամանակ (1666—1683) արձարծվում էր Վատիկանում և ֆրանսիական արքունիքում⁵⁸: Նմանօրինակ ծրագրերի շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի հույն հեղափոխական Ռիգաս Վելեստինյիսի (մոտ. 1757—1798) ծրագիրը, որը նախատեսում էր օսմանյան լծի տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրությունը զինված պայքարով⁵⁹: Այլոց թվում Ռիգասը կոչ էր անում նաև հայերին՝ «Հանուն ազատության եկեք սուր կապենք / Ու արիությունը մեր թող ամենուր թնդա», և իր կազմած սահմանադրության նախագծում հավասարազոր դեմոկրատական իրավունքներ էր նախատեսում նաև հայերի համար:

Հայ մամուլը դեռևս իր սկզբնավորման շրջանից, ինչպես և առանձին ուսումնասիրողներ՝ իրենց աշխատություններում նկատելի տեղ են հատկացրել հույների ազգային-ազատագրական շարժումներին, ապա նաև հունական հեղափոխությանն ու ազատագրական պատերազմին՝ թուրքական լուծը թողափելու և անկախություն ձեռք բերելու համար: Տակավին 1801 թ. «Տարեգրությունը» հպանցիկ ակնարկներ է արել հույն ժողովրդի մղած պայքարի մասին⁶⁰: Գ. Ալվազովսկին⁶¹, Ա. Գալֆայանց⁶² և Ղ. Հովնաթյանը⁶³ իրենց երկերում անդրադարձել են հույների

ծավալած շարժումների առանձին էջերին, հիշատակել որոշ փաստեր: «Հունաց երկրի գորավար» Մարկոս Պոմպիսի (Բոցարիս) և «կտրին պատերազմող» սուլեյիների մասին նշվում է «Բազմավեպի» մի քանի տեսություններում⁶⁴: «Արևելյան մամուլը» լայնորեն անդրադառնալով Հունաստանի վերածննդին, ուղղակի նկատում է, թե եվրոպական պետություններից օգնություն ակնկալելու փոխարեն, անհրաժեշտ է հետևել հույների օրինակին⁶⁵:

Հունական ազատագրական շարժումներին ընդգծված միտումով են անդրադարձել Կալկաթայի «Ծոռնարանը» և նրա խմբագիր Մ. Մկրտչյանը⁶⁶: Պարբերականը դեռ 1822 թ. մեծ ոգևորությամբ էր խոսում զենքի դիմած հույների և թուրքական լծից ազատագրվելու համար նրանց գործադրած ջանքերի մասին: Ավելին. նա կոչ է անում հետևել հույների օրինակին. «Ազգն հայոց ակն ունենալի է ըստ օրինակի հունաց ընթանալ»: Հանգամանորեն շեշտելով այն գործոնները, որոնք գորացրել են հույներին, «Ծոռնարանի» խմբագիրը եզրակացնում էր. «Արդ, եթե ոչ լերուք ցրվեալ ի սփյուռս տիեզերաց, ազգասիրության, հայրենասիրության եռանդն լիներ ի լանջս հայկազուն երիտասարդաց և լինեին կիրթ և ի հուսման քաղաքական և զինվորական հայնժամ պարտեաք ակն ունիլ թողափման լծո»⁶⁷:

Հայ հասարակական շրջաններում հույների 1821 թ. ապստամբության ունեցած ներգործության և գտած արձագանքի պերճախոս վկայությունն են Բեսարաբիայի հայոց արքեպիսկոպոս Գրիգոր Զաքարյանի մամակները⁶⁸: Դեպքերի թարմ հետքերով Գ. Զաքարյանն արձանագրել է հունական ապստամբության ընթացքը Բեսարաբիայում 1821 թ. մարտ-հուլիս ամիսներին, նպատակ ունենալով դրա մասին տեղյակ պահել Ռուսաստանի հայոց թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես

⁵⁸ Տե՛ս **Հ. Ս. Անասյան**, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962:

⁵⁹ Տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Ռիգասը, նրա ծրագիրը և հայերը» (ԳԱ. «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1971, № 8, էջ 39—57):

⁶⁰ «Տարեգրություն», 1801, տետր 2, էջ 49—50:

⁶¹ Գաբրիել Ալվազովսկի, Պատմություն Օսմանյան պետության, Բ. Բ., Վենետիկ, 1841, էջ 516—517, 523, 529, 588:

⁶² Ամբրոսիոս Գալֆանյան, Համառոտություն ժամանակակից պատմության, Վենետիկ, 1851, էջ 198—200:

⁶³ Ղ. Հովնաթյան, Պատմություն քաղաքակրթության եվրոպական տերությունաց ընդհանրապես, Վիեննա, 1860: Այստեղ հույն լեռնականների ազատատենչ պայքարը

ներկայացված է իրեն «վայրենական ազատամտություն», իրեն ավազակների պայքար և ավազակություն, թեև հեղինակի հավումն անկախություն նվաճած հույների կողմն է (տե՛ս Բ. Դ., էջ 69, 77, 80—82):

⁶⁴ «Բազմավեպ», 1846, էջ 296—297, 1847, էջ 268—273:

⁶⁵ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 391, 439, 516 և հետո:

⁶⁶ «Ծոռնարանի» և նրա խմբագրի մասին տե՛ս **Ա. Բ. Կարինյան**, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1956, Բ. 1, էջ 228—265:

⁶⁷ «Ծոռնարան», 1822, էջ 529:

⁶⁸ Այդ մամակները հայտնաբերել և մեկնաբանությամբ հրատարակել է պատմաբան Ս. Քոլանջյանը՝ տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 3, էջ 122—140:

արքեպիսկոպոս Գառնակեայանին, վարդապետ Մանվել Կյումիշխանեցուն, Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցուն, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա-ին, ինչպես նաև հայտնի Լազարյան տոհմի մեծամեծներին, նրանց միջոցով նաև այլոց: Հոգևոր գործիչը երկուդով է արձանագրում հունական հեղափոխության հնարավոր սոցիալական հետևանքները, նույնիսկ երբեմն անհարգալից տոնով է խոսում հույն ապստամբների մասին, բայց նա հունական շարժումները դիտում է իբրև նշանակալից և ուրախալի երևույթ, նրանց հետ որոշակի հույսեր է կապում, համոզված է, որ Հունաստանի ազատագրությունը կնպաստի նաև հայ ժողովրդի ազատագրությանը: Հովհ. Գառնակեայանը Գ. Զաքարյանի նամակն ուղարկելով Հովհ. Լազարյանին, նրան կցած հավելագրության մեջ տեղի ունեցող իրադարձությունները համարում է «նորաբան» և «մեծագործ սկզբնավորությանց ներկա ժամանակիս»:

Թվում է հայ իրականության մեջ հունական իրադարձությունների ուղղակի արձագանք կարելի է համարել մահապատժի եկթարկելու այն վտանգը, որից Սսի Կիրակոս կաթողիկոսը հագիվ է փրկվել: Կիլիկիայում նրա ծավալած շինարարական աշխատանքներն ամենայն լրջությամբ անհանգստացրել էին սուլթանական իշխանություններին և հավանական է ենթադրել, որ կաթողիկոսին մեղադրողները դրանք միտումնավոր կերպով կապում էին հունական դեպքերի հետ, դեպքեր, որոնց հետ է առնչվում Կ. Պոլսո հունական պատրիարք Գրիգոր V-ին կախաղան հանելը: Համենայն դեպս թուրքական իշխանությունները հույների ապստամբության հետ կապեցին Չմյուռնիայի հայ գաղթօջախում 1825 թ. դպրոցի երկհարկանի շինությունը՝ գտնելով թե իբրև ուսումնական շենքի անվան տակ հայերը բերդ են կառուցում: «Ծիշո հեղեհական ապստամբության միջոցին,—գրում է Թ. Շերմալյանը,— տեղական կառավարությունը այն կարծիքը կունենա կամ կձևացնե, թե հայերն ալ ապստամբության կատարատվին և անոր համար ամրոցանման շենք մը կկառուցեն: Ուստի անմիջապես վարժարանին շինությունը կարգելվի, բոլոր ազգապետները կբանտարկվին...»⁶⁹:

Առհասարակ պիտի ընդգծել, որ ավելի քան մի դար շարունակ, ընդհուպ մինչև ներկա դարի առաջին տասնամյակը, հայ մամուլը, հայ գրողներն ու հրատարակիչները, ոչ քիչ թվով մշակութային գործիչներ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության

գիմարնոցում կարևոր տեղ են հատկացրել թուրքական լծից զենքի ուժով ազատագրված հույների օրինակին և բավականաչափ հմտությամբ այն ծառայեցրել են հայ երիտասարդությանը պայքարի նախապատրաստելու նպատակին⁷⁰: Բերենք դա հաստատող մի շարք փաստեր⁷¹:

Այդ իմաստով առավել ցայտուն է ու բնորոշ Ստ. Ոսկանյանի «Արևմուտքի» դիրքորոշումը հունական ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ: 1859 թ. ապրիլին Ֆրանսիական «Լա Ռեվիլ տե տե մոնդ» պարբերականը հրատարակել է Փարիզում Հունաստանի դեսպան Էմմ. Եմենիցի «Նոր Հունաստանի դյուցազները» ընդհանուր խորագրով պատմա-գեղարվեստական առաջին ակնարկը՝ «Ֆիդոս Ծավելաս»: Ծատ չանցած՝ դեկտեմբերին, այդ նույն ակնարկը, թարգմանաբար զետեղվել է «Արևմուտքի» տարելերջի երկու համարներում⁷²: Ստորև մենք կանդրադառնանք այդ և Եմենիցի մյուս ակնարկներին: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է այն հակիրճ նախաբանը, որը թարգմանիչը («Ժ. Դ.»), թերևս ինքը՝ Ստ. Ոսկանյանը⁷³, կցել է ակնարկին: Այդ համարներով «Արևմուտքը», ինչպես հայտարարվել էր նախապես,

⁷⁰ Տակավին չուսումնասիրված այս հարցին էր նվիրված «Հունաստանի ազատագրությունը և հայ հասարակական միտքը» թեմայով հաղորդումը, որով մենք հանդես ենք եկել 1972 թ. փետրվարին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի պալոմագիտության և բալկանիստիկայի ինստիտուտի կազմակերպած գիտաժողովում՝ «Կապիտալիզմի գենեզիսը, ազգային-ազատագրական շարժումները և ազգային մշակույթի ձևավորումը Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում (XVIII դ. վերջից մինչև XIX դ. 70-ական թվականները)» պրոբլեմի շուրջը: Մեր հաղորդման համառոտագրությունը տես գիտաժողովի նյութերի ժողովածուում՝ «Центральная и Юго-Восточная Европа в Новое время» (сборник статей), М., 1974, стр. 150—157.

⁷¹ Մասնավորապես մենք այստեղ շրջանցում ենք հույներին և հունական դեպքերին առնչվող այն փաստերը, որոնք տեղ են գտել Ա. Բաղիշեցու, Ա. Անգորացու, Ե. Չելեպիի, Պ. Գալիանցու, Մ. Ջախջախյանի և ուրիշների երկերում:

⁷² Տե՛ս «Արևմուտք», 1859, № 23, էջ 177—184, № 24, էջ 186—194:

⁷³ Հավատալ որոշ ուսումնասիրողների (Թեոդիկ, Հր. Ասատուր և այլն) պնդումների, մենք այն կարծիքին ենք, որ իր հրաժարականը հրատարակելուց հետո էլ Ստ. Ոսկանյանը նյութեր է հրատարակել «Արևմուտքի» լույս ընծայված 22—24-րդ համարներում, որոնցով փակվել է հանդեսի տարեջրանը: Այդ համարները կրում են «Ոսկանյանական» կնիք, թեև, իրոք, դրանցում թարգմանությունները զերակշռում են: Մենք հակված ենք նաև «Ժ. Դ.» սկզբնատետքը համարելու Ստ. Ոսկանյանի հեթանոսական ծածկանունը: Ինքը՝ Ոսկանյանը, հավանաբար տակտիկական նկատառումներով, ժխտում էր իր մասնակցությունը հանդեսի հիշյալ համարների հրատարակման գործում:

⁶⁹ «Աշխատանք», 1912, № 104:

դադարել է և երևան է եկել միայն 1864 թ.⁷⁴։ Հանգամանքների այդպիսի բերումով այդ նախաքանը դարձել է «Արևմուտքի» վերջին խոսքն իր հայ ընթերցողներին, որով և ավելի է մեծանում նրա նշանակությունը։

Նախ նշենք, որ «Արևմուտքը» չափազանց դիպուկ ընտրություն է կատարել. ակնարկի ոգին, նրա գլխավոր գաղափարը բացառիկ զուգահեյությունն է համապատասխանում են հայությանն ուղղված նրա մարտակոչին՝ «Վառողի աման պետք է, խնկաման կպատրաստեն։ Վա՛՛՛ Հայկին թողեք, վա՛՛՛»։ Նշենք և այն, որ պատմաբանի գնահատմամբ այդ ակնարկը «վերին աստիճանի հետաքրքրական պատմական գրվածք է»⁷⁵։ Այնուհետև այդ նախաքանում առավելագույն սեղմությամբ և բավականաչափ բացորոշ, քան որևէ այլ դեպքում, արտահայտված է «Արևմուտքի» բուն հավատամքը հայ ժողովրդի ազատագրության վերաբերյալ։

«Նոր Հունաստանի դյուցազները» խորագրի ներքո «Արևմուտքը» գրել է. «Այս վերնագիրը կարդալուն ո՞ր հայ, որուն երակներուն մեջ Հայկա արյունը կեռա, իսկույն պիտի չի հուզի, ո՞ր հայուն ոգին տխուր ամպով մը պիտի չի պատի տեսնելով որ ան Հունաստանը, որ ատենոք մեր գեղեցիկ Հայաստանին դժբախտ վիճակին վիճակակից էր, անոր պես կուլար, կհեծեր, ան Հունաստանը հիմա Նոր Կլոշվի, անոր դյուցազները եվրոպական ազգերուն պատմության առարկա կըլլան, եվրոպական լեզուներով կգովվին, կհռչակվին, երբ մեր Հայաստանին վրա դեռ նույն հին քողը ծածկված է, մեր Հայաստանը դեռ մոխրի վրա նստած կողբա։ Աստված չընե, որ մենք հունաց երջանկությանը վրա չորախանանք. յուրաքանչյուր ազգաց երջանկությունը ընդհանուր մարդկության երջանկությունն է, ինչպես ազգի մը յուրաքանչյուր անհատին բարօրությունը բոլոր ազգին բարեբախտությունն է։ Հայու սրտին տխրություն տվողը ան պիտի ըլլա, որ Հայաստան դեռ Նոր չի կոչվիր. հին Վարդաններուն, Վահաններուն հաջորդող, նոր դյուցազներ հառնելու կուշանան»⁷⁶։

⁷⁴ «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտությունում» (էջ 220) և այլուր սխալ է նշվում, թե «Արևմուտքը» հրատարակվել է 1859—1865 թթ., պետք է լինի՝ 1859, 1864—1865։ Այժմ մեր ձեռքի տակ է հանդեսի 1864—1865 թթ. լույս տեսած 12 համարների լուսատիպը, որ ստացել ենք Անթիլիասի հայկական մատենադարանից։

⁷⁵ Լեո, Ստեփան Ոսկան, «Մորմ», 1901, № 12, էջ 169։

⁷⁶ «Արևմուտք», 1859, էջ 177։

Նախաքանի հաջորդ տողերն ավելի պարզորոշ են դարձնում հանդեսի միտումը՝ դրդել հայ ընթերցողին խորհելու թե ինչ է հարկավոր անել Հայաստանի ազատագրության համար, մտածել իր դերի և խնդիրների շուրջը՝ Փարիզից նրա ուշադրությանը հանձնվող երկից բխող հետևությունների ոգով։ «Արևմուտքն» ուղղակի ընդգծում է, «որ ազգաց ամենեն իմաստուն խրատատուն, ամենեն հանճարեղ, ամենեն եռանդուն դասատուն պատմությունն է», իսկ «ամենեն շահավետ խորհրդածությունը ամենուն սրտեն ինքիքեն հառաջ եկողն է»։

Այս բացորոշ տողերի իմաստն ավելի պարզ է դառնում, երբ կարդում ենք «Արևմուտքի» տարեշրջանը փակող հրաժեշտի խոսքերը, որ հնչում են որպես ուրույն պատգամ համայն հայությանը. «Որեմն, հայք, մեր միությանը միջոց կրոնքը չէ եղած ու պիտի չըլլա. մեզ իրարու կապողը ճշմարիտ լուսավորությունը պիտի ըլլա։ Եվ լուսավորությունը այն օրը պիտի ծագի, երբ պիտի հասկընանք, որ մեկուն օգուտը ամենուն օգուտ է, մեկուն վնասը ամենուն վնաս, վերջապես երբ որ ամենը մեկուն համար, մեկը ամենուն համար աշխատելու պիտի սկսի։ Եվ թե որ իրար ճանչնալու համար նշանաբան մ'ալ կուզենք ավասիկ **Հայաստանը**, ավասիկ նվիրական, ավասիկ սիրական ու ազնիվ բառը, զոր հնչելու ատեն պետք է, որ ամեն հայուն սիրտը վեր վազե, պետք է մինչույ իր ոսկորներուն ուղեղը հուզվի։ Հայաստանը պիտի ըլլա մեր միության կենդրոնը, Հայաստան պիտի ըլլա մեր բոլոր ուխտերուն նպատակը, մեր միակ փրկությունը հոն պիտի ըլլա»։ Եվ ապա. «Հայք, պահենք մեր ույծը Հայաստանի համար կուվելու, կեցցե **Նոր Հայաստան** կանչելու»⁷⁷։

Ավելացնենք լոկ այն, որ հայության առաջադիմության համար խիզախաբար մարտնչող հանդեսի տարեշրջանը փակող առավել բնորոշ վերջաբան չէր կարելի ընտրել, ինչպես ավելի մեծ ու դիպուկ ընդհանրացում հնարավոր չէր անել՝ նկատի ունենալով հույների և ազատագրված Հունաստանի օրինակը։

«Արևմուտքը», որ առաջինն է հայ պարբերականներից պատշաճաբար ու նպատակաշույշ ձևով անդրադարձել հունական ազատագրական պայքարի նշանակալից էջերին և ամենայն նպատակաւացությամբ ընդգծել դրանց դերն ու նշանակությունը հայ ազգային-ազատագրական շարժումների համար, դրանով իսկ սկզբնավորել է գաղափարական

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 196։

այն ուղղությունը, որի էությունն է ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության պրոպագանդան ասպարեզում նկատի ունենալ հույների օրինակը:

Առավել հետաքրքրական են հույների ազատագրական պայքարի առանձին էջերը հայ գեղարվեստական գրականության մեջ կերտելու փորձերը՝ հենց այդ միևնույն նպատակով՝ մատնացույց անել հույների օրինակը: Զեյթունի ապստամբության նախօրյակին՝ 1861 թ. հոկտեմբերին, Մ. Աղաբեկյանի «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրում հրատարակվել է «Թոմաս Բոցարիս» խորագիրը և «Ճզգրիտ անցք» ենթատիտղոսը կրող պատմվածք-ակնարկը, որի տակ նրա հեղինակ Ռ. Պատկանյանը ստորագրել էր իր հայտնի ծածկանունով՝ «Մ. Մինասիքյան»⁷⁸: Նրա թեման հույների ճնշված վիճակն է ու հալածանքը թուրքական լծի տակ և այն համախմբված պայքարը, որի շնորհիվ Արշիպեղագոս կոչվող կղզիների խմբի մի ոչ մեծ կղզու հույն բնակիչներն ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին:

Երեք տասնամյակ հետո՝ 1891-ին, այդ նույն պատմվածք-ակնարկի նյութը մշակել և բավականաչափ ընդարձակել է Վրթ. Փափազյանը՝ գրելով քաղաքական, ազգային-հայրենասիրական շեշտվածությամբ աչքի ընկնող պատմվածք, որը լույս է տեսել նախ Մարսելում հրատարակվող Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիա» պարբերականում⁷⁹, ապա նաև առանձին գրքով՝ թերթի հրատարակությամբ⁸⁰: Այս անգամ պատմվածքի ենթավերնագիրն է «Հունական պատմությունից»⁸¹: Նույն տարում «Թոմաս Բոցարիս» պատմա-գեղարվեստական ակնարկը լույս է տես-

⁷⁸ Տե՛ս «Կոունկ հայոց աշխարհին», 1861, № 10, էջ 783—791 և Ռ. Պատկանյան, Երևեր, Երևան, 1956, հ. 2, էջ 500—516: Գրողի երկերի ակադեմիական ութ-հատորյա հրատարակությունից «Թոմաս Բոցարիսը» դուրս է թողնված իբրև թարգմանություն (տե՛ս հ. 1, էջ 6), թեև հեղինակն այդպիսի նշումով չի ուղեկցել իր երկը և դեռևս պարզված չէ նման գործի գոյությունը որևէ այլ լեզվով:

⁷⁹ Տե՛ս «Արմենիա», 1891, № 64—69 և Վրթ. Փափազյան, Եժ, Երևան, 1958, հ. 2, էջ 188—206:

⁸⁰ Առանձին գրքով հրատարակվելու մասին ազդը տե՛ս «Արմենիա», 1891, № 76 և հետո: Հրատարակվել է Մարսելում, բաղկացած է 38 էջից:

⁸¹ Ի դեպ նկատենք, որ Վրթ. Փափազյանը Թոմաս Բոցարիսին վերհիշում է նաև իր հիշատակարաններում («Հույն ուսուցիչները») և հույն մտավորականների օրինակն է մատնանշում՝ գյուղ գնալու, ժողովրդին կրթելու, ինքնաճանաչման բերելու և նրա մեջ «կայծեր» առաջացնելու համար:

նում նաև Մոսկվայում՝ Բարխուդարյանի հրատարակությամբ⁸²: Ավելի ուշ՝ 1904 թ., նույն «Ճզգրիտ անցքը» հրատարակվում է Բաքվում՝ «Արծվի» հրատարակությամբ⁸³: Այս նոր հրատարակությունը, որ կրում է «Թարգմանություն» ենթավերնագիրը, ունի ստավել շեշտված քաղաքական-հայրենասիրական բովանդակություն և ակնհայտորեն հետապնդում է հայ մասսաներին հույների օրինակով քաղաքական դասեր տալու նպատակ⁸⁴:

Հունական ազգային-ազատագրական պայքարի առանձին դրվագները և հերոսները գտնվել են հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրներով մտահոգված Եվրոպայի հայ ուսանողների և նրանց հրատարակչության ուշադրության կենտրոնում: Ուսանողների միությունը 1903 թ. հրատարակել է «Հերոսը» անունով Եմենիցի գրքույկը՝ նվիրված հունական ազգային հերոս Կացոնտոնիսին՝ «Մի երես հունական ապստամբությունից» ենթավերնագրով⁸⁵: Մի տարի անց, դարձյալ Ժնևում, նույն հրատարակությունը լույս է ընծայել Ֆոթոս Յավելասին նվիրված Եմենիցի մի այլ ակնարկը՝ «Լեռան ռազմիկը» խորագրով⁸⁶: Նույն տարում էլ Եվրոպայի հայ ուսանողների հրատարակությունը տպագրել է նույն հեղինակի երրորդ պատմա-գեղարվեստական ակնարկը՝ «Մարկ Բոցարիս»⁸⁷:

Այս և նմանօրինակ այլ հրատարակություններով ուսանողական միությունը ցանկանում էր ազատագրական պայքարի հանել հայ ժողովրդին՝ գերագույն նպատակ, որին ի սպաս էր դրված նրա ամբողջ

⁸² Այս մասին հիշատակում է Ա. Ղազիկյանը, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 772: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 922:

⁸³ Տե՛ս «Թոմաս Բոցարիս» (Ճզգրիտ անցք), թարգմանություն, հրատարակություն «Արծվի», Բազու, 1904, 30 էջ:

⁸⁴ Մենք կազմել ենք Ռ. Պատկանյանի, Վրթ. Փափազյանի և «Արծվի» հրատարակած նույնանուն աղյ երկերի համադրական տեքստը, որից պարզվում է, որ նույն հենքի վրա ստեղծվել են տարբեր գեղարվեստական երկեր, քաղաքական-հայրենասիրական տարբեր շեշտվածությամբ: Հարցը տակավին կարող է բանասիրական հատուկ քննության: Նշենք նաև, որ դեռևս պարզված չէ, թե Թոմաս Բոցարիսն իրական դեմք էր, թե՞ հիշյալ գործերի համար հիմք է ծառայել որևէ այլ աղբյուր: Չի բացառվում նաև, որ Ռ. Պատկանյանն ինքնուրույն լինի ստեղծած «Ճզգրիտ անցքը»:

⁸⁵ Եմենիցի, Հերոսը, ֆր. թարգմ. Կարենցի, Ժնև, 1903, 31 էջ:

⁸⁶ Եմենիցի, Լեռան ռազմիկը, ֆր. թարգմ. Ա. Մ., Ժնև, 1904, 39 էջ:

⁸⁷ Եմենիցի, Մարկ Բոցարիս, ֆր. թարգմ. Գ. Ա., Ժնև, 1904, 32 էջ:

գործունեությունը: Եվրոպայի հայ ուսանողների միության չորրորդ համագումարը (Ժնև, 1901) հատուկ ուշույն է հղել մարտնչող մակեդոնացիներին և ստացել Մակեդոնական կոմիտեի պատասխան հեռագիրը, որն ավարտվում է «Կեցցե՛ ազատ Հայաստանը» կոչով⁸⁵: Հայ ուսանողներն իրենց հրատարակությունների շապիկին դրոշմում էին «Հայ հեղափոխականներին», «Նվեր հայ ժողովրդին» ընծայագրերը, զետեղում էին մայր Հայաստանը պատկերող հայտնի նկարը: Բնավ պատահական չէ, որ ցարական գրաքննությունը բռնագրավում էր այդ հրատարակությունները՝ պատճառաբանելով, թե դրանք ուսուցում են ապստամբելու արվեստը⁸⁶:

Ազատագրված Հունաստանի օրինակը հայ ժողովրդին մատնացույց անող օրգաններից ուշագրավ է Արգար Հովհաննիսյանի «Փորձի» օրինակը: Գրախոսելով XIX դ. պատմությանը նվիրված մի աշխատություն, Ստ. Պալասանյանը «Փորձի» 1877 թ. 2-րդ համարում դիպուկորեն նկատել է. «Ոչինչ այնպես հետաքրքրական, այնպես խրատական չէ կարող լինել, որքան ներկա դարու ընթացքում զանազան մեծ ու փոքր ազգությունների գործ դրած հերոսական ջանքերը քաղաքական անկախությունը ձեռք բերելու համար»⁸⁷: «Քաղցր պարտականություն համարելով... ցույց տալ թե որքան հաստատամտություն, որպիսի անխոնջ և շարունակ աշխատություն են գործ դրել նոքա իրանց քաղաքին հասնելու» համար, հանդեսը տպագրել է «Հունաստանի անկախությունը» պատմական ուրվագիծը: Հիմք ունենալով XIX դ. պատմությանը նվիրված Գերվինուսի հայտնի աշխատությունը, ուրվագծի հեղինակ Ստ. Պալասանյանը շարադրել է Հունաստանի XVIII—XIX դդ. պատմությունը, ցույց է տվել երկրի սոցիալ-քաղաքական իրադրությունն այդ ժամանակաշրջանում, թուրքական բռնապետության հարստահարություններն ու կամապականությունները, նկարագրել է ազգային-ազատագրական այն պայքարը, որ ի վերջո ազատագրություն է բերել երկրին և անկախություն պարգևել հույն ժողովրդին: Ուրվագծի հեղինակը,

⁸⁵ «Եվրոպայի հայ ուսանողական միության տեղեկագիր», Ժնև, 1902, էջ 13:

⁸⁶ ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 776, оп. 21, д. 9, 1903 г., лл. 66—67.

Այս փաստաթղթերի պատճենը մեզ է տրամադրել պրոֆ-դոկտոր Խ. Բարսեղյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

⁸⁷ Տե՛ս «Փորձ», 1877/1878, № 2, էջ 163: Այստեղ էլ տպագրված են Ռիզասի պատերազմական հիմնը, որը սխալմամբ վերագրված է Ա. Կորախին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 230—234):

դիմելով Ռիզասի ռազմաշունչ հիմն-կոչին, ցիտել է նրա առաջին ութնյակը, որտեղ կրակոտ տողերը եզրափակվում են պայքարի կոչող հիանալի բանաձևումով. «Հիշենք, որ ավելի լավ է մի ժամ ազատ ապրել, քան հազարավոր տարիներ անցկացնել ստրկության լծի և բռնակալի իշխանության տակ»: Հայ ընթերցողին անուղղակիորեն հասցեագրված այս խոսքերի հեղինակի մասին հանդեսը նկատում է, որ նա «իր բոցավառ խոսքերով դեպի ազատություն հրավիրել էր... ժողովրդի ստորին դասերին»: Ըստ որում, նա միաժամանակ կատարում է նպատակալաց մի զուգակշիռ, հատկապես նշելով, որ ապստամբ հույներին ճշող թուրքական զորավարներից մեկը՝ Դուրշիդ փաշան, այն նույն արյունարբուն է, որ «վաթսուն թվականին Տալրոսի լեռները ներկել էր գեյթունցի հայերի անմեղ արյունով և Բելգրադում դժբախտ սերբերի գլուխներից բուրգեր էր կազմել»⁹¹:

Նույն համարում էլ, Հունաստանի պատմության ուրվագծից հետո, Ար. Հովհաննիսյանի «Փորձը» զետեղել է «Հույների պատերազմական երգը»⁹²: Ամսագրում այդ բոցաշունչ մարտակոչը վերագրվել է հույն ականավոր գործիչ, գրող-գիտնական Ադամանտիոս Կորախին (1748—1833): Իրականում դա Ռիզասի «Ռազմական հիմնը» է: Նրա թարգմանիչ Գ. Բարխուդարյանը թարգմանությունը կատարել է ռուսերենից՝ Մ. Միխայլովի թարգմանությունից և կրկնել նրա իսկ թույլ տված այդ սխալը⁹³: Անկախ դրանից, Միխայլովի հիանալի թարգմանության շնորհիվ «այդ հիմնն արդարև կարելի է անվանել հեղափոխության հիմն, ոչ միայն Հունաստանում, այլ նաև Ռուսաստանում զինված ապստամբության հիմն»⁹⁴:

Հայերեն թարգմանությունը ևս պահպանել է բնագրի շունչը և հայ

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 201:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230—234:

⁹³ Բանն այն է, որ Մ. Միխայլովը (1829—1865) թարգմանելով Ռիզասի հիմնը, այն հարմարեցրել է ռուսական իրականությանը՝ նպատակ ունենալով դարձնել ռուս հեղափոխական դեմոկրատիայի հիմնը: Թարգմանությունը լույս է տեսել բանաստեղծ-հրապարակախոսի մահվանից հետո՝ վերագրվելով Ա. Կորախին: Այդ սխալը գոյատևել է մինչև մեր օրերը և ուղղվել է Միխայլովի երկերի հիմնատնային հրատարակության ժամանակ (տե՛ս հ. 1, էջ 610—611)՝ 1951 թ.: Թյուրիմացությունը հավանաբար տեղի է ունեցել Ռիզասի և Կորախի ստեղծագործությունների վերնագրերի մեմանության հետևանքով:

⁹⁴ П. С. Фатеев, Михаил Михайлов—революционер, писатель, публицист, М., 1969, стр. 274.

իրականության մեջ ստացել զորեղ մարտակոչի նշանակություն: Ռուսերենի հարազատությամբ կատարված թարգմանության մեջ մի ընդարձակ հատված կրճատված է⁹⁵, որից, սակայն, հիմն-մարտակոչը էապես չի տուժել: Նշանակալից է և այն, որ Գ. Բարխուդարյանի թարգմանությունը լույս է տեսել 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից քիչ առաջ: Այդ օրերին, երբ որոշակի էին ռուսական զենքի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու հույսերը, հայ հայրենասերները կարող էին կրկնել Ռիգասի մարտակոչով զինված պայքարի ելնող հույն ռազմիկների սուրբ խոսքերը.

Լավ է մի ժամ ազատ շնչել,
Քան ձիգ տարիներ
Իբրև գերի ապրել բանտում,
Կրել շղթաներ:
Ի՞նչ օգուտ է երկար կյանքը,
Երբ շղթայված եմք,
Երբ ամեն ժամ բռնավորից
Մահ պիտի սպասենք...
...Քանի շունչս բերանումս է
Պիտի վրեժ առնիմ:
Մեր թշնամու գունդերի վրա
Սուր ու հուր թափեմ:
Հայրենիքս պաշտպանելով
Լավ է քաջությամբ
Մեռնիմ, քան թե կյանքս փրկեմ
Նշավակությամբ...⁹⁶

Նույն հետևողականությամբ է հունական ազատագրական շարժումներին և ազատագրված Հունաստանին անդրադարձել նաև «Արմարառը»: 1883 թ. երկու համարներում ամսագիրը հրատարակել է «Հունաստանի ապստամբությունը և վերականգնումը» թարգմանական ընդարձակ պատմական ակնարկը⁹⁷, որը հայ ընթերցողների առջև

⁹⁵ Կրճատված են Մ. Միխայլովի թարգմանության 109—160-րդ և 171—176-րդ տողերը:

⁹⁶ «Փորձ», 1877/78, № 2, էջ 230, 232:

⁹⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1883, № 6, էջ 229—239, № 7, էջ 283—298:

բացում է անկախության համար մարտնչած հույների, նրանց գործիչների և անլեզալ կազմակերպության գործունեության շատ գաղտնիքներ: Նա մասնավորապես անդրադարձել է Ռիգասի հեղափոխական գործունեությանը, հետերական շարժմանը, Կոլոկոտրոնիսի անլեզալ պայքարին, ազատագրական պատերազմներին:

Այդ նյութի հրապարակումն «Արարատի» էջերում, ինքնըստինքյան, նշանակալից երևույթ է: Բայց հետագայում ամսագիրն ավելի որոշակի վերաբերմունք է դրսևորել: 1904 թ. «Արարատն» իր ճամփորդական նոթերից մեկն ուղեկցել է մի ոչ մեծ բացատրականով՝ «Մի քանի խոսք մեր ընթերցողներին»: Այստեղ առաջ է քաշված շատ ուրույն մի հարց. «Ի՞նչ պետք է մեզ (հայերիս—Մ. Հ.) հունաց աշխարհի պատմությունը»: Եվ ահա ամսագրի պատասխանը. «...Որովհետև այն, ինչի համար մենք ու մեր ժամանակի մարդիկ աշխատում ենք և չենք կարողանում լիովին ձեռք բերել՝ այն է կոլում ենք արդարության, ճշմարտության, ազատության, հավասարության, եղբայրության... համար և այլն, այս ամենի համար շատ վաղուց կովել է հույնը և ցույց տվել արար աշխարհին ոչ թե կեղծ, այլ ճշմարիտ զարգացման այն ճանապարհը, դեպի որ մարդկային ճշմարիտ քաղաքակրթությունը պիտի գնա»⁹⁸:

Այսպիսի մոտեցումով «Արարատը» կարծես թե ընթերցող հայությանը նախապատրաստում էր մոտակայում նրան մատուցվելիք մի աշխատության հրապարակ գալուն և ընկալելուն: Խոսքը Կառլ Բարթոլդիի Հունաստանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրության մասին է: Այդ աշխատությունից ընտրվել, թարգմանվել և Վաղարշապատի տպարանում տպագրվել է երկրորդ գրքի առաջին մասը⁹⁹: Դա ամբողջապես նվիրված է հույն հայրենասերների լայնածավալ պայքարին Հունաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար, «Ֆիլիկի հետերիս» գաղտնի հեղափոխական կազմակերպության գործունեությանը, ազատագրական պատերազմներին:

Հայ ընթերցողին ներկայացնելու համար ավելի դիպուկ ու նպատակաւաջ գործ, քան Բարթոլդիի այդ ուսումնասիրությունը, դժվար էր ընտրել: Իր որոշակի միտումը չի թաքցնում գործի թարգմանիչ և

⁹⁸ Նույն տեղում, 1904, № 9, էջ 794:

⁹⁹ Կառլ Մենտելզզոհն Բարթոլդի, Պատմություն Հունաստանի..., գիրք 2, մաս 1, Վաղարշապատ, 1906:

գրքին կցված առաջաբանի հեղինակ Ստեփան Կանաչանցը, որ հանդես է եկել «Հայ-Արմեն» ծածկանունով: Նա գրել է, որ հայոց ազգի ազատագրությունը նպատակ դարձրած կազմակերպությունները և զանազան հրատարակությունները դեռևս չեն տվել «երբեմն թուրքերի բռնության տակ հեծող, իսկ այժմ ազատված հույն, սերբ և բուլղար ժողովուրդների ազատության պատճառաբանական մի պատմություն»: «Մեր նպատակի և ձգտումների համար,—շարունակում է «Հայ-Արմենը»,—օգտակար կլինեն համեմատել մեր և նոցա հանգամանքները, ժամանակն ու միջոցները և ուրիշների փորձառություններից օգտվել: Բավական չէ միայն ոգևորությունը, պետք է հեղեղ դարձած հոսանքին ուղղություն և կարևոր ընթացք տալ»¹⁰⁰: Ըստ որում նա համոզված է, որ «ավելի համոզվել և ազդու է դրսի ձայնը և օտարի խոսքը»:

Բնորոշ է և այն, որ «Արարատը» նաև հատուկ գրախոսականով է անդրադարձել այդ հրատարակությանը: Նրա հեղինակ Գ. Հովսեփյանը շեշտում է, որ երկը «մեր կյանքին համապատասխան բովանդակություն ունի», որ այն «շատ խրատական նյութեր է տալիս այն ազգերի համար, որոնք սոցորված են նման գաղափարներով»: «Պատմությունը,—շեշտում է գրախոսության հեղինակը,—կյանքի ուսուցիչն է, կուրություն կլինեն մեզ համար չօգտվել այն ազգերի վերածնության պատմությունից, որոնք հեծել են դարերով նույն տերության լուծի տակ, ինչպես և մեր ժողովուրդը»¹⁰¹: Նա խորհուրդ է տալիս կարդալ «մեծ հետաքրքրությամբ, ինչպես մի վեպ» կարդացվող գիրքը, որ «խրատական է խելահասների և ոգևորիչ մատաղ սերնդի համար»:

Այսպիսով, ինչպես «Փորձը», այնպես էլ «Արարատը» մամուլի լեզավ միջոցների վարպետ օգտագործմամբ հայությանը մատուցույց էին անում պաշարով ու զենքի ուժով իրենց ազատագրությունն ու անկախությունը նվաճած հույների օրինակը: Եվ ոչ միայն այդ երկու հանդեսները, այլև հայ պարբերական մամուլը որոշակի պատմական ժամանակաշրջաններում ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությանն էլ ավելի մեծ թափ հաղորդելու նպատակով դիմում էին օտար

լուծը թոթափած ժողովուրդների՝ հույների, սերբերի, իտալացիների, բուլղարների օրինակին, տպագրում նրանց հերոսական պայքարին նվիրված նյութեր: Դա առհասարակ եղել է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության կարևոր մի ելակետը, որի խաղացած դերը, թեև տակավին չուսումնասիրված, բավականաչափ մեծ է եղել:

Այս թեզը հաստատելու համար, բացի բերված փաստերից, կարելի է ընդարձակ էքսկուրս կատարել հայ պարբերական մամուլի, և ոչ միայն մամուլի, այլև պատմագիտական գրականության էջերում: Այդ դեպքում հարկ կլինեն անդրադառնալ Մխիթարյանների բազմաթիվ հրատարակություններին, Մ. Նալբանդյանի և Հ. Սրվաճյանի հրապարակախոսությանը, հայ շատ գրողների առանձին երկերին, մեր առաջակախոսությանը, հայ շատ գրողների հետոյա հավաքածուներին, նույնիսկ Այվազովսկու մի շարք կտավներին ու վկայություններին¹⁰²: Դա առանձին ուսումնասիրության թեմա է¹⁰³: Ուստի անդրադառնանք միայն մի վավերագրի՝ չափազանց կարևոր թե՛ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության, թե՛ մեր այս թեմայի համար: Դա Նորատունկյանի նամակն է՝ գրված 1863 թ. հոկտեմբերի 26-ին, ինչպես ենթադրվում է, ուղարկված Խրիմյանին, Կ. Պոլիս՝ Հոռոմից:

Նորատունկյանի այդ նամակն արդեն պատշաճ ուշադրության է արժանացել հայ պատմագրության մեջ¹⁰⁴: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է այն հարցը, թե ազգային-ազատագրական շարժման ծրագիր մշակելու առաջարկ անելով, Նորատունկյանը ո՞ր ժողովրդի օրինակն է մատնա-նշում, ո՞ր կազմակերպության մասին է խոսում: Հավանաբար այն

¹⁰² Տե՛ս, օրինակ, Տադր Մխիթարյան վարդապետաց, Վենետիկ, 1853, էջ 62—66 և հետո, «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 391 և 522 և հետո, «Ազատության ափսոսարք», 1884, № 4, «Մուրճ», 1891, № 7—8, էջ 922, «Մշակ», 1903, № 101, 166, «Айвазовский, документы и материалы», Ереван, 1967, стр. 138, 188, 200, 202.

¹⁰³ Այդ հարցին է նվիրված մեր ձեռագիր ուսումնասիրությունը՝ «Հունաստանի ազատագրությունը և հայ հասարակական միտքը», որը մոտադիր ենք առանձին հրատարակել:

¹⁰⁴ Տե՛ս Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» Ա. Հովհաննիսյանի կոմենտարները (էջ 462—464), Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Բ. 1, էջ 558—562, Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 141—142, Հ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 514—517 և այլն:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, «Հառաջաբան», էջ Ե—Զ:

¹⁰¹ «Արարատ», 1907, № 2, էջ 148: Հետաքրքրական է պարզել, թե այս կարգի նյութերը չեն ազդել՝ արդյոք այն բանին, որ «Արարատի» խմբագիր Գ. Հովսեփյանը 1908 թ. նոյեմբերից ազատվել է խմբագրի պարտականություններից, որովհետև ամսագիրը նրա «խմբագրությամբ ոչ ծառայել նպատակի չորում որպես կրոնական թերթ, և որպես պաշտոնական քերական Ս. Էջմիածնի» («Արարատ», 1908, էջ 959):

բանից, որ նամակը Հոռմից է ուղարկվել, ենթադրություն է արվել թե նրանում խոսքն Իտալիայի մասին է, ակնարկվում է կաթոնարների շարժումը: Մենք այն կարծիքին ենք, որ խոսքը կարող էր լինել նախ և առաջ Հունաստանի և «Ֆիլիկի հետերիայի» մասին:

Դիմելով Խրիմյանին, որին «ամեն ազգայինը իրենց հայրը կհանա-
չեն», Նորատունկյանը մասնավորապես խնդիր է դնում հայ ժողովրդի ազատագրության նպատակով ընդհատակյա գործունեություն ծավալել, գաղտնի մասնաժողովներ՝ կոմիտեներ ստեղծել: Նա ուղղակի նշում է, որ պետք է համախմբվել, հայերի մեջ ներարկել ու արթնացնել «վաղեմի հայկական հայրենասիրությունն ու յուր գլխուն մեջ խորին քաղաքականության և ճարտար զինվորականության հանճարը»: Ջենքի դիմելը պետք է դառնա ոչ թե առիթ, այլ միակ միջոցը հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Հիշատակելով Ջեյթունի ապստամբությունը, նամակի հեղինակը նրա պարտության էական պատճառներից մեկը համարում է նախապատրաստական-կազմակերպական անբավարարությունը և հույսն օտարների վրա դնելը: «Երբ ուրիշ ազգեր ազատությունն են ափսոսանքով, գրեթե միշտ հետևյալ կերպովն հաղթանակեցին. երեք ճշմարիտ ազգասեր գլուխ գլխո տալով, դավաճան անունն ընդունելով, ընկերներ ավելցնելով, զանազան միջոցներով դրամ հավաքելով, իրենց քաղաքականությանը համեմատ գրություններ հրատարակելով, օտար ազգաց համակրությունը գրավելով, տերությանց հավանությունը ստանալով և այլն և այլն, տասը, քսան, վաթսուն տարիներ անդադար հաջորդաբար աշխատելով, առանց վհատության խոհեմությամբ և ասանկով նպատակներուն հասան»¹⁰⁵:

Տարակույս չի կարող լինել, որ Նորատունկյանը նախ և առաջ (եթե ոչ միայն) կարող էր նկատի ունենալ հույն հեղափոխականների՝ հետերեկանների, ավելի ստույգ «Ֆիլիկի հետերիա» կազմակերպության ծավալած ընդհատակյա-հեղափոխական շարժումը, որի ստեղծման ու գործունեության սխեման դժվար չէ նկատել նամակի բերված տողերում («Ֆիլիկի հետերիան» 1814 թ. ստեղծել են երեք հույն հայրենասերներ՝ Նիկ. Սկուֆասը, Ա.Ֆ. Յակալովը և Էմ. Քսանթոսը. շարժումը սկզբնավորվել է դեռևս XVIII դ. վերջերին, ընդգրկել է համարյա բոլոր հունական շրջանները և 1821-ին զինված ապստամբության է հանել հազարավոր հույների, որոնք ազատագրական պատերազմ մղելով թուրք

զավթիչների դեմ, ի վերջո, նվաճեցին Հունաստանի անկախությունը¹⁰⁶): Դա կարելի է ենթադրել նաև նամակի հետևյալ հարցադրումից. «Թող ալ վայրկիսաններն ի պարսպն չանցնին անուշ Հայաստանի համար. արժանի հայրդ ազգիս հայոց: Ալ գիտնալու եմք, որ եթե այսպես ամեն մեկերնիս ձեռք ձեռքի վրա դրած՝ միմիայն առանձին-առանձին խորհելու ըլլամք այս տեսակ խնդրոց վրա (ուսկից կախում ունին մեկ կերպով հայրենյաց կառումն ու ամբողջ կործանումն) և առանց մեր գաղափարներն միաբերան հայտնելով, խստությամբ զանոնք լուծելով և ըստ հարկի գործադրելով, Հայաստանի հարազատ որդիքներն չենք կարող սեպվիլ: Մեկդի թողումք հայկական դանդաղությունն, ձեռք-ձեռքի տալով ջանանք (թափանցելու հայուն վեհ երակներուն մեջ Գաղղիական կյանքն) ... Հայաստանի անգույթ շխթաները խորտակելու ... հետևյալ հողվածներն անմիջապես հավատով ընդունելով.

Ա. Մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներն քաղկացյալ.

Բ. Պաշտոնն՝ ազգիս արտաքին գործերն վարել.

Գ. Նպատակն՝ Հայաստանի շխթաներն խորտակել»¹⁰⁷:

Նամակի հեղինակը հասցեատիրոջը հորդորում է հանդիպել Մ. Պեշկոթաշյանի հետ, որը ևս հանդիսանում է «պարծանք ազգիս հայոց», ստանալ նրա հավանությունը և խնդրում է «շուտով ԱՅՈ կամ ՈԶ պատասխան մը տալ», իսկ ինքն իր կողմից խոստանում է ուղարկել «շարադրած կանոնադրություն մը և հետևելիք ճանապարհնուս համար հատակագիծ մը»՝ վավերացնելու և անմիջապես ձեռնամուխ լինելու նրա կետ առ կետ գործադրելուն:

Այսպիսով, բերված փաստերից և համամասն այլ օրինակներից, որոնց մասին այստեղ չնշվեց տեղ շահելու նպատակով, կարելի է եզրակացնել, որ արևմտահայ, ինչպես և արևելահայ իրականությունում հայ ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության մեջ հույների ազգային-ազատագրական պայքարը, զենքի ուժով անկախություն նվաճած Հունաստանը կարևոր տեղ են ունեցել, կատարել են թոխմորի դեր հայ զանգվածներին պայքարի հանելու, թուրքական լծից նրա ազատագրությունն իրականացնելու համար:

Ընդգծելով այս հանգամանքը պետք է նշել նաև հատկանշական այն մոտեցումը, որ հանդես են բերել հայ խմբագիրները, թարգմանիչ-

¹⁰⁶ Տե՛ս Գ. Լ. Արա, Тайное общество «Филики этерия», М., 1965.

¹⁰⁷ «Դիվան հայոց պատմության», գ. ԺԳ, էջ 56—57:

¹⁰⁵ «Դիվան հայոց պատմության», Թիֆլիս, 1915, գ. ԺԳ, էջ 57:

ները, գրողներն ու հրատարակիչները հույների և Հունաստանի օրինակը պրոպագանդելու ընթացքում: Մենք նկատի ունենք այն, որ նրանք ավելի հաճախ անդրադարձել են ոչ թե հույներին առհասարակ, ոչ թե Հունաստանին ընդհանրապես, այլ ուշադրությունը բևեռել են ազատագրական պայքարի հատկապես ներգործուն էջերի ու դրվագների վրա, ցույց են տվել հունական առանձին, փոքրաթիվ ցեղերի մղած հերոսական մարտերը: Կարելի է ենթադրել, որ դա արվել է ամենայն նպատակալացությամբ՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերը ևս սուլթանական Թուրքիայում մեծ թիվ չեն կազմում թուրքերի համեմատությամբ, որ սակավ ուժերով հունական առանձին ցեղերի ձեռք բերած հաջողությունները և նրանց մղած դյուցազնական պայքարն ու մարտերն առավել մեծ չափով կներգործեն օսմանյան տերության մեջ «կղզիներով» բնակվող հայ զանգվածների վրա: Հմտությամբ կատարված այդ պրոպագանդան առավելապես հաճախ է մատնացույց արվել սուլեյցիների (սուլիոտների)՝ հունա-ալբանական այն ցեղի օրինակը, որ բնակվում էր Ալսերոնի վտակների ավազանում՝ Պարգա քաղաքի մոտ, անտիկ Սուլի լեռան բարձրադիր վայրերում¹⁰⁸:

«Արևմուտքում» 1859 թ. տպագրված պատմա-գեղարվեստական ակնարկը նվիրված է հենց սուլեյցիների տարիներ տևած պայքարին թուրքական բանակների դեմ և այդ պայքարի կազմակերպիչ և հերոս Ֆոթոս Յավելասին, որին նվիրված ակնարկը՝ «Լեռան զազմիկը», հետագայում հրատարակվել է նաև Ժնևում (1904): Թոմաս Բոցարիսը, որին նվիրված Ռափայել Պատկանյանի ակնարկը 1861-ին հրատարա-

¹⁰⁸ Ոչ միայն հայ իրականության մեջ (կարելի է ենթադրել, որ նաև մյուս ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի ընթացքում), այլ նաև հունական ազգային-ազատագրական շարժումներին լայն թափ հաղորդելու նպատակով նույնպես մատնանշվում էր մասնավորապես սուլեյցիների օրինակը: «Ֆիլիկի հետերիայի» հիմնադիրների մտորումներում, երբ նրանք քննարկում էին հույն ժողովրդին ոտքի հանելու հարցերը, կենտրոնական տեղ էին զբաղում սուլեյցիների մղած հերոսական մարտերը: Հատկանշական է, որ հույներին հեղափոխական պայքարի կոչ անող անանուն հեղինակի գրքում՝ «Հունաստանի կառուցվածքը» հիմնված օրենքների վրա կամ խոսք ազատության մասին, որ լույս է տեսել նոր հունարենով, Իտալիայում, 1806 թ., հատուկ հիշատակվում են սուլեյցիները: Այդ առթիվ պատմաբան Գ. Լ. Արշը նկատում է. «Որպեսզի հայրենակիցներին վստահություն ներշնչի իրենց ուժերի նկատմամբ, հեղինակը նրանց հիշեցնում է սուլեյցիների և մանեցիների հերոսական պայքարն իրենց անկախության համար» (Գ. Լ. Արշ, Этеристское движение в России, М., 1970, стр. 124):

կել էր «Կոունկ հայոց աշխարհին» հանդեսը, և որի թեման փոխ է առել Վրթանես Փափազյանը և հիանալի պատմվածք գրել, ինչպես նաև առանձին գրքուկներով Մարսելում, Մոսկվայում, ապա և Բաքվում հրատարակված պատմվածքների նույնանուն հերոսը սուլիոտների մահիցներից մեկն է: Սուլեյցի էր նաև Մարկ Բոցարիսը, որին նվիրված է մ.մ. Եմենիցի պատմական ակնարկն առանձին գրքուկով հրատարակել են Եվրոպայի հայ ուսանողները: Նրանց մասին է ընդարձակորեն խոսվում և՛ Կ. Բարթոլոմի հայերեն հրատարակված գրքում, և՛ մի շարք պարբերականների էջերում: Հայ ընթերցողը քիչ չէ կարդացել հույն հեղափոխականների գաղտնի կազմակերպության՝ «Ֆիլիկի հետերիայի» մասին, կազմակերպություն, որի կազմի մեջ էին մտնում ոչ միայն անհատ հայեր, այլև հայերի առանձին խմբեր, ինչպես դա տեղի է ունեցել Իզմիրում¹⁰⁹:

Հատկանշական է նաև այն, որ Բոցարիսների սերնդի ներկայացուցիչները մեկից ավելի անգամ հիշատակվում են հայ մատենագրության մեջ, իսկ ոմանք ուղղակի առնչվել են հայկական որոշ իրադարձությունների՝ կարևոր նպաստ բերելով դրանց: Առանձին դեպքերում Բոցարիսների օրինակը դարձել է հայրենասիրության չափանիշ: Այս իմաստով ուշագրավ է Բ. Պատկանյանի վերաբերմունքը: Ընդգծելով հայրենասիրության ոգի բորբոքող, անձնագոհությամբ դաստիարակող ստեղծագործությունների կարևորությունը հայ ընթերցողի համար, նա Մարկ Բոցարիսի անունը, ինչպես և Հելլադայի հերոս Լեոնիդասին (V դ. մ. թ. ա.) հիշատակում է նրանց շարքում, որոնց ոգով պետք է տոգորված լինեն այդպիսի երկերը, և ծրագրային խնդիր է առաջադրում «Գամառ-Քաթիպա» ժողովածուում զետեղել նրանց վարքն արտացոլող գործեր¹¹⁰:

Գում-Գարուի հայտնի ցույցի առաջին տարեդարձի առթիվ (1891 թ. հունիս) Աթենքում գտնվող հայ գործիչները նպատակ են դնում կազմակերպել հանդիսավոր միջոցառումներ: Այդ առթիվ կապ է հաստատվում Լեոնիդաս Վուկարիսի¹¹¹, իսկ նրա միջոցով նաև ավագ Բոցարիսներից մեկի՝ Հունաստանի երբեմնի ռազմական մինիստր Դմի-

¹⁰⁹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 247:

¹¹⁰ Բ. Պատկանյան, Եժ, հ. 6, Երևան, 1970, էջ 60:

¹¹¹ Վուկարիսն, ի դեպ, հայ գործիչներին մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս, այդ թվում նաև զենք հայթաթելու և փխադրելու գործում:

տրինս Բոցարիսի հետ: Ընդունելով հայ գործիչներին, հունական ազատագրական պայքարի 90-ամյա վետերանը, ի դեպ, նկատել է. «Հոգուս չափ կսիրեմ ազատության համար մարտնչողները... Թող ազատության դրոշը ձեր հայրենիքի վրա ալ ծածանի, ինչպես որ կծածանի մեր հայրենիքին»¹¹²: Հելլադայի վրա, անոր անմահ քաջերուն շնորհիվ¹¹³:

Բոցարիսը խոստանում է աջակցել, իսկ Վուլկարիսը ստանձնում է հանդիսության կազմակերպումը¹¹⁴: Սակայն առաջիկա հանդիսության մասին, որ անխուսափելիորեն հակաթուրքական բնույթ պետք է կրեր, հայտնի է դառնում Աթենքում գտնվող թուրքական դեսպանությանը, որը դիմում է Հունաստանի կառավարությանը՝ գտնելով, որ պետք է արգելել այն¹¹⁵: Հունաստանի վարչապետը, իրոք, արգելում է նախապատրաստվող հանդեսը: Հարցին միջամտում է Վուլկարիսը, ապա և Բոցարիսը, որը վարչապետի հետ ունեցած կտրուկ զրույցի ժամանակ հայտարարում է. «Ըսեք, խնդրեմ, շատու՞ց է, որ դուք թուրք կառավարության ոստիկանը դարձած եք: Մի՞թե չեք գիտեր, որ մեր երկրի օրենքը թույլ կուտա ամեն տեսակ հանդեսներ... Մի մոռանաք, որ այդ պետությունը թշնամի եղած է, և է մինչև այսօր հույն ազգին»¹¹⁶: Բոցարիսի վճռական միջամտությամբ ու երաշխավորությամբ տեղի է ունենում ծրագրված հանդեսը, որին մասնակցում են նաև հույները: Կրակոտ ճառով հանդես է գալիս նաև Վուլկարիսը: «Հանդեսի վերջավորությանը ներկաները թափոր կազմած փողոցներեն կանցնեն և կենան Բոցարիսի դրան առջև, անոր ներկայացնելով Գում-Կաբուի ցույցի ատեն նահատակվածներուն լուսանկարը՝ ծաղկեպսակի մը մեջ առնված»: Հունական մամուլը մեծ տեղ է հատկացնում հանդեսի նկարագրությանը:

Բոցարիսի նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ երիտասարդ Դանիել Վարուժանը: Տակավին ուսումնառության տարիներին, հավանաբար 1907 թ. հունվարին, երբ նրա «միակ նպատակն էր հայրենիքին օգտակար դառնալ», առաջ քաշելով ազգային ուսումնառաններում ապագա հայրենասերներ դաստիարակելու խնդիրը, սկսնակ բանաստեղծը օրինակ է բերում օտար վարժարանները և գրում. «Մարք Բոցարիս հունական գիտության ամենաքստմնելի ժամանակը, նույն

մայր երկրին մեջ ուր օսմանյան արհավիրքը կիշխեր, դպրոցներու մեջ մտցուցած է ոչ թե միայն պատմությունը, այլ գրեթե օրը օրին կատարված ազգային բոլոր շարժումներուն տեղեկագրությունը»¹¹⁶: Դա, ըստ բանաստեղծի, կօգներ հայրենիքին նվիրված մարդիկ դաստիարակելու մեծ գործին՝ մի ժամանակաշրջանում, երբ «հայությունը կխեղդվեր սուրի և սուլի մղձավանջին մեջ»:

Սուլեցիների պայքարի հայ իրականության մեջ գտած նման, կարելի է ասել, հետևողական ու նպատակադրված արտացոլումը, որ բնավ պատահական չէ, հասկանալի պատճառով, պարտավորեցնում է թեկուզ հպանցիկ ուրվագծել նրանց ծավալած ազատագրական շարժումները ու մղած մարտերի պատմությունը:

Հունա-ալբանական ծագում ունեցող այդ ցեղը, որ քրիստոնեական հավատք ուներ, պատկանում էր հունական չամ կոչվող ցեղախմբին: Սկզբնապես այն բնակվում էր Արշիպելագոս կղզիներում, որտեղից թուրքերը նրանց դուրս են քշել XVII դ.: Խուսափելով վերջնական կոտորածից նրանք քաշվել են դեպի անմարդաբնակ տափաստաններն ու լեռները: Նրանց հիմնական մասը՝ հազիվ հարյուր ընտանիք, 1730-ական թվականին բնակություն է հաստատել Պարգա քաղաքից ոչ հեռու, Սուլիի լեռնազանգվածի ամալի գագաթներին և Ախերոնի ժալոակոփ կիրճերում: Ամրանալով այդտեղ, սուլեցիները սուլթանին միայն հարկ էին վճարում և փաստապես գտնվում էին կիսանկախ վիճակում: Դարակեսին նրանք տիրապետեցին հարևան շրջաններին, որտեղ բնակվում էին մահմեդականներ:

Վարելով անկախ ու ազատ կյանք, սուլիոտները զբաղվում էին անասնապահությամբ, մասամբ նաև հողագործությամբ, ապրում էին համայնքներով: Նրանց գլխավորում էին առավել հայտնի, հատկապես ռազմական գործում աչքի ընկած ընտանիքների պարագլուխները, որոնք կոչվում էին կապիտաններ¹¹⁷: Նրանք զբաղեցնում էին անմատչելի լեռներում գտնվող 11 գյուղեր, որոնցից առաջատար դեր էին խաղում և իշխող ազդեցություն ունեին քարձրադիր Սուլի, Սամոնիվա, Կյաֆա և Ավարիկոս գյուղերը: Սուլեցիների հասարակական կյանքում պահպանվում էին համայնական կարգերը, յուրահատուկ դեմոկրատական հնագույն սկզբունքները, առանձին խմբեր կազմած ընտանիքները

¹¹² «Պատմություն Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության. 1887—1962», հ. Ա, Պեյրույթ, 1962, էջ 80:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁵ Նույն տեղում:

¹¹⁶ Դանիել Վարուժան, Նամականի, Երևան, 1965, էջ 96:

¹¹⁷ St'u «Энциклопедический словарь», 1901, т. 32, стр. 34.

(գերդաստան) գլխավորում էին ավագանիների խորհուրդները: Նրանց ծերակույտը մարմնավորում էր գերագույն իշխանությունը, սակայն կառավարման հիմնական օրենքը սովորույթն էր ու աղայթ: Պատե-րազմ մղելու ժամանակաշրջանում սուլեցիներն ընտրում էին զինվո-րական գերագույն առաջնորդ: Սրանցից հատկապես հայտնի են Յավելասն ու Բոցարիսը¹¹⁸:

Ռազմաշունչ ոգին մշտապես եղել է սուլեցիների առանձնահատ-կությունը: Նրանք տևական կռիվներ են մղել թուրքերի դեմ, հաճախ-կի արշավել են հարևան ցեղերի վրա՝ նպատակ ունենալով ապրուստի միջոցներ հայթայթել, օգտվելով սուլթանական տեղական իշխանություն-ների թուլությունից: «...Սուլեցիների համայնքը,—գրում է Գ. Լ. Արշը,—չափազանց լուրջ ռազմական ուժ էր ներկայացնում: Նրա մոտավորա-պես 10—11 հազար բնակիչներից 1500-ը մշտապես մասնակցում էին մարտերին: Մասնությունից սովորելով տիրապետել զենքին ու սրին, ընտելանալով ռազմերթյային կյանքի դժվարություններն ու զրկանքները հեշտությամբ տանելուն, յուրաքանչյուր սուլեցի եղել է առաջնակարգ ռազմիկ: Սուլեցիների տոհմերը միաժամանակ զինվորական գործա-սեր էին, որոնք աչքի էին ընկնում մեծ համախմբվածությամբ, քանի որ նրանց բոլոր մարտիկներն իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով: Տարօրինակ չէ, որ սուլեցիները հաղթող էին հարևան ֆեո-դալների նկատմամբ, կարողացան իրենց «խնամակալության» տակ առնել մինչև 66 գյուղեր: Նրանցից հարկ էր գանձվում, ինչպես մթեր-քով, այնպես էլ դրամով»¹¹⁹:

Պատմությանը հայտնի են հատկապես Ալի փաշա Տեպեղենի (Յանինակի, Յանիացի) դեմ սուլեցիների մղած հերոսամարտերը: Ալի փաշան (ծնվ. 1740—1750 թ.—վախճ. 1822 թ.), ինչպես հայտնի է, Հարավային Ալբանիայի ոչ մեծ Տեպեղեն քաղաքի տիրակալից կարճ ժամանակամիջոցում դարձել է գրեթե ամբողջ Թեսալիայի (1786), ապա նաև Բալկանյան թերակղզու հարավ-արևմտյան մարզերի (Ալբանիա, Էպիր, Մորեա և այլն) տիրակալը՝ Յանինա քաղաքը դարձնելով իր տիրապետության մայրաքաղաքը (1803): Թուրքական սուլթանը, որ

¹¹⁸ St'a Г. Л. Арш. Албания и эфир в конце XVIII—начале XIX в., М., 1963, стр. 128.

Այս աշխատությունից հետագա էջերում ևս քաղել ենք որոշ փաստեր, ինչպես և օգտվել ենք հունական հանրագիտարանից՝ պատմաբան Հր. Բարթիկյանի աջակ-ցությամբ:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 130:

սկզբում մեծ շնորհներով ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահել արտակարգ խարդավանքներով և «կատվի խոյամանկությանը» աչքի ընկնող փաշային, շարունակ երկյուղ էր կրում Յանիացու հզորանալուց ու անկախություն ձեռք բերելու ձգտումներից, ի վերջո՝ 1820 թ. բացա-հայտ պատերազմ հայտարարեց նրան: Յանինայի անկումից հետո Ալի փաշան կատաղի դիմադրության պահին սպանվեց: Նրա գլուխը ցցահանվեց սուլթանի պալատի պարսպին: Հատուկ տախտակի վրա թվարկվեցին Ալի փաշայի բոլոր հանցագործությունները:

Ալի փաշայի տևական պատերազմները հարևան թուրք տիրա-կալների, ապա նաև Բ. Դուան դեմ օբյեկտիվորեն նպաստել են Օսման-յան կայսրության քայքայմանը, ինչպես և ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալմանը: Պատմաբան Գ. Լ. Արշը նկատում է. «Օբյեկ-տիվորեն առաջադիմական այն դերը, որ խաղացել է Ալի փաշայի գործունեությունը Հունաստանի ազգային ազատագրության համար, միահամուռ ընդունում են շատ պատմաբաններ»¹²⁰:

Սակայն սուլեցիների դեմ Ալի փաշայի մղած զավթողական պատե-րազմները պետք է դասել նրա առավել արյունալի գործողությունների շարքը: Այս հարցում ևս պատմաբանները, նրանց հետ նաև Գ. Լ. Արշը, համերաշխ են: Երկարատև պատերազմներով, նենգությամբ և ոխատորթորեն նա ոչնչացրել է ազատատենչ ու ռազմունակ մի ցեղի գրեթե երկու երրորդ մասը: Սուլեցիներն իրենց ամբողջ ցեղով և նրանց ականաժող ներկայացուցիչներն իրենց ազատատենչ ձգտումներով և հերոսական պայքարով նպաստում էին հույների ազգային-ազատագրա-կան զարթոնքին և էական նպաստ են բերել Հունաստանի անկախու-թյան վերականգնմանը: Ավելին, թվում է չափազանցություն չի լինի սուլեցիների մղած ազատագրական կռիվները դասել առհասարակ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության լավագույն օրինակ-ների շարքը, օրինակներ, որ իրենց ազդեցությունն են ունեցել մասնա-վորապես փոքր ազգերի, նաև հայ ժողովրդի, ծավալած ազատագրա-կան պայքարը կազմակերպելու գործում:

Նպատակ ունենալով ճնշել սուլեցիներին, վերացնել Հարավային Ալբանիայում և Էպիրում իր լիակատար տիրապետությունը հաստա-տելու գործում նրանց հարուցած դժվարությունները, ինչպես նաև իշխել ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Սուլիի ամրություն-

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 337:

ներին ու նվաճել ռազմաշունչ մի ցեղ, Ալի փաշան 1789 թ. փետրվարին առաջին անգամ փորձեց շոշափել սուլեցիների ուժերը: Բայց նրա հակասությունները հարևան փաշաների հետ, ինչպես և սուլեցիների հնգամսյա անընկճելի դիմադրությունը ստիպեցին նրան շուտով հաշտություն կնքել՝ իր համար աննպաստ պայմաններով: Նա հարկադրված էր բավարարվել միայն հինգ պատանդներով, որ նա, գոյություն ունեցող կարգի համաձայն, վերցրեց սուլիոտների կապիտանների ընտանիքից¹²¹:

Դրանից հետո է, որ սուլեցիները կապ են հաստատում Ռուսաստանի հետ, աջակցություն խնդրում թուրքական լծից ազատագրվելու և Ալի փաշայի արշավանքներին դիմադրելու գործում: 1790 թ. ապրիլին, ինչպես վկայում է Կ. Բարթոլոմի, սուլեցիների պատգամավորությունը լինում է Ս. Պետերբուրգում և արժանանում Եկատերինա II կայսրուհու ջերմ ընդունելությանը: Իրենց հուշագրում սուլեցիները համակրանք էին հայտնում Բալկաններում և Միջերկրական ծովի ավազանում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հանդեպ և իրենց թագավորները թագը կայսրուհու ոտքերի տակ դնելով, խնդրում են օգնել. «Մենք,— հայտնում են սուլեցիները,— ուզում ենք ոչ թե կայսրուհու գանձերը, այլ միայն վառող մեր գնդակների համար», նաև սուլեցիների համար մի իշխան ուղարկել, որովհետև «իրենց արքայական ցեղը սպառվել է»¹²²:

Եկատերինա II-ը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, կոնկրետ խոստումներ է տվել սուլեցիներին: Նույնիսկ կազմվել է պատերազմական գործողությունների մի ծրագիր՝ ըստ որի ռուսական զորքերը հունական բանակի հետ պետք է ազատագրեին Հունաստանը և սուլեցիների հայրենիքը: Սակայն այդ խոստումները, մշակված ծրագիրը չեն իրականացել: Սուլեցիները միայնակ են մնացել Ալի փաշայի բանակների հանդեպ:

Այստեղ պետք է նշել հատկանշական երկու հանգամանք: Նախ՝ սուլեցիներին իրեն աջակից ունենալու ջանք էր գործադրում նաև սուլթան Սելիմ III-ը, այնուհետև Ռուսաստանի հետ կապ հաստատելու, նույնիսկ պայմանագիր կնքելու կոնկրետ քայլեր էր անում ինքն՝ Ալի փաշան, որը մինչ այդ, ինչպես և միաժամանակ ձգտում էր ստանալ Նապոլեոն Բոնապարտի և Անգլիայի աջակցությունը՝ նպատակ ունե-

նալով նրանց օգնությամբ թե՛ մեծ ազդեցություն ձեռք բերել և թե՛ անջատվել Օսմանյան կայսրությունից: Նրա այս երկդիմի քաղաքականությունը գաղտնիք չէր ֆրանսիական, ռուսական և անգլիական բարձր շրջանների համար: Ինչ վերաբերում է Ալի փաշայի առավել կատաղի հակառակորդներին՝ սուլիոտներին, ապա նրանք իրենց հույսերն ամենից շատ և ամենից առաջ կապում էին Ռուսաստանի հետ:

Շատ չանցած՝ 1792 թ. գարնանը, Ալի փաշան 20.000 զորքով, իր դաշնակիցների ու վասալների հետ միասին, ռազմարշավ ձեռնարկեց սուլիոտների դեմ: Թուրքական բանակին դիմադրում էին 1500 ռազմիկ-սուլիոտներ: «Օգտագործելով լեռնային տեղանքում պատերազմ վարելու իրենց անգերազանցելի արվեստը, սուլիոտները վճռական ճակատամարտում, որ տեղի ունեցավ 1792 թ. հուլիսի 10-ին, կարողացան ջախջախիչ հարված հասցնել Ալի փաշայի բանակին... Նվաճված ջախջախիչ հարված հասցնել են ծառայությունը պատկանում էր սուլեցի կանանց, որոնք ակտիվորեն մասնակցել են ճակատամարտին»¹²³: Ալի փաշան ստիպված եղավ հաշտություն կնքել՝ զիջելով սուլիոտների գրաված հողերը և պահանջելով 40 քաակ (այլ վկայությամբ 2000 քաակ—100.000 պիաստր) վճար՝ գերի սուլեցիներին ազատելու համար:

Սուլեցիների դեմ իր հաջորդ խոշոր արշավանքը Ալի փաշան սկսեց 1800 թ. կեսերին, տարբեր աղբյուրներով 10 կամ 12 և կամ էլ 18 հազարի հասնող զորքով: Ալի փաշան այս անգամ ռազմարշավի դիմեց դրոշ դարձնելով նաև կրոնը՝ իր պատերազմն անվանելով արշավանք մահմեդականության թշնամիների դեմ: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս պատերազմում սուլեցիները ցուցադրեցին իրենց անպարտելիությունը և դարձյալ դաժան պարտության մատնեցին Ալի փաշայի բանակին: Բայց դա էլ դառ չեղավ. Ալի փաշան դիմեց նոր տակտիկայի: Նա պաշարեց Սուլիմ՝ նրա պաշտպաններին կտրելով արտաքին աշխարհից, զրկելով զինամթերք ստանալու և պարեն հայթայթելու հնարավորությունից: Այդ պաշարումը ևս չընկճեց սուլեցիներին: Հաջորդ տարվա մայիսին Ալի փաշան նրանց հետ հաշտություն կնքելու ուղիներ էր որոնում՝ սարսափելով հարևան փաշաների՝ իր դեմ ուղղված դաշնակցությունից: Բայց նա, կարողանալով զանազան խարդախանքներով

¹²¹ Ալի փաշայի գործողություններին «Բազմամեյան» անդրադարձել է դեռևս 1846 թ. (էջ 268—273):

¹²² Կ. Բարթոլոմի, նշվ. աշխ., էջ 42 և հետո:

¹²³ Դ. Մ. Արա, նշվ. աշխ., էջ 159: Այստեղ էլ նշվում են Ալի փաշայի կորուստների և սուլիոտների գրաված ավարի չափերը: Սուլիոտների կորուստը կազմել է 29 ապանված և մույնքան վիրավոր:

ու խաթելություններով պատակտել այդ դաշնակցությունը, շարունակեց պաշարել Սուլին: Քաջագուն սուլեցիների դիմադրությունը, որ կարելի է դասել ինքնապաշտպանական մարտնչումների բացառիկ էջերի շարքը, տևեց մինչև 1803 թ., երբ սպառվեցին նրանց ռազմական հանդերձանքն ու սննդամթերքը, երբ սուլեզները սուլը:

Աշակցություն հայցելով Թուրքիային հակառակորդ և Բալկաններում իշխանության ձգտող տերություններից, սուլիոտների պատվիրակությունը եղավ Յոթ միացյալ կղզիների հանրապետությանը կից ռուսական լիազոր-ներկայացուցիչ Գ. Դ. Մոցենիգոյի մոտ, ապա հատուկ նամակ-ուղերձ հղեց Ալեքսանդր I-ին՝ սուլեցիների վեց առաջնորդների, նրանց շարքում նաև Ֆոթոս Ցավելասի կնիք-ստորագրություններով, թվագրված՝ «1803 թվականի փետրվարի 2»:

Այդ նամակ-ուղերձում սուլիոտները նկարագրում են Ալի փաշայի դեմ իրենց վարած պատերազմները, կրած տառապանքները: Նրանք հայտնում են, որ Ալի փաշան «երեսուն հազար զորքով պաշարել է Սուլի լեռը, չորս բոլորը կառուցել է ամրոցներ ու բերդեր, մարտկոցներ դրել, և այդպիսով, մինչև օրս նրանց (սուլեցիներին—Մ. Հ.) պահում է պաշարման մեջ՝ ահա արդեն երեք տարի և ինն ամիս: Հաց և այլ մթերքներ չլինելու պատճառով պաշարվածներն այնքան են սուլի մատնված, որ ստիպված են սնվել խոտով և ծառաբատներով»¹²⁴: Թագավորին դիմելով, սուլիոտներն աղերսում են. «Գթացեք հիշյալ լեռներում պաշարված տառ և հազար հոգի ուղղափառներին, որոնցից 1500 մարդ անդադրում գտնվում են մարտադաշտում, և լոկ թշնամոց ձեռք բերվող ավարով են պահպանում իրենց կենսական ուժերը մահվանից: Ուրիշ որևէ օգնություն, թագավոր, չենք խնդրում՝ միայն վատող, արհիմ և հաց... ամենաողորմած հովանավորություն նրանց, որոնք ամեն ժամանակ պատրաստ են հեղելու իրենց արյան վերջին կաթիլը ռուսական ծառայության մեջ: Մինչև այս մայիս ամիսը նրանք դեռ կարող են պաշտպանվել, իսկ եթե տարաբախտաբար զրկվեն հույսից... միասնաբար ավելի լավ է ինքնակամ մահ ընտրեն, քան թե թույլ տան իրենց դառնալու բարբարոսների անարգ զոհը»:

Գ. Մոցենիգոն, ինչպես դա անում էին ռուսական կառավարության ներկայացուցիչները, մի քանի տակառ վատող և 40 դոկատ է տրամադրել Սուլիի պատվիրակությանը: Ֆրանսիական մի նավ հույնպես

վատող և գնդակներ է հասցրել սուլիոտներին: Սա հայտնի դարձավ Ալի փաշային, որը և առիթ դարձրեց ստանալու Բ. Դոան թույլտվությունը՝ վճարական գործողությունների դիմելու սուլիոտների դեմ:

Պաշարված սուլիոտների դիմադրությունն իրենց կապիտանների, մասնավորապես Ֆոթոս Ցավելասի գլխավորությամբ, շարունակվել է մինչև տարեվերջ: Սուլի ու ծարավի մատնվածները՝ ներառյալ նաև կանայք ու երեխաները, հոգևորականներն ու ծերերը անօրինակ քաջագործությամբ դիմակայում էին թուրքական արյունաբքու հրոսակներին: Նրանք հավատարիմ էին մնում սերնդից-սերունդ փոխանցված պատգամին՝ ձեռք բերված ազատության համար «լավ է բարբարոսների դեմ զենքով մարտնչելիս մեռնել, քան թե ամոթահար ստորաբարձություն անել բռնակալների առջև»¹²⁵:

1803 թ. հոյեմբերի 1-ին ազդեցիկ սուլիոտների մի այլ խումբ՝ բաղկացած ութ հոգուց, նորից դիմեց Ալեքսանդր I-ին: Այս նամակում նրանք հատկապես նկարագրում են Ալի փաշայի խարդալանքները, մատնանշում են, որ նա «ատում է ազատներին ու երկյուղում է նրանցից», «տենչում է անմեղների արյունը թափել», «կտրված գլուխներից աշտարակներ է կառուցում»: Նրա ծրագրած այլ բարբարոսությունները, գրում են սուլիոտները, կանխել է ադմիրալ Ուշակովը: Նրանք նշում են, որ Ալի փաշան գործում է նաև սուլթանի դեմ և ձգտում է դառնալ ամբողջ Էպիրոսի տիրակալը և հենց այդ նպատակով ձգտում է սուլիոտներին դուրս քշել իրենց անմատչելի բնակավայրերից:

Ծեշտելով իրենց ծանր վիճակը, սուլեցիները խնդրում են հովանավորել իրենց՝ «կոտորվողներին» և մյուս ժողովուրդներին, փրկել «ողբալի Հելլադայի վերջին դժբախտ մնացորդներին»: «Մենք,—շարունակում են սուլիոտները,—մեր հրացանները կախել ենք ժայռակոփ լեռների գագաթների դուրս ցցված քարերից, որոնց կատարները միայն արևն է տեսնում, և նստել ենք նրանց վրա, կոտորատում ենք վայրենի ժայռերը և սնվում ենք անբերրի հողի չոր արմատներով՝ ի սարսափ բռնակալական ստրկության և ի խորին հարգանք հայրենիքի ու մեր նախնիների գերեզմանների՝ հանուն որոնց գերադասում ենք մահը ճաշակել»¹²⁶: Նրանք նաև հիշեցնում են Եկատերինա II-ի բարեհաճ վերաբերմունքը

¹²⁵ Նույն տեղում, թ. 487 ք:

¹²⁶ Նույն տեղում, թ. 492—493:

¹²⁴ АВІР, ф. Канцелярия, д. 5003, л. 21.

և ավելացնում, որ ձեռքերը կարկառած ապաստմ են նրա թոռան՝ Ալեքսանդր I-ի օգնությանը:

Ռուսական կառավարության ներկայացուցիչ-խազորը ցուցում չուներ սուլեցիներին օգնելու մասին: Միակ բանը, որ նա կարողացավ ինքնուրույն անել, այն էր, որ նրանց տրամադրեց 200 դոկատ: Մի ամիս հետո միայն ռուսական կառավարությունից նա ցուցում ստացավ ամեն կերպ աջակցել սուլեցիներին, փրկել անառիկ Սուլին: Բայց արդեն ուշ էր. «Սուլիի պաշտպանների ուժերը ջլատվել էին ոչ միայն սուլից ու հիվանդություններից, այլև դավաճանությունից: ...XIX դ. սկզբին սուլիոտական համայնքում նախկին համախմբվածությունը չկար... Օգտվելով իշխանության համար երկու առավել ազդեցիկ՝ Բոցարիս և Ցավելաս ընտանիքների միջև մղվող պայքարից, Ալի փաշային հաջողվեց մեծարման խոստումներով ու նվերներով իր կողմը գրավել Գեորգի Բոցարիսին, որը 70 մարդուց բաղկացած իր տոհմով հեռացավ Սուլիից»¹²⁷:

Տարեվերջին սուլեցիները ստիպված եղան գինաթափվելու համաձայնագիր ստորագրել: Սուլիի գրավումը Ալի փաշայի մեծագույն հաղթանակն էր, որ սարսափ ազդեց նրա բոլոր հակառակորդների վրա: Դատելով առանձին վկայություններից սուլեցիները հեռացել են երեք խմբերով, որոնցից երկուսին ուխտագրում Ալի փաշան հետապնդելով, գրեթե լիովին, բացառությամբ 200 հոգու, ոչնչացրել է: Սուլիից չեն հեռացել Սամվել քահանան և նրան հավատարիմ մի քանի ռազմիկներ, որոնք, բաշվելով վառողի պահեստներից մեկը, դիմադրել են մինչև շրջապատվելը: Վառողարանը պայթեցնելով, նրանք դյուցազնաբար զոհվել են՝ մահվան դատապարտելով նաև ներխուժող թուրքերին: Արտակարգ խիզախությամբ աչքի ընկան սուլեցի կանայք, որոնց մասին ասվում է, որ «զնդակները նոքա ուտում էին հացի պես և վառողը՝ կրակի պես»: Նրանցից շատերը թշնամու դեմ կռվում էին երեխաներին չալակին կապած, հաճախ ոգևորում էին ռազմիկներին:

Սուլիից հեռանալուց առաջ նրա բնակիչները քանդեցին պատենական գերեզմանները, հանեցին իրենց նախնիների ոսկորները և ձիթենու ճյուղերից խարույկներ կազմելով, այրեցին, որպեսզի թուրքերը չայծեն:

¹²⁷ Գ. Ջ. Արս, նշվ. աշխ., էջ 210: Վերոհիշյալ պայքարի և Գ. Բոցարիսի Սուլիից հեռանալու մասին պատմաբանի պնդումը չի վկայակոչվում որևէ վավերագրով: Նույնն է նշված նաև «Հանրագիտական բառարանում» (Ռ. 32, էջ 34): Ուրիշ որևէ աղբյուր հայտնի չէ:

Ծառ սուլեցիներ քանդուքարատակ արեցին իրենց տները և պատրաստ էին ապանելու իրենց կանանց ու երեխաներին, որպեսզի նրանք թուրքերի ձեռքը չընկնեն:

Թուրքական զորքի հետապնդումներից խուսափած սուլեցիների մի զգալի մասն արժանացավ Յոթ միացյալ կղզիների հանրապետության ռուսական իշխանությունների հովանավորությանը և շարունակեց պաշարն Ալի փաշայի դեմ¹²⁸: Նրանցից ոմանք այնուհետև անցան Ֆրանսիա, հաղորդակցվեցին հեղափոխական պրոլետարիատի հետ: Հետագայում սուլիոտները, հազիվ երեք հարյուր ռազմիկներով, օգտվելով նպաստավոր իրադրությունից և իրենց ռազմական հմտության շնորհիվ, 1820 թ. վերջին ազատագրեցին իրենց բնօրրանը: Դա Հունաստանի ազատագրության սիմվոլիկ ազդանշանն էր, որ անցկատելի չմնաց 1821 թ. մարտին հեաարաքիայից սկսված հունական հեղափոխության առաջնորդների համար, մատնանշվեց Յասսիում նրանց հոշակած կոչում: Սուլեցիներն ամենաակտիվ մասնակցությունը քերեցին հունական ապստամբությանը և Հունաստանի անկախության համար մղված պատերազմներին՝ 1821—1829 թթ.: Իր անօրինակ բաջազործություններով ազգային անմահ հերոսի հոշակի արժանացավ մասնավորապես Մարկ Բոցարիսը, որի գործունեությանը կանդապատնանք հետո:

Այսպիսով, «սուլեցիների հերոսական ոչ մեծ լեռնաբնակ ցեղն իր առաջնորդների, և նրանցից ամենափայլունի՝ Վոր Լեոնիդասի՝ Մարկ Բոցարիսի գլխավորությամբ իր կատաղի դիմադրությամբ... ապացուցեց, որ հին հույների արիությունն ու սերը հայրենիքի հանդեպ դեռևս չեն մարել»¹²⁹:

«Հանուն հայրենիքի, հավատքի և ազատության» դյուցազնաբար մարտնչողներին՝ սուլեցիներին էր, որ հայ մամուլն ու զանազան հրատարակություններ օրինակ էին ծառայեցնում հայ ժողովրդին, հատ-

¹²⁸ Ալի փաշայի դեմ ծրագրվող պատերազմական գործողությունների և բուն մարտերի ընթացքում ռուսական իշխանությունները և Ալի փաշայի հակառակորդները, նրանց թվում նաև թուրք փաշաները, մշտապես որոշակի դեր էին հատկացնում սուլեցիներին, որոնց հետ նրանք մշտական կապ էին պահպանում, ինչպես և ամեն կերպ աջակցում: Ռուսական իշխանությունները տեղեղծ էին հատուկ ջոկատներ՝ բաղկացած սուլեցիներից, որոնց թիվը 1805—1806 թթ. հասնում էր 1354-ի (տե՛ս Գ. Ջ. Արս, նշվ. աշխ., էջ 235):

¹²⁹ «Всеобщая история литературы», С.-П., вып. XVII, 1885, стр. 219, см. там же стр. 224—226.

կապես թուրքական լծի տակ հեծող նրա արևմտահայ հատվածին, անշուշտ, ձգտելով դրանով իսկ ուղի ցույց տալ նրա մղած ազգային-ազատագրական պայքարում: Այդ նույն ուղեգծին էր հետևում նաև «Մետեորան», որի խմբագրին, ինչպես նշվեց, խորթ չէին ազգային-ազատագրական մտորումները, արևմտահայերին ուղքի հանելու իղձերը:

«Մետեորայի» առաջին իսկ հատորի «Պատմական» բաժնում տեղ է գտել «Ֆոթոս Յավելաս» վերնագրով Եմենիցի (Էմենցի) պատմագեղարվեստական ակնարկը՝ «Նոր Հունաստան» խորագրով¹³⁰: Դա այն նույն ակնարկն է, որ երկու տասնամյակ առաջ հրատարակվել էր Ստ. Ոսկանյանի «Արևմուտք» պարբերականի երկու համարներում և առիթ դարձել խորհրդածելու Նոր Հայաստանի մասին և որն առանձին գրքույկով 1904 թ. հրատարակել են Ժնևի հայ ուսանողները՝ իբրև նվեր հայ ժողովրդին: Ակնարկը, սակայն, «Մետեորայում» տպագրվել է ինքնուրույն թարգմանությամբ¹³¹, բայց առանց որևէ մեկնաբանության, ինչպես դա արվել էր «Արևմուտքում»:

Զմյուռնիայում, այն էլ 80-ական թվականներին մոլեգնող համիդյան ռեժիմի պայմաններում, այդ ակնարկի հրատարակությունը նշանակալից երևույթ է ոչ միայն «Մետեորայի», այլ նաև արևմտահայ մամուլի համար: Դա ըստ էության թուրք զավթիչների մերկացնող մի կրակո՛ւ երկ է, որը միաժամանակ քողարկված ձևով սուլթանական լծի դեմ զինված պայքարի էր հրահրում հայ ճնշվող ու հալածվող զանգվածներին:

Վերլուծենք պատմա-գեղարվեստական այդ ակնարկը, որի հայերեն հրատարակությունը ցարդ վրիպել է ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

«Ֆաթոս Յավելաս» ակնարկի հեղինակը նախ և առաջ ընթերցողին ծանոթացնում է Սուլիի բնաշխարհագրական դիրքին, համառոտակի նկարագրում լեռնաշխարհի «անդունդները և մերկ ժայռերը», անում սուլեյիների այստեղ հիմնավոր-

վելու համառոտ պատմությունը: Այդ ամսյի վայրերում սուլեյիները պատսպարան գտան թուրքերից փախչելով և հենց այդտեղից էլ նրանք «տանկաց ահ ու դող կպատճառեին»: Սուլեյիների մասին հեղինակին պատմողը եղել է նրա ուղեկցորդը, որը «անկախության վերջին պատերազմներում մասնակից եղած էր» և ճաշակել էր թուրքական դաժանության պտուղները՝ զրկվել մի ականջից: Տեսածի ու լսածի խոր ազդեցության մեջ Աթենք վերադառնալով, հեղինակը որոշում է «արժանահավատ անձերու դիմել» առապելը պատմությունն զտելու, «արյունալի ճշմարտությունը» պարզելու համար:

Ամենայն մանրամասնությամբ է հեղինակը տալիս ազատագրական պայքարի հնօրյա պատմությունը:

Սուլեյիներից պարտված Ալի փաշան 1792 թ. խաբեությամբ որոգայթի մեջ է գցում 70 սուլեյիների, նրանց թվում նաև նրանց հրամանատար Լամբրոս Յավելասին, և անմիջապես արշավում սուլեյիների վրա: Բայց նեղ փաշային Սուլիի բնակիչները պատրաստ են դիմադրում: Նրանք «բերրի երկիրը բոլորովին ավերակեցին» և լեռները քաշվեցին: Թուրքական զավթիչներն ամենուր ամայություն ու ավերակներ գտան միայն. «Ծոռնարանները դատարկ էին, ագարակները երեսի վրա թողնված, վտակները չորցած, ջրհորները լեցված, հունձները վերցված»¹³²:

Նեղ զավթիչը նորից խորամանկության դիմեց: Նա փորձեց հաշտություն կնքել սուլեյիների հետ և Լամբրոս Յավելասին միազնակ ազատելով, պայման դրեց, որ նա «երթա իր հայրենակիցները համոզե զինաթափ ըլլալու»: Բայց սուլեյիների տաջնորդը զենքը ցած դնելու հորդորների փոխարեն համախմբվելու և թշնամուն միջև վերջին մարտիկը դիմակայելու կոչ արեց իր հայրենակիցներին: Մեկ մարդու պես համախմբված սուլեյիները պատրաստվեցին երկարատև պայքարի, որոշելով «հասարակաց փրկության համար» զոհել Ալի փաշայի պահած պատանդներին, նրանց թվում նաև իրենց ցեղապետի միակ որդուն՝ տասներկուամյա Ֆոթոս Յավելասին:

Թուրք զավթիչները «երեք օր և երեք գիշեր» փորձում են սպառնալիքների տակ, տանջանքներով իրենց ենթարկել պատանդներին, բայց դարձյալ ապարդյուն են անցնում նրանց ճիգերը: Բոլորի հետ միասին իրեն արիաբար է պահում նաև պատանդի Ֆոթոսը: Նա իր տոկունությամբ ու անվախությամբ քաջալերում է մյուսներին: Այլ ելք չունենալով, Ալի փաշան ստիպված է լինում պատանդներին ազատ թողնել, որ ավելի չգրգռի սուլեյիների զայրույթը, նրանց արյան վրեժի չմղի իր և իր որդիների դեմ: Հոր մահվանից հետո, մահ, որը նյութ դարձավ ժողովրդական մի երգի համար, նրա սուրբ ժառանգեց Ֆոթոս Յավելասը, և գլխավորեց սուլեյիների շարունակվող պայքարը ընդդեմ թուրք զավթիչների:

Ալի փաշան «կտառներ յուր վերջին պարտության համար վրեժխնդիր ըլլալ և Ազատ լեռը բնաջինջ ընել, որուն բնակիչները իբրև մշտնջենավոր սպանալիք յուր գլխին վրա կաավառեին» (էջ 104): 1800 թ. հունիսի 2-ին նա 15 հազար զինվորներով նորից արշավանքի է ելնում «Ազատ լեռան» դեմ: Սուլեյիները պատրաստ չէին թշնամուն դիմադրության ցույց տալու, բայց, այնուամենայնիվ, որոշեցին «իրենց կյանքը սուր ծախել»: Ֆոթոսի գլխավորությամբ, 1800 հոգով նրանք պատ-

¹³² «Մետեորա», 1880, հ. Ա., էջ 102:

¹³⁰ Տե՛ս «Մետեորա», 1880, հ. Ա., էջ 93—134:

¹³¹ Էմ. Եմենցի այս և մյուս պատմա-գեղարվեստական ակնարկներում կան պատմական որոշ երևույթների հետ ազատ վարվելու փաստեր, ինչպես նշում են Գ. Լ. Արշը և Դ. Սպասիսը մեզ հղած նամակներում (26. 12 և 2. 11. 1964): Դրանք իր ժամանակի արտահայտությունն են և մեր սույն աշխատանքի համար էական նշանակություն չունեն: Դրանց, ինչպես նաև Ալի փաշայի գործունեության ընդհանուր պատմական ուրվագծին մենք, հավանալի պատճառներով, չենք անդրադառնում:

ճեշ կազմեցին թուրք զավթիչների հանդեպ: Ոտքի ելան «այր, կին, մանկախոք»: Թըշ-
նամուն լեռների կիրճերը ներքաշնվով, նրանք ճակատամարտ տվեցին: Յոթժամյա
կռվից հետո թուրքերը պարտություն կրեցին, իսկ Ալի փաշան «սամաքձակ» Շամես
փախավ»:

Մի քանի ամիս հետո Ալի փաշան նորից արշավեց: Այս անգամ սուլեյիները
թշնամուն դիմադրեցին լեռնափեղերին: «Երեք ժամ կռվելե հետո [սամահիները]
կծիկը դրին 200 մետյալ, բազմաթիվ միրադոդյալներ, պաշարներ, զենքեր, ռազմա-
մթերք թողնվո՞ւ սուլեյից» (Էջ 108): Բայ լեռնակամները, ինչպես վկայում է ակ-
նարկագիրը, կորցրին միայն 3 ռազմիկ: Այս պարտությունը դատալությունն առաջաց-
րեց թուրք զորապետի բանակում: Նրան լեցին ալքանական վարձու զնդերը:

Սուլեյիների քաջագործությունը ստիպեց Ալի փաշային փոխել իր տակտիկան.
նա որոշեց «Ազատ լեռ» գրավել երկար պաշարման միջոցով, սուլեյիների դիմա-
դրությունը կոտրել քաղցի ու զրկանքների օգնությամբ: Նա պաշարեց սուլեյիներին,
«լեռան այլ և այլ մուտքերուն առջև 12 մեծ և ամուր բերդեր» կառուցեց, ծանր նրա-
նոթների փողերը սուլեյիների վրա ուղղեց: Բնաջնջելու սպառնալիք կախվեց ազա-
տատենէ լեռնաբնակների վրա, «Սուլի խրամատներու և պարիսպներու անել շրջա-
նի մը մեջ» փակվեց: Շուտով սով սկսվեց:

Անօրինակ սխալագործությունը փրկեց «լեռնցվոց աշխարհաճանոթ» քաջասրտու-
թյանը ապավինած» սուլեյիներին: Նրանք «միշտ աներկյուղ անվեհեր» մնացող
իրենց զորավարի գլխավորությամբ մահու և կենաց կռիվ էին մղում: Պաշարումը
տևեց տասը ամիս: Չկարողանալով ընկնել սուլեյիներին, Ալի փաշան հարկադրված
եղավ այս անգամ ևս հաշտություն առաջարկել՝ պաշման դնելով «ամեն բան հին
վիճակի մեջ թողուլ», եթե միայն իրեն պատանդ սուլեյիները 80 հոգի տան: Ծաղ-
րահող ծանր դրությունը ստիպեց «Ազատ լեռան» բնակիչներին համաձայնել: Բայց
Ալին դրժեց իր խոսքը և պատանդներին զնդան նետելուց հետո՝ շարունակեց պա-
շարումը՝ «բերդերու պահապաններուն թիվը կրկնապատկել» տալով: Սուլեյիների
դրությունը զնգավով ավելի ծանրացավ. «վայրենի խոտերն և ծառի կեղևներն զատ
ուրիշ ուտելիք չմնաց, զոր ալյուրի հետ խառնած տեսակ մը կերակուր կշինեին»: Զնացած դրան «մեկու մը մութեն անգամ չանցավ անճնատուր ըլլալ»: Հանդուգն
խիզախության դիմելով, Ֆոթոս Ցավեկար կարողացավ հարևան Բարկա գյուղի
բնակիչների օգնությամբ անդամթերք հայթայթել և փրկել սովմամբ եղող ապս-
տամբներին: «Մեռելու կամ հաղթելու» որոշմամբ սուլեյիները նորից կատաղի
պայքարի ելան զավթիչների դեմ: Պայքարի բոցն այնքան բորբոքվեց, որ մի կրո-
նավոր անգամ «մեկ ձեռքը խաշ և մյուս ձեռքը սուր» միացավ ապստամբներին,
դարձավ մահու և կենաց պայքար մղող փոքրաթիվ ժողովրդի «թե՛» զինվորական
և թե հոգևոր» առաջնորդը:

Սուլթան Սելիմ III-ը, տեսնելով սկսված կռիվներից իր համար սպառնող ան-
ցանկալի ելքը, հրաման է տալիս Ալի փաշային բանակցել ապստամբների հետ,
համաձայնության գալ: Սակայն Ալի փաշան բազմաճակատ զորքով շրջափակեց Սու-
լիի լեռնաշխարհը: Երկարատև պաշարումով թուրքական փաշայի հրոսակները 1803-ի
վերջերին մտան Սուլի՝ «զարմանալով, որ վերջապես այս սակալի հողը կրոխեն
առաջին անգամ»:

Ընկել էր ապստամբական ուժերի կենտրոնը, քաղց դեռ չէին ընկնվել մար-

տընչող սուլեյիները: Գունկիի վրա դեռ ծածանվում էր պայքարի դրոշը, որ պար-
զել էր Սամվել քահանան: Ապստամբների հետ կապ էր պաշտպանում և նրանց
հարկավոր դեկավարություն էր ցույց տալիս բանտ նետված Ֆոթոս Ցավեկարը: «Ամ-
բողջ քառասուն օր իզուր աշխատեցան տաճիկները Գիաֆան առնելու համար»:
Հոգնատանջ մարտիկներին փոխարինում էին կանայք, որոնք «ամենե՛ն քաջ և ամե-
նե՛ն հովիտ հիմնավորց զինվորներու պես հրացան կգործածեին»: Սակայն շուտով
գրոհեց ամենատակալի թշնամին՝ սուլը:

«Աճձմվեր մեկու մը միջոցալ» խնամալով ապստամբների ծանր կացության մա-
սին, Ցավեկար, Ալի փաշային օգնելու կեղծ խոստումով և նրա մոտ իր ամբողջ
ընտանիքը պատանդ թողնելով, գալիս է Գիաֆա: Այստեղ նա հավաքում է «զըլ-
խավրներին», խորհրդակցում նրանց հետ, լինում է ապստամբական կենտրոննե-
րում, բերդերում, համախմբում ուժերը:

Դեկտեմբերի 7-ին Ալի փաշայի տասը հազարանոց բանակը հարձակում է
սկսում Գունկիի բերդի վրա: Զավթիչների ճանապարհը փակելու են ելնում Ցավե-
կարի հրամանատարության տակ գտնվող 400 քաջեր: Հինգ անգամ նրանք ետ են
մղում կատաղի գրոհները: Ապստամբները կրակում էին այնքան ժամանակ, որքան
հնարավոր էր, իսկ երբ շիկանում էին զենքերը նրանք թշնամու դեմ կոպում էին
շարերով, ծառերի կոճղերով: Հինգժամյա մարտը վերջացավ նրանով, որ տաճիկնե-
րը մեծ կորուստներ կրելով ստիպված նահանջեցին:

Յոթ օր շարունակ սուլեյիները մարտնչեցին տաճիկների դեմ, յոթ օր նրանք
հաղթություն տարան: Բայց սուլը, չոր չլինելը վերջնականապես քամեցին նրանց
ուժերը: Սուլեյիներն «իրենց ծարավը հագեցնելու համար,—գրում է ակնարկագիրը,—
չլանցներով՝ ծայրերու վրայեն, գնդակներով՝ ծանրացած մեծ սպունքներ կնետնին
Աքերոնի գետը, որ Սուրբ-Վեներանտե 800 ոտնաչափ վար էր: Այս սպունքներում
չուրդ տղայոց և կանանց շրթունքներում վրա կքամեին» (Էջ 130): Իսկ առջևում
ձմեռն էր:

Օրհուսական դրությունից դուրս գալու համար սուլեյիներն այս անգամ իրենք
պաշման դրեցին պաշարողների առջև՝ սուլեյիներին իրենց զենքերով ու ընտանիք-
ներով լեռներից քաշվելու արտոնություն տալ: Երկարատև պաշարման դժվարություն-
ները հաղթահարելու հույս չունենալով, թուրքաեան զավթիչներն ընդունեցին այդ
պայմանը: «Քանի մը ժամ վերջը,—կսկիծով պատմում է ակնարկի հեղինակը,—
անոնք ո՛չ թե տաճիկներն հաղթված, այլ սուլի և մատնություն, համար համար իրենց
սիրելի լեռեն վար կիջնային... Խոր լուծություն մը կտիրեր այս ամբոխի մեջ, որոց
տխար հառաչանքներն միայն երբեմն կընդհատվեր, բոլոր այս առնալի դեմքերը
արտասալոք թրջված էին, բոլոր այս անցկուն սիրտերը վշտաբեկ կերկին: Չմեռված
առաջին ձյունները Սուլիի գագաթները ձերմկցուցած՝ կարծես յուր դյուցազն զավա-
կաց վիշտերուն կմամանակեր: Լեռան տոբոսը հասնելով, սուլեյիք դարձյալ դեպի
Գունկի դարձան և համար նշանով մ'իբարու ցուցուցին զայն: Հոն ապագային համար
ժամադիր կրլային» (Էջ 131):

Սուլիի լեռնաշխարհը գրավելուց հետո թուրքերը սկսեցին հետապնդել սուլեյի-
ներին: Բայց նրանց չհաջողվեց ձերբակալել Ֆոթոս Ցավեկարին: Դրա փոխարեն
նրանք «ընդհանուր կոտորած մ'ըլին առանց սեռ և տարիքը խնայելու: Հագիվ
200 դժբաղդ այս կոտորածեն աշատելով՝ Ֆոթոսի միացան և անոր հետ Գորֆու

գացին: Ռուսերը,—հաղորդում է ակնարկի հեղինակը՝ Ակսաթի ունենալով Յոթ միաց-
յալ կղզիների հանրապետության ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչնե-
րին,—Մշակելու հողեր տվին անոնց... ոմանք Ռուսիա անցան, ոմանք Ֆրանսա,
շատերն ալ՝ Իտալիա» (էջ 133):

Ապստամբ սուլեցիների հերոս-ազգամար Ֆոթոս Յավելասի հետագա ճակա-
տագրի մասին հեղինակը գրում է, որ նա «Ռուսիա պաշտոն ատավ, և քիչ ատենեն
Գորֆու գալով, յուր հայրենիքը անցնելու և պատերազմը վերստին նորոգելու համար
իզուր առիթ՝ մը սպասելեն հետո հոգին ավանդեց» (էջ 133):

Այս է «Մետեորայի» տպագրած ակնարկի համառոտ բովանդակությունը:

Պատմա-հուշագրական այս ակնարկը Սուլի լեռնային բնակավայրի
ազատաշունչ բնակիչների հնօրյա հերոսության վառ նկարագրությունն
է, ազգային-ազատագրական պայքարի մի հիանալի վկայագիր, որի
հայերեն տպագրության փաստը դուրս է գալիս հույն ժողովրդի ազա-
տագրական շարժումը սոսկ արտացոլելու սահմաններից:

Ակնարկում ամենագունեղ երանգներով է տրված սուլեցիների դի-
մաքանդակը, հմտությամբ են ներկայացված սրանց զինված ազատա-
գրական պայքարի դասերը: Նրանք ամենից առաջ և ամենից շատ ազա-
տատենչ են, ամեն կերպ խոստափում են օտարերկրյա՝ թուրքական լծից:
Դրա համար նրանք հերոսական պայքարի են ելել թուրքական բռնապե-
տության դեմ, մահու և կենաց կոիվներ են մղում, զոհում են իրենց լա-
վագույն զավակներին, օտար լծի տակ չընկնելու համար մի բնակավայ-
րից՝ բերրի հարթավայրից քոչում են մի ուրիշը՝ անմարդաբնակ, ամառի
լեռնաշխարհը, ապաստանում են անմատչելի բլուրներում: Ամեն անգամ,
երբ կատաղի ու անհավասար մարտերից հետո ստիպված են լինում
թողնել իրենց այս կամ այն բնակավայրերը, սուլեցիները դրանք ավե-
րում են, քարուքանդ անում, որպեսզի թշնամին նրանց տիրաճալով,
կենսական ոչ մի բան չգտնի: Ավելին. իրենց դարավոր թշնամու դեմ
պայքարելիս հայրենասիրական, ազատատենչ այնպիսի բռն ձգտում-
ներով են նրանք առաջնորդվում, որ հաղթահարում են անձնական,
նույնիսկ ծնողական նուրբ զգացմունքները, առաջին պլան են մղում,
ոչ թե անհատական հակումները, այլ ընդհանուրի շահը, բոլոր սուլե-
ցիների փրկությունն ու ազատությունը:

Թուրք զորավարի մոտ իբրև պատանդ թողնելով 70 սուլեցիներ,
նրանց առաջնորդը՝ Լամբրոսը, խոստանում է Ալի փաշային Սուլի
վերադառնալու դեպքում «իր հայրենակիցները համոզե գինաթափ ըլլա-
լու»: Բայց երբ նա ոտք դրեց իր հարազատ երկիրը «լեռնցիները ավելի
ևս գրգռեց» փաշայի դեմ, նրանց պատրաստեց երկարատև պայքարի:

Լամբրոսի որդին ևս պատանդ պահվածների մեջ էր: Բայց սուլեցիները
և նրանց առաջնորդը չեն ընկնվում, չեն վհատվում, իրենց հայրական
ու մայրական զգացմունքներից վեր են դասում հայրենասիրությունը,
«հասարակաց փրկության համար» զոհում են իրենց հարազատներին:
Այս էլ սուլեցիների համար բնորոշ է. նրանք և նրանց առաջնորդները
ուղիղ նման ձևով են վարվում նաև բոլոր այն դեպքերում, երբ դրու-
թյունն այդ է թելադրում:

Սուլեցիներն իրենց ազատության համար թուրք զավթիչների դեմ
մարտնչում են հերոսաբար: Նրանք հաղթում են ոչ թե ուժի գերակշռու-
թյան շնորհիվ, այլ հերոսությամբ, ազատ ու անկախ մնալու գաղափա-
րով գոտեպնդված: Նրանց չի ընկնում նույնիսկ ամենատևակալի թշնա-
մին՝ սուլը: Անեղանելի կացության մեջ գտնվելով, նրանք «երդում
ըրին իրենց մասնավոր ատելությունները մոռանալ, հաշտության համ-
բույր տվին իրարու...» (էջ 105): Ամենադժվարին պահերին նրանց ուժ
և կովելու կորով է հաղորդում «հայրենյաց ազատության սերը»: Երբ
Ալի փաշան նորից է սեղմ օղակով շրջապատում Սուլին, երբ ծանրա-
նում է պաշարվածների վիճակը, երբ մահն է շրջում պարիսպների տակ՝
սուլեցիները մի պահ հուսալքվում են. «Ամենու սրտին մեջ սկսել էր
վհատություն մը տիրել»: Բայց ազատության համար մարտնչող ապրս-
տամբներից ոչ մեկը, մինչև անգամ ամենադժվարին այդ պահերին, չէր
մտածում անձնատուր լինելու մասին: Միակ բանը, որ նրանք ցանկանում
են, դա այն է, որ մեռնեն «պատերազմի դաշտին վրա»: Եվ թշնամուն
անպայման հաղթելու ոգին ապստամբներին երբեք չի լքում:

Երկարատև պաշարումը քամում է Սուլիի պաշտպանների ուժերը:
Նրանք «զուհատ, դժգույն, քերանցին անոթության տանջանքներե ծրո-
մրոտկած, աչերնին մահվան մոտակա տապովը բոցավառ՝ ուրվական-
ներու կնմանեին» (էջ 113): Բայց «այս երկաթյա մարմինները, այս
անհողողող սրտերը» ոչ մի պահ չեն ընկնվում, ցած չեն դնում կրակե-
լուց շիկացած զենքը:

Այդպիսի պայմաններում մարտնչելով իրենց ազատության համար,
նրանք բազմիցս պարտության են մատնում բազմապատիկ ուժեղ հակա-
ռակորդին: Նրանց այդ քաջագործությունը, նրանց արիությունը հիաց-
մունք է պատճառում նույնիսկ թշնամուն: «Առնավուտ պեղերուն մեջը՝
Իսլամ Բրոնիոն անվամբ մեկը», որը «սաստիկ կցավեր յուր ազատու-
թյունը կոռուսելուն», «կնախանձեր Սուլիի հույներուն վիճակին»։ «Անոնց
քաջագործությունները գաղտնի համակրություն մի ազդած էին յուր
սրտին» (էջ 108):

Սուլեյիներին բնորոշ է խորը ասելությունը գավթիչների նկատմամբ, նրանցից անպայմանորեն վրեժ լուծելու և նոր միայն հանգստանալու ձգտումը: Դա սուլեյիներին բնութագրող առանձնահատկությունն է, որույն ազգային հատկանիշ: Այս տեսակետից բնորոշ մի էպիգոդ է վերապատմում ակնարկի հեղինակը: Ֆոթոս Ցավելասի հայրը մարտերից մեկում ստացած վերքից մահանում է: Հոգեվարքի ժամանակ նա հրավիրում է զինակիցներին և նրանց ներկայությամբ, վերջին հիգերը գործադրելով «արմատյի թուրը», որը «յուր պաշտոնին նշանն» էր, հանձնում է որդուն՝ Ֆոթոսին: Մահվանից առաջ, ըստ ժողովրդական ավանդության, նա ասում է որդուն. «Ոտքի վրա դի՛ր զիս գերեզմանիս մեջ, և աջ ականջիս կողմը ծակ սը բաց, որ կովի ատեն հրացանիս ձայնը լսեմ: Եվ կուգեմ, որ ամեն իրիկուն պատերազմե ետքը, անկե անցած ատենդ ըսես ինձ սուրիդ հարվածներով ինկնողներին անունները, մինչև որ Ալիի անունը ականջներս հրմվեցնե»¹³³:

Սերը հայրենիքի նկատմամբ և խորը ասելությունը դեպի թշնամին, դարեր շարունակ օգնել են սուլեյիներին իրենց ազատագրական պայքարում: Դրա շնորհիվ նրանց ուժերը կրկնապատկվել, քառապատկվել են, դրա շնորհիվ նրանք վեր են կանգնել նեղ անձնական շահերից, կովի դաշտում թշնամուն պարտության մատնելու հետ միաժամանակ նրան հաղթել են քարոչապես, սուր ծաղրի են եղևարկել: Բնորոշ են, օրինակ, մի այլ աղբյուրից քաղվող հետևյալ կծու և միաժամանակ բոցաշունչ խոսքերը, որ սուլեյիներից մեկն ուղղում է Ալի փաշային,

¹³³ «Մետերա», հ. Ա, էջ 104, տե՛ս նաև «Արևմուտք», 1859, № 23, էջ 181 և «Լեռան ուղիվը», էջ 9: Դեռևս 1825 թ., Սանկտպետերբուրգում Ն. Գնեդիչը հրատարակել է «Ժամանակակից հույների պարզ ժողովրդական երգերը» ժողովածուն՝ բնագրերով և ռուսերեն թարգմանությամբ: Այդտեղ գետնոված «Կեֆտի դագաղը» երգում ասվում է այն մասին, որ Լամբրոսի հորեղբոր որդի կեֆտը մեռնում է թուրքերի դեմ կռվելու երազով: Նա թուրք և զինվորական համագեղատը կտակում է իր քեռորդուն և ցանկություն հայտնում, որ դագաղը լինի մեծ և բարձր, աջ կողմում լուսամուտ ունենա, որպեսզի ծիծեռնակները զարնանք գան և լուրեր քերեն իրեն ուղիվ դաշտից (տե՛ս «Простонародные песни нынешних греков», С.-П., 1825, песня «Гроб клефты»): «Литературная газета» թերթի անկետային պատասխանելով, սովետական գրող Ար. Տարկովսկին Ն. Գնեդիչի հանրահայտ թարգմանությամբ «Եղևական» երևան գալու մասին նկատել է, որ դա «կանխորոշված էր Ռուսաստանում հայրենասիրության վերելքով» 1812 թ. պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո» (10 սեպտեմբերի 1969): Նույնը կարելի է ասել նաև հունական ժողովրդական-ազատագրական երգերի ռուսերեն թարգմանության և հրատարակության մասին:

իբրև պատասխան 800 քակ ոսկով ու մեծամեծ պատիվներով յուրայիններին լքելու առաջարկի. «Ծնորհակալ եմ քեզանից վեզիր, բայց խրդորում եմ փողդ քեզ պահես, որովհետև մի աղայիս խոշոր գումար ես չէի կարող մինչև իսկ համբել, այլև այդ չարժե իմ հայրենիքի մի քարին: Քո խոստացած պատիվն ինձ չի հրապուրում: Իմ հարստությունն ու պատիվը զենքն է, որով ես կամենում եմ իմ անունն անմահացնել և իմ քաղցր հայրենիքը պահպանել և պատվել»¹³⁴:

Ակնարկի հեղինակը բավական տեղ է հատկացնում նաև Սուլիի կանանց քաջագործությունների նկարագրությանը: Լեռնաշխարհի դուր-ցազնուհիները հանդես են գալիս իբրև քաջ մարտիկներ՝ հաճախ թողնելով «սուէքն ու ճախարակը» իրենց ամուսինների հետ կողք-կողքի մարտնչում են թշնամու դեմ: Հեղինակը նույնիսկ առանձնացնում և ընդգծում է մի քանի հերոսուհիների քաջագործությունը, նրանց համամատում պատմությունից հայտնի քաջ կանանց հետ: Սուլիի ապստամբների և Ալի փաշայի զորքի միջև կատաղի կռիվներ էին մղվում և «երկու կողմեն ալ չարաչար հոգնած էին», «Ֆոթոսի զինվորները իրենց հրացանները կրակ կտրած ըլլալուն պատճառով չէին կրնար գործածել»: Կռիվն արդեն դադարելու մոտ էր, բայց հանկարծ նորից բորբոքվեց: Երեք հարյուր դուրցազնուհիներ Ֆոթոսի մոր՝ Մոսքոյի գլխավորությամբ շարդելով զենքի ու զինամթերքի սնդուկները, զինվեցին և մարտի դաշտը նետվեցին: «Այս քաջասիրտ կիները,—շարունակում է ակնարկագիրը,—հանկարծ տանկաց վրա հարձակեցան՝ բերդին զինվորներն ալ սկսան անդադար գնտակ տեղալ անոնց վրա» (էջ 107): Մոսքոն կովի դաշտում տեսնում է ընկած մարտիկներին և նրանց դիակի սաջև երդվում լուծել զոհվածների մահվան վրեժը:

Բնավ պատահական չէ, որ հույն ժողովուրդն իր անմահ երգերում, փառաբանելով ազատագրական պայքարի հերոսներին սերնդե-սերունդ է փոխանցում նաև դուրցազնուհուն ձոնված բոցաշունչ երգը: Նրանում թոչնակը, դիմելով Սուլիի ծնկի բերելու ապարդյուն փորձեր անող Ալի փաշային, ասում է.

...Այստեղ որդիների հետ կողք-կողքի մարտի են նետվում մայրերը:
Այստեղ ի օգնություն ամուսինների կովի են գնում կանաչ ևս,
Այստեղ տղաներն ու աղջիկները կրակում են ինչպես մեծերը,

¹³⁴ Կ. Բարթոլոմի, նշվ. աշխ., էջ 56:

Այստեղ Մոսքոն՝ մայրը Յավելասի¹³⁵ մարտի է տանում ջոկատները՝
 Զախ ձեռքով ծծկեր մանկանը գրկած,
 Աջով ամրապինդ հրացանն իր բռնած,
 Ուսապարկը փամփուշտներով լցված,
 Եվ կլիֆտի պես՝

Դամոկլյան սուրը ատամներով բռնած.

Այսպես է ջոկատներին մարտի տանում Մոսքոն՝ քաջագունը
 կանանցից¹³⁶:

Մի այլ երգում ևս, որն արդեն նվիրված է սուլեցիների ազատա-
 գրական պայքարի առաջին էտապի վերջին իրադարձություններին,
 փառաբանվում է հերոս սուլունին՝ Յորգոս Բոցարիսի կինը՝ Դեսպոն:
 Զոլոնգոյում կոտորածն ավարտելուց հետո թուրքերը մոտեցան Ռեկչաս
 գյուղին, որտեղ ապաստանել էին միայն կանայք և երեխաները: Այդ
 գյուղի անառիկ ամրոցում էր նաև Դեսպոն՝ իր երեք երեխաների և յոթ
 այլ հարազատների հետ: Նրանք մինչև վերջ դիմադրեցին, իսկ երբ
 թուրքերի ձեռքն ընկնելն անխուսափելի դարձավ, ապա պատահեց այն,
 ինչ հարազատաբար ավանդում է ժողովրդական երգը.

Մինևույնն է ճորտ չի դառնա Դեսպոն՝ կինը Բոցիսի:

Ահավասիկ Դեսպոն պարիսպն է թողնում,

Երեխաներին ու իր թոռներին դիմում.

—Թեկուզ թուրքը մտնի Սուլի, թեկուզ Կլաֆան ընկնվի,

¹³⁵ Երգի ոտներեն թարգմանության մեջ Մոսքոն համարված է Յավելասի կինը,
 մինչդեռ Մոսքոն նրա մայրն է, քույրը Գարիոն է:

¹³⁶ «Греческие народные песни», М., 1957, стр. 38 (տողացի թարգմանությունը
 այստեղ և հետո մերն է): Այս երգի մի այլ տարբերակն արձակ թարգմանությամբ
 բերվում է «Լեռան ուղեգրեր» խորագրով ժնկում հրատարակված գրքովում՝ նվիր-
 ված Ֆոթոս Յավելասին: Ծանոթագրության մեջ նշելով Յավելասի մոր գլխավորած
 800 հերոսուհիների Քեաֆայի (Գլաֆա) մոտ թուրքերի դեմ մղած կռիվների մասին,
 թարգմանիչը նկատում է. «Բանաստեղծները այսպես երգած են Մոշոյի (Մոսքո) անվե-
 հերությունը» և ապա տալիս հիշյալ երգը՝ հետևյալ թարգմանությամբ. «Հուս համբա-
 վավոր Սուլին է, ուր կինները, աղջիկները, տղայքները կպատերազմին, ուր Մոշոն
 կկռվի, մեկ ձեռքով երեխան բռնած՝ մյուսով հրացանը, գոզոցն ալ լիքը փամփուշտ-
 ներով: Հուս ահավոր Սուլին է, աշխարհահռչակ Սուլին, ուր Յավելասուհին պալիքա-
 լի մը պես կպատերազմե առջևը ինկած»: Թարգմանիչը չի նշում թե ինչ աղբյուրից
 է քաղել Յավելասի մորը նվիրված այս երգի տարբերակը (տե՛ս Եմենցի, Լիտան
 ուղեգիրը (Ֆոթոս Յավելաս), էջ 12):

—Մենք չենք ապրի իբրև ճորտեր

Հետևեք ինձ իմ զավակներ:

Եվ Դեսպոն այն ժամ

Վառողարան է նետում ջահը բռնկած¹³⁷:

Կանայք օգնում են պաշարված սուլեցիներին, ուտելիք հասցնում
 նրանց: Սամվել քահանայի հետ Սուլիի դեռևս ազատ մնացող վերջին
 պատանիկի համար հանուն «Հունաստանի ու Ասպատության» նշանա-
 քանով կովողների մեջ էին նաև կանայք, այդ թվում Ֆոթոսի քույրը՝
 Գարիոն: Գիաֆայի գրավման համար թուրքերի վարած քառասույսյա
 մարտերի ընթացքում իրենց քաջությամբ աչքի են ընկել նաև շատ և
 շատ կանայք, որոնք ոչնչով չէին տարբերվում հմուտ ուղեգրերից:
 Հեղինակը Գարիոյի անունը դասում է Սուլիի այն հերոսների շարքը,
 որոնք «իրենց օրինակովը կաշխատեին իրենց գինուց ընկերներուն
 շիջած եռանդը արծարծել, և ուժերնին կազդուրել» (էջ 130):

Սուլիի կանանց դյուցազնական դիմաքանդակն է տալիս նաև
 Բարթոլոմի: Նա մասնավորապես ընդգծում է «Ազատ լեռը» գրավելուց
 հետո Սուլիի կանանց ցուցաբերած մարտիրոսությունը: «...Նոցանից
 60-ը,—գրում է պատմաբանը,—իրենց զավակներին գիրկն առած
 սուաշացան դեպի մի դարավանդ՝ դուրս ցցված ժայռ, որ կախված էր
 բարձրից Ախերոնի վրա. նոցա ներքև՝ խորքում, փրփրում էր գետը,
 բայց այնքան խոր ներքևում, որ գետի խոխոջույունը հագիլ հագ լսելի
 էր լինում: Այստեղ մի կարճատև խորհուրդ արին, գրկեցին իրենց
 զավակներին վերջին անգամ և նետեցին անդունդը. ապա ձեռք-ձեռքի
 տվին, սկսեցին հունական պարը, և երգելով յուրաքանչյուր անգամ
 պարագլուխը յուր հերթին, գլուխ պտտեցնող, աչքեր մթնացնող բարձր
 խութից վայր էր նետվում»¹³⁸: Այս նույնի մասին է գրում նաև հունական
 ժողովրդական երգերը ծանոթագրող Վլադիմիր Նելչտադուրը: Թուրքա-
 կան ստրկությունից խուսափելու համար,—գրում է նա,—«սուլունիներն
 իրենց երեխաներին անդունդը նետեցին և, ձեռք-ձեռքի տալով, իրենք
 ևս նետվեցին նրանց ետևից՝ մահը գերադասելով ճորտությունից»¹³⁹:

¹³⁷ «Греческие народные песни», стр. 39.

¹³⁸ Կ. Բարթոլոմի, նշվ. աշխ., էջ 61—62:

¹³⁹ «Греческие народные песни», стр. 270. Ժայռագագաթը, որից սուլեցի կա-
 նայք իրենց երեխաներին անդունդն են նետել, ապա և իրենք նետվել, գտնվում է
 Զոլոնգո ավանի մոտ, Ախերոնի ափին: «Զոլոնգո» է կոչվում նաև այն երգը, որ վեր-
 չին անգամ երգում էին Սուլիի 60 դյուցազնուհիները: Այդ երգն ապրում է մինչև

«Ֆոթոս Ցավելաս» ակնարկում հեղինակը բացահայտում է սուլե-
ցիների մղած պայքարի ընդհանուր նշանակությունը՝ ամբողջ Հունաս-
տանի ազատագրության համար: Նա Սուլին չի դիտում որպես բուն
երկրից՝ Հունաստանից, կտրված մի կղզի, որի մարտաշունչ զավակները
պայքարում են միմիայն իրենց «Ազատ լեռների» անկախության հա-
մար: Ընդհակառակն, ակնարկի մեջ ընդգծվում է այդ ապստամբության
համահունկական նշանակությունը: Հունաստանի ազատագրության նշա-
նաբանով են գործում սուլեցիների առաջնորդները: Ընդհանրացնելով
սուլեցիների պայքարի նշանակությունը ամբողջ Հունաստանը թուրք
քարքարոսներից ազատագրելու համար, հեղինակն իր ակնարկի
վերջամասում գրում է. «Հունաստան յուր անգութ հարստահարիչներուն
տկարությունը հասկցալ, երբ տեսալ, որ երեք տարի շարունակ 1500

օրս: 1968 թ. սեպտեմբերի 17-ին, գիշերվա ժամը 1.15 ժամին համամիութենական
ռադիոյով այն կատարել է հույն երգչուհի Վասիլիկա Ալեքսանդրիան (?), միաժամանակ
պատմելով, որ նա այդ և սուլեցիների մյուս երգերը ժառանգել է տատից, որը և
պատմում էր նրանց քաջագործությունների լեգենդը: Երգչուհու վկայությամբ սուլե-
ցիների երգերը ծնվելու օրից մինչև հիմա ուղեկցում են հույն հայրենասերներին,
նրանց պայքարի մղում հանուն դեմոկրատիայի ու իսկական ազատության:

Կիևի համալսարանի դասախոս Ս. Ն. Չերնիշևսկան բարի եղալ մեր խնդրանքով
ընդօրինակելու «Զոլոնգո» հունարեն երգի տեքստը՝ ուսերեն տառադարձմամբ,
ինչպես և կատարելու տողացի թարգմանությունը: Ահա այն հատերեն ազատ փոխա-
դրությամբ.

Մնաս բարև, խղճով աշխարհ,
Մնաս բարև, կյանք սիրելի,
Եվ դու անբախտ հայրենիք,
Մնաս բարև մեկ ընդմիշտ:
Մնաք բարև գետակներ,
Անտառ, լեռներ, բլուրներ:
Կյանք չունեն ցամաքում ձկները,
Ու ծաղիկ չի աճում ավազում,
Այդպես էլ Սոցիի դստերը
Չեն ապրի առանց ազատության:
Մնաք բարև գետակներ,
Անտառ, լեռներ, բլուրներ:

Մեր տրամադրության տակ կա նաև այդ երգի հունարեն ձայնագրության ժա-
պավենը, որ ստացել ենք Կիևից՝ պրոֆ. Ա. Բելեցկուց և Ս. Չերնիշևայից, որի հա-
մար խորապես շնորհակալ ենք: Ձայնագրության ծաղավենը և երգի տեքստը պահ-
վում են մեր անձնական արխիվում:

կամ 1800 հոգի՝ կայսրության ամենեւն գորավոր փաշային բազմաթիվ
զինվորներուն դեմ անվեհեր կոված էր: Հասկցալ նաև, թե ի՞նչ պիտի
կրնար ընել այն օրը, որ բոլորովին ոտքի պիտի ելներ յուր բռնավոր-
ներուն դեմ, և սկսալ յուր շղթաները թոթովել» (էջ 133):

Հեղինակը հատուկ վերաբերմունք ունի սուլեցիների ժողովրդական
երգերի, բանավոր ֆոլկլորի նկատմամբ: Նա ակնարկի մեջ բերում է
մի շարք երգերի տեքստեր, որոնցում ժողովուրդը փառաբանում է
ազատագրական պայքարի իր հերոսներին, մարտերում ձեռք բերված
հաղթանակները: Ժողովուրդը, թեկուզ նա լինի փոքրիկ, չի մոռանում
իր հերոսներին, իր ազատության համար իրենց կյանքը զոհած մարդ-
կանց: Նա նրանց մասին երգեր ու լեգենդներ է հորինում, որոնք ասվում
են ամենքի կողմից, սերնդից-սերունդ փոխանցվում¹⁴⁰:

Թուրք զավթիչների դեմ Սուլիի քաջ բնակիչների մղած պայքարը
փառաբանելու հետ միասին ակնարկագիրը առանձին դեպքերում տալիս
է նաև սուլեցիների և այդ պայքարի որոշ թերությունները: Թույլ են այդ
նկարագրությունները, բայց հետաքրքրական: Նախ և առաջ մատնա-
նշվում է դաշտավայրերի բնակիչների նկատմամբ նրանց ունեցած
արհամարհանքը, որը խանգարել է պայքարի և ապստամբության սուր
օրերին «նպաստավոր դաշնակցություն» կնքել մյուս ցեղերի, նաև մահ-
մեդականների հետ: Հեղինակը ցավով արձանագրում է այն փաստը,
որ թուրքերի դեմ ազգային-ազատագրական պայքարի այդ էտապում
Հունաստանն ամբողջությամբ վերցրած դեռևս այն աստիճան չէր
հասնում, որպեսզի «միանար յուր անգութ քարքարոսները վնասելու
համար» (էջ 130): Նա զայրույթով նշանակում է սուլեցիներից ոմանց
դավաճանությունը և փառամոլությունը՝ ապստամբության շրջանում:

Ակնարկագիրը չի խնայել գույները գլխավոր հերոսին՝ Ֆոթոս
Ցավելասին, բնութագրելու և նրա քաջագործությունները պատկերելու
համար: Ցավելասի դիմանկարն ուրվագծված է համակողմանի: Նա
համեմատվում է քաջ և կորովի սպարտացիների ու կլեֆտների հետ,
նրա սուրը Ռոլանդի սրի համեմատվում ունի, նրա անունով երգվում են
սուլեցիները: Պատանի Ցավելասը հանդես է գալիս իբրև անվախ
սուլեցի: Նա քաջ մարտիկ և զորավար է, տոգորված է կամքի տոկու-

¹⁴⁰ 1873 թ. Փարիզում վերահրատարակվել է Կացանտոնիսին, Լամբրոս և Ֆո-
թոս Ցավելասներին և ուրիշների նվիրված ժողովրդական երգերի հավաքածուն (տե՛ս
«История XIX века», т. II, стр. 312):

նույնամբ, անշահախնդիր է, ազնիվ, պաշարում է իր հայրենակիցների և ոչ թե իր անկախության և ազատության համար, օժտված է բարոյական վեհ հատկանիշներով: Նրա ամբողջ էությունը համակված է վառ հայրենասիրությամբ և խորն ատելությամբ թշնամու նկատմամբ: Նա հաշվի է նստում իր մարտիկների ու համերկրացիների կարծիքի ու որոշման հետ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ իր անձին մահ է սպառնում:

Դեռ տակավին տասներկու տարեկան հասակում, երբ իբրև պատանդ այլոց հետ միասին Ֆոթոսը գտնվում էր թուրքական փաշայի հսկողության տակ, նա անվախության և հոգու արիության օրինակ է ցույց տալիս: Նրան իր մոտ կանչելով, Վելին՝ Ալի փաշայի որդին, ասում է.

«—Վաղը... ողջ-ողջ պիտի այրիք»:

«—Ծառ աղեկ կրնես,—պատասխանեց անվեհեր պատանին,—հայրս ալ այնպես պիտի ընե հորդ և եղբայրցդ, եթե երբեք յուր ձեռքը ըլնին» (էջ 103)¹⁴¹:

Թուրք փաշայի դահիճ որդուն նման պատասխան տալով, Ֆոթոսը բնավ չէր կասկածում, որ դաժան հակառակորդի սպառնալիքին կհաջորդի բուն գործողությունը: Բայց անկախ դրանից նա ոչ միայն արիություն է դրսևորում, այլև խրախուսում ու քաջալերում է իր ընկերներին նրանց «պատվիրելով, որ ազնվաբար մեռնին»:

Ցավելասի անվախ ու քաջակորով բնավորությունը դրսևորվում է թուրք զավթիչների դեմ մղված երկարամյա պայքարի ընթացքում: Նա իր օրինակով ոգեշնչում է մարտիկներին, նետվում կուլի ամենադժվար տեղերը, ստանձնում ամենավտանգավոր, հանդուգն գործողությունները:

Ապստամբության ընթացքում եղավ մի պահ, որ Ֆոթոսը հավաստի երաշխիքներ ուներ վրեժխնդիր լինելու Ալի փաշայից: Բայց դրա համար հարկավոր էր կոիվը շարունակել, նոր զոհերի տեղիք տալ: «Յուր անձնական թշնամությունը հասարակաց օգտին համար զոհելով», Ցավելասն ընդունեց բանակցելու առաջարկը: Երբ ապստամբների մեջ երևան եկավ Սամվել քահանան և հավատացյալ լեռնկանների «վրա մեծ տպավորություն գործեց, Ցավելասը, «երկրին օգուտը ամեն բանե

¹⁴¹ Այս նույն դրվագը Բարթոլոմեոսն աչպես է տալիս. «Փոտոյին քաշեցին Ալու որդի Վելիի առաջ. սա նրան հաղորդեց, որ ինքը նորան փաշայի հրամանով պետք է կենդանի-կենդանի տապալկե: «Ես քեզանից չեմ վախենում, պատասխանեց տղան, հայրս իմ վրեժը կհանի» (Բարթոլոմեոս, հշվ. աշխ., էջ 47):

վեր սեպելով, յուր քաղաքակիցներուն աղաչեց», որ նա իրեն փոխարինի, իսկ ինքը դարձավ «պարզ զինվոր» ու շարունակեց մնալ օրինակելի:

Երկար պաշարումից նեղն ընկած սուլեյիները, Ալի փաշայի որդեգայլների հետևանքով, որոշում կայացրին ընդունելով թշնամու առաջարկը՝ Սուլիից արտաքսել Ցավելասին: Ազատագրական պայքարում իր անձը մոռացած մարտիկը մի ակնթարթ անգամ չտատանվեց ենթարկվելու մեծամասնության այդ որոշմանը: Նա միայն «արտին կսկիծն ու ցավերը կեղծելով՝ առնացի քաղցը ձայնով մը ըսավ.

—Կմեկնիմ: Երկար ատեն պատերազմներու մեջ մահը փնտռել է և այնչափ անգամ հայրենյացս համար արյուն թափել է վերջը՝ չեմ ուզեր, որ այսօր իմ ընդդիմությամբս զան վտանգի դեմ, բայց՝ հանուն Աստծո, իմ հանձնած նվիրական ավանդս աղեկ պահեցեք, այն է՝ Հայրենիք ու Ազատություն» (էջ 120):

Ազատատենչ համերկրացիներին օգնելու ձգտումը Ֆոթոս Ցավելասի մեջ այնքան ուժեղ է, որ նա նույնիսկ դրանից հետո ամեն առիթ բաց չի թողնում ապստամբներին օգնելու համար: Ավելին, նա հետևելով իր հոր օրինակին, Ալի փաշայի լարած որոգայթից դուրս պրծնելու և նրա նենգ դիտավորությունների մասին հայրենակիցներին հայտնելու համար առանց մի պահ անգամ վարանելու պատանդ է թողնում իր ընտանիքը. նա «ոչինչ կհամարեր ընտանիքը հայրենացը քով»: Գալով Սուլի նա հայրենակիցներին զենքի է կոչում: Հայրենասիրական նույն բարձր գաղափարով է նա ղեկավարվում նաև այն ժամանակ, երբ հրդեհում է իր պապեճական օջախը, որպեսզի նրա հարկի տակ պիղծ թշնամին չնստի. «Չեմ ուզեր ըսվի երբեք, որ տանիկները Ցավելասի տունը ոտք կոխեցին», հայտարարում է նա:

Հայր և որդի Ցավելասների հայրենասիրության այդ վառ օրինակը ոգեշնչել է սերունդներին: Ժողովուրդը երգեր է հորինել նրանց մասին, գրողները կերտել են նրանց խիզախ դիմանկարը:

Ավելորդ չէ այստեղ բերել հայր Ցավելասին նվիրված մի պատմըվածքի հուզիչ հատվածը, որ ցիտում է նաև պատմաբանը: Լամբրոսն, ինչպես ասվեց, Ալի փաշայի ձեռքից ազատվելու համար նրա մոտ պատանդ էր թողել տասներկուամյա Ֆոթոսին: Երբ նա եկավ Սուլի և բոլորին կոչ արեց պատրաստվել սպասվող հարձակմանն ու ինքն անցավ ապստամբների գլուխը, հետևյալը գրեց փաշային.

«Ես ուրախ եմ, որ խաբեցի քո պես մի խարդախի: Այստեղ եմ կանգնած հայրենիքս մի ավազակի դեմ պաշտպանելու: Իմ որդին պիտի

մեռնի, քայց ես զգում եմ, որ անվրեժ չի մեռնիլ: Ինձ կդատապարտեն, որ ես անսիրտ հայր եմ, որ որդուս զոհել եմ ինձ ազատելու համար, սակայն ես պատասխանում եմ. եթե դու մեր լեռները նվաճեիր ոչ միայն նա, այլև նորա ընտանիքը և իմ հայրենակիցներս կզոհվեին: Ոչ մի ձեռք չէր մնալ, որ նորա վրեժը հաներ: Թող միայն քեզ հաղթենք և ես նորից զավակներ կունենամ, վասնզի իմ կինը երիտասարդ է: Եթե իմ ալնքան երիտասարդ որդին չկամենա որսխությանը մեռնել հայրենիքի համար, ապա նա արժանի չէ ապրելու և իմ անունը կրելու. ապա նա մեր հայրենիքի արժանի որդի չէ, եթե նա արիությանը մահվան դիմադրել չէ կարող: Հապա՜ օ՛հ հառաջ եկ, դավաճան, ես վրիժառության ծարավ եմ:

«**Քո ռիսերիմ թշնամի Յավելաս**»¹⁴²:

Ֆոթոսն, իրոք, արժանի եղավ իր հորը, նրա նման վեհապանձ զոհաբերության օրինակ տվեց իր խիզախ ժողովրդին:

Իբրև գորավար ևս Ֆոթոս Յավելասը նկարագրված է վառ գույներով: Ամենադժվարին պահերին նա շարունակում է մնալ «աներկյուղ ու անվեհեր», քաջալերում, օրինակ է ցույց տալիս մյուսներին: Թուրքական զնդան ընկնելով, նա «յուր անձնական վտանգներուն անհոգ յուր հայրենիքը կմտածեր, և բանտին խորեն միջոց գտավ Սուլիի պաշտպաններուն հետ թղթակցելու», նրանց խորհուրդներ տալու: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ «Ազատ լեռն» ընկել էր թուրքերի ձեռքը, և սուլեյիները ցրվել էին տարբեր կողմերում, Յավելասը չի կորցրել իր երկիրն ազատագրելու հույսը: Նա իր շուրջն էր համախմբել մարդկանց որոշ խումբ և ազատագրական կոչվները բորբոքելու պլաններ էր մշակում¹⁴³:

Ուժերով քազմիցս գերակշռող թուրքերի դեմ սուլեյիների տարած շատ և շատ հաղթանակները պայմանավորված են Ֆոթոս Յավելասի գորավարական հմտությամբ: Դա երևում է սկնարկի համարյա ամեն մի էջում: Տալով հնօրյա ազատագրական պայքարի հերոսական դրվագները, սկնարկի հեղինակն ընդգծում է այն միտքը, որ գավթիչների դեմ ոտքի ելնելու համար պետք է ունենալ նաև հմուտ և շրջաֆայաց ղեկավար: Այդպիսի ղեկավար է Յավելասը: Այն պահերին, երբ սուլեյիները հրճվում են ձեռք բերած հաղթությամբ, նրան մտառանջում է պայքարի

հետագա ընթացքը, նա պատրաստվում է ամեն մի անակնկալի: Նա կարողանում է խելացիորեն օգտագործել Ալի փաշայի դաժանություններից զրգոված և դժոհն զինվորականներին, շփումներ է ունենում նրա վարձած ալբանացիների հետ, փորձում է միաբանել նրանց հետ՝ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Զավթիչներին խորապես ստելով, Ֆոթոս Յավելասը միամտության հասնող ազնվություն է դրսևորում նրանց նկատմամբ, մի քան, որ բնորոշ է ժողովրդի ստեղծած հերոսների համար: Յավելասը խուսափում փաշային նորից վերադառնալ, դուրս էր պրծել նրա ճանկերից, որպեսզի սուլեյիներին զգուշացնի Ալի փաշայի նենգ պլանների մասին: Իր այդ նպատակին հասնելուց հետո «իր խոսքին գերի, տխուր ճակատագրին առջև առանց տրտնջալու» նա, իրոք, ետ վերադարձավ, որպեսզի թշնամուն հաղթի նաև ազնվությամբ:

Ահա այդպիսին է սուլեյիների ազատագրական պայքարի ղեկավարը՝ Ֆոթոս Յավելասը:

Բայց սկնարկում միայն Յավելասը չէ, որ գունդ է ուրվագծված: Նրա հետ միասին ազատագրական պայքարի ելած մարդկանց շարքում հատուկ տեղ ունի սկնարկի մի այլ հերոս՝ Սամվել քահանան, «որուն ծնունդը և բուն անունը գաղտնի մնացած է»: Ասկնարկագիրը նրան բնորոշում է «եռանդուն խոսվածք», «պերճախոս», «շատ առիթներու մեջ ցցուցած քաջասրտություն», «մարգարեի և առաքյալի քայլվածք» արտահայտություններով: Սուլեյիների առաջնորդը՝ Յավելասը, նրան դիտում էր իբրև «նշմարիտ գործիք կոչվյն նոր ուժ տալու և հայրենյաց եռանդը վերստին արծարծելու համար» (էջ 116):

Նա ապստամբների մեջ երևում է նրանց համար ամենադժվար պահին՝ պաշարման օրերին: Դառնալով սուլեյիների հրամանատարը, նա պայքարը գլխավորում է «Խաչ, Հունաստան, Ազատություն» նշանաբանով: Սամվել քահանան մինչև վերջ նվիրված է ազատագրական պայքարին, նա Հունաստանի անկախությունը վերականգնելու, գավթիչներին երկրից դուրս մղելու խնդիրը համարում է ամենից գլխավորը, ամեն ինչ ենթարկում է դրան: Ծուրջ երեք հարյուր քաջ սուլեյիների գլուխ անցած՝ նա հաստատվում է Գունկիի ամրոցում՝ որոշում ընդունելով թշնամուն «մինչև ետին ծալք դիմադրել»: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ թշնամին ասպատակում է Սուլին, Սամվել քահանան չի վհատվում, շարունակում է անհավասար և արդեն անհուսալի պայքարը: Նա մար-

¹⁴² Կ. Բարթոլոյի, Նշվ. աշխ., էջ 46:

¹⁴³ Հունաստանի անկախության համար հետագայում՝ ծավալված պայքարին մասնակցող սուլեյիների շարքում հանդիպում են Ֆոտոմարան և Զավելյան: Երկու անունով Նշվող այս անամանը թերևս նույն ինքը Ֆոթոս Յավելասն է (տե՛ս Д.ж. Байрон, Изб. Проз., 1953, стр. 465):

տիկների համար սննդամթերք էր հայթայթում, միշտ լինում էր կուլի առաջին գծում՝ «այն տեղերում, որտեղ վտանգն ամենից շատ էր»¹⁴⁴:

Ոգևորվելով այդ խիզախ քահանայի օրինակով, շրջակա երկու գյուղերի բնակիչները ևս միանում են նրան: Մի ամբողջ ամիս և տասը օր ասպատակները դիմադրում են թշնամուն: Վերջին պահին, երբ արդեն վճռված էր անհավասար պայքարի ելքը, Սամվել քահանան և նրա հավատարիմ մարդիկ ցած չդրեցին զենքը և իրենց մահով մահ բերին թշնամուն: Ամբոցի վրա հարձակվող թշնամու առաջ քայլ առ քայլ նահանջելով, երբ արդեն մահն էր վրա հասել, Սամվել քահանան «վառողին կրակ տվավ և յուր ընկերներուն հետ օդը ելավ»: Այսպիսով ազատագրական պայքարի վերջին մարտիկները մահն արհամարհելով, խիզախության մի հիանալի օրինակ ևս տվեցին:

Այլոց հետ միասին հույն ժողովուրդը պահպանում է նաև Սամվել քահանայի հիշատակը: Ժողովրդական երգերից մեկը, որ գրի է առել Համպերիոսը, պատմում է սուլեցիների պայքարի վերջին օրերի և Սամվել քահանայի դյուցազնական մահվան մասին: Ահա այդ հուզիչ երգի արձակ մեջբերումը, երգ, որ ինչ-որ բանով հիշեցնում է մեր հոշակալոր «Կոունկը».

«Թռչուն մի թռավ Սուլիե, աչքերը արցունքե պղտորված, թևերը սևաթուր էին: Բարկենացիք հարցուցին.

—Պզտի թռչուն, ուստի՞ կու գաս, ու՞ր կերթաս, պզտի թռչուն:

—Սուլիեն կու գամ, և փրանկաց երկիրը կերթամ:

—Բարի լուրեր տուր, պզտի թռչուն:

—Տխուր լուրեր: Սուլի առին, քահանան այրեցին» (էջ 132)¹⁴⁵:

Սուլեցիների ու նրանց ազատատենչ առաջնորդների հակապատ-

կերն են տանիկ զավթիչներն ու թուրք փաշաները: Ակնարկի մեջ հեղինակը շարունակ ընդգծում է թշնամու նեղ ու ստոր, դաժան ու բարբարոս լինելը: Պատերազմի դաշտում բացեփափ վարվող մարտերի ընթացքում չէ որ թուրք փաշաներն այս կամ այն դեպքում հաղթանակի են հասնում, այլ հազար ու մի որոգայթների, խաբեությունների ու նենգությունների հետևանքով: Այի փաշան բանակցելու համար իր մոտ է հրավիրում սուլեցիներին, նրանց թվում նաև քաջ ցեղապետին, խաբեությամբ զինաթափ անելով, նրանց գամում է շղթաներին, արշավանքի ելնում հույների դեմ:

Սուլեցիներին հնազանդեցնելու համար Այի փաշան դիմում է նույնիսկ նրանց սովամահ անելու վերջին միջոցին: Իսկ երբ իր պլաններն ունեցող թուրքական սուլթանը հրաման է տալիս բանակցել սուլեցիների հետ, դադարեցնել պաշարումը, Այի փաշան նոր խորամանկության է դիմում, որպեսզի հասնի իր նպատակին՝ տիրի քաջ լեռնականների բնակավայրերին: Նա սուլեցիների առաջ դնում է այնպիսի պայմաններ, որոնք թվում էր թե կմերժվեն, և Ային հնարավորություն կստանա շարունակելու կռիվը: Այդ նույն նպատակով նա արհեստակամորեն ձգձգում է բանակցությունները, փորձում գայթակղել Ցավելասին, գործի է դնում կաշառելու, նվերներով հրապուրելու ստոր մեթոդը, նույնիսկ առանձին դեպքերում փորձում է բարի երևալ, ցուցադրական ներողամտություն հանդես բերել:

Թշնամու իսկական բնութագիրը տալու հետ միասին հեղինակը մի շարք տեղերում ծաղրում է զավթիչներին: Երբ փաշայի զորքերը մտնում են սուլեցիների երկիրը, այնտեղ «միայն քանի մը շուներ մնացած էին»,—գրում է հեղինակը: Պարտված Այի փաշայի փախուստը նկարագրելով, ակնարկագիրը ասում է. «Յուր բանակին կորուստը լսելով՝ սիրտը ահուդողով լեցվեցավ և սանձարձակ էանլա փախավ և այս 10 մղոն տեղը ավելի շուտ հասնելու համար երկու ձի սատկեցուց» (էջ 108):

Հարկ է նշել, որ ընդհանրապես սուլեցիներին բնորոշ է նաև սուր հումորը, որ նրանք պահպանում են ամենաձանր պայմաններում անգամ: Ակնարկի հեղինակը տվել է սուլեցիների միշտ կայտառ բնավորության ու սուր հումորի մի քանի շտրիխները: Մի այլ աղբյուր ևս նշելով այդ, բերում է բնորոշ օրինակներ: «Երբ Ային մի կոչով 500 պիաստր նշանակեց մի սուլեցու գլխագին,—գրում է Բարթոլդին,—սուլեցոց առաջնորդները առաջարկեցին մի թուրքի գլխի համար 10 փամփուշտի վառոդ: Երբ սուլեցոց էշերից մեկը մոլորվելով ընկել էր պաշարողների

¹⁴⁴ Կ. Բարթոլդի, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹⁴⁵ Այս երգը տեղ է գտել նաև հունական ժողովրդական երգերի մի շարք ժողովածուներում: Ավելորդ չէ այստեղ բերել Գ. Դ. Մոցենիգույի 1804 թ. հունվարի 2-ին Ալեքսանդր I-ին ուղարկած հաղորդման տողերը՝ Սամվել քահանայի մարտիրոսության մասին. «Նրանց [սուլիոտների] առաջնորդն անցնելով ամենից քաջ մարդկանց գլուխը, այն քանից հետո, երբ նրանք մարտնչել էին անգերազանցելի քաջագործությամբ, հեռացան լեռների կատարները, որտեղ նա և նրան ողբեցողները, իրենց մահվան հանձնեցին, որպեսզի չընկնեն Այի փաշայի ձեռքը» (ցիտատը բերվում է ըստ Գ. Լ. Արշի «Ալեքսանդր I-ի և Էպիրոս» աշխատության, էջ 210): Այդ առթիվ պատմաբանը նկատում է, որ սուլեցիների «մի մասը Սամվել քահանայի գլխավորությամբ, մահը գերադասեց անձնատուր լինելուց, պայթեցրեց վառոդի պահեստը և զոհվեց Այի փաշայի շատ զինվորների հետ միասին» (նույն տեղում):

ձեռքը, ետ պահանջեցին, խոստանալով փոխարենը հատուցել, իսկ երբ թուրքերը համաձայնեցին, սուլեյիբ ետ ուղարկեցին մի քանի օր առաջ գերի ընկած մի թուրք՝ հայտնելով, թե արժեզին են ուղարկել»¹⁴⁶:

Այսպիսով, «Ֆոթոս Ցավելաս» պատմա-հուշագրական ակնարկի տպագրությամբ Գ. Մսերյանի «Մետեորա» պարբերականը հայ ընթերցողներին ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթացրեց հայ ժողովրդի քաղաքական հարևան հույն ժողովրդի իր անկախության ու ազատության համար մղած պայքարի հերոսական դրվագներից մեկին, ներկայացրեց այդ պայքարի դասերը:

Բայց մի՞թե լոկ այդ էր պարբերականի բուն նպատակը:

«Մետեորայի» նպատակադրումներն ավելի լայն են եղել, քան սուլեյիբների ազատագրական պայքարի առաջին խոշոր էտապի և նրանց խիզախ առաջնորդի՝ Ֆոթոս Ցավելասի մասին պատմելը: Նա ծրագրել էր ընթերցողներին ներկայացնել նաև հունական ազատագրական պայքարի այն գլխավոր դրվագները, որոնք կապված են հույն ժողովրդի ազգային երկու այլ հերոսների անվան հետ: Դա երևում է հիշված ակնարկին կցված նախաբանից: Այդտեղ հունական ազգային-ազատագրական շարժումները պայմանականորեն բաժանվում են երեք գլխավոր շրջանների: Դրանցից առաջինը սկզբնավորվում է Հունաստանում թուրքական տիրապետության հաստատման հենց հաջորդ օրվանից և տևում է մինչև դարասկիզբը, երբ ընկավ Սուլին: Այս շրջանը դիտվում է իբրև «լեռնային անընդհատ կռիվ» ժամանակաշրջան «դաշտին դեմ»:

Հաջորդ էտապը նախաբանում բնութագրվում է իբրև մի ժամանակաշրջան, երբ «պատերազմի ձևը կփոխվի, ընդհանուր կըլլա, ցեղերը կմիանան, ապստամբ գավառները իրարու ձեռք կկարկատեն և իրենց ճիգերը կմիացնեն հասարակաց օգտին համար, Ազգային միությունը, որ վայրկյան մը խախտված էր, կվերանորոգի պատերազմներու աղմուկեն, և թափված արյունեն կպնդանա» (էջ 94): Այս շրջանն ավարտվում է Բալթիկի մահով, որը հանդիսանում է «արդի Հունաստանի ամենեն մեծ դյուցազունը և դարուս գրեթե ամենեն մեծ պոետը»: «Անկախության պատերազմի» այս էտապում նշանավորվեց Մարքո (Մարկ) Բոցարիսի անունը:

Հույն ժողովուրդին իր ազգային անմահ հերոսն է տվել նաև ազատագրական պայքարի հաջորդ՝ երրորդ շրջանում, երբ պայքարը հիմնականում մղվում էր ծովի վրա և երբ «տանկաց ծովային զորության

ոչնչանալովը Հելլենական ազատությունը կհիմնվի»: Այս էտապում հռչակվել է «հանճարեղ և աշունասիրտ» Միաուլիսը:

Ազգային-ազատագրական պայքարի այս երեք շրջանների և նրանց երեք հերոսների՝ Ֆոթոս Ցավելասի, Մարկ Բոցարիսի և Անդրեյ Վոբոս Միաուլիսի մասին էլ նպատակ ուներ պատմելու «Մետեորան»: Դա քավականաչափ լայն և խորը մտածված մի ծրագիր էր: Նրա իրագործումով պարբերականը հայ ընթերցողներին, թուրքական լծի տակ հեծեծող հայ զանգվածներին մատուցած կլիներ հունական ազատագրական պայքարի գլխավոր դասերը, ցույց կտար նրա ամենաբոլորն և ամենից վճռական էտապը՝ 1800 թ. սկսած մինչև 1829 թ. մղված մեծ ու լայն շարժումը, որը հանգեցրեց Հունաստանի վերջնական ազատագրմանն օսմանյան լծից: Հանդուգն ու հեռուն տանող մի ծրագիր էր դա, որ սակայն կիսակատար մնաց:

«Ֆոթոս Ցավելաս» ակնարկը վերջանում է «Պիտի շարունակվի» արտահայտությամբ: «Մետեորայի» այդ համարից հետո 1881 թ. լույս է տեսել երկու հատոր ևս: Հայտնի է նաև պարբերականի հաջորդ՝ 4-րդ հատորի, նյութերի ցանկը: Բայց դրանցում չկան պարբերականի խոստացած նյութերը հունական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին: Թվում է պարզ է. համիդյան գրաբնությունը չէր կարող հանդուրժել, որ հայ տպագիր օրգանը հրապարակ հաներ սուլթանական Թուրքիայի վայրագություններն արտացոլող իրական ակնարկները, պատմեր հույն ժողովրդի հերոսական պայքարի մասին և դրանով իսկ ոտղակի կամ անոտղակի ազատագրության ուղի ցույց տար, ապրստամբության կոչ աներ թուրքական լծի տակ հարստահարվող ու բարբարոսաբար ոչնչացվող հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին: Նա իր երկաթե թաթը դրեց պարբերականի վրա, ոչ միայն արգելեց Մարկ Բոցարիսին ու Միաուլիսին նվիրված նյութերի տպագրությունը, այլև շուտով փակեց Գ. Մսերյանի պարբերականն ու տպարանը:

Ինչի՞ մասին էին պատմում համիդյան գրաբնության արգելած նյութերը: Ինչո՞վ են հայտնի հունական ազատագրական շարժման մյուս երկու հերոսները, որոնց մասին նպատակ ուներ պատմել «Մետեորան»: Ի՞նչ հասարակական արժեք ունեին այդ նյութերը հայ իրականության համար: Օրինական այս հարցերն ուղղակի կապ ունեն մեր թեմայի հետ: Ուստի հարկ է գնալ արգելված այդ նյութերի հետքերով:

Դրանում մեզ օգնում է Եվրոպայի հայ ուսանողների միությունը՝ իր հրատարակություններով: Ինչպես հայտնի է, այդ միությունը ստեղծ-

¹⁴⁶ Կ. Բաթթուղի, նշվ. աշխ., էջ 57:

վել է 1897-ի ապրիլին¹⁴⁷։ Նպատակ ունենալով նպաստել հայ ժողովրդի ազատագրության գործին, միությունը իր ծրագրին համապատասխան հրատարակել է բավականաչափ գրքույկներ՝ դրանց թվում նաև Եմենիցի «Հերոսը» ակնարկը՝ նվիրված հունական ազգային հերոս Կացանտոնիսին¹⁴⁸, ապա և նույն հեղինակի «Մարկ Բոցարիս» պատմագեղարվեստական ակնարկը¹⁴⁹։ Մի կողմ թողնելով ուսանողների մի շարք արտակարգ հետաքրքրական հրատարակությունները¹⁵⁰, որոնք միության գործունեության հետ միասին տակավին կարոտ են հատուկ ուսումնասիրության, անդրադառնանք միայն մեզ հետաքրքրող ակնարկին, որ հավանաբար թարգմանվել է Եմենիցի 1862 թ. ֆրանսերեն հրատարակությունից¹⁵¹։ Գրքույկի վրա դրոշմված է «Հայ հեղափոխականների» բնորոշ ընծայագիրը, թարգմանությունը կատարել է Գ. Ա.-ն։ Այն ամբողջապես նվիրված է Մարկ (նաև Մարքո) Բոցարիսին (1790—1823)՝ սովոտների կապիտաններից մեկի՝ Կիցոս Բոցարիսի որդուն և ըստ էության արտացոլում է Հունաստանի ազատագրության համար մղված պայքարի մի կարևոր ժամանակաշրջանը։

Երբ սուլեցիները թողեցին իրենց բնօրրանը, Մարկը հազիվ տասնհինգ տարեկան էր։ Թուրքական հետապնդումից հազիվ փրկված պատանին ապաստան գտավ Հոնիական կղզիներում, ծառայեց ֆրանսիական բանակում։ Հետագայում նա Կորֆու փախած սուլեցիներից ստեղծեց մի գումարտակ և օգտվելով Ալի փաշայի ու սուլթանի միջև ծագած պատերազմի նպաստավոր իրադրությունից, մոտ ութ հարյուր ռազմիկներով վերահաստատվեց իր հայրենի երկրում։ Ֆրանսիական հեղափոխական գաղափարախոսության ոգով թրծված սուլեցիները նորից ծածկեցին ազատագրության դրոշմ։ Նրանք Սուլիի երկնաքեր լեռներում հնչեցրին «Օ՛ն առաջ հելլենների որդիք» հայրենասիրական-ռազմաշունչ երգը, որ երգվում էր ֆրանսիական հեղափոխության խորհրդանիշի՝ «Մարսելիեզի» եղանակով։ Մարկ Բոցարիսը և նրա շուրջը

համախմբված սուլեցիներն արդեն նպատակ էին դրել թուրքական զավթիչներին դուրս վռնել «ոչ թե ինչպես առաջ՝ մի գյուղից, մի լեռից, մինչև անգամ մի գավառից, այլ ամբողջ հունական հողից»։ Դա լիովին բխում էր այն խնդիրներից, որ պատմական նոր ժամանակաշրջանում ծառացել էր հունական ազգային-ազատագրական պայքարի և այդ պայքարի կազմակերպիչ ու ղեկավարող «Ֆիլիկի հետերիս» («Բարեկամների ընկերություն») գաղտնի հեղափոխական կազմակերպության առջև։ Այս ընկերության հիմնադրման առաջին տարուց՝ 1814-ից, նրա գործոն անդամներից էր նաև Մարկ Բոցարիսը։ Առհասարակ սուլեցիները, ռազմաշունչ մյուս ցեղերի և ազատատենչ լեռնականների հետ մեկտեղ կազմեցին անկախության համար պատերազմող հունական զորքերի հիմնամասը։ Իր ապագա մարտական գործողությունների ծրագրերում սուլեցիներին կարևոր տեղ էր հատկացնում «Ֆիլիկի հետերիսի» ղեկավար Ալ. Իսսիլանտին¹⁵²։

Մեծ է Բոցարիսի դերը հունական հեղափոխության մեջ և թուրքական զորքերի դեմ հույների մղած ազատագրական պատերազմների առաջին էտապում։ Նա ակտիվ դեր է կատարել այն բանում, որ հունական ապստամբության ղեկավարները 1822 թ. որոշում կայացրին հեղափոխական զորքն արշավանքի տանել ընդդեմ թուրքական զավթիչների։ Հետագայում նա դարձավ հունական հեղափոխական ուժերի ղեկավարներից մեկը, իսկ 1822—1823 թթ. մղված պատերազմական գործողությունների ժամանակ նշանակվել էր Էտոլիի ապստամբական զորքի գլխավոր հրամանատար։ Նրա հրամանատարությամբ է հունական զորքը գրավել Լեպանտոյի կարևորագույն ամրոցը։

Ինչպես ընդգծվում է «Զինվորական հանրագիտարանում», Բոցարիսն անօրինակ սխրագործությամբ հատկապես աչքի է ընկել Միսոլոնգի պաշտպանության ժամանակ։ 2.500 ռազմիկներից բաղկացած իր զորքով նա հիանալի հաջողությամբ դիմադրում էր թուրքական 12 հազարանոց բանակին։ Իմանալով այն մասին, որ թուրքական բանակին միանալու է շտապում Մուստաֆա փաշայի 13 հազարանոց բանակը, Բոցարիսը հանդուգն միտք հղացավ։ Նա, 250 սուլեցիների զլուխն անցած, գիշերը խրվեց թուրքական փաշայի զորաբանակի սիրտը, ոչնչացրեց մի շարք զորապետների, խունապի մատնեց հակառակոր-

¹⁴⁷ Միության մասին տե՛ս Խ. Հ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, հ. 1, Երևան, 1967, էջ 190, 218 և հետո, ինչպես նաև «Եվրոպայի հայ ուսանողների միության տեղեկագիր»։

¹⁴⁸ Եմենից, Հերոսը, Ժնև, 1903, 31 էջ։

¹⁴⁹ Եմենից, Մարկ Բոցարիս, Ժնև, 1904, 32 էջ։

¹⁵⁰ Այդ հրատարակությունները Ռուսաստան էին մուտք գործում մեծ դժվարությամբ և, ինչպես նշվեց, ենթարկվում էին գրաքննական խիստ արգելքների։

¹⁵¹ „Heros et poets“, par Evqéne Yemeniz, Paris, 1862, p. 55—114.

¹⁵² Г. Л. Арш, Этеристское движение в России, М., 1970, стр. 97, 247, 286, 287 и далее.

դին: Թուրքական այդ բանակը խիստ ջարդ կրեց՝ կորցնելով շուրջ երեք հազար մարդ: Բանակի մյուս մասը ցիրուցան եղավ: Հույն ռազմիկներից զոհվեցին 100 մարդ:

Այդ մարտում դուրացական մահ գտավ նաև լեգեմար հերոսը՝ Մարկ Բոցարիսը: Մարտադաշտում մահացող հերոսն ասել է. «Եղբայրներ, ես հայրենիքի առջև կատարեցի իմ պարտքը և հանգիստ եմ մեռնում... Ձեր հոգատարությանն եմ հանձնում իմ երեխաներին»¹⁵³... Հայրենիքին հավատարիմ եղեք... Թողեք ինձ և շարունակեցեք այն գործը, որ ես սկսել եմ»¹⁵⁴: Միտլոնգոի պաշտպանների շարքում Մարկ Բոցարիսին փոխարինեց նրա եղբայրը՝ Կոստանտին (Կոստո) Բոցարիսը, որը ևս հուշակվեց իբրև խիզախ զորս-հրամանատար¹⁵⁵:

Մարկ Բոցարիսի և սոֆասարակ սուլեցիների նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ փոքր ժողովուրդների ազատագրության խանդավառ երգիչ և Հունաստանի ազգային-ազատագրական պայքարի մեծ մասնակից Զ. Բայրոնը¹⁵⁶: Ծտապելով Միտլոնգո, նա նամակ է հղել Մարկ Բոցարիսին և նրանից ստացել զոհվելու նախօրյակին գրած պատասխանը: «...Ձերդ գերազանցությունը,—գրել է Բոցարիսն ազատատենչ բանաստեղծին,—այն իսկ անձնավորությունն է, որի պահանջը մենք զգում ենք... Վաղը չէ մյուս օրը մի քանի ընտիր մարդով Ձերդ գերազանցության ընդառաջ կգամ: Մի ուշանաք: Ծնորհակալ եմ այն լավ կարծիքի համար, որ ունիք հայրենակիցներին մասին և հույսով եմ, որ անհիմն չեք գտնի այն»¹⁵⁷:

Մեծ ռազմիկ-զորավարի այս տողերը և մեծ բանաստեղծի թողած մի շարք վավերագրերը, մասնավորապես սուլիոտներին նվիրված նրա մարտաշունչ երգը¹⁵⁸ և օրագրի բազմաթիվ գրառումները, ծրագրված

¹⁵³ Մարկ Բոցարիսի որդին՝ Դմիտրի Բոցարիսը (1813—1870) հետագայում երեք անգամ դարձավ Հունաստանի ռազմական մինիստրը:

¹⁵⁴ Տե՛ս «Греческие народные песни», М., 1957, стр. 273.

¹⁵⁵ Տե՛ս «Красный архив», 1938, № 2, стр. 188.

¹⁵⁶ Այդ առթիվ տես մեր հոդվածը՝ «Բայրոնը և սուլեցիները» («Գրական թերթ», 25 հունվարի 1963):

¹⁵⁷ Եմենից, Մարկ Բոցարիս, էջ 27:

¹⁵⁸ Տե՛ս Դ. Բայրոն, Изб. произ., стр. 56.

Այս երգի մի քառյակը պրոֆ. Արովը մեր խնդրանքով թարգմանել է այսպես.

Սուլիի որդի՛ք, նետվեք մարտի,
Պարտք հատուցե՛ք—որպես աղոթք,
Անցե՛ք խուրե՛ր ու դարպասներ,
Հառա՛ջ, հառա՛ջ, սուլեցիներ:

քերթվածից պահպանված մի քանի կտորները¹⁵⁹ վկայում են Բոցարիսի և Բայրոնի սկսված բարեկամությունը, որ շարունակություն էր հունեցավ: Ծատ շուտով՝ Միտլոնգոյի, հիվանդությունից վախճանվեց նաև Բայրոնը: Մահվանից ոչ շատ առաջ՝ 1823 թ. սեպտեմբերի 28-ին, Բայրոնն իր օրագրում Բոցարիսի մասին գրել էր. «Նա իր մասին լավ գիմկորի և ազնիվ մարդու հիշատակ է թողել,—արժանիքների եզակի զուգորդություն, որ, ճշմարիտն ասած, առանձին-առանձին էլ հազվադեպ է պատահում»¹⁶⁰:

Ինչ վերաբերում է Բայրոնի և սուլեցիների փոխհարաբերություններին, ապա պետք է նշել, որ մեծ բանաստեղծը ռամզաշունչ լեռնականներին ծանոթացել էր դեռևս շատ տարիներ առաջ, երբ այցելել էր Հունաստան և Ալբանիա՝ դեպի Արևելք կատարած իր ուղևորության (1809—1811) ժամանակ: Կան վկայություններ, որ նա մտերմացել է սուլիոտների հետ, հյուրընկալել նրանց, նույնիսկ մի քանի ամիս մնացել է նրանց հետ, սովորել նրանց գավառաբարբառը¹⁶¹: Զուգակշիռ անցկացնելով սուլեցիների և գեյթունցիների միջև, բանաստեղծ Ռ. Որբերյանը մասնավորապես հիշատակում է հետաքրքրական մի դրվագ: «Պայրոնի անձնական ս ու լ ի ո տ ն ե թ ու գ ու ն ի ն պ ե տ ր ... իր իսկ ձախ ձեռքին երակը բացավ և վազած արյունով ճակտին վրա բոսորագեղ խաչ մը գծեց իր մատներով: Անիկա կոխառեք խաչին հաղթանակին համար՝ մահիկի վրա, իր և իր սուլիոններում արյան մինչև վերջին կայծիը Արշիսթրաթիկոս Լորտոս Վիրոնի հրամանին ներքև դնել ու թափել»¹⁶²:

Այստեղ թերևս կարելի է անդրադառնալ նաև հույների ազատագրության նկատմամբ Ա. Ս. Պուշկինի տաժած մշտական և շերտագին վերաբերմունքին, մատնանշել նրա մի շարք ստեղծագործությունները, վերհիշել նրա խոսքը «Կոնստ իշխանի»՝ Ալ. Խախիլանովի և Ռիզասի

¹⁵⁹ Եմենից, Մարկ Բոցարիս, էջ 32:

¹⁶⁰ Դ. Բայրոն, Изб. произ., стр. 465.

¹⁶¹ Տե՛ս մասնավորապես Ռ. Որբերյանի ուսումնասիրությունը («Բազմավեպ», 1932, № 3—9): «Բազմավեպ» Բայրոնի և Մ. Բոցարիսի մերձավոր կապերի մասին նշել է դեռևս 1846 թ. (էջ 296): Հունաստանում Բայրոնի ծավալած գործունեության մասին հետաքրքրական է Հ. Ղազարտյանի աշխատանքը՝ «Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից» (Երևան, 1974, 85 էջ):

¹⁶² «Բազմավեպ», 1932, № 8—9, էջ 377: Որբերյանը, ցավոք, չի նշում թե ինչ աղբյուրներից է օգտվել: Հավանաբար նա որոշ նյութեր քաղել է Մխիթարյաններից:

մասին, նրա սքանչելի տողերը՝ ձոնված հեղեղահուն, հետերական-գիւ-վորների նրա մատիտանկարները, «Ապստամբիր, օ՛ Հունաստան, ապստամբիր» կրակոտ կոչ-բանաստեղծությունը, «Կիրջալի» իրական պատմվածքը, մարտադաշտում զոհված ռազմիկների որբացած որդի-ներին ցույց տված հոգատարությունը, «Օվիդիոս 25» մասսոնական օթյակին անդամագրվելը և այլ ու այլ փաստեր: Բայց դա մեզ հեռու կտանի բուն թեմայից: Մի հանգամանք, սակայն, պետք է նշել:

Հունաստանի ազատագրության համար մարտնչող հերոսների, նրանց շարքում նաև խիզախ սուլիոսների վառ կերպարները ըս-տեղծագործության ոգեշնչող աղբյուր են հանդիսացել ոչ միայն շատ բանաստեղծների, այլ նաև ժողովրդական ֆոլկլորի և գեղանկա-րիչների համար¹⁶³: Բայրոնն ունկնդրել է Բոցարիսի թարմ գերեզմա-նաթմբի վրա ասվող հիմն-ողբը: Դավիդ դը Անժան կերտել և իբրև նվեր Հունաստան է ուղարկել Բոցարիսի անձեռակերտ մահարձանը, որը ֆրանսիական մի քննադատի կարծիքով, «եթե... օր մը փլատակ-ներու մեջ թաղվի և անհետ ըլլա ժամանակ մը, նորեն գտնելու ատենը անտարակույս արհեստավորները հին հրաշակերտ մը սլոտի համարեն գաւն...»¹⁶⁴: Հերոս ռազմիկներին նվիրված հունական ժողովրդական երգերը, որոնք սկսվել են հրատարակվել դեռևս 1824 թ., մինչև հիմա էլ երգվում են: 1868 թ. Օդեսայում հրատարակված «Հունաստանի վերա-ծնունդը 25-ին մարտի 1821 թվականին» խորագրով ալբոմում տեղա-վորված բոլոր քառասուն նկարները նվիրված են Հունաստանի ազատա-գրության հերոսներին: Դրանց շարքում են Մ. Բոցարիսի մահը և Ա. Միաուլիսի հաղթանակը պատկերող փորագրությունները, որ կատարվել են դեռևս 1836 թ.¹⁶⁵: Հանրահայտ են մեծ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկու հունական թեմաներով կերտած կտավները, ինչպես և նրա նշանակա-լից խոստովանությունը. «Իմ տեսած առաջին նկարները, երբ իմ մեջ բռնկել էին գեղանկարչության նկատմամբ ջերմ սիրո առաջին կայծերը, եղել են թուրքերի դեմ Հունաստանի ազատագրության համար քառա-կան թվականների վերջերին պայքարող հերոսների սխրանքները

պատկերող (շատ վատ) վիմագրություններն ու փորագրությունները. իմ առաջին երեխայական ծեփվածքներին միախառնվեցին Բաբուլինայի, Կանարիսի, Միաուլիսի և ուրիշների անունները...»¹⁶⁶:

Պատմական այս անցքերին, ալելի կոնկրետ Բոցարիսի քաջագուն կերպարին է նվիրված Եմենիցի այն ակնարկը, որ նախատեսվում էր հրատարակել «Մետեորա» հանդեսում:

Միայն մոտ քառորդ դար հետո՝ 1904 թ. է հայ ընթերցողը ծանո-թացել Եմենիցի այդ ակնարկին¹⁶⁷, որ, ինչպես նշվեց, առանձին գրքույկով, ժնկում հրատարակել է Եվրոպայի հայ ուսանողական միությունը: Իր կատարելությամբ Եմենիցի այս ակնարկը որոշակիորեն զիջում է նրա նախորդ ակնարկին: Այդուհանդերձ նա ամբողջական պատկերացում է տալիս Մարկ Բոցարիսի անցած ողորմ և քաջագոր-ծությունների մասին, պատկերում է նրա կենսագրության հիմնական դրվագները:

Նպատակ չունենալով հանգամանորեն վերլուծել նաև այս ակնար-կը, նշենք, սակայն, որ այն ընթերցողին լիովին տոգորում է ազատա-սիրության ոգով, վարակում է հարստահարող կարգերի դեմ զինված պայքարի ելնելու տրամադրությամբ, խոր հարգանք ու սեր է առաջաց-նում իր ժողովրդի ազատության համար անձնուրացաբար մարտնչող ռազմիկների, տվյալ դեպքում հույն ժողովրդի ազգային հերոս Մարկ Բոցարիսի նկատմամբ:

Այդ առումով ակնարկի հեղինակը լիովին հասել է իր նպատակին, և գործի հայերեն թարգմանությունը որոշակի դեր է կատարել հայու-թյան շրջանում Մարկ Բոցարիսի հանդեպ տևական համակրանք ստեղծելու, նրա մղած պայքարը գնահատելու, ինչպես նաև նրա ոգով հայ երիտասարդությանը դաստիարակելու ուղղությամբ:

Ակնարկում նախ և առաջ որվագծված է Մարկ Բոցարիսի ընդ-հանուր դիմագիծը, նրա «տաք հայրենասիրությունն ու հազվագյուտ անվեհերությունը»: Այդ ընթացքում հեղինակը մեջ է բերում նաև այլ աղբյուրների վկայությունները, մասնավորապես Էդ. Բլակիերի խոսքը. «Գիտության և դաստիարակության տված առավելություններից զատ,

¹⁶³ Սուլեյմանի քաջագործություններին նվիրվել են պոեմներ, վեպեր և դրա-մաներ: Դեռևս 1810 թ. Պետերբուրգում հրատարակվել է Լ. Նևախոլիչի դրաման նվիրված սուլեյմանի քաջագործությանը:

¹⁶⁴ «Արևելք», 1856, № 12, էջ 381:

¹⁶⁵ Եթե չենք սխալվում, մեզանում Մարկ Բոցարիսի դիմանկարն առաջին ան-գամ հրատարակվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցում» (Փարիզ, 1928, էջ 279):

¹⁶⁶ «Русская старина», 1878, т. XXI, стр. 654 и Н. С. Барсегов, Айвазовский, М., 1962, стр. 7.

¹⁶⁷ Մ. Բոցարիսի անվանը հայ ընթերցողը ծանոթ էր Մխիթարյան պատմա-բանների երկերի և մամուլի էջերից՝ սկսած դեռևս 1830—1840-ական թվականներից:

Մարկ Բոցարիսը օժտված էր այն բոլոր առաքինություններով, որին մարդ կարող է հասնել: Նրա բնավորության պարզությունը, որի օրհնակը կարելի է գտնել Պլուտարքի մեծ մարդկանց մեջ, բարձրացնում էր այդ առաքինությունները: Իր երիտասարդ հասակից, նա նախ իր երկրի հույսը եղավ և ապա սքանչացման առարկան, ինչպես բաղաբացի, հայրենասեր և զինվոր»¹⁶⁹:

Ակնարկն ամփոփում է Մարկ Բոցարիսի ծավալած մարտական գործունեությունը, սկսած 1820 թ. այն օրվանից, երբ նա «մի քանի հարյուր սուլեցիների հետ Ծամուրի մոտ ափ իջավ»: Հաշտություն կնքելով Սուլիմ բնաջնջած Ալի փաշայի հետ, որպեսզի այդպիսով հնարավորություն ստանա գեթ մասամբ իր ազգակիցներին բնակեցնել նրանց գրավված հին բնօրրանում, Բոցարիսը թուրք փաշայի մոտ պատանդ է թողնում եղբորը, իր կնոջը ու երեխաներին: Այս վեհանձնությունն ու սրտաճնիկ դրվագն, ի դեպ, դարձել են ժողովրդական երգ ու ասքի թեմա, որին հաճախ է անդրադառնում նաև հեղինակը: Բոցարիսը դաշինք է կապում նաև դաշտավայրի քրիստոնյաների հետ: Այդ ճանապարհով նրան հաջողվում է հեճարան ստեղծել Սուլիում և մարտական ուժեր համախմբել իր շուրջը: Դրանից հետո նա լայն գործողությունների է դիմում թուրքական զորաբանակների դեմ:

Խտացված գույներով են ակնարկում վերաբաղված Բոցարիսի հանդուգն մարտական գործողությունները: Նա հազիվ երկու հարյուր հիսուն սուլիոսներով հանդես է գալիս 5.000 հոգուց բաղկացած թուրքական զորաբանակի դեմ և հաջողության հասնում: Մի այլ անգամ նա 600 սուլիոսներով մարտ է մղում 10.000 զինվորից բաղկացած թուրքական կայազորի դեմ և այլն: Բոցարիսը ոչ միայն քաջ ու հմուտ զորահրամանատար է, որ չնչին ուժերով հաղթանակ է նվաճում, այլ միաժամանակ և մեծ հոգու տեր անձնավորություն, որ ձգտում է մեղմացնել սուլիական խստաբարո օրենք-սովորույթները: Երբ սուլեցիների ծերակույտը (ծերոնդների խորհուրդ) վճռեց հարկադրաբար Ռեզինիսի միջնաբերդը թողած 33 սուլեցիներին զրկել Սուլիում բնակվելու իրավունքից, նրանց բնակարանները «սև ներկեցին վերից վար, կարծես նրանք իսկապես մեռած լինեին», իսկ նրանց կանայք սև հագած՝ ներկայացան ծերունիների խորհրդին ապահարզան պահանջելու, օգտվելով այն իրավունքից, որ Սուլիի խիստ օրենսդրությունը շնորհում էր նման-

օրինակ դեպքերում, Բոցարիսը հանդես եկավ ներողամտություն ցուցաբերելու նախաձեռնությամբ և «հանցագործները վերստացան իրենց գեներալը... հայրենիքը համաձայնեց կրկին նրանց իր ծոցը ընդունել»¹⁶⁹:

Ակնարկում շեղմությամբ է նկարագրված Բոցարիսի մարտիրոսությունը Միսոլոնգիի պաշտպանության ամբողջ ժամանակաշրջանում, նրա հեռակա բարեկամությունը Բայրոնի և փոխադարձ համագործակցությունը Մավրոկորդատի հետ, նրա դյուցազնական մահը՝ ռազմի դաշտում:

Ինչպես պետք էր սպասել «Մարկ Բոցարիս» ակնարկը հայ իրականության մեջ գտավ այն արձագանքը, որ ակնկալում էին նրա հրատարակիչները՝ նպաստել հայության ազատագրական պայքարին:

Հունաստանի ազատագրության համար մղված պայքարում նույնպիսի խոշոր դեր է կատարել նաև հույն ժողովրդի ազգային հերոսներից մեկ ուրիշը՝ Անդրեյ Միսոլիսը (1768—1835): Ծառքային ծովայինից նա հասել է ծովակալի աստիճանի, բազմիցս մասնակցել ծովային մարտերին: Մի որոշ ժամանակ եղել է ծովակալ Նելսոնի վերցրած գերիների շարքում, բայց ազատություն է ստացել: Նրա համբավը հուշակվել է 1822 թ. հունիսի 18-ին թուրքական նավատորմին հասցված կործանիչ հարվածից հետո: «Այդ մարդու մեջ,—գրում է Ե. Ֆեոկտիստովը,—ապշեցնում էին բնավորության այնպիսի հատկանիշները, որոնք մինևույն աստիճանով չէին միավորվում նրա հայրենակիցներից և ոչ մեկի մեջ, բարձր հայրենասիրություն, անկաշառ ազնվություն, համբերատարություն, եռանդ, սատկարյունություն ամենադժվարին բռնկներին և բարբերի նահապետական մաքրություն»¹⁷⁰: Հունաստանի անկախությունից հետո նա գլխավորել է ապստամբական այն ուժերին, որոնք հանդես էին գալիս երկրի բյուրոկրատիայի և ազատության սահմանափակությունների դեմ¹⁷¹: Նրա նավատորմը 1831 թ. օգոստոսի 27-ին հաջողությամբ գրավել է Պարոս կղզին, տիրել պետական զինանոցին, նավերին և «Հելլադա» ռազմանավը դարձրել ապստամբ ծովայինների միջնաբերդը:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ Անդրեյ Միսոլիսին նվիրված ակնարկը «Մետեորային» չհաջողվեց հրատարակել: Մեզ հայտնի չէ այս

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 16:

¹⁷⁰ Е. Феоктистов, Борьба Греции за независимость, С.—П., 1863, стр. 82, см. также стр. 130—131, 191—193.

¹⁷¹ «Энциклопедический словарь Граната», т. 17, стр. 10.

¹⁶⁸ Եմեհից, Մարկ Բոցարիս, էջ 4:

ակնարկի հայերեն որևէ հրատարակություն և այլ աղբյուրներից չհաշտվեց պարզել թե ինչպես է Եմենիցը պատկերել Միստվիսի կյանքն ու մարտական ուղին: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ այդ ակնարկը ևս, տեղ գտնելով «Մետեորայի» էջերում, ինչպես «Ֆոթոս Ցավելաս» ակնարկը, հայտնի չափով նպաստ կբերեր հայ ընթերցողների շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարների արծարծմանը: Այդ նպատակն էր հետապնդում հանդեսը խմբագիր Գ. Մսերյանը՝ սկսելով հրատարակել Եմենիցի պատմա-հայրենասիրական ակնարկների շարքը, որն, ինչպես նշվեց, շուտով արգելվեց:

Դրանից անկախ, հենց միայն «Ֆոթոս Ցավելաս» ակնարկի հրատարակությամբ «Մետեորա» հանդեսը լուրջ քայլ է կատարել ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության արծարծման ասպարեզում, էական դեր է խաղացել Հունաստանի անկախության համար մղված պայքարի դասերը հայ զանգվածներին ներկայացնելու և դրանով իսկ հայության որոշակի շերտերին Թուրքական լծի դեմ ոտքի հանելու գործում: Հայ մամուլի էջերում տեղ գտած նմանօրինակ նյութերի շարքում «Մետեորայի» հրատարակած ակնարկը կարևոր տեղ ունի, իսկ հանդեսի ծրագիրը՝ պարբերաբար հրատարակել հունական ազգային-ազատագրական պայքարի առավել նշանավոր դրվագները, թեև չիրականացավ, արժանի է հատուկ ուշադրության: Դա անողղակի առնչություն ունի 1880-ական թվականներին ծավալված հայ ազգային-ազատագրական շարժումների հետ:

Հարցը վերոհիշյալ առումով կարոտ է գիտական խոր ուսումնասիրության: Ելնելով մեր պրպտումներից, հակված ենք ենթադրելու, որ հունական ազգային-ազատագրական շարժումները հայտնի չափով ընդօրինակելու, հույների ծավալած պայքարի սկզբունքներն ու մեթոդները, դարձյալ հայտնի չափով, կիրառելու մտայնությունը մեզանում տևական կենսունակություն է ունեցել¹⁷²:

Այսպիսի հետևության է մեզ մասնավորապես հանգեցնում «Ֆիլիկի հետերիա» հունական հեղափոխական ընդհատակյա կազմակերպության կազմակերպական սկզբունքների, նրա անդամների գործունեության մեթոդների գուգադրումը Կարինի (Էրզրում) «Պաշտպան հայրենացի» (1881—1882) ստեղծման ու գործելակերպի հետ: Հայաստանի ազատագրության նպատակ հետապնդող Կարինի գաղտնի կազմակերպու-

թյունն, ինչպես մեզ է թվում, ընդօրինակել է «Ֆիլիկի հետերիայի» որոշ կազմակերպական սկզբունքները: Գոհեց պատահական չէ, որ նրա հայտնի հրահանգը սկսվում է հենց հույների (նաև սերբերի) օրինակին հետևելու կոչով, իսկ նրա որոշ կետեր հիշեցնում են «Ֆիլիկի հետերիայի» կանոնները¹⁷³: Ուշագրավ է, որ նույն տարիներին Մոսկվայում գործող «Հայրենասերների միության» օրգան «Ազատության ավետաբերի» հայտնաբերված միակ համարում և միության թոռցիկներում ազատագրական պայքարի ելնելու կոչը համատեղվում է հույների օրինակին հետևելու անհրաժեշտությունն ընդգծելու հետ¹⁷⁴:

Այս հարցադրման գիտական հիմնավորմամբ կբացահայտվի հայ ազգային-ազատագրական շարժման մի հետաքրքրական կողմը և հայտնի չափով կընդգծվի նաև «Մետեորայի» դերն այդ ասպարեզում¹⁷⁵: Ինքնընտանցյալ հասկանալի է, որ խնդիրը կարող է վերաբերել առհասարակ հայությանը բախտակից՝ մասնավորապես բալկանյան երկրների ժողովուրդների, նաև հունգարների, սլովակների, լեհերի, մասամբ նաև ֆրանսիացիների ու իտալացիների ազատագրական պայքարի օրինակով հայ ժողովրդին պայքարի հանելուն և այդ օրինակը նպատակադրված ձևով հայ մամուլում լուսաբանելուն ու մեկնաբանելուն: Մեր պատմագիտության այդ կարևոր խնդիրը գիտական խորությամբ լուսաբանելու համար, ինչ խոսք, մեծ ջանքեր և երկար ժամանակ կպահանջվի, բայց մեզ թվում է, որ այդ է հայ ազգային-ազատագրական շարժումները համընդհանուր պայքարի տեսանկյունով և նրա ֆոնի վրա ուսումնասիրելու ճիշտ ուղին:

դ) ՊԱՅՔԱՐ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՒԹՅԱՆ,
ԿՂԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԳԵՄ

Հայ պարբերական մամուլի կենտրոնական հարցերից մեկը, սկսած նույնիսկ նրա ստաջնեկ «Ազդարարից», եղել է հետադեմ ու տգետ եկեղեցականների դեմ պայքարը, որն ուղեկցվում էր ուղղափառ հաստատուն հավատքին մնալու և հայ եկեղեցու անաղարտությունը պահպանելու հարակից խնդիրների հետ:

¹⁷² Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 51/115, ց. 2, գ. 44, թ. 1—20:

¹⁷³ Տե՛ս «Ազատության ավետաբեր», 1884, № 4:

¹⁷⁵ Այս առթիվ տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 242—250, Լ. Գ. Արշի աշխատության գրախոսականը:

Դժվար է նշել որևէ պարբերական, որ այս կամ այն չափով անդրադարձած չլինի այդ հարցերին: Եվ դա բնական է. պետականությունից զրկված հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր փրկությունը տեսնում էր կրոնի մեջ և նրան թերևս ամենից շատ զբաղեցնողը եղել է կրոնական խնդիրը:

XIX դ., սակայն, հայ եկեղեցու և կրոնի դիրքերն զգալիորեն թուլացել էին: Հայ առաջադիմական մամուլը սուր պայքար ծավալելով կրոնի ու եկեղեցու հետամնաց ու տգետ սպասարկումների դեմ, ցույց էր տալիս, որ կրոնն ու նրա գաղափարախոսությունը, եկեղեցին ու կղերը կաշկանդում են ժողովրդի առաջադիմությունը, ձգտում են նրան պարփակած պահել միջնադարյան շրջանակներում, մերկացնում էր սատվածաբանական դոգմաները, խարխլում հին պատկերացումներն ու մտածելակերպը:

Այստեղ մեզ հետաքրքրում է այդ պայքարի միայն մի կողմը՝ կաթոլիկ եկեղեցու և պապականության, նաև դրա հետ առնչվող միսիոներների գործունեության դեմ պայքարը՝ սուկ այնքանով, որքանով այն շաղկապվում է մեր թեմայի հետ:

Այդ պայքարն արմատական նշանակություն ուներ հայ առաջադիմական գաղափարախոսության համար և կղերա-պահպանողական հոսանքի հանդեպ նրա նվաճելիք հաղթանակի կարևոր պայմաններից մեկն էր: Այդ ասելով մենք նկատի ունենք ոչ միայն 50—60-ական, այլ նաև 70—80-ական թվականներին մղված պայքարը, թեև, կրկնում ենք, նրա նշանակությունը և սրությունը դարի երրորդ քառորդում նկատելիորեն նվազել էր: Տակավին 1872 թ. կղերա-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոս Հովհ. Չամուռնյան-Տերոյենցը, որ խոստովանում է թե «քավական ժամանակն է վեր չէի ուզեր, որ գրավոր հրապարակ ելլեմ», հանդես է գալիս դպրոցներում ֆիզիկական պատիժների անհրաժեշտության մասին պատգամներով, սուր է ճոճում ֆրանսերենի ու ֆրանսիական գրականության դեմ, շարունակում է իր բացահայտ զգուշացումները Վոլտերի նկատմամբ: Նա զայրացկոտ տոնով գրում է. «Ինձ ըսելու է այն վարժապետին, որ ուսանողները գաղղիերենի կրթելու համար ձեռքերնին Վոլտերին գրքերը կուտան թարգմանելու»: Ապա խոսքը մասնավորելով փիլիսոփայական հայացքների տարածման մասին, նա շարունակում է. «Փիլիսոփայականները տղոց հասկնալու բանը չըլլալեն զատ՝ անհավատության սկզբունքով լեցուն, կատակները լիրբ և սրիկայի լեզվով գրված (ֆասետի), վեպերը բարոյականն ավրող

(ոռման), միայն բանաստեղծությունները քիչ մը աղեկ»¹⁷⁶: Հատկանշական այս բարբառանքների դեմ հանդես էին գալիս նույնիսկ լիբերալ հայացքների հետևող գործիչները, նրանց մեջ նաև Ա. Գարազաշյանը: Տերոյենց պատվելին, գրել է Գարազաշյանն «Արևելյան մամուլում», «կշանար պապության ոտքը նետելով զրկել ազգը միմիայն առանձնաշնորհությեմեն, որ մնացած է հայկական սերունդին այնչափ կորուստներեն ետքը, այն է ազգային ազատ եկեղեցի մ' ընկալու առանձնաշնորհությեմեն»¹⁷⁷:

Այդ առումով հետաքրքրական է Ա. Բ. Կարինյանի դիտողությունը. կղերա-պահպանողական հոսանքի պարագլուխ Տերոյենց-Չամուռնյանը, —գրել է նա,—«գտնում էր, որ հոռմեական պապի դեմ ուղղված մղեգին պայքարը, ինչպես նաև կաթոլիցիզմի դեմ կազմակերպված սուր ելույթները կարող էին միայն ուժ տալ ազատախոս գործիչներին և «անաստվածության» հետևողներին: Կոմպրոմիսային գործելակերպը կաթոլիկների նկատմամբ և նույնիսկ ուրույն այլաճըր նա համարում էր անհրաժեշտ տակտիկական ողի՝ դեմոկրատական շարժումների և առանձնապես ֆրանսիական լուսավորիչների... դիրքերը քայքայելու համար... Նկատի առնելով այդ ամենը, արևմտահայ դեմոկրատիայի որոշ գաղափարախոսներ աշխատում էին ավելի սուր թափ հաղորդել Վատիկանի դեմ ուղղված պայքարին և հենվել ազգային-լուսավորչական եկեղեցու կովանների վրա: Հրատարակելով հրապարակախոսական հոդվածներ միջնադարյան ռեակցիայի, հավատաբեկության, կաթոլիկ միսիոներների մասին, հայ դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները ավելի հաճախ կոչ են անում հենվել «հայրենի» եկեղեցու ավանդների վրա»¹⁷⁸:

¹⁷⁶ «Մասիս», № 1314, 14 նոյեմբերի 1872:

¹⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», 1873, էջ 525:

¹⁷⁸ Ա. Բ. Կարինյան, ճշվ. աշխ., հ. 2, էջ 524—525:

Կրոնական երկպառակություններ հրահրելու և դրանով իր քաղաքականությունը՝ «բաժանեա, զի տիրեցիս», իրականացնելու թուրքական պաշտոնյաների վարած տակտիկայի մասին ժամանակին գրել է նաև Բաֆֆին (տե՛ս «Մշակ», 1879, № 125, Եժ, Երևան, 1964, հ. 9, էջ 483—484): «Թուրքիայի աննոտատես կառավարությունը,— գրել է Բաֆֆին,—...հայերի մեջ երկպառակություն գցելու մտքով, և նրանց միությունը քանդելու համար թող էր տալիս, և մինչև անգամ ինքը նպատում էր, որ կրոնափոխությունը տարածվի հայերի մեջ... Կրոնական երկպառակություններին ուժ տալը և նրանց միջոցով զանազան ցեղերի մեջ անմիաբանություն և անհաշտություն պահպանելը դա մի ժառանգական քաղաքագիտություն է, որ սեփականել է իրան մոնգոլական Թուրքիան Բյուզանդիայի զանի հետ» (Եժ, հ. 9, էջ 480, 484):

Դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների մասին այս արժեքավոր դիտողությունը վերաբերում է նաև զմյուռնահայ գործիչներին, մասնավորապես Գրիգոր Մսերյանին, որն իր «Մետեորա» հանդեսով գործոն մասնակցություն բերեց հայ կղերա-պահպանողական հոսանքի պարագլուխ Հովհաննես Չամուռճյանի և նրա հրատարակած «Երևակի», ընդհանրապես կրոնական գաղափարախոսության, հատկապես կաթոլիկության ու միսիոներության դեմ հայ առաջադեմ մտավորականության և մամուլի մղած պայքարին¹⁷⁹։ Հանդեսն իր պայքարը հիմնականում ուղղեց կաթոլիցիզմի դեմ և պաշտպանեց հայ առաջադիմական մամուլի՝ կրոնական գաղափարախոսության ներկայացուցիչների, մասնավորապես պապական գաղափարախոսության մերկացման համար ձեռնարկած նշանակալից քայլերը։ Դա կոնկրետ ձևով արտահայտվեց այն բանում, որ «Մետեորան» արտատպեց արևմտահայ պարբերականներում հրատարակած սուր-մերկացնող մի շարք նյութեր և դրա հետ միաժամանակ սեփական նախաձեռնությամբ թարգմանեց և հրատարակեց դարձյալ խարազանող այնպիսի երկեր, որոնք նպաստում էին կաթոլիցիզմի, առանձին դեպքերում նույնիսկ ամբողջությամբ վերցրած կրոնի դեմ ծավալված պայքարին։ Իսկ եթե այդ, այսպես ասած, զուտ-նպատակային նյութերին ավելացնենք նաև բնական գիտությունների, դրանց թվում նաև կենսաբանության և կոսմոգոնիայի («աշխարհաճանություն») նորագույն նվաճումների պրոպագանդան նպատա-

Այսպիսի հարցադրումով Րաֆֆին հանդես է եկել նաև հետագայում, իսկ նրանից շատ տարիներ ատա՞ 1863-ին նաև Մ. Նալբանդյանը՝ նշելով «հայ մասսան իրար ատող» մասերի բաժանելու թուրքական միտումը (ԵՎԺ, հ. 3, էջ 188)։

¹⁷⁹ Ավելորդ չէ պատեղ հիշել այդ պայքարի մի հետաքրքրական էջը։ Դա «Ծաղիկում» հրատարակված «Հայ ժեզվիթ մը» անստորագիր հոդվածն է՝ ուղղված Հովհ. Չամուռճյանի և նրա խմբագրած «Երևակի» դեմ։ «Երևակին» ներկա տարվույս առաջին և երկրորդ թիվը կարդալու ժամանակ կարծեցիկը թե միջնադարյան անույս միտքերու դրոշ մը կծփա մեր աչերուն առջև։ Այդ թերթի նպատակն է հաղոց մեջ «հոռմեականության տարրը տարածել»։ Նրա խմբագիրը «հաղոց Սեն Պերնարն է»։ «Սեն Պերնար»,—բացատրում է «Ծաղիկը»,—աչք ուներ, քայք չտեսնել սորվեցուցած էր անոր. ականչներ ուներ, բայց արգիլած էր անոնց լսել աշխարհիս ձայները. զգայարանը ուներ, բայց հրաման չէր տար անոնց որ զգան... Պերնար կատեր, ով որ ավանդության հետ չէր մտածեր, որուն կենդանի բերան ըլլալ կկարծեր։ ...Վերջապես երկրիս վրա աստուծո լրտեսն էր անիկա... Կրնանք ըսել թե քիչ մը տարբերությամբ **Երևակի** խմբագրին նկարագրությունն այս է ահա» («Ծաղիկ», 1864, № 73, էջ 81, 82)։

կով «Մետեորայում» տեղ տրված նյութերը,—իսկ այդ կարգի նյութերը որոշակիորեն հարվածում էին կրոնի և աստվածամոլության հիմքերին,—ապա մեր առջև կառարկայանա այն լուրջ խնդիրը, որ հետապնդում էր հանդեսը կրոնական գաղափարախոսության, կղերա-պահպանողական հոսանքի մունենիկներին մերկացնելու ուղղությամբ։ Ինքնըստինքյան մեծ է այդ պայքարի նշանակությունը, և ամենախտապահանջ մոտեցման դեպքում նույնպես ակնառու է «Մետեորայի» և նրա հրատարակիչների աներկբա ծառայությունն այդ գործում։

Այդ նյութերի շարքում իր ծավալով, ապա և նշանակությամբ կարևոր տեղ է գրավում հույն հայտնի գրող հրապարակախոս Էմանուել Ռոդիսի (1835—1904) նշանավոր «Հովհաննա բաբուրին» երգիծական վեպը։ «Մետեորան» այն թարգմանաբար հրատարակել է իր առաջին և երկրորդ հատորներում։ Թարգմանությունը կատարել է հայտնի թարգմանիչ, ապա և ազգային գործիչ Գևորգ Խորասանճյանը՝ ֆրանսերենից¹⁸⁰։

Այս երկի ընտրությունը և հրատարակումը, ինքնըստինքյան, նշանակալից երևույթ է թե՛ «Մետեորայի» և թե՛ հայ մամուլի համար։ Բանն այն է, որ վեպի հեղինակ Ռոդիսը XIX դ. ճանաչված դեմքերից մեկն է, աչքի է ընկել կղերականության դեմ մղած իր անհաշտ և հետևողական պայքարով, իսկ նրա երկը ենթարկվել է կաթոլիկական գրաքննության, մինչև անգամ Հռոմի պապի հալածանքներին ու հատուկ արգելքներին։

Ռոդիսը առաջիններից մեկն է համարձակ ձայն բարձրացրել ի պաշտպանություն ժողովրդական լեզվի և հոշակել, որ Հունաստանում իսկական պոեզիա չի լինի մինչև որ գրականությունը չդիմի այն լեզվին, որով խոսում, մտածում և զգում է ժողովուրդը։ Միաժամանակ նա առաջ քաշեց երկրում արմատական փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտության խնդիրը և դրանով պայմանավորեց ազգային մշակույթի զարգացումը։ Երկրի դրության բարելավման և ինքնուրույն գրականություն ստեղծելու միակ ուղին,—գրում է Ռոդիսը,—կլանքի սոցիալական պայմանների բարելավումն է։ Ահա այդ «միակ ուղին» հարթելուն էլ ի

¹⁸⁰ Տե՛ս «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 135—196, 1881, հ. Բ, էջ 113—245։

սպաս դրեց նա իր բեղմնավոր, նույնքան էլ տաղանդավոր գրիչը¹⁸¹։

Այդ նպատակին է ուղղված նաև նրա նոր պատմավեպը՝ «Հովհաննան քաբուհին», որն առաջին անգամ հրապարակ եկավ 1866 թ.։ Վեպն անմիջապես բուռն հետաքրքրություն առաջացրեց։ Նրանում հեղինակը «խստորեն քննադատում է կաթոլիկական եկեղեցու բարբերը, ծաղրում հոգևորականության ծախվածությունը»։ Ինչպես պետք էր սպասել, վեպն իր վրա բեռեց կաթոլիկ եկեղեցու միջնաբերդի՝ Վատիկանի ցաւումը. «Կղերը ետին աստիճան զայրացած պ. Էմմանուել Ռոիդիսի դեմ՝ ոտքի ելավ»¹⁸²։ Ռոիդիսն ասածուն անարգող հռչակվեց, նրա անունը մտավ արգելված գրողների ցանկը, նրա դեմ պարսավող քարոզներ կարդացվեցին ամենուր, հունական մամուլում խարազանող, Ռոիդիսին՝ իբրև գրողի ու նրա գրական երկի քարոջական անաղարտությունը քննադատող բազմաթիվ նյութեր երևացին։

Ռոիդիսը չնահանջեց։ Նա վեպի նոր հրատարակությանը կցեց պատմական փաստերի վրա հիմնված ընդարձակ՝ մի քանի մամուլ կազմող «Ծանոթագրություններ», ապա և իր պատասխանը վեպի, այդ առթիվ նաև իր դեմ հարձակվողներին, որոնք հանդես էին գալիս թե՛ բացահայտ և թե երգիծաբանի պարտականությունն ու երգիծական ստեղծագործության հարցերը պատրվակ դարձրած։ Պատասխանելով հունական սինոդի բանադրանքին, Ռոիդիսը հանդես եկավ հրապարակախոսի մեծ տաղանդով գրված պամֆլետով, որը մի նոր հարված էր հասցնում հունական կղերականությանը։

Ռոիդիսն արձագանքեց նաև հունական հասարակության մեջ և մամուլում վեպի շուրջը ծավալված բանավեճին։ Նա հրատարակեց Աթենքի «Արշալույս» թերթի հրատարակչին ուղղված չորս նամակներ, որտեղ «դոկտոր Սուրիս» ծածկանվան տակ հանդես եկող Ռոիդիսն «իր հայացքներն է արտահայտում «Բաբուհու» վրա կատարված հարձակումների առթիվ և բազմաթիվ հետաքրքրական ու համարձակ մտքեր հայտնում գրական ստեղծագործության «քարոյագիտության մասին», արձանագրում է, որ «առանց բացառության բոլոր երգիծաբաններն օգտվել են և իրավունք ունեն օգտվելու ազատությունից»՝ չվախենալով

¹⁸¹ Ռոիդիսի մասին քերվող տվյալները քաղել ենք հետևյալ աղբյուրներից. «Большая Советская Энциклопедия», изд. II, т. 36, стр. 630, «Краткая Литературная энциклопедия», 1971, т. 6, стр. 338, «Энциклопедический словарь Гранта», т. 17, стр. 50—51, ինչպես և հունական հանրագիտարանից՝ պատմաբան Հր. Բարթիկանի օգնությամբ։

¹⁸² «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 136։

գործող անձանց դրույթներից, որոնք կարող են առաջին հայացքից նույնիսկ համարձակ թվալ¹⁸³։

Ռոիդիսի գիրքն արագ տարածում գտավ ոչ միայն Հունաստանում, այլև մյուս երկրներում։ Այն «գրեթե եվրոպական ամեն լեզուներու թարգմանվելով», իր ժամանակների համար մեծ տպաքանակով հրատարակվեց և մասնաշաղկապ ընդունելության արժանացավ՝ հակառակ այն արգելքների, որոնք, բնականաբար, հարուցում էին երկի և նրա հեղինակի դեմ ամենուր գործող կաթոլիկ գործիչները, նրանց հետ նաև հայ կղերականությունը։

Ռոիդիսի վեպի հիմքում ընկած է ճշմարտապատում այն լեգենդը, ըստ որի տղամարդու զգեստով ծախված անբարոյական մի կնոջ հաջողվել է IX դ. կաթոլիկ եկեղեցու գլուխ կանգնել, պստ կոչակվել։ Այս պատմությունը հենց իր՝ Ռոիդիսի վկայությամբ տեղ է գտել բազմաթիվ պատմական աղբյուրներում, նրա շուրջը բանավեճեր են առաջացել, այն երգիծանքի և ծաղրի նյութ է տվել¹⁸⁴։ Ռոիդիսն իր վեպին պատմական բնույթ է տվել և այն կատուցել է այնպես, հարբա-տացրել այնպիսի փաստերով և դիմել այնպիսի աղբյուրների ու վավերագրերի, որ ընթերցողի մեջ չնչին կասկած անգամ չի առաջանում այն մասին, թե իրական վեպ է ընթերցում։

Վեպին կցված «Պատմական մաս» հետազոտությունը, որտեղ

¹⁸³ Э. Рондис, Женищина-Папа (Панесса Иоанна), С.—П., 1908, стр. 3, 4.

Մենք օգտվել ենք այս երկի միկրոֆիլմից (ընդամենը 222 էջ), որը մեր խրճրանքով և ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանի պատվերով (տե՛ս գրադարանի միկրոֆիլմերի ֆոնդում) պատրաստվել է 1964 թ.։

¹⁸⁴ Ի դեպ նշենք, որ հայկական որոշ աղբյուրներում ևս այդ պատմությունն իր արտացոլումն է գտել, թեև հերքելու միտումով։ Հ. Մատթեոս Վ. Մաղաք-Թեոփիլյանցի ծավալուն գրքում, «Հովհաննես Ը.» անվան տակ հիշատակվում է, որ Հովհաննես (Հովհաննա) VIII պապը, որն արժանալի է 872 թ. դեկտեմբերի 14-ին, համարվել է «վեհերոտ» և ստացել է «կնաբարո» հորջորջումը։ Այդ, ըստ կաթոլիկ պատմաբանի, առիթ է ծառայել «հյուսել ևս անգամ երգիծաբանից ոմանց Հոռմա զպապես, զառապել կամ զիսակիվմաթա՝ թե նստել իցե աման այնուպի խարանոք յարժուն արքուն Պետրոսի կին ոմե Պապունի Յովհաննա անուն, և թե երթալն ի տաճար արքուն Պետրոսի ի հանդես տունից տարեկանաց, ընթնել իցե յերկունս, և զայլ այսպիսի աղճատանաս»։ Թեոփիլյանցը վկայում է, որ այդ առապելը հետագայում պատմաբանները փոխ առան միջնացից և «մոծին անդիմադարձ ի գիրս յուրյանց զգու ամբարիշտ առապել երգիծական՝ ոմանք քարեկամությամբ, և ոմանք առ ատելություն և ընդդեմ արքուն աթոռուն...» և այլն (տե՛ս Հ. Մատթեոս Վ. Մաղաք-Թեոփիլյանց, Կենսագրություն երեւելի արանց, հ. Ա. Վեհերոսի, 1839, էջ 926)։

«միջին դարու և մասնավորապես իններորդ դարու եկեղեցական վիճակը պատմական ձևով» նկարագրելով, հեղինակը յուրատեսակ գիտական ատաղձ է ստեղծում վեպի մյուս՝ գեղարվեստական մասի համար, իսկ ռեալիստական այն մեթոդը, որով ստաջնորդվել է Ռոդիխը, ընթերցողին տրամադրում են այնպես, թե գործ ունի իրական անձանց հետ, հաղորդակից է լինում իրական դեպքերի, թե իր առջև բացվում են դարավոր փոշու տակ թաքնված միջնադարյան եկեղեցու բուն ալլանդակությունները: Հեղինակին վստահելու անխառն զգացումը, որով համակվում է ընթերցողը գրքի առաջին էջերից, պահպանվում է մինչև վերջ: Սրանում է նախ և առաջ Ռոդիխի վեպի ուժը և սրանով պետք է բացատրել այն մեծ ընդունելությունը, որին նա արժանացել է:

Ռեալիստական իր տաղանդի շնորհիվ էմ. Ռոդիխին հաջողվել է ոչ միայն ցույց տալ միջնադարյան հունական եկեղեցու իսկական դեմքը, քողագերծ անել աստծո կաթոլիկ ծառաներին, այլև ձաղկել եկեղեցու և եկեղեցականների վարքն ու բարքը: Պատահական չէ, որ մասնավորապես հայ ընթերցողը Ռոդիխի երկը կարող էր ընկալել որպես հայ կղերի, եկեղեցու, հենց իրեն ժամանակակից կրոնական բարքերի դեմ ուղղված ստեղծագործություն:

Իր պատմությունը Ռոդիխը սկսում է նրանով, թե վիճաբանություն է տեղի ունենում ոմբակոծության ժամերին ուրիշների հետ միասին «մատանի մը մեջ» ապաստան գտած «աբբա Սեն-Մաթիեո՝ սպիտակ մագերով ծերունի մը՝ և **Կազեթ տը Ժենի** ծեր խմբագրի» միջև: «Ազատության, թագավորներու, հառաջադիմության և բարության վրա» (հ. Ա, էջ 139) վիճաբանությունը բուռն ընթացք է ստանում: Խմբագիրը պնդում է, որ «բոլոր այս սոսկալի աղետքները, զոր կկրեինք կղերական ազդեցության արդյունք են»: Աբբան չի ժխտում ծանր աղետները և նկատում է. «Այն արյունը, որ մեր շուրջը կհոսեր Աստծո հաճելի զոհ մ' է» (հ. Ա, էջ 140): Վիճաբանությունը հանգում է նրան, որ «դյուրագրգիռ խմբագիրը» սկսում է «խլուրդի պես լույսեն» վախեցող աբբայի «պաշտած պատկերները իբր ծաղրելի և ալլանդակ նկարագրել, բարքերուն պատմության ամենեն աղտոտ և զազիր էջերը բանալով, գրված բոլոր ամոթալի գործերը և ամեն արատները՝ օձի թույնի պես՝ խեղճ աբբային երեսը զարնել» (հ. Ա, էջ 140): Բայց Հոռմի պապերի այս մերկացումները նսեմանում են, «երբ անգույթ ծերունին արու բաբերու ամոթապարտ գործերը մի առ մի պատմելու ետքը սկսավ Յովհաննա բարունույն պատմությունն ալ ընել...»: Այդ պատմությունն այնքան

ուժեղ տպավորություն է թողնում, որ Ռոդիխն ամեն ինչ մոռացած սկսում է «հատորե հատոր, գլխե գլուխ, էջե էջ» թերթել «ճերմակ թանձր փայլով պատած» միջին դարերի աստվածաբանական գրքերը և երևան հանել Հովհաննա բաբունու պատմությունը՝ միշտ և ամեն ինչում հավատարիմ մնալով իր ընդունած սկզբունքին՝ հեռվել «անժըխտելի վկայություններու վրա» (հ. Ա, էջ 150) և «ճշգրիտ պատմություն մը» (հ. Բ, էջ 127) գրելով, հերքել այն «բարեպաշտ պատմագիրներին», որոնք «աշխատեցան այս կնկան անունը բաբերու ցանկեն սրբել իբր կեղտ և իբր արատ, և ինչ-որ գրված էր այս մասին՝ առասպելի տեղ դրին» (հ. Ա, էջ 152): Այդպիսով նա երևան է հանում պապ դարձած կնոջ պատմությունը:

Վեպի բովանդակությունն, անշուշտ, ինքնըստինքյան, ոչինչ չի տալիս և այն դրանով չէ մեզ համար արժեքավոր: Վեպը նախ և առաջ արժեքավոր է իր նպատակաւացությամբ, արծարծած գաղափարներով, կրոնի ու պապականության դեմ հասցեագրված սուր ու անգիշում երգիծանքով, հեղինակի բազմաթիվ խորհրդածություններով: Այդ ամենով էլ նա գրավել է արևմտահայ մտավորականության ուշադրությունը և հայերեն թարգմանվել ու մեկից ավելի անգամ հրատարակվել:

Ռոդիխն իր վեպը շարադրելիս առիթ չի փախցնում պապականությանը, հավասարապես նաև կղերականությանը և աստծո երկրային բոլոր ներկայացուցիչներին մերկացնելու ու ծաղրի ենթարկելու համար: Նրա հերոսությունն երագում այցի եկող սրբունին խոստովանում է, որ ինքը և, առհասարակ, բոլոր կույսերը բնավ մոլեռանդ չէին և ոչ էլ անխելք, երբ «վանք մը կապավիճեին»։ «Հոն,—ասում է նա,—հովանավոր և զով խուցերու մեջ լիովին ազատություն և հանգստություն կվայելենք»... «ձմեռը փայլուն կրակի մը բով, ամառն ալ զով պատումանի մ' առջև նստած՝ կամ սոխակին երգին ականջ կդնենք, կամ **Երգ երգոցը** մըմնջելով՝ քաղցր երազներու մեջ կիյանք, մինչև որ մեր սիրելիւյն սանդալներու ձայնը լսենք, որ կգա աս գեղեցիկ երազներուն իրողություն տալու»: «Շատ անգամ... գրահավոր ասպետներ գեր ի վեր կդասենք կրոնավորներեն... ուխտագնացություն մը պատրվակ կբռնենք և աշխարհ կդառնանք... և ամեն տեղ ջերմ ընդունելություն, գրկաբաց թներ, և խոնարհ ճակատներ կգտնենք» (հ. Ա, էջ 190, 191, 192):

Կույսերի ու կուսանոցների անբարոյական կենցաղի մերկացումներին հետևում է առհասարակ կրոնավորների խարազանումը: Կրոնական ծիսակատարությունները, զանազան արարողություններն ու սովո-

բույությունները ժողովրդին խաբելու նպատակին են ծառայում և առաջին հերթին խախտվում են հենց իրենց՝ կրոնավորների կողմից: Որպեսզի «չխախտեն» արգելված օրերին միս չուտելու կարգը, երեք վերապատվելիներ ջուր արսկելով և ջերմեռանդ աղոթքով եփած սագերը մկրտում են ձկների և վայելում, ապա հրեշտակի անուններով, սկսում են գինեմոլությամբ զբաղվել՝ այն դիտելով իբրև «աստծո հաճելի պարտավորություն մը» (տե՛ս հ. Բ, էջ 116—117):

Մասունքները, որոնց պաշտելու կոչեր են անում և որոնց գերբնական հատկանիշներ են վերագրում կրոնավորները, հենց իրենց՝ վերապատվելիների համար ոչ մի արժեք չունեն, ոչ մի քանի չեն ծառայում, քացի հավատացյալներին խաբելուց, մոլորեցնելուց: Դրոշմանիշների պես ժողովվելով, դրանք վաճառվում են ահավոր գներով, գողացվում են, չտեսնված չարաշահումների տեղիք տալիս, որովհետև դրանց օգնությամբ իբրև թե բուժվում են կաղերը, կույրերը, անդամալուծները, չար ոգիները հալածվում են, ազդավճճ՝ աղավճի, իսկ կռապաշտը՝ քրիստոնյայի է վերածվում: «Դառն հառաչանքներ» են լսվում այդ մասունքներից և «հորդ արյունն է» հոսում նրանցից (հ. Ա, էջ 195—196): Դրանց նկատմամբ վերապատվելի հայրերի ունեցած հարգանքը, երբ պարագաները ստիպում են, արագորեն տեղի է տալիս արհամարհական վերաբերմունքի: Դրանք վեր են ածվում կովտոցի ժամանակ իրարից պաշտպանվելու միջոցների (տե՛ս հ. Բ, էջ 117—118):

Վանքերը՝ աստծո այդ երկրային տները, ոչ այլ ինչ են, քան հարմար ապաստաններ կրոնավորների համար՝ հարեմման այն քանի, ինչ-որ ծովը ձկների համար. «Ինչպես որ ձուկերը ծովեն ելնելով կտնոնին ասանկ ալ արեղաները՝ երբ վանքեն կելնեն» (հ. Բ, էջ 152): Մի այլ առիթով Ռոիդիսն ուղղակի գրում է. «Վանքերը շատ դարեր ի վեր ամեն տեսակ այլանդակ ճաշակներու պաշտոները եղած են» (հ. Բ, էջ 121): Վանքերում հենց իրենք՝ հավատացյալները, ուրիշ ոչինչ չեն զգում, քացի «տաղտուկություն և զզվանք», ավետարանի ճշմարտության մեջ մարդկանց համոզելու համար նրանք այլ միջոց չեն գտնում, քան առաքյալների թղթերը և ավետարանները «թանկագին մագաղաթի վրա ոսկեգօծ գիրերով» ընդօրինակելը և «ոսկեղեն տառերով գրելը» (հ. Բ, էջ 125—158): Արեղան անարատ ու անքիժ կարող է լինել միայն այն դեպքում, եթե նա անձանթ է սուրբ գրքին և զանազան կրոնական գրականությանը, որոնց ավանդությունները հեշտությամբ ոտնատակ են տրվում (հ. Բ, էջ 126, 137—138):

Ռոիդիսը կրոնը համեմատում է այն կնոջ հետ, որն ամեն կերպ աշխատում է ծածկել իր արատները: «Թե՛ կրոնքը, և թե՛ կիները, երբ ծաղկահաս են ոչ սնգորի պեսք ունին և ոչ զարդի... քայց քանի տարիքնին առնելով պատվաճան կստիպվին պշտաիրական հնարքներ գործածել առեն մ՝ ևս իրենց հավատարիմները բռնելու համար» (հ. Բ, էջ 143): Դա մասնավորապես վերաբերում է Հոռմեական եկեղեցուն, որը «երբ տեսավ, որ կրոնամուկներու եռանդը կնվազի, պատկերահաններու և քանդակիչներու դիմեց, ինչպես Հերա պատավցած առեն Աստղիկի գոտիին՝ իր մարմնույն փոթերը և մերկությունը ծածկելու համար» (հ. Բ, էջ 143):

Ռոիդիսը մերկացնող իր խոսքն է ասում ընդդեմ քրիստոնեության, որը գոյության իրավունք է ձեռք բերել կռապաշտությունը ոչնչացնելով, քայց և այնպես «քիչ մը փոփոխություններով» ժառանգել է տաճարները, սովորությունները, ավանդությունները, նույնիսկ սպասավորներին, սրբերին. «Քրիստոսի եկեղեցվույն մեջ... ամեն ողղափառ վարդապետության ծնունդը հերետիկոսութենե ծագած է: Պատկերահալածներու կատաղությունը պատկերապաշտությունը ծնած է» և այլն (հ. Բ, էջ 175): Այդ առիթով էլ նա վերապատմում է միջնադարյան եկեղեցու այլանդակ բարբերը, բարբարոսություններն ու վայրագությունները, խոսում պատկերահալածների, արձանահալածների, ամեն մի չնչին առիթով կախարդ կամ կռապաշտ հոշակվելու և շղթայակապ քրիստոնեական սպանդանոց ուղարկվելու, հրկիզվելու մասին (հ. Բ, էջ 187—188): Կծու և անխնա է Ռոիդիսի արհամարհանքն ու ծաղրը կրոնի բոլոր սպասավորների հասցեին՝ սկսած պապից, վերջացրած ամենաշարքային ծառայողը: «Քահանաները, ինչպես Պողոս Առաքյալին օրով, նույնպես ալ այսօր երկրիս աղբանոցներեն ժողովված են, և ոչ ոք անոնց խրատներուն ականջ կոնեն» (հ. Ա, էջ 148): Աստծո երկրային ներկայացուցիչները՝ պապերը, Ռոիդիսի բնորոշմամբ, «հերետիկոս, ամբարիշտ, անասոված, կնամոլ և մժղնյա» են (հ. Ա, էջ 153):

Կաթոլիկ եկեղեցու բարբերը մերկացնող այս վեպն առատ է նաև սոցիալ-քաղաքական սուր մտքերով, դիպուկ ասույթներով, որոնք խարազանում են ոչ միայն նկարագրվող պատմաշրջանի, այլև Ռոիդիսի դարաշրջանի այլանդակ բարբերը: Այս հանգամանքը վեպը հայտնի չափով դարձնում է քաղաքական մի երկ, որի նշանակությունը դուրս է գալիս հակակրոնական շրջանակներից: Վեպն իր այդ էական կողմով ուղղվում է տիրող կարգերի, սոցիալական անարդարությունների դեմ:

Այն որոշակիորեն կանգնում է աշխատավորության շահերի կողմը, պաշտպանում արդարությունը, ընթերցողին շատ բան հուշում:

Կանանց ծանր վիճակի մի շարք ակնարկությունները, չոր հացի կարոտ կյանքն առանձին կողմերով տալը, կծու խոսքերն այն մասին, որ խմբագիրները ապաստան են գտնում սահմանադրության հոդվածների ետևում, ստրկավաճառության ժամանակաշրջանը ծաղրանքով ոսկեղեն դար համարելը, ամերիկյան սևամորթների հասցեին նետված արտացավ ակնարկները, հունական խորհրդարանի երեսփոխանների երկերեսանության շեշտելը, բուրժուական ընտրական կարգի խարազանումները շեշտում են երկի սոցիալ-քաղաքական կողմը, իրենց վրա բևեռում վեպի ճնշվող ու հալածվող ընթերցողի ուշադրությունը:

Ռոիդիսը ծաղրում է հարստահարվող աշխատավորների մեջ եկեղեցու ստեղծած այն պատրանքը, ըստ որի աստծո հպատակ ծառան, մահաճալուց հետո մի այլ, երջանիկ կյանքով ապրելու իրավունք կատանա անդրժիբիմյան աշխարհում. «Երկինք կնաչինք, երբ երկրի վրա բան մը չունենանք, սուրբ պատկերները կպագենք, երբ պագնելու ուրիշ բան մը չենք գտներ» (հ. Բ, էջ 121): Այսպիսի կծու ծաղրով է խոսում Ռոիդիսը հանդերձյալ կյանքի մասին և, հերքելով այն, մատնացույց անում նաև իրական կյանքի այլանդակությունները, ընթերցողին մղում մտածելու, թե ի՞նչ կյանքով է նա ապրում, ի՞նչ ապագա է նրան սպասում («Ի՞նչ ենք, ո՞սկից կգանք, ի՞նչ պիտի լինի մեր ապագան».— հ. Բ, էջ 122):

Ծաղրանքով ակնարկելով ժողովրդի իրավունքի մասին՝ ազատորեն ընտրել իր ներկայացուցիչները, Ռոիդիսը աներկմիտ բացատրում է, թե ինչ է դա նշանակում. «Յուր քվեները արձակ համարձակ ծախու կառնվեին խոստումներով, ոսկիով, գինիով և կիններով: Ասոնք մերկ՝ հրապարակները կվազեին և քվեներու փոխարեն պաշեր կտային... Եթե սուրբ Բրյուտանսի հավատանք դժոխքին մեջ օրեր կան, ուր հավիտեճական կրակը կմարի և դատապարտյալներուն տանջանքները կդադրին: Ահա ասանկ էին և,—ընդգծում է հեղինակը,—ասանկ են ուսմիկին համար ընտրության օրերը, ուր՝ միայն իրավունք ունի հիշելու թե հարուստը և աղքատը, հողե անոթը և հախճապակյա անոթը եղբայր են, միևնույն խմորով շաղված ու միևնույն բրուտե շինված» (հ. Բ, էջ 216):

Այս հեզմանքով չի ավարտվում Ռոիդիսի դատափետող խոսքը: Նա, երգիծական տոնը մոռացած, իսկ դա հաճախ է պատահում, արձանագրում է. «Անկլիո էլիզապեթ և Ռուսիո Կատարինե կայսրուհիները

կապիկի և քնուրթի հետ կխաղային իբր թե իրենց հողմահարին հետ կխաղան» (հ. Բ, էջ 221):

Հույն հեղինակի այս դիպուկ մերկացումները, նրա սուր ծաղրը չէին կարող հարազատ չլինել թուրքական լծի տակ հեծեծող հայ ընթերցողներին: Նրանք գրքի ամեն մի էջում, երբեմն բացահայտ, իսկ ավելի հաճախ տողամեջ, կարող էին գտնել իրենց ծանր վիճակի արտացոլումը, իրենց իրավագուրկ ու անապահով կացության արձագանքը: Գրքի մի շարք տեղերում մասնավորապես ողորակի խոսք կա կամ սուլթանական կառավարության կամ էլ թուրք տիրապետողների հասցեին և գրեթե միշտ էլ բացասական առումով, երգիծանքով, ծաղրով: Մի դեպքում հեղինակն ասում է, թե ինչ խորհուրդ կտար «Էթե տանիկ մը կամ կոապաշտ մը ուզե քրիստոնյա ըլլիլ» (հ. Բ, էջ 123), մի այլ տեղ նա խոսք է բացում «տանիկ հարեմներու» կամ «սուլթանի մը կանանցի» մասին՝ ակնարկելով, որ այնտեղ բռնափակված «ամեն ազգե և ամեն գույնե» կանայք կան և որ նրանք այնքան էլ ապահով կերպով չեն պաշտպանված «ծակաչքներուն դեմ» (հ. Բ, էջ 147 և 163), իսկ քիչ հետո նաև նշում, որ «սուլթանները այսօր իրենց կինները Սիրքասիայեն կառնուն» (հ. Բ, էջ 189):

Ռոիդիսի, նրա հետ միասին նաև նրա երկի հայ թարգմանչի ու հրատարակչի «հանդգնությունն» ավելի հեռուն է գնում: Վեպի երրորդ մասի վերջամասում, ծանոթագրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ մահմեդականության հիմնադիր Մեհմեդի՝ «աստծո առաքյալի» սիրտը լի էր ամեն տեսակ ակստերով, որ հրեշտակները նրա քնած ժամանակ սիրտը բացել են, մաքրել ակստերից և կրկին տեղը դրել, ապա «դեպի արքայություն» սլացել (տե՛ս հ. Բ, էջ 204):

Հեղինակի մի շարք ակնարկներ, ինչպես նաև շատ նկարագրություններ, համահնչյուն լինելով այն ծանր վիճակի հետ, որի մեջ գտնվում էր արևմտահայությունը, ընթերցողը կարող էր ընկալել, և անշուշտ ընկալել էր, իբրև իր կացության արտացոլում: Վեպի երրորդ մասում, որ տպագրված է «Մետեորայի» երկրորդ հատորում, Ռոիդիսը խոսում է գոյություն ունեցող մանկագողության («տղեկներ կգողնային»), ծանր վիճակի դեմ կայսրին ողորված ապարդյուն բողոքների («աղերսագիր աղերսագրի վրա կգրեին կայսեր»), կաշառքի տարածված լինելու («քսակի վրա քսակ») և նման այլ այլանդակությունների մասին (հ. Բ, էջ 158): Նույն հատվածի մի այլ տեղում խիզախ ապտակ է հասցված «իրենց հրովարտակները միզակի ծայրով» հաստատող թա-

գալորներին, հարստահարողներին: Ծովահենին համադրելով թագավորին, Ռոդիգոսը նկատում է. «Աս ծեր ծովահենը քաջ քաղաքագետ մ' էր, վասն զի թագավորներու պես հասկցած էր թե առանց քահանայի և առանց դահիճի անկարելի է ժողովուրդը հլու գառնուկի փոխել, որ յուր բուրդը զգողին մկրատներուն ներկայացնե հանդարտ» (հ. Բ, էջ 171): Վեպի ռուսերեն տեքստից հանված այս տողերը տպագրվելով հայերեն, բնականաբար ուղղվել են սուլթանների դեմ: Թուրքիայում գործող հայաշինչ քաղաքականության և հավատափոխության քարքարոս մեթոդների ակնարկություն են գրքի մի շարք էջերը (օրինակ, հ. Ա, էջ 180 և այլն): Եվ եթե այսօրինակ մերկացումներին ավելացնենք բոլորովին տարակուսանքի տեղիք չտվող, պաշարի և ընդվզման կոչ անող հեղինակային խոսքերը՝ («Ափսո՛ւ, հույները ան ատենեն սովորած էին խաղողի պես՝ օտարականներեն ոտնակոխ ըլլալ» (հ. Բ, էջ 186 և այլն), ապա լիովին պարզ կլինի, թե սուլթանական ծանր լուծն իրենց ուներին կրող հայ ընթերցողների մեջ ինչ մտորումներ կարող էր առաջացնել վեպը:

Արդ, ինչպե՞ս արևմտահայ իրականության մեջ երևան եկավ Ռոդիգոսի այս խարազանող երկը, ի՞նչ արձագանք այն գտավ:

Գրական այն հեղձուցիչ մթնոլորտում, որ իշխում էր Թուրքիայում սուլթան Համիդի տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ սկսած նրա գահակալության առաջին շաբաթներից, կրկնակի գրաքննության տակ գտնվող հայ մամուլի էջերն է թափանցել ու դրանից բացի առանձին հրատարակվել է կղերականությանը ծաղրող, սոցիալ-քաղաքական մտորումներ արտահայտող այս երկը: Անշուշտ դա տարօրինակ է և անմխաղեպ 80-ական թվականների համար և, բնականաբար, պարզաբանման կարիք ունի:

Մտերյանի տպարանի մասին խոսելիս մատնանշվում է, որ այն գործում էր առանց արտոնության, իր հետքերը թաքցնելու ապարդյուն փորձեր անելով: Տեսանք մահ թե ինչ հետևանք ունեցավ, երբ Մտերյանը հրապարակ հանեց Բոկաչչոյի «Տասնօրյակը», ինչպես մահ պարզեցինք նրա տպարանը հապշտապ փակելու հանգամանքները: Այդ բոլորից ելնելով և մանավանդ երկի բովանդակությունից դատելով, թվում է սխալված չենք լինի ենթադրելու, որ «Հովհաննա քաբուհին» հրապարակ է եկել առանց գրաքննական թույլտվության և հավանաբար դարձել է Մտերյանի տպարանի և տպարարականի խափանումն առթած պատճառներից մեկը: Թերևս դրա շնորհիվ է, որ վեպի հայերեն հրա-

տարակությունն առավել ամբողջական է, նրանում պահպանված են մի շարք այնպիսի տեղեր, որոնք գրաքննական նկատառումներով, թերևս հենց գրաքննիչների միջամտությամբ դուրս են մնացել այլ հրատարակություններից:

Մենք նկատի ունենք մասնավորապես վեպի ռուսերեն թարգմանության հրատարակությունը: Նախ նկատենք, որ Ռոդիգոսի վեպը ռուսերեն լույս է տեսել հունարեն առաջին հրատարակությունից 42, իսկ հայերեն լույս տեսնելուց 28 տարի հետո՝ 1908 թ.: Դրա պատճառը մեզ թվում է գրաքննական արգելքներն էին՝ լինի դա կրոնական թե աշխարհիկ՝ միևնույնն է: Այս ենթադրության հաստատումն է մահ այն, որ գրքի ռուսերեն հրատարակությունում կատարված են մի շարք կրճատումներ:

Այս կապակցությամբ ընդգծենք մահ այն ոչ պակաս կարևոր հանգամանքը, որ վեպը Ռուսաստանում հանդես է եկել մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ նրա հետ արդեն կարող էին կապվել ցարիզմի տապալման համար ոտքի ելած բանվորության ուշադրությունը հեղափոխական գրականությունից օբյեկտիվորեն շեղելու հույսեր, մի բան, որը բնորոշ է ցարական պաշտոնական պրոպագանդին ընդհանրապես և ստոլիպինյան ռեժիմին մասնավորապես: Դա 1905 թ. հեղափոխությունից հետո էր, երբ ցարական գրաքննությունն ամբողջ թափով վրա պրծավ հեղափոխական գրականության, մարքսիզմ պրոպագանդող մամուլի, աշխատավորությանը պաշարի կոչ անող լեզու և անլեզու թերթերի ու ամսագրերի վրա, երբ ռուս մասսայական ընթերցողը կլանում էր Գորկու երկերը, երբ միգեր էին գործադրվում պրոլետարիատի և նրան հարող գյուղացիության ուշադրությունն ամեն կերպ և ամեն գնով հեռու պահել հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերից: Իսկ «Հովհաննա քաբուհին» վեպն այդ շրջանում արդեն կարող էր նման մի դեր կատարել, առավել ևս այն ձևով, ինչպես մահ հրապարակ եկավ ռուսերեն լեզվով¹⁸⁵:

¹⁸⁵ Իբրև հաստատումն այս նկատառումների ուշադրություն դարձնենք հետևյալ բնորոշ փաստերի վրա. մի շարք դեպքերում ռուսերեն հրատարակության մեջ կըրճատված, դուրս են թողնված հենց այն տեղերը, որոնք սոցիալ-քաղաքական ակնարկներ են պարունակում: Օրինակ, ռուսերեն հրատարակության 191-րդ և 69-րդ էջերում դուրս է թողնված Եկատերինա կապրոմո, և ռուսական եկեղեցու հասցեին հեղինակի արած սուր ակնարկները (տե՛ս հայերենում՝ «Մետեորա», հ. Բ., էջ 221 և 123): Ռուսերեն հրատարակության մեջ, 129-րդ էջում ամերիկյան սևամորթների մասին վերևում մեջքերված դիպուկ դիտողությունը բոլորովին կրճատված է: Հա-

Վերն ասվածից, ասկայն, չի կարելի եզրակացնել, թե «Հովհաննա քաբուհին» վեպն առհասարակ գրաքննական հալածանքների չի ենթարկվել: Ընդհակառակը. կան վկայություններ, որ Մսերյանի այդ հրատարակությունը լույս տեսնելուց հետո գրաքննական արգելքների է հանդիպել: Համիդ II-ի գահընկեցությունից հետո՝ 1908 թ. լույս տեսած մի վավերագրում, երբ խոսվում է վեպը 1880 թ. «Մետեորայում» հրատարակվելու մասին, կարդում ենք. «Անկե ի վեր թեպետ հանրության փափաքանաց գոհացում տրվելու համար ձեռնարկներ եղան վերստին տպագրության, բայց հակառակ քանիցս եղած դիմումներու անկարելի եղավ հրաման ստանալ: Ահա այս անգամ շնորհիվ մասն ազատության պիտի սկսենք մոտ օրեն հրատարակել պրակ առ պրակ»¹⁸⁶: Կա մի այլ հանգամանք ևս, որը վկայում է վեպն արգելքի տակ պահելու, այն մոռացության տալու միտումների մասին. ժամանակի հայ մամուլը՝ առաջադիմական թե հետադիմական, չի արձագանքել վեպի լույս ընծայման փաստին, թեև նմանօրինակ հրատարակությունները գրեթե միշտ առանձին ուշադրության են արժանացել: Դրանով պետք է բացատրել նաև Մսերյանի կենսագիրների, նրա հրատարակություններին անդրադարձած հեղինակների համերաշխ լռությունը¹⁸⁷ վեպի մասին:

Զորդ՝ 130-րդ էջից, այնտեղ, ուր հեղինակը խոսում է այն մասին, որ ծովահենն ու թագավորներն իրենց հպատակներին քահանայի և դահիճների օգնությամբ են հնազանդեցնում (տե՛ս հ. Բ, էջ 171), դուրս է նետված «թագավորներու պես» արտահայտությունը, որով հեղինակի խարազանող նկատողությունն անմեղ տեսք է ստացել, աղավաղվել և կորցրել է իր շեշտակի նշանակությունը: Ռուսերեն թարգմանիչը էջ 10-ում դուրս է թողել հայ թարգմանչի ընդգծած այն տողերը, ուր մատնանշվում է, թե պապերի ընտրությունն ինչ այլանդակ ձևերով էր կատարվում («Մետեորա», հ. Ա, էջ 157): Նմանօրինակ կրճատումներ, բացթողումներ և մեղմացումներ ունեւորենում (համեմատած հայերենի հետ) շատ կան ամբողջ երկում, մամուլանդ ներածական մասում: Տեղ շահելու նպատակով դրանց ավելի մանրամասն չենք անդրադառնում:

Ռոդիդի վեպը մեր օրերում ևս շարունակում է, այսպես ասած, մարտական շարքում գտնվել՝ հրատարակվելով տարբեր լեզուներով ու երկրներում: Վեպը 1982-ին լույս է տեսել Պոլդիվում՝ բուլղարերեն, Գ. Խրիստովի նախաբանով և վեպի սինոդական բանադրանքի տեքստով:

¹⁸⁶ Տե՛ս «Արևելյան մամուլի» 1908 թ. № 31-ին կցված ազդ-ռեկլամը: Նկատենք նաև, որ վեպը վերահրատարակելու այս փորձը, որքան մեզ հայտնի է, հաջողությամբ չի պսակվել:

¹⁸⁷ Բացառություն են կազմում Գ. Առնյանը, որ «Հայ պարբերական մամուլի» առաջին հրատարակության մեջ (էջ 388) հետաքրքրությամբ կարդացվող նյութերի

Հակառակ այդ ամենի «Հովհաննա քաբուհին» վեպը լայն ընդունելություն է գտել: Վերևում հիշատակված աղոտ ռեկլամից երևում է, որ «երգիծական գլուխգործոցը» «մեծ ընդունելություն գտած, և սուղ ժամանակի մեջ բոլոր օրինակները սպառած էին, ինչ որ հազվագյուտ է հայ գրավաճառության մեջ և անմիտելի ապացույց մ' է թե ո՞ր աստիճան լավ ընդունելություն գտած է»: Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ տպաքանակով էր հրատարակվում «Մետեորան», բայց այն փաստը, որ իր պարբերականում լույս ընծայելուց հետո Մսերյանը հարկ է համարել վեպն առանձին գրքով ևս հրատարակել¹⁸⁸, արդեն ինքնըստիներքան, պերճախոս է: Հետագայում, ինչպես տեսանք, գիրքը վերահրատարակելու նոր փորձեր եղան: «Արևելյան մամուլի» ազդ-ռեկլամը՝ «հելլեն արդի գրականության Ռապլեն կամ Վոլթերը» համարվող հեղինակի «երգիծական գլուխգործոցը», շուտով հրատարակելու երրորդ փորձի ապացույցն է: Իսկ նման օրինակներ հայ գրական կյանքում քիչ կան:

Թվում է տեղին է բերել էմ. Ռոդիդի ստեղծագործության համար որքան բնորոշ նույնքան և հետաքրքրական արձագանքի հետևյալ օրինակը. «Մետեորայի» այն հավաքածուն, որ պահպանվում է Մատենադարանում, պարունակում է քահանա Հ. Մկրյանի ձեռագիր վկայությունը: Կարդալով վեպը, նա վերջին էջի վրա մակագրել է. «Հոռմա պապերուն կամ քաբերուն ընդհանրապես անբարոյական, պիղծ, մոլի և լկտի և լիրք կենցաղն և գայթակղելի վարմունքն ու գարշելի ընթացքը, անցա կատարած հոռմեական-պապական եկեղեցուն մոլություններն ու մոլորությունները և ինքնահնար չարփառ վարդապետություններն, որոնք նախատինք են Քրիստոսի ավետարանին, պատճառ տված են այսպիսի հետազոտությանց և հրատարակությանց: Որո պատմության իրականությունն թեպետ ստույգ, բայց և կրոնո թեթևափառ հեղինակին առիթ եղած է ամբարիշտ լեզվով և հեզնական եղանակով խոսիլ ընդդեմ քրիստոնեության հաճախակի անվայել մամուլություններով:

շարքում հիշատակում է նաև այդ երկը, և Վ. Զարդարյանը, որ նշում է վեպն առանձին հրատարակելու փաստը (նշվ. աշխ., էջ 40):

¹⁸⁸ Վեպի շարվածքը թե՛ «Մետեորայում» և թե առանձին գրքով հրատարակվածի մեջ միևնույնն է: Ինչպես պարզվում է պարբերականի Բ հատորին կցված ծանոթագրությունից (տե՛ս Մատենադարանի օրինակը, № 2280) «հետաքրքրաշարժ գիրքը աժան գինով» վաճառելու նպատակով հենց «Մետեորայի» մամուլներից «մի-հատոր գիրք մը կազմված է»: Այս գիրքն, ի դեպ, վրիպել է մեր մատենագիրների ուշադրությունից:

Մեղքը պատկերում և պատկանց վիզը լինի հավիտյան»¹⁸⁹:

Թվում է կղերի գործունեությանը, առավել ևս հայ կրոնավորների շրջանում իշխող բարբերին ծանոթ, Մեսրոպ Թադևադյանի դեմ կրոնի սպառավորների հարուցած անլուր հալածանքներին լավատեղյակ քահանան ավելի բնորոշ ու պերճախոս վկայություն թողնել չէր կարող:

Ուշագրավ է նաև այն, որ վեպի ֆրանսերեն թարգմանիչն իր հերթին, ռուսերեն թարգմանողն էլ իր հերթին աշխատել են մեղմացնել վեպի ներգործուն ուժը, ինչպես իր մակագրության մեջ դա փորձել է անել քահանա Հ. Մկրյանը, այն տարբերությամբ սակայն, որ առաջիններիս թերևս կարելի է կղերի, կրոնական գրաբնության ուշադրությունը շեղելու որոշակի միտում վերագրել, իսկ վերջինին՝ բնավ ոչ: «Ընթերցողին կաղաչենք գիրքին իմաստը աղել ըմբռնե, — գրում է երեք աստղանիշների տակ թարգմանած ֆրանսերենի թարգմանիչը: — Հեղինակը ուզած չէ գլխարձախություն ծախել: Հանցանքը նկարագրած դարուն կվերաբերի, որ ամեն տեսակ ծաղրելի, այլանդակ և հոռի դեպքերով լի էր»¹⁹⁰:

Ֆրանսերեն թարգմանչի և հայ քահանայի մոտեցմանը հար և նման է ռուսերեն թարգմանչի՝ Պ. Միսաիլյիի, վերաբերմունքը: Լիովին օրջեկտիվ կերպով և ամենայն իրավամբ մատնանշելով երկի արժանիքները և անհրաժեշտը հատուցելով Ռոդիգոսի տաղանդին, նա միաժամանակ նկատում է. «Կարդալով «Հովհաննա պապոսին» և տառնմել դար ետ նայելով, ընթերցող, խորհիր այն մասին, որ աշխարհի ամենից գեղեցիկ, մաքուր և վեհ կրոնը չի խուսափել... խեղաթուրվելու և այլակերպվելու սարսափից... Թող խայտառակությունն այդ այլաներված, ծախու և փուշ պապերի, եպիսկոպոսների, վանականների գլխին թափվի և ոչ թե նրա վրա, ով անարգված քրիստոնյայի գայրության ձայնն է բարձրացնում՝ արիաբար և ազնվաբար»¹⁹¹:

«Հովհաննա բաբոսին» վեպը կղերական գաղափարախոսության, կաթոլիկական եկեղեցու միջնաբերդի և նրա վարած քաղաքականության դեմ ուղղված թեև կարևոր, բայց բնավ ոչ միակ գրական-հրապա-

րակախության վավերագիրն է, որ տեղ է գտել «Մետեորայում»: Հանդեսի առաջին հատորի մեջ, առաջնորդողի փոխարեն գետնոված նյութից հետո ընդարձակ տեղ է հատկացված «Ամերիկյան միսիոնարք» քննադատական բաժնին¹⁹²:

Միսիոներների՝ Արևմտյան Հայաստանում ծավալած երկարատև գործունեությունը, մասնավորապես նրանց հրատարակչական լայն ձեռնարկումները, ինչպես նաև նրանց դեմ մղված պայքարը մեզանում վատ է ուսումնասիրված: Խոսքը ոչ միայն այդ թեմայով գրված առանձին լուրջ աշխատանքի բացակայության մասին է, այլ նաև այն մասին, որ մի քանի մենագրություններում, որոշ բացառություններով հանդերձ¹⁹³, այդ առթիվ լոկ հպանցիկ ակնարկներ են արվում¹⁹⁴: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, ամերիկյան միսիոներների դեմ մղված պայքարը, որ սովյալ դեպքում մեզ ավելի է հետաքրքրում, բնավ ոչ երկրորդական տեղ է գրավել հայ առաջադիմական հրապարակախոսության մեջ, հայ մամուլի էջերում և ոչ քիչ թվով գրողների առանձին երկերում: Թեկուզ հենց միայն դա վկայում է այդ պայքարի կարևորության, միսիոներական շարժման մեծ ծավալի մասին:

Թափանցելով Մերձավոր Արևելք, ամերիկյան միսիոներները շուտով հաստատվեցին Զմյուռնիայում, հիմնեցին իրենց կազմակերպությունը (1828), ապա և տպարանը, սկսեցին հրատարակել գրքեր (1835), նաև հատուկ պարբերական՝ «Ծոնեմարան պիտանի գիտելյաց» (1839): Տարեցտարի ավելի լայն գործունեություն ծավալելով, ամերիկյան միսիոներները որոշակի ազդեցություն ձեռք բերեցին՝ ներթափանցելով գաղութահայ կյանքի շատ ասպարեզներ: «Ամերիկյան միսիոներները, — նկատել է Մ. Ներսիսյանը, — բոլոր միջոցներով աշխատում էին

¹⁹² «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 19—46:

¹⁹³ Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ» աշխատությունը, որտեղ հեղինակն անդրադարձել է նաև միսիոներների հետադիմական գործունեությանը (տե՛ս էջ 230—236):

¹⁹⁴ Ա. Ալպոյաճյանը «Տպագրության արվեստը և հայք» ձեռագիր ուսումնասիրություններում հատուկ հատված է նվիրել միսիոներների տպագրական-հրատարակչական գործունեությանը (տե՛ս «Մատենադարան», Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թ. 15, վ. 33/1, նաև ԳԱԹ, նույնի տարբերակը):

Այս առթիվ հիշենք, որ միսիոներական «Ավետաբեր» պարբերականը, որ լույս էր տեսնում հայերեն և հայատառ թուրքերեն, ուներ իր ժամանակի համար բավականաչափ մեծ թվով՝ 800—1000 բաժանորդներ (տե՛ս «Արձագանք», 1882, № 21, էջ 330): Պարբերականը մասամբ ձրիաբար էր տարածվում:

¹⁸⁹ Տե՛ս «Մետեորայի» Մատենադարանում (№ 2280) պահվող հավաքածուի Բ հատորի 245-րդ էջը:

¹⁹⁰ «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 136:

¹⁹¹ Эм. Ройдис, Женщина-Папа, стр. 5. Տե՛ս նշվ. միկրոֆիլմը, որ ընդօրինակված է Վ. Ի. Լենինի անվան ՍՍՀՄ պետական Լենինի շրանշանակիր գրադարանում պահպանվող օրինակից (օպերատոր Ռ. Կուլպինա):

խափանել հայկական կուլտուրայի զարգացումը, պայքարում էին հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական և սոցիալ-դասակարգային ինքնագիտակցության դեմ, փորձում էին կանխել հայ ազատագրական շարժումները, հրահրում էին կրոնա-դավանաբանական ներքին կոիվներ, որպեսզի պատակտեն և խախտեն ժողովրդական մասսաների պայքարի միասնական ճակատը»¹⁹⁵։ Օրյէկտիվորեն պաշտպանելով թուրքական բռնապետությունը և ժողովուրդներին ճնշելու ու հալածելու նրա քաղաքականությունը, միսիոներները աշխատավորությանը համոզում էին, թե փրկության միակ ելքը հավատափոխությունն է։

Բնական է, որ միսիոներների (մասնավորապես ամերիկյան) դեմ մղվող պայքարը հայ ժողովրդի՝ ազգապահպանության և ազատագրության համար ծավալած պայքարի կարևոր կողմերից մեկն է՝ արժանի հատուկ ուշադրության։ Սխալված չենք լինի նկատելով, որ այդ պայքարը սկսվել է հայ իրականության մեջ միսիոներների ասպարեզ գալու հետ միաժամանակ։ Դեռևս Հովհան Վանանդեցին բռն ցատումով էր ճշակվում «լիր» և «ժպիր» ամերիկյան միսիոներներին¹⁹⁶։ 1840-ին հիմնելով թուրքահայ առաջին ազգային թերթը, Դ. Պաղազարյանը հայտնի չափով հակադրվում էր նաև միսիոներներին¹⁹⁷։ Միսիոներների գործունեության ծավալման հետ միաժամանակ ընդլայնվել է նաև նրանց դեմ մղված պայքարը՝ հետագա տարիներին ստանալով ավելի սուր բնույթ։ Հայտնի են Արմենակ Հալկունու (1835—1866) գրական-հրապարակախոսական երկերը՝ հատուկ ուղղված հայ կղերի, տգետ եկեղեցականների, բողոքական արոպագանդի և ամերիկյան միսիոներների դեմ («Թուրքանդա տիկին և յուր գաղափարքը ամերիկացի երիցական քարոզչաց վրայոք», «Պղատուն ի Վոսֆոր», «Ծերմակ կամ պ. Ս. Փափագյան և յուր Ժամանակը» և այլն), երկեր, որոնք հարկադրեցին նրանց հեղինակի դեմ հատուկ կոնդակ հրատարակել¹⁹⁸։

Միսիոներների, բողոքականության՝ այս առթիվ նաև պապական Միսիոնարյանների դեմ սուր պայքար էին ծավալում հայ ալանավոր հրապարակախոսները՝ Ստ. Ոսկանյանը, Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սրվաճյանը և ուրիշներ։ Ստ. Ոսկանյանը երկու կրակոտ պամֆլետներ է

նվիրել պապական գաղափարների հայ քարոզիչների դեմ՝ «Ներքին համոզում» (1853) և «Հոռմեական պարզ» (1854)։ «...Վիեննայեն եկած լույսը մեր ազգին համար խավարեն շատ գեշ է»¹⁹⁹,—եզրակացնում է նա իր առաջին պամֆլետում, որպեսզի այնուհետև անողորքությամբ քողազերծ անի հայ պապականների քարոզներն այն մասին, թե «Եվրոպիո լուսավորության հիմը դրված է հավատո վրա, և Եվրոպիո լուսավորությունը և ծաղկումը... եկեղեցականներն սկսած է», թե «Հոռմ է կեղորն ամենայն երկրային ճշմարտությանց... ինչպես ստուգիվ... կեղորն է բոլոր երկնային ճշմարտությանց... Հոռմի մեջ է ազատության դաշտը, մարդկության դրոշակը, արդարության սուրբ կշիռը... և անկե դուրս ոչ երկրային և ոչ երկնային ճշմարտություն մը կա...»²⁰⁰։ «Արևելք» և «Արևմուտք» հանդեսների շատ էջեր Ոսկանյանը նվիրել է կաթոլիկ եկեղեցու, միսիոներների, հայ հետադեմ կրոնավորների սուր և հետևողական քննադատությանը։

Տարբեր առիթներով անդրադառնալով միսիոներների գործունեությանը, հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը ճշակվում էր հայերին դավանափոխ անելու նրանց ջանքերը, նույնացնում էր նրանց և եվրոպական տերությունների նպատակը՝ ազդեցություն տարածել գաղթօջախների հայ զանգվածների վրա, ազգավնաս էր համարում Միսիոնարյան միաբանների «պապական նախանձահոգությունը և անդատաստան եռանդը», նույնիսկ նրանց մի շարք մշակույթային ձեռնարկումները։ «Իժբա՛խտ հայոց ազգ,—դառնությամբ գրում է նա,—որի որդիքը ամեն ուրիշ հզոր բռնակալներից չարշարվելով, չարշարվում են նաև օրհասական Պապի ձեռքում»²⁰¹։ Մ. Նալբանդյանը, որ ցատումով բացահայտում էր միսիոներների ու բողոքականության չարագործությունները²⁰², նրանց գործունեությանն է հիմնականում նվիրել 1863 թ. ապրիլի 8-ին բանտից գրած նամակը ևս, որտեղ անդրադառնում է անգլիական և ֆրանսիական միսիոներների գործունեությանը, ճշակվում է ամերիկյան միսիոներներին, մերկացնում է նրանց խորամանկ

¹⁹⁹ Մ. Ոսկանյան, Ներքին համոզում, Կ. Պոլիս, 1853, էջ 35։

²⁰⁰ Մ. Ոսկանյան, Հոռմեական պարզ, Զմյուռնիա, 1854, էջ 29, 31։

²⁰¹ Մ. Նալբանդյան, Եժ, հ. 3, էջ 219։ Տե՛ս նաև «Միսիոնար Սեբաստացի և Միսիոնարյանը» ուսումնասիրությունը, «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» հոդվածը (Եժ, հ. 2), «Վեցերորդը—մի՛ շնար» բանաստեղծությունը (Եժ, հ. 1, 1945) և այլ երկեր։

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում, հ. 4, Երևան, 1949, էջ 304—307 և հ. 3, էջ 182։

¹⁹⁵ Մ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 332։

¹⁹⁶ Հովհ. Վանանդեցի, Ոսկի դար Հայաստանի, Զմյուռնիա, 1841։

¹⁹⁷ «Արձագանք», 1882, № 21, էջ 329։

¹⁹⁸ Տե՛ս Ս. Զալալյան, Նամակ գրեալ առ յարգոյ ազգային ոմն ի Կ. Պոլիս, 1867, էջ 67։

և հետոն գնացող գործարքները թուրքական կառավարության հետ, որոնց նպատակն էր կաթոլիկության տարածմամբ հայերին բաժանել հակադիր կրոնական կուսակցությունների: Ի դեպ, այդ նամակում Նալբանդյանը վերհիշում է նաև մի միջադեպ, որ տեղի է ունեցել Զմյուռնիայից Կ. Պոլիս մեկնելու ժամանակ, նավի վրա²⁰³:

Միսիոներական հայադավ գործունեության ու քարոզների մերկացմանը կրակոտ էջեր է նվիրել նաև Հ. Սրվաճյանը: «Տասն օր ետքն» հոդվածում, որ Գ. Գասպարյանը վերագրում է Հ. Սրվաճյանին, օրինակ, նա գրել է, որ ամերիկյան միսիոներները «կուգան մեկ լուծին ներքենն խելով, իրենց լուծին ներքև դնելու գմարդիկ... Այդ բռնավորները, քաղաքական իշխաններեն ավելի անգութ, մարդոց ոգուն վրա ևս կուգեն իշխել»²⁰⁴, իսկ մի այլ հոդվածում՝ գրված Զեյթունի ապստամբության ստիպմ, նկատում է, որ «այդ չքրիստոնյա և չմարդ միսիոներները» «անմեղ ժողովրդին կուրծքը պատռելով ոտքերնին անոր սրտին վրա կոխել կուգեն»²⁰⁵:

Սրվաճյանի հրատարակած «Մեղուն»²⁰⁶, ինչպես հայ շատ գրողներ²⁰⁷, մանավանդ պարբերականներ, բազմիցս անդրադարձել են միսիոներական կեղծ քարոզներին, մերկացրել նրանց գործունեության

²⁰³ Նույն տեղում, հ. 4, էջ 188:

²⁰⁴ «Մեղուն», 1862, № 150: Հմտ. Գ. Գասպարյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958, էջ 138:

²⁰⁵ Հ. Սրվաճյան, Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960, էջ 299:

²⁰⁶ Տե՛ս մասնավորապես «Նկարագիր միսիոներական երեսնամյա ընթացից ի Տաճկաստան և տարաբաղդություն հայ ժողովրդյան» հոդվածը («Մեղուն», 1862, № 176 —179, 1863, № 220—223, 226), որն ըստ Ս. Բազանի, պատկանում է Հ. Սրվաճյանին՝ ստորագրված Ա. Պ. Ա. (տե՛ս Հ. Սրվաճյան, Հրապարակախոսություն, էջ 524) և, որի դեմ հանդես է եկել Մ. Նալբանդյանը (տե՛ս ԵԼԺ, հ. 4, էջ 304—307, «Նկատողություն» հոդվածը):

²⁰⁷ Հայ գրողներից միսիոներների դեմ երկեր ունեն Գ. Դուրյանը («Սիրեցեք զմիմյանս»), Բաֆֆին («Պանդորայի տուփը»), Ծերենցը («Հրատարակությանց հավատիք»), Զոհրապը («Արմենիաս»), Վրթ. Փափազյանը (նամակ՝ 30 մարտի 1889 թ.), Ե. Օսյանը («12 տարի Պոլսեն դուրս») և ուրիշներ:

Պետք է հատուկ մատնանշել, որ ամերիկյան, ինչպես նաև անգլիական միսիոներների քայքայիչ գործունեությանը մասնավոր ուշադրություն էր դարձվում Թուրքիայում ուսական հյուպատոսների զեկուցագրերում: Տրապիզոնի ուսական հյուպատոսն այդ խնդրին անդրադարձել է 1859 թ. գրած մի ընդարձակ զեկուցագրում, որը պատմական արժեքավոր վավերագիր է այդ հարցը լուսարանելու համար (տե՛ս «Акты», т. XII, стр. 534—536):

բուն Էդությունը, հակահարված տվել ազգը պատկերելու նրանց ձգտումներին, հայ առաջադիմական գործիչների դեմ ուղղված նրանց պայքարին: Այդ նպատակին էր ըստ էության ուղղված նաև հակահասունյան շարժումը: Դա, անշուշտ, կարևոր և առաջադիմական շարժում էր, որը վերջին հաշվով հետապնդում էր ազգային ուժերը համախմբելու, հայ ժողովրդի միասնությունն ամրապնդելու և ազգապահպանման նպատակ: Այդ շարժմանը, որի գլխավոր դրսևորումն ամերիկյան միսիոներների դեմ մղված պայքարն էր, արդեն 80-ական թվականներին, մասնակցեց նաև «Մետեորա» հանդեսը:

Այդ շարժումը, միսիոներների դեմ մղվող պայքարը 80-ական թվականներին, կրկնում ենք, չունեին այն սրությունը, որ դրսևորվել էր 50—60-ական թվականներին: Սակայն նրանց նշանակությունը դեռևս մեծ էր և հայ իրականության մեջ տակավին նկատելի տեղ էր գրավում: Հանդես գալով Գ. Կոստանդյանի «Մեթոդի վրա» հայտնի երկի դեմ, միսիոներական պարագլուխ Վուսն իր գրքույկում 1882 թ. դեռ գրում էր. «Ուրեմն անոնք, որ կուգեն ազատել հայ ազգն այն ահավոր չարիքներեն զոր անհավատությունը, եթե տիրե ազգին մեջ, անշուշտ պիտի բերե ազգին զլուխը, թող աշխատեն ուսուցանել Ավետարանի ճշմարիտ և կենսարար սկզբունքներն և ցուցնել բուն իրենց վարուց մեջ Քրիստոսի ճշմարիտ պատկերն... ահա այսանս պիտի ազատի ազգն, և անոր ապագան պիտի ըլլա պայծառ և փառավոր»²⁰⁸:

Վուսնի այդ քարոզներին անվերապա հաժառացողների և նրան կուրորեն հետևողների թիվն արևմտահայության մեջ դեռևս մեծ էր, ուստի և միսիոներների դեմ պայքարը շարունակում էր պահպանել իր նշանակությունը, առավել ևս, որ խնդիրը չէր հանգում միայն նմանօրինակ քարոզների. ամերիկյան միսիոներները թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ լայն ասպարեզ էին ստացել առհասարակ հայ կյանքի բոլոր բնագավառներում, նաև մանուկների դաստիարակության գործում: «Արևելյան մամուլը» 1899 թ. գրում էր. «Յանքիներուն վարժարանները, ինչ որ ալ ըլլան, որոս վարչության ալ տակ գտնվին,

²⁰⁸ [Վուսն], Քննություն Մեթոդին վրա անուն գրքույկին ուղղեալ առ ուսումնասեր և ողջամիտ հայ երիտասարդս, Կ. Պոլիս, 1882, էջ 119: Ի դեպ որոշ տվյալներով տալը տարում 1868—1878 թթ., միսիոներների ջանքերով վաճառվել է 2.728 Ավետարան, կրոնական բովանդակություն ունեցող 2.890 զանազան գրքեր (տե՛ս Խ. Բաղայան, Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրերում և Բեռլինի կոնգրեսում, Երևան, 1955, էջ 33):

գիտակցաբար կամ հանգեաւ պաշտոն կատարողին հաւատքի և օտարացումի ծավալման. այդ հարկերուն մթնոլորտը, օդը, ջուրը, հացը, պանիրը, թուղթը, կաղամար կքաշեն օձիքեղ և ականջդ ի վար կիսիսան «ամերիկացի՝ եղիր, բողոքակա՛ն եղիր»: Ազգային դատարարականներն անմիջապէս վերջ, կարևորության կարգով, ամերիկյանը կուզա...»²⁰⁹: Հայ իրականությունը, առաջադիմական հայ մամուլը, բնականաբար, չէին կարող անտարբեր մնալ այդ ամենի նկատմամբ:

«Զարմանալի արագությամբ ու ճարպկությամբ» բուն դրած միսիոներների հաւատարմական գործունեությունը Զմյուռնիայում շուտով տեղի տվեց հակադիր ուժերի աշխույժ ու լուրջ գործողություններին. «Բողոքականության արած ջանքերը,—գրում է այդ առթիվ Ադ. Երիցյանը,—Զմյուռնիայի հայոց աշքերը կասեա թե բաց արին և պատճառեղան այն ազգաիրական եռանդին, որ երկար ժամանակ այդ ծովեզրյա քաղաքի հայոց հատկությունն էր համարվում»²¹⁰: Զմյուռնահայ դեմոկրատական մամուլը, սկսած 60-ական թվականներից, հետևողականորեն մերկացնում էր միսիոներների գործունեությունը, նշավակում նրանց ամեն մի քայլը: Հատկապես սուր պայքար էր մղում «Ծաղիկը»: 70-ական թվականներին նկատելիորեն թուլացած այդ պայքարը հաջորդ տասնամյակի հենց սկզբից կրկին աշխուժանում է հայ մամուլի էջերում:

Կրոնական փոխադրության, կղերա-միսիոներական գաղափարախոսության դեմ պայքարը «Մետեորան» մղում էր հայ մամուլի մյուս օրգանների հետ համագործակցելով: Գրիգոր Մսերյանն իր հանդեսի հենց առաջին համարում զետեղել է այն բանավեճի նյութերը, որ ծավալվել էր մի կողմից Կ. Ութունյանի «Մասիսի» ու «Հորոյի» և մյուս կողմից՝ ամերիկյան միսիոներների պարագլուխներից Շ. Վ. Վուտի միջև: Ինչպես հաճախ, այս անգամ ևս «Մետեորան» և նրա խմբագիրը հատուկ նախաբանով ձայնակցում են առաջավոր դիրքերից հանդես եկողներին և դրանով իսկ միասնական ճակատ ստեղծում կղերապահականության հոսանքի դեմ: Նրանք, հարցին ավելի լայն բնույթ տալով, իրենց ջերմ վերաբերմունքն են հայտնում նաև կրոնա-կղերական գաղափարախոսության դեմ ուղղված պայքարի առաջամարտիկներին, հաւանություն տալիս նրանց աշխարհայեցությանը, պաշտպա-

նում այն հրատարակությունները, որոնցում «նոր և ազատ գաղափարներ» են հայտնվում:

Զետեղելով ամերիկյան միսիոներների դեմ ուղղված նյութերը, Գր. Մսերյանը («Սյունի») նախ արձանագրում է, որ վերջին տարիներին հայոց քարոյական և մտավոր կյանքում լուրջ փոփոխություններ են կատարվել: Դրանցից ամենանշմարելին հանդիսանում է «այն կրկնակի շարժումը, որ խիստ զգալի կերպով տեղի ունեցած է, նախ դեպի ազգային զգացման՝ և հետո դեպի ազատ մտածողության՝ այսինքն կրոնական ազատ գաղափարներու զարգացումը»²¹¹: Այդ ազատ մտածողությունը նախ գիտական առաջադիմության, ապա հին նախապաշարուններից հրաժարվելու արդյունքն է: Գիտության լույսով լուսավորվելով, մարդիկ հասկացան, ճանաչեցին նախապաշարունների «ազգակործան հետևությունները»: Հայ ազգը, ասում է Մսերյանը, առաջադիմել է, և այժմ նա ևս «կձգտի հաղորդ և մասնակից գտնվիլ հառաջադիմության... ճակատագրական ընթացքին»: Դրա ապացույցն է թեկուզ մամուլը, որը, ըստ նրա, «ծողովրդի մը մտային վիճակին հայելին է»: Այդ ասելով նա հիշատակում է, որ հայ մամուլում կրոնական վիճաբանությունը դադարել է, սկզբնավորվել է ազատ քննադատությունը: Դրա ապացույցն են նաև մի քանի հրահանգիչ թարգմանությունները և մի քանի հեղինակություններ: Հայ իրականության մեջ սրանց երևան գալը վկայում է, որ «հայը ոչ ևս անտարբեր է ընկերական ամենե ծանր խնդիրներու նկատմամբ»:

Այս նկատառումներով Մսերյանը հակահասունյանների Մայր աթոռի հետ միանալը դիտում է ոչ թե որպես «կրոնական այս կամ այն վարդապետությանց հաղթանակ», այլ իբրև այն բանի ապացույց, որ առավաճաքանական կարծիքները նահանջում են, անհետանում ազգային զգացումներից: Այդ զգացումները, կրոնական քարոզներն ու երկպառակությունները խանգարում էին ազգի միավորմանը, ազգային զգացումների միասնությանը: Գրիգոր Մսերյանի այս հետաքրքրական հետևությունը զուգադիպում է Րաֆֆու այն խորաթափանց եզրակացությանը, որ նա հայտնել է նաև մի փոքր ավելի ուշ՝ 1881-ին. «Կրոնական և եկեղեցական երկպառակություններով զբաղեցնել իր քրիստոնյա հպատակներին,—դա Բ. Դոան վաղեմի և խիստ սովորական դարձած խորամանկություններից մեկն է»²¹²:

²⁰⁹ «Արևելյան մամուլ», 1899, էջ 214:

²¹⁰ «Արձագանք», 1882, № 21, էջ 329:

²¹¹ «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 19:

²¹² «Մշակ», 1881, № 24:

Այնուհետև Մսերյանը թվարկում է իր համակրանքը վայելող այն հրատարակությունները, որոնք «նոր ու ազատ գաղափարներ» են արտահայտում: Դրանց թվում նա ամենից առաջ մատնանշում է Զ. Դրեպերի «Գիտություն և կրոն» խորագրով «խիստ նշանավոր գործը» («Կրոնի և գիտությունների պայքարը»), որը համառոտ շարադրությամբ «Փորձի» 1876 թ. № 2-ում «ալլափոխյալ անունով», տպագրել է Ս. Պալասանյանը²¹³: Վերջին տարիների նոր և ազատ գաղափարներ արտահայտող մյուս արժեքավոր գործերը Գ. Մսերյանը համարում է «Արևելյան մամուլի» «զանազան հոդվածները», ապա Գալուստ Կոստանյանի «Մեթոդի վրա» գիրքը: Մեծ աղմուկ հանած այս գրքի արձագանքը եղավ Պոլսում հրատարակված «Ժողովրդական փիլիսոփայական բառարանը», որը ևս «Մետեորայի» խմբագիրը դասում է նշանավոր աշխատությունների շարքը: Գ. Մսերյանն այնուհետև մատնանշում է Հորոյի «խոհեմ համակները», որոնք և նա հարկ է համարում արտատպել:

Նկատի ունենալով հատկապես Գ. Կոստանյանի երկի և Ազատու-

²¹³ Պրոֆ. Հ. Գաբրիելյանը «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն» աշխատության 3-րդ հատորում այս աշխատանքը վերագրել է Ս. Պալասանյանին և նրանում շարադրված գաղափարները քննարկել իրեն Պալասանյանի հաաջքներ կրոնի, գիտության և այլ հարցերում: Ոչ մի ակնարկ չանելով այն մասին, որ աշխատության հեղինակը Դրեպերն է, Գաբրիելյանը նրանից մեջբերումներ է անում և գործածում Պալասանյանն «ասում է», «գրում է», «նկատում է», «գտնում է», «աշխատում է», «նշտ չէ», «ցույց է տալիս», «հեքում է ինքն իրեն», «հետևում է», «վատ չի մերկացնում», «չհասկացալ», «ծգտում է ապացուցել» և այլ արտահայտություններ: Գուցե սա պարզապես անփութության արդյունք է: Բայց որ միշտ աշխատությունը իրոք Դրեպերինն է, դա երևում է նույնիսկ «Փորձից»: Նախ, վերնագրի տակ ֆրանսերենով նշված է աշխատության վերնագիրը, հեղինակը, հրատարակության վայրը և էջերի քանակը: Դրանից բացի ինքը՝ Պալասանյանը, ուղղակի նշում է, որ «Գիտության և կրոնի պատերազմները» անունով գիրքը պատկանում է Նյու-Յորքի համալսարանի պրոֆեսոր Դրեպերին: «Այս նոր աշխատության մեջ, — գրում է Պալասանյանը, — Դրեպերը գալիս է այն հետևանքին, թե մի մեծ ճգնաժամ է պատրաստվում կաթոլիկական կրոնի համար, ճգնաժամ, որից արդյանք քաղաքականությունը անշուշտ հաղթող պիտի դուրս գա»: Այս ընդհանրացումից հետո Պալասանյանը անցնում է Դրեպերի գրքի շարադրանքին, հավանաբար անհրաժեշտ կրճատումներ անելով: Նա գրքի տալիս է «Գիտություն և կրոն» անունը և այն բաժանում Ա.—Բ գլուխների: Հ. Գաբրիելյանին ըստ երևույթին շփոթության մեջ է գցել այն, որ աշխատության վերջում դրված է «Ս. Պալասանյան» ստորագրությունը: Դա մեր մամուլում պարզապես ընդունված ձև էր (տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երևան, 1959, հ. 3, էջ 196, 197, 205—210 և հետո):

խոհյանի (Նոյա Տեմիրճյալյանի) փիլիսոփայական բառարանի այս ջերմ գնահատությունը, կարելի է ասել, որ «Մետեորան» և նրա խմբագիրը կանգնել են առաջադիմական դիրքերում, պաշտպանել «Մեթոդի» կրակոտ արեփզը, քնագետ-փիլիսոփայի պատմական և գիտական աշխադհանքությունը, նրա ըմբոստ ոգին, կղերա-պահպանողական ամբողջ բանակին ուղղված նրա մարտահրավերը, ինչպես նաև դեմոկրատական այն հաաջքները, որոնք պրոպագանդում էր «Երկրագունտի» խմբագիրը թե՛ իր գործերում և թե՛ հանդեսի էջերում: Յավոք սրտի Գ. Մսերյանն իր նպատակից դուրս է համարում այս գործերի առթիվ իր «ուրույն-ուրույն» կարծիքները հայտնելը²¹⁴: Այդ աշխատանքները, ըստ նրա, գրված են «տարբեր տարբեր տեսակետերով, ոգով և տաղանդով»: Մի կարևոր վերապահում ևս պատիվ է բերում Գ. Մսերյանին. նա գտնում է, որ այդ գործերը «մեր» խիստ միջին մերթ չարաչար և մերթ ողորմելի քննադատությանց ենթակա եղած են»²¹⁵:

Գալուստ Կոստանյանի «Մեթոդի վրա» աշխատության և Տեմիրճյալյանի «Ժողովրդական փիլիսոփայական բառարանի»²¹⁶ վրա մենք

²¹⁴ «Միևին» բառացիորեն ազապես է գրել. «Կրոնական նոր և ազատ գաղափարներ հաղթող հրատարակությանց առաջինը կրճատ համարվի նախ Թիֆլիզի Փորձ հանդեսին մեջ թարգմանված Գիտություն և կրոն ալլափոխյալ անունով Տրաբերի խիստ նշանավոր գործը, Իզմիրի Ա. մամուլ զանազան հոդվածները, պ. Գ. Կոստանյանի Մեթոդը՝ որ այնքան աղմուկ հանեց ու իրեն արձագանք ունեցավ ի Պոլիս Ժողովրդական փիլիսոփայական բառարանը և վերջի ատեններս պ. Հորոյի վիճարանական ավելի խոհեմ համակները Մասիս լրագրի մեջ Ամերիկյան միսիոնարը անունով» («Մետեորան», 1880, հ. Ա, էջ 19—20):

²¹⁵ «Մետեորան», 1880, հ. Ա., էջ 20:

²¹⁶ Այս առթիվ ևս ստիպված ենք մի ողորմ անել: Վերը բերված պարզ ու աներկմիտ խոսքերը պրոֆ. Հ. Գաբրիելյանը հիշատակված աշխատությունում (էջ 349) գլխիվայր շրջված է ներկայացրել: Խոսելով Այունի վերոհիշյալ նախարանի մասին, նա գրում է. «Անշուշտ, «Մետեորան» ևս համաձայն չէր Կոստանյանի հետ, որովհետև նույն համարում տարգրված է Այունու հոդվածը, որի մեջ պախարակում էին «Մեթոդի վրա» գիրքը, «Փորձ» անագրում Պալասանյանի «Գիտություն և կրոն» հոդվածաշարը և «Ժողովրդական փիլիսոփայական բառարանը», որպես առեխտական գործեր»: Դժվար է բացատրել, թե որտեղից է ծագել այս թյուրիմացությունը, որ, անշուշտ, ցավալի է:

Քանի որ առիթը ներկայացավ, ապա այնևս չանդրադառնալու պայմանով նշենք, որ Հ. Գաբրիելյանը իր այդ աշխատությունում երկու անգամ էլ է դիմել «Մետեորային» և երկու անգամ էլ, որքան մեզ հաջողվեց պարզել, չգիտես ում հետադիմական մտքերն է վերագրել այդ հանդեսին (հմմտ. էջ 196 և 358-ում նշվածները հա-

հարկ չենք համարում ծանրանալ: Դրանք, ինքնին, շատ արժեքավոր գործեր են²¹⁷: Նշենք միայն, որ «Մետեորայի» և նրա խմբագրի վերաբերմունքը չափազանց շատ բան են ասում նրանց հայեցակետի, հակումների ու դավանած սկզբունքների մասին..., միաժամանակ բացահայտում նրանց դիրքը ամերիկյան միսիոներների և սրանց հասցեին ծավալված քննադատության նկատմամբ:

Հանդեսի էջերում ամերիկյան միսիոներներին մերկացնող նյութեր զետեղելով, «Մետեորայի» հրատարակիչներն արձագանքում էին արևմտահայ դեմոկրատական հոսանքի և հայ առաջադիմական մամուլի պայքարին՝ ուղղված միսիոներական գործիչների և կղերա-պահպանողական գաղափարախոսության դեմ, պայքար, որ մեծ տեղ էր գրավում նաև արևելահայ մամուլի էջերում: «Արձագանքի» արտահայտությամբ ասած՝ ժողովրդին հացի տեղ բար, իսկ ձկան տեղ՝ օձ տվող²¹⁸ ամերիկյան միսիոներների պարագլուխ Վուտի և արևմտահայ հրապարակախոս Հորոյի²¹⁹ միջև բանավեճը սկսվել է «Մասիսի» էջերում՝ 1879-ի վերջերին՝ առաջինի տպագրած հոդվածից:

մապատասխան վկայականների հետ): Այս ես անհասկանալի է, մանավանդ, որ Հ. Գարրիելյանը բարձր է գնահատում «Մետեորայի» դերը, նրան դասելով Զյուլո-նիայի այն պարբերականների շարքը, որոնք «մեծ դեր կատարեցին հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմության մեջ...» (էջ 21): Հարկ էր գրքի ներածությունում տված այս ճիշտ գնահատականը քիչ թե շատ չափով հիմնավորել աշխատության մեջ:

²¹⁷ Առիթով նկատենք, որ գիտական արժեքավորման կարոտ են հատկապես Նոյիա Տեմիրճիպաշյանի (1851—1908) գրավոր ժառանգությունը, նրա աշխարհայեցողությունը: Անբացատրելի վրիպումով ուսումնասիրողների ուշադրությունից դուրս մնացած արևմտահայ նշանավոր ստեղծագործողի, մտածողի, խմբագիր-հրապարակագրի և բառարանագրի գործերն արտացոլում են արևմտահայ հասարակական մտքի կարևոր ելևէջներն, աչքի են ընկնում առանձնահատուկ ինքնատիպությամբ: Խրախուսելի է, որ վերջերս որոշ քայլեր են արվում Ե. Տեմիրճիպաշյանի գործունեությունը վեր հանելու ուղղությամբ (տե՛ս ԳԱ «Էրաբեր» հաս. գիտ., 1972, № 6, Գ. Կ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968):

²¹⁸ «Արձագանք», 1884, № 2, էջ 24:

²¹⁹ «Հորոյ» ծածկանվան տակ հանդես էր գալիս Նշան Ժիվանյանը (1851—1933), որը «Մասիսից» բացի աշխատակցել է նաև «Բյուզանդիոն», «Հայրենիք», «Արևելք», «Հայ կին» պարբերականներին: Պայքարել է Արմաշի հետադեմ կղերականների և նրանց «Հույս» ամսագրի դեմ: Դասեր է տվել մի շարք վարժարաններում, որպես իրավագետ պաշտոնավարել է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունում և 1882, 1888, 1889 և 1910 թթ. մասնակցել է միջազգային հանձնաժողովների աշխատանքներին՝ տանմանային հարցերը լուծելու գծով: Ընտրվել է

Ըստ էության Հորոյի հոդվածի²²⁰ բովանդակությունն այս է. բողոքական եկեղեցում «ընդդեմ դարուս անհավատության» կարդացված քարոզները «մեծավ մասամբ ճիշդ չէին»: Ամերիկյան բողոքականը «ամենաշեղմեղանդ կաթոլիկի մը նման դատափետեց 89-ի Գաղղիական մեծ հեղափոխությունը» (հ. Ա, էջ 22)²²¹: Ժիշտ է, որ այդ հեղափոխության ժամանակ «զեղծմունք և արյունահեղությունը եղան», բայց դրանք «ո՛ր կրոնական կամ քաղաքական հեղափոխության մեջ չեն

երեսփոխանական ժողովում: Հրատարակել է «Նարեկի և յուր աշխարհաբար թարգմանության վրա» (1905), «Թարթափումներ գրական հանելուկներու շուրջ» (1925), «Եղիշե և յուր քաներորդ դարու հայ ուսումնասիրողը և քննադատը (հանդերձ հավելվածք)» (1929) ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև «Առնեոն բառարան» պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական հատուկ անվանց, հավելյալ հայկական հատուկ անվանք» չափազանց արժեքավոր երկհատոր գործը (1879): (Այս տեղեկությունները քաղել ենք Ա. Ալպոյանյանի մեզ համար գրած «Կենսագրություն Նշան Ժիվանյանի (Հորոյ)» նամակից և իր՝ Ն. Ժիվանյանի հրատարակած սգո տետրակից՝ կնոջ մահվան առթիվ: Այդ նյութերը, որ պահվում են մեր անձնական արխիվում, 1962 թ. մեզ է ուղարկել Ս. Գալեմսերը՝ Հալեպից, որի համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում):

«Նշան Ժիվանյան» խորագրով իր հոդվածում Ա. Ալպոյանյանը, գնահատելով հայ ճանաչված իրավագետի գործունեությունը, գրել է, որ նա «անթեր և անխտոր իր ճամբան շարունակած է, իբրև անկեղծ, անշահախնդիր և ուղղամիտ պաշտոնյա, որ գիտե իր սկզբունքները չգոհել, չքծնիլ, չկքիլ և չշողոքորթել» («Հայաստանի կոչնակ», 1933, № 47, էջ 1117): Արևմտահայ պատմաբանն այնուհետև շարունակում է. «Պետական մարդուն քով իր մեջ կապրեր նաև լավ հայը, իր ազգը, իր եկեղեցին, իր դպրոցը սիրող հայը, իր ազգին լավագույնը կամեցող մարդը, և իր լավագույնը անոր ի սպաս դնող անձը... Իրեն համար նկատում, կուսակցական հաշիվ, աշատություն օտար զաղափարներ եղած են»: Նա բարձր է գնահատում Ժիվանյանի պատմա-բանասիրական աշխատանքը, հրապարակախոսական գործունեությունը և նշում է, որ նա վաղեմում էր Ա. Արփիարյանի և Բ. Փեչյանի աջակցությունը, խոճմը-տությունը է գրախոսել Մ. Օրմանյանի «Ազգապատմություն», ինչպես և հանդես է եկել նրա պաշտպանությամբ՝ ընդդեմ «համրային կարծիքը գրգռողներուն» (նրա մասին տե՛ս նաև «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 128, 1899, էջ 327, 1900, էջ 524 և Ա. Ղազիկյանի «Մատենագիտությունում»): Ինչպես ինքնին հասկանալի է մեզ հետաքրքրում է Հորոյի հրապարակագրական-մշակութային բուն գործունեությունը:

²²⁰ Տե՛ս «Մասիս», 1880, № 2498, 2499 և «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 21—25: Տե՛ս նաև «Ամերիկացի միսիոնար և հայք» հոդվածը «Մասիսի» 1880 թ. մայիսի 20-ի համարում (№ 2614) և հետո:

²²¹ Այս կապակցությամբ նկատենք, որ Գ. Զիլիկիրյանի «Ծաղիկը» խոսելով Հովհ. Չամուռնյանի մասին գրում էր, թե նրա ուղեղը «89 թվականի առողջաբանության դարմանի մը կարոտ կերևա» («Ծաղիկ», 1864, № 73, էջ 82):

եղած...»—գայրույթով հարցնում է հողվածագիրը և երևան հանում բողոքականության պատմության արյունալի էջերը: Ֆրանսիական հեղափոխության պաշտպան կանգնելով, հողվածագիրը, նրա հետ ման «Մետեորան», մատնանշում են, որ 1789 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը «ստաջին զարկը տվավ հավասարության, խղճի ազատության և այլ մմանօրինակ անմահ սկզբանց» (հ. Ա, էջ 23):

Այնուհետև շարունակելով մերկացնել «պատվելիի ատենաքանությունը», Հորոն ցույց է տալիս, որ այն երկրներում ու քաղաքներում, որ տարածված են ավետարանի դրույթները, վխտում են «գրպանահատներ, անքարոյական կանայք, ինքզինքնին վերջին ծայր արբեցության տվող անձինք», այնտեղ դեռ չեն պակասել «սուտ խոսիլը, նեղգը, ատելությունը, ոճիրները»: Հեգմանքով և ծաղրով է խոսում «պատվելիի» քարոզների մասին հողվածագիրը. արդյոք «հավատա՛լ թե մեկ—մեկ անմեղության երկրորդ դրախտ դարձած են բողոքական երկրները, ասի շատ դժվար է իրաց ստուգության վերահասու եղողին» (հ. Ա, էջ 23): Ո՛չ. դա կեղծիք է, որի նպատակն է խաբել: Ահա այն եզրակացությունը, որին հանգում է ընթերցողը:

Հետևողական և սուր կերպով է հողվածագիրը մերկացնում «պատվելիի մաղթանքն» այն մասին, որ Հայաստանում ավելի տարածվի «ավետարանի լույսը»: Ծիծաղելի փափագ: Ավետարանը հայոց մեջ դարից ավելի է, ինչ ընդունված է, հայ կանայք, նույնիսկ բանտի մեջ սաղմոս ու ավետարան էին մրմնջում: Հայերը ավետարանի կարիք չունեն, նրանց տներում «Սաղմոս, Գործոց և Ավետարանեն ավելի շատ բան չկա»: Հայերը բողոքականության կարիք չունեն, նրանք միսիոներներից շատ առաջ են դեռ բողոքել «պապերու պահանջմանց և կաթոլիկության զեղծմանց դեմ»: Դրա փոխարեն թող նրանք օգնեն ժողովրդին, եթե կարող են, թող նրանք ազատեն «խեղճ հայ ժողովուրդը կեղեքող» բարբարոսներից: Եվ եթե միսիոներներն այդ անեին, ապա «ստուգիվ մարդկությունն առհասարակ և մեք ազգովին երախտապարտ պիտի լինեինք իրենց: Բայց գալո չընելու չափ խոհեմություն ունին» (հ. Ա, էջ 24):

Առանձին պետք է նշել Հորոյի ջանքերը՝ միսիոներներին բողազերծ անել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում ծավալած նրանց անպատու գործունեությունից ելնելով, այլ նաև նրանց ընդհանուր գործունեությունը հաշվի առնելով: Պատվելին հայ միամիտ ունկնդիրներին մոլորեցնելու համար հիշեցնում է, թե բողոքականությունն իբրև

մեծ առաջադիմություն է ապրում Հնդկաստանում, Չինաստանում և Հաբեշտանի մեջ: Սխալ է դա, հայտարարում է հողվածագիրը և չբավարարվելով դրանով մերկացնում այդ վկայակոչության բուն նպատակը՝ մոլորեցնել ունկնդիրներին: «Մի՞թե հեռավոր տեղերու վրա խոսելն ավելի, որոց վրա ունկնդիրք տեղեկություն չունին, լավագույնը չէ՞ր ըլլար, որ հիշեր, թե ո՞րքան առաջադիմած է նա (բողոքականությունը —Մ. Հ.) մեր շուրջը գտնվող մահմեդականաց և հրեից մեջ» (հ. Ա, էջ 22): Նշելով այս, Հորոն հարկ չի համարում մանրամասն փաստարկել, իսկ երբ միսիոներները այս հարցում նրան մարտահրավեր են նետում, երբ նրան առարկում են, ասելով, թե այն վայրերում դու չես եղել, վկաներ չունես, ապա նա բացում է փակագծերը, պատում նրանց դիմակը:

Միսիոներների դեմ ուղղված «Մետեորայի» այս հողվածը, իհարկե, թերի կողմեր ունի: Հողվածագիրը չի բացահայտում միսիոներների բուն խնդիրը, չի ըմբռնում, որ նրանց բուն նպատակը ոչ թե քրիստոնեություն կամ բողոքականություն տարածելն է, այլ նպատակ գաղութատիրության տարածմանը, քղաքիլե ճնշման ու հարստահարման կոպիտ ձևերը: Հայ լուսավորչական եկեղեցու պաշտպանության խնդրից ելնելով, Հորոն, անշուշտ, ձգտում է պաշտպանել ազգի կրոնական հիմնարկները, կողմնակից է նրանց բարեփոխմանը, դեմ է ոչ թե կրոնին, այլ կրոնի վատ, անշնորհք գաղափարախոսներին: Չնայած այս ամենին նրա մերկացումների սուր ծայրն օբյեկտիվորեն ուղղված է գաղութային քաղաքականության գործիք դարձած, ժողովրդական մասսաներին խաբող, նրանց իրական կյանքից կտրող և հանդերձյալ աշխարհում երջանիկ ապրելու հույսերով կերակրող աղանդավորների դեմ: Այս իմաստով էլ այդ պաշարը ողջունելի և պատմականորեն առաջադիմական էր:

Հորոյի մերկացումները չէին կարող անհետևանք մնալ: Շուտով հանդես եկավ ամերիկյան միսիոներական Պորտ ընկերության նախագահ Վուտը: Զգուշությամբ ու սիրաշահելով է խոսում ամերիկացի խորամանկ միսիոները: Նա փորձ չի անում բացահայտ կերպով հերքել Հորոյի էական մերկացումները, այլ ավելի շատ պատմում է միսիոներական ընկերության կառուցվածքի, նրա անդամ հանդիսացող՝ «շատ բարձր դիրք ունեցող մարդկանց», միսիոներական զանազան խմբերի, նրանց գործունեության, կրոնական գրականության տարածման մասին: Պատասխանելով այն հարցադրմանը, որ միսիոներները հայերի մեջ անելիք չունեն, Վուտը գրում է, թե «միսիոնարք կաշխատին և կաղոթեն

Հայաստանի մեջ Ավետարանի տարածման համար... Մենք շարունակ կաղոթենք... որ մեր հայրենակիցներն ավելի աղեկ հասկանան և սիրեն զԱվետարանն և հնազանդին անոր» (հ. Ա., էջ 28—29):

Այս նամակի պատասխանը եղավ Հորոյի ընդարձակ հոդվածը «Մըթըր Վուտ և ամերիկացի միսիոները» վերնագրով²²²: Սա նախորդից առավել մերկացնող, փաստալից և կտրուկ հարցադրումներ պարունակող հոդված է: Հորոն մերկացնում է այն իսկական դիտավորությունը, որ փորձում է քողարկել պարոն Վուտը: Նա ասպարեզ է իջել ոչ թե ուղղում մտցնելու կամ հերքելու համար, այլ «բողոքականությունը ջատագովելու, զանի ամենագեղեցիկ գույներով ներկայացնելու, և պատվելի միսիոնարաց նպատակը յաչս պարզամիտ ընթերցողաց արդարացնելու» համար (հ. Ա., էջ 31): Հորոյի ոճը բավականաչափ խիստ է ու հատու: Վուտի պատասխանը, ասում է նա, «անգղիական պաղարյունությամբ և ժողովարանի մեջ խոսված ատենաբանությանց նման մեղրախառն և համոզիչ լեզվով մը գրված է»: Նա լավագույն ձևով է կիրառել «Խոսքը մարդուս տրված է յուր մտքին խորհուրդը ծածկելու համար» սկզբունքը և զգուշավորությամբ խուսափում է հայոց եկեղեցու հասցեին «առ երևույթս ծանր բան մը ըսել և ընթերցողաց զգացմունքը վիրավորել»: Բացահայտելով խորամանկ միսիոների մտամոլորանքը, Հորոն ուղղակի մատնանշում է, որ նա շրջանցում է ֆրանսիական հեղափոխության առթիվ իր ներկայացրած մեղադրանքը, իսկ միուս կարևոր կետերի մասին խոսելիս «պատ ի պատ և մութ խոսքեր և պատիր ձևեր կգործածեն» (հ. Ա., էջ 32):

Հորոն բավական հմտությամբ ու գործիմաց ձևով է մերկացնում «պատվելի» ամեն մի դրույթ: Պատմությանը դիմելով, նա փաստերով հերքում է միսիոներների կարծեցյալ ծառայությունները և այդ ընթացքում էլ հայտնում մի շարք հետաքրքրական, արժեքավոր մտքեր: Այս պատասխան-պամֆլետը թվում է սխալված չենք լինի, եթե դասենք 80-ական թվականների արևմտահայ մամուլի լավագույն հոդվածների շարքը թե՛ իր վարպետ գրելաձևով և թե փաստարկումների ու համոզման ուժով: Ըստ որում, հեղինակն այս աճգամ չի սահմանափակվում իր առաջին հոդվածի մեջ շոշափված հարցերի նեղ շրջանակով, այլ հետևողականորեն քողազերծ է անում միսիոներների ամբողջ գործու-

նեությունը՝ հրապարակախոսական մեծ ուժով և բավականաչափ հաջող կերպով:

Վուտը ձգտում է ցույց տալ, թե միսիոներական Պորտ ընկերությունը հնարավորություն է տալիս, որ հայ աղջիկները «վայելեն դաստիարակության և կրոնի բարիքը»: Ո՛չ, այդպես չէ, առարկում է նրան Հորոն: Իրականում նրա «հիշած դպրոցներում մեջ մեծավ մասամբ Աստվածաշունչի ընթերցմանն ի զատ ուրիշ բան չկա, և հատկապես բողոքականությունը ծավալելու դիտմամբ պատրաստված մեկ մեկ վատարաններ են» (հ. Ա., էջ 33): Միսիոներների հրատարակած գրքերում, ասում է Վուտը, «լիովի տեղեկությունը» կան հայ ազգի զանազան «հատկությանց վրա և թուրքաց կեղերի» կառավարության ներքև հայ ազգին վիճակի վրա» (հ. Ա., էջ 27): Ո՛չ, այդպես չէ, առարկում է Հորոն: Ընդհակառակը, միսիոներների գրքերում հայերը չարավատվում, զրպարտվում են, թուրք հարստահարիչները ներկայացված են իբրև բարերարներ: Եվ Հորոն դիմում է հենց Վուտի վկայակոչած աղբյուրին, մեջբերումներ անում, մերկացնում կեղծող «պատվելիին»:

Ամերիկյան միսիոներների պարագլխի դեմ ուղղված պատասխան հոդվածում լայն տեղ է տրված քրիստոնեության և Ավետարանի ջատագովության քողազերծմանը: Այստեղ հոդվածագրի խոսքն ավելի կրթոտ է, ավելի մերկացնող: Նա ցույց է տալիս, որ հենց Աստվածաշունչի ընթերցողները բյուրավոր մարդկանց արյուն թափեցին, զանց են առնում աստվածային պատվիրանները, ծառա և ստրուկ դարձնում այս կամ այն ժողովրդին. ոչ թե Ավետարանն է եղել այս կամ այն երկրի բարգավաճման ու ճշմարիտ ազատության «հիմք և նեցուկը», ոչ թե Աստվածաշունչի պատվիրաններն են գործում աշխարհի վրա, այլ դրանց պատճառները բոլորովին տարբեր են: Ուրիշ հեղինակներ,—գրում է Հորոն,—«լուսավորյալ աշխարհի բարգավաճումը, ժողովրդոց ազատությունն, ընկերական վիճակին բարձրացումն, օրինաց հավասարությունը ԺԸ դարու Գաղղիական իմաստասիրաց գրչին և նորա արդյունքն եղող մեծ հեղափոխության կընծայեն, մինչ, կըսեն, ԺԸ դարն ի վեր տիրող քրիստոնեության օրով, ստրուկ և գերի դարձած էր ժողովուրդը հանուն կրոնի և աստվածապետության» (հ. Ա., էջ 41):

Հորոն խուսափում է այս խնդրի մանրամասնությունների մեջ մտնել, չի բացում փակագծերը և ավելին չի ասում, քան մեջ բերված հատվածը: Բայց այդ էլ բավական է սուլթանական Թուրքիայի պայմաններում, կղերից անխուսափելիորեն սպասվող հալածանքների ու մատնություն-

²²² Տե՛ս «Մասիս» 1880 թ. № № 2510—2512-ում տպագրված հյույերը և «Մետեորա», 1880, հ. Ա., էջ 31—46:

ների պայմաններում: Եվ նրա այդ խոսքերից արվող հետևությունը միայն այս կարող է լինել. ոչ թե ավետարանի օգնությամբ, ոչ թե Աստվածաշնչի պատվիրաններով, ոչ թե քրիստոնեություն տարածելով կարելի է ազատվել գերությունից, ստրկությունից և ազատություն, հավասարություն ձեռք բերել, այլ հեղափոխությունների միջոցով:

Պատվելի Վուտի հարցադրումներին պատասխանելուց բացի Հորոն հարկ է համարում անդրադառնալ մի բանի այլ հարցերի, որոնցից նա առաջին պլանի վրա է դնում դպրոցական հարցը: Նախ նա մատնանշում է, որ միսիոներները փոխում են իրենց գործելու եղանակները և այժմ այնպես չեն անում, ինչպես 30—40 տարի առաջ: Նրանք իրենց դատն փորձով համոզվել են, որ կրոնական ատենախոսություններին և վիճաբանություններին արդեն կարևորություն տվող չկա: Դրա պատճառով էլ միսիոներները «դաստիարակության պատրվակին ներքև սկսած են դպրոցներ բանալով բողոքականություն տարածելու աշխատիլ» (հ. Ա, էջ 42): Բայց այս խորամանկությունը ևս նրանց օգուտ չի բերում, խաբելու փոխարեն խաբվում են: Բողոքականների դպրոցից ելած շատ երիտասարդներ չդարձան բողոքական: Հայոց ազգի եկեղեցին և ազգային պատմությունը միահյուսված են միմյանց հետ: «Հայ եկեղեցին,—ասում է Հորոն,—ազգին վշտին վշտակից և ուրախության ուրախակից եղած է» (հ. Ա, էջ 43):

Իր այդ դիրքորոշումով էլ նա հակադրվում է միսիոներներին և հայտնի չափով իրավացիությամբ մատնանշում, որ այժմ, երբ հայը կորցրել է բաղաբանական անկախությունը, նրա համար շատ թանկ է հոգևոր անկախությունը, որը նա ոչ մի պայմանով չի ցանկանա կորցնել: Այսուհանդերձ նա այն կարծիքին է, որ հայոց եկեղեցին կատարյալ չէ, որ նա բարեկարգությունների կարոտ ինչ-ինչ կողմեր ունի, բայց դա ոչ թե օտարները, ոչ թե միսիոներները պետք է անեն, այլ հենց իր՝ հայ ազգի զավակները: Բարեբախտություն է համարում Հորոն, որ միսիոներների ցանած սերմերը հայ իրականության մեջ պարարտ հող չեն գտել. 30—40 տարում Պոլսի բողոքականների թիվը գրեթե չի ավելացել, իսկ եղածների մի մասն էլ հարուստներն են, շահ փնտրելու հետևանքով են բողոքական մնացել: Լավ է, որ նշանավոր գրագետներ չկան նրանց մեջ: Ինչ մնում է միսիոներների որոշ հաջողությանը «զավառաց տգետ և աղքատ ազգայնոց մեջ», ապա դա վերջնական չէ, դեռևս հնարավոր է կանխել:

Սուր ծաղրի ենթարկելով բողոքականների մոլեռանդությունը, Հո-

րոն մատնանշում է, որ այն ոչնչով պակաս չէ պապականների հանդես բերած մոլի ջանքերից՝ հավատափոխ անել հայերին: Հրապարակախոսը մասնաշաղկապնում է տարբեր գրքերում ու մամուլում բացահայտված փաստերը:

Առանձին կարևորություն ունի Հորոնի ստրկությունների վերջին կետը: Այստեղ նա տողամեջ շատ բան է ասում և պարզում իր մտայնության շատ կողմեր: Նա, օրինակ, նկատում է, որ մեր թարգմանիչները, որոնք դեռ 14 դար առաջ շրջում էին Հունաստանում ու Ալեքսանդրիայում և Աստվածաշունչը որոնելու ու թարգմանելու խնդրով էին զբաղված, ժողովրդին ավելի շատ օգնած կլինեին, եթե հենց այն ժամանակ Հայաստան ներմուծեին նաև Թուրքիոյի և Տակիտոսի երկերը: Հին նշանավոր այդ պատմիչների գործերն էր հարկավոր տարածել և ոչ թե բավարարվել Աստվածաշնչով: Մեզ, հայերիս, ասում է Հորոն, պետք էին ոչ թե Եսուայի պատերազմների կամ փողերով (գումնա) կործանվող Երիթրոփի պատերի պատմությունները, այլ դրա փոխարեն անհրաժեշտ էր, որ «լսեին և կարդային հայք Սպարտացվոց օրենքները, Մարական և Պունիկյան պատերազմները, աթենացվոց անկախության ոգին, Դիմոսթենի ճառերը ևն» (հ. Ա, էջ 45):

Սուլթանական Թուրքիայի պայմաններում, Համիդ II-ի ռեժիմի օրոք, հրապարակախոսը իր մտքերն ու ցանկություններն արտահայտելու այլաբանական հիանալի ձև է գտել: Նա իրավամբ հույսը դրել էր այն բանի վրա, որ թուրքական «խաչատուրակ գրաքննությունը» չգիտի հին աշխարհի պատմությունը և չի ըմբռնի այդ անունների տակ դրած իր այլաբանական մտքերը: Եվ իրոք, «քոնակալ և հիմար գրաքննական առյուծ» երկաթյա ցանցից դուրս են պրծել ու հայ մամուլ թափանցել փաստորեն պայքարի կոչ անող, ինքնուրույնության ձգտումներ արթնացնող ու ոգեշնչող տողեր:

Ահա թե ինչ է ասում Հորոն վերը բերված տողերի արանքում: Հիանալի կոփված, մարտի մեջ չնահանջող սպարտացիների պես սերունդ էր հարկավոր դաստիարակել հայերից: Նրանք պետք է ուզվապես այնքան ուժեղ լինեին, որքան փյունիկցիներն էին, որպեսզի կարողանային աթենացիների պես իրենց անկախության համար աներեր մարտնչել: Հայերը պետք է ունենային աթենական նշանավոր հռետոր Դեմոսթենի պես առաջնորդներ, որ աստծո պատգամների փոխարեն մարտական ոգի ներշնչեին ժողովրդին, ուրքի հանեին նրան ընդդեմ զավթիչների, կոչ անեին կյանքի գնով պաշտպանել հայոց

ինքնուրույնությունը: Հայ իրականության մեջ Դեմոսթենի պես մարդիկ էին պետք, որովհետև նա պայքարում էր չարաշահումների դեմ, պաշտպանում էր պետության հիմքերը և ձգտում էր ուժեղ պետություն ստեղծել: Նրա քաղաքական պատֆորմի համաձայն պետությունը կառավարվում է ոչ թե դաժանությամբ ու կամայականությամբ, այլ քաղաքացիների (ժողովրդի) ստեղծած օրենքների միջոցով: Բոլոր քաղաքացիներն օգտվում են միատեսակ իրավունքներից և խոսքի անսահմանափակ ազատությունից:

Հողվածագիրն անշուշտ լավ էր ըմբռնում իր թվարկած անունների ու ենթատեքստում ակնարկած իրադարձությունների նշանակությունը: Մասնավորապես ուշագրավ է Դեմոսթենի անվան հիշատակությունը: «Հին հունական հոեւոր-հայրենասերի կերպարը նույնիսկ բուրժուական ազգային պետությունների ստեղծման էպոխայում և հատկապես XVIII դ. ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությունների ժամանակաշրջանում խոշոր դեր է կատարել արևմտաեվրոպական գրականության ու հրապարակախոսության մեջ»²²³:

Եթե աստվածաշնչի փոխարեն, շարունակում է Հորոն, այն ժամանակ, դեռևս 14 դար առաջ, ներմուծվեք պայքարի նախապատրաստող ու պայքարի կոչող թարգմանական գրականություն, «թերևս հայոց հոգվույն և մտաց վրա ուրիշ ազդեցություն առաջ գար»: Ժողովրդի վրա սուրբ գրքի թողած բացասական, նույնիսկ կործանարար ազդեցության օրինակներ բերելով, Հորոն, սակայն, երկյուղում է իր ասածներից և շտապում մեղմացնել հնարավոր տպավորությունը. «Բավ լիցի,—անաբեկված ասում է նա,—որ մեք այս խոսքերը Ս. Գիրքը քննադատելու մտքը ընենք» (Ռ. Ա, էջ 45):

Բայց ո՞րն է հողվածագրի միտքը, ի՞նչ է նա դրանով ցանկացել ասել: «Հայտնապես կենք,—բացատրում է նա,—թե Ս. Գիրքը հոգևոր փրկության համար գրված, աշխարհային փրկության համար իբր օրինագիրք կամ առաջնորդ չկրնար ծառայել» (Ռ. Ա, էջ 45): Մենք «գրված» բառն ընդգծում ենք նրա համար, որպեսզի երևան հանենք հեղինակի քողարկած միտքը: Սուրբ գիրքը չի ծառայում և չի կարող ծառայել մարդկանց հոգևոր փրկությանը. նա անգոր է այդպիսի ներգործություն ունենալու համար: Սուրբ գիրք ստեղծողները դրան են ձգտել,—ահա ամբողջը: Բայց հոգևոր փրկությունը չէ կարևոր այժմ:

Ներկա պայմաններում,—ասում է Հորոն,—գլխավորը «աշխարհային փրկությունն» է: Հողվածագիրն ուղղակի չի ասում, թե ինչ է նա հասկանում դրա տակ, բայց նրա մտքերի ընթացքից երևում է, որ նա նկատի ունի «անոթի և մերկ մեռնելու աստիճանի հասած» հայ ժողովրդի փրկությունը. «Հայն հոգևոր կյանքով շատ զբաղեցավ, հիմա քիչ մ' ալ նյութական և աշխարհային կյանքով զբաղելու պետք ունի» (Ռ. Ա, էջ 45):

Այստեղ արդեն հեղինակի միտքը կարծես թե լրացվում ու պարզվում է: Ընդգծելով «հոգևոր կյանքով» արտահայտությունը և դրան հակադրելով «նյութական և աշխարհիկ կյանք» հասկացությունը, Հորոն իր շատ ժամանակակիցներից մի գլուխ բարձր կանգնելով, ակամա միանում է ժողովրդի իսկական շահերն արտահայտողների հոսանքին, առաջնություն տալիս նյութական բազիսին, որ գլխավորն է հասարակության բարեկեցության համար մղված դարավոր պայքարում:

«Նյութական և աշխարհային» կյանքի բարելավման ուղիների ըմբռնումը Հորոնի մոտ ուրույն լինելով հանդերձ, ավելի շատ մոտենում է լուսավորական ուղու կողմնակիցների հպացվերին: Հայի «այս վիճակին մեջ Սամուել Սմայլսի **Ինքնօգնության** մասն գրքեր պետք են»: «Ամերիկյան և անգլիական գործունեության և տնտեսագիտության սկզբունք պետք են անոր», «արհեստներ պետք են», «անհատական իրավանց և անձնական արժանապատվության զգացմունք զարթուցանել պետք են»:

Առաջադրվող այս դրույթներում ուսցիոնալ կողմեր շատ կան, թեև դրանց մեջ սուկա է մանր բուրժուական գաղափարախոսության կնիքը: Բայց այդ չէ Հորոնի գլխավոր նպատակը, այլ այն, որպեսզի սպացուցի, որ «եթե հայը մինչև ցարդ չօրհնվեցավ, ասկից վերջն ալ միսիոներաց ձեռքով օրհնվելիք չունի»: Ուրիշ բան է, եթե միսիոներները «ամերիկյան ատորանակներ և երկրագործական նորահար գործիքներ» բերեին, եթե «ամերիկյան դրամատերք երկրագործական պանքաներ հաստատեին ի Հայաստան», «եթե արվեստական ու վաճառականական դպրոցներ բանային», այն ժամանակ այլ է, այն ժամանակ նրանք «հույժ մեծ երախտագիտության արժանի կրնային ըլլար»: Միակ բանը, որ կարելի է քարոզել հայերին, հետևյալն է. «Այրական քաջություն, ինքնօգնություն և նյութական զարգացում» (Ռ. Ա, էջ 46):

Հորոնի այս գաղափարախոսությունը բնորոշ է բուրժուական զարգացման ուղին ոտք դնելու ձգտումներով համակված արևմտահայ

²²³ «Большая Советская Энциклопедия», изд. II, т. 14, стр. 3.

բուրժուական-դեմոկրատներին: Հիշենք թեկուզ պատանի Գալուստ Կոստանդյանին: Հրատարակելով «Հասարակաց թանգարան» մատենաշարը՝ նվիրված զանազան գիտությունների, նա տակավին 1857 թ. իր ուշագրավ նախաբանում գրել է, որ գլխավոր նպատակն է «գոնե քիչ մը բորբոքեր հասարակության հետաքրքրությունը գիտությանը վրա, որով... քիչ մ' ալ գոնե բնագիտության հետևին, մանավանդ աղքատ տղայոց համար Գործնական Արհեստներ դրվելին անոնց մեջ...» և ապա. «Ազգերնիս լուսավորելու գլխավոր միջոցներն մեկն ալ պետք է ճանչնանք գիտնական, արվեստական, մանավանդ երկրագործության, այգեգործության և ասանկ պիտանի արհեստներուն վրա կատարելապես տեղեկություն տվող գրքերուն ազգին ձրիաբար նվիրվիլը—երանի՝ թե այսպիսի նպատակով ընկերություն մը կազմվեր և **շարունակվի**»²²⁴:

Նմանօրինակ գաղափարներ էին արծարծում նաև Ստ. Ռսկանյանը՝ իր «Արևելք» և «Արևմուտք» պարբերականներում և ուրիշ մտավորականներ՝ հայ մամուլի էջերում, տակավին անցած դարի կեսերին:

80-ական թվականներին Հորոյի առաջ քաշած գաղափարները, սակայն, կարելի կլինեին լիովին առաջադիմական համարել, եթե նա ըմբռներ նաև, որ հայ ժողովրդի վիճակի բարելավման իր մասնակցած ուղին պարունակում է նաև գաղութացվելու վտանգը, մի բան, որ նա, ինչպես և նախորդ հայ հրապարակախոսները, այդպես էլ չհասկացան: Բայց այն հանգամանքը, որ հեղինակը նշում է, թե Անգլիան իր միլիոնավոր ոսկիներով միսիոներականությանը խրախուսելով, բողոքականության տարածմանը նպաստելով «քաղաքական մեծ շահ կսպասեր» (հ. Ա, էջ 39), արդեն ասում է այն մասին, որ Հորոն կանգնում է գաղութային քաղաքականության քողարկված մեթոդներն ըմբռնելու և մերկացնելու նախաշեմին, թեև նա չի փորձում այդ շեմքից ներս մտնել և գաղութային տիրապետության «քաղցր պտուղները» տեսնել:

Հորոյի և Վուտի բանավեճի տպագրությունը «Մետեորայում» ինքնըստինքյան վկայում է միսիոներների նկատմամբ Մսերյանի բացասական դիրքորոշման մասին: Բայց «Մետեորայի» խմբագիրը բացահայտ ձևով էլ է հայտնում իր կարծիքներն այդ հարցում: Ավելին. նա անաչառությամբ մերկացնում է միսիոներներին, իր բողոքի ձայնը բարձրացնում ընդդեմ ամերիկյան ծպտյալ գաղութարարների:

Արտատպվող նյութերին կցված իր նախաբանում Մսերյանը դիմե-

լով ընթերցողներին, նրանց ուշադրությունն է հրավիրում Հորոյի մամուլների վրա, «որոնք մեղմ լեզվով մը բողոքական միսիոներներու գործը, պաշտոնը ու նպատակը կքննեն և սույն դարում՝ մանավանդ մեր ազգին մեջ ավետարանի քարոզության իրական արժեքը երևան կհանեն» (հ. Ա, էջ 20): Նրանց հեղինակի օրինակին հետևելով, Մսերյանը ևս շտապում է հերքել այն տպավորությունը, թե մամուլների մեջ ավետարանի մասին է խոսվում: Նա Հորոյին ներկայացնում է իբրև «ազատամիտ հայ», որն «իր համազգիներու իրական պիտույքը ճանչելով՝ անոնց փրկությունը և բարօրությունը կրոնասիրութենե դուրս կտեսնե»:

Իր նախաբանում Մսերյանն ընդգծում է հեղինակի հիմնական դրույթները և հավանություն տալիս նրա «լուսավոր գաղափարներին»: «Հոգևոր փրկության համար գրված Ս. գիրքը, աշխարհային փրկության առաջնորդ չկրնար ըլլալ», մատնանշում է նաև Մսերյանը և ապա ավելացնում, որ այլևս հարկ չունենք Սուրբ գրքով զբաղվելու, որ «հիմա նյութական և աշխարհային կյանքով զբաղվելու պետք ունինք»: Մսերյանը շեշտում է նաև Հորոյի այն միտքը, որ ավետարանը ոչ մի երկրի ժողովրդի համար փրկողի դեր չի կատարել, որ Վուտը կեղծում է փաստերը՝ ասելով, թե Ամերիկայի «բարգավաճման և ճշմարիտ ազատության հիմն ու նեցուկը» ավետարանն է հանդիսացել: «Պ. Հորո...,—գրում է Մսերյանը,—գորավոր փաստերով կհերքե զայդ... և կհանգի սա եզրակացության թե՛ քարոշականությունը լոկ ավետարանի կամ միմիայն ավետարանական ժողովրդոց մեջ փնտռելու չէ, թե նույնիսկ այն ժողովուրդներու մեջ, որոնք ավետարանամոլությունն իրենց պարծանք մը կհամարին՝ ամեն տեսակ մոլություններ կվստան»: Հետևությունը պարզ է. ավետարանը, իրոք, չի կարող փրկություն բերել ոչ մի ժողովրդի:

«Մետեորայի» պայքարը, այսպիսով, ուղղված է եղել հայ ժողովրդին իրական կյանքից կտրելու տենդենցների, նրան կրոնական գաղափարախոսությամբ թունավորելու ձգտումների դեմ: Այդ պայքարն իր սուր կողմով ուղղված է ընդհանրապես կրոնական աշխարհայեցողության, մասնավորապես հայ կղերականների դեմ: «Մետեորան» առաջ է քաշում հարստահարվող ու ճնշվող ժողովրդին իրական օգնություն ցույց տալու հարցը, թեև չի նշում դրա ռեալ ուղիները:

²²⁴ Գ. Կոստանդյան, Գանկաբանություն համատու, Զմյուռնիա, 1858, էջ Ժ—ԺԱ:

«Մետեորան», ինչպես նշվեց, ասպարեզ էր եկել նախ և առաջ իբրև գիտական օրգան՝ գիտությունները պրոպագանդելու ծրագրով, հանդեսի նախաքանի խոսքերով՝ ասած, նպատակ ունենալով՝ «ծանա-նակիս ոգվույն և Եվրոպայի գիտական շարժման արձագանք ըլլալ»։ Բացորոշ չարտահայտված նրա մի այլ նպատակը գիտական-իմաստա-սիրական, ավելի՛ն՝ հրական իմաստասիրական, որ ասել է թե պոզիտիվ փիլիսոփայական²²⁵ շարժում ծավալելն էր։

Հասարակական մտքի զարգացման իմաստով արևմտահայ իրա-կանության մեջ 1880-ական թվականներին դեռևս գոյություն ունե-ր անորոշ վիճակ։ Իրավացի է Ա. Արփիարյանը գրելով, թե «1883-ին խառնակ բան մըն էր. հրապարակին վրա գրողներեն մեծ բան մը հասկցած չունեինք, գրական ու գաղափարական ողջություն չկար... Ի՞նչ գաղափարներու ներկայացուցիչ էինք, ի՞նչ էր մեր հայտագիրը, ի՞նչ համոզումներ հրապարակ պիտի հանեինք։ Ոչինչ որոշ գիտե-ինք...»²²⁶։

Ասպարեզն ութսունականին ստավել խուպան էր գիտությունների տարածման տեսակետից։ Բառի լայն իմաստով արևմտահայ իրակա-նության մեջ գիտնական չկար, բուն գիտությամբ զբաղվողներ չկային։ Ավելին. նոր-նոր հանդես էին գալիս մտածողներ, օրինակ. Գ. Կոս-տանդյանը և Ե. Տեմիրճիպաշյանը, որոնք ծառանալով ընդհանուր մտայնության դեմ, խիզախաբար առաջ էին քաշում գիտությունները պրոպագանդելու հարցը, մատնանշում էին գիտական ուղիով ընթանա-լու կենսական անհրաժեշտությունը՝ ենթարկվելով անավոր քարկոծման, եկեղեցու քանադքանքին՝ ի վերջո մատնվելով հայ ասպարեզից մեկու-սանալու կամ գիտությամբ ու իմաստասիրությամբ չզբաղվելու դատա-ստանին։

Այդ գետնի վրա և այդ մթնոլորտում ասպարեզ եկող «Մետեորա-

²²⁵ Այս հարցը շոշափվում է Հ. Գաբրիելյանի «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն» (ն. 3) ուսումնասիրությունում։ Այդ նույն հարցին Հր. Ծաքարյանը նվիրել է հատուկ հոդված՝ «Պոզիտիվիզմի դրսևորումը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ» (ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1958, № 11, էջ 21—32)։

²²⁶ «Հայրենիք», № 638, 11 դեկտեմբերի 1893։

լին» և նրա խմբագրին ևս այլ նակատագիր չէր կարելի սպասել։ Իմանալով այդ և քաջ գիտակցելով, որ իր բռնած ճամփան փշոտ է ու քարքարոտ, Գ. Մսերյանը հանդուգն տոկոնությամբ ջանում էր արև-մըտահայ իրականության մեջ շավիղ բացել բնական գիտությունների համար և ի հակադրություն կրոնական գաղափարախոսության, որով հազեցած էր այդ ամբողջ իրականությունը, զարկ տալ դրական իմաս-տասիրությանը։ Նա մեկն էր այն «նոր գաղափարներ» կրողներից, որոնք, Գ. Չիլինկիրյանի արտահայտությամբ ասած, հակադրվում էին «հին մտքին», որն «աստվածապետությունը, ավատական բռնակալու-թյունը, միապետական իշխանության երկնային իրավունքն բխումը, գահին և խորանին բացարձակ հրամանակալությունը, սուտ գիտու-թյունը, ամուլ գրականությունը և... օրինավոր սեպված հիմնադրու-թյունները» ընդունում էր «առանց քննության, կրոնավորի հնազան-դությամբ, դիակի հատուկ համակերպությամբ»²²⁷։

Նոր գաղափարների որոնման, «լավագույն բան մը» անելու ձրգ-տումներն արևմտահայ իրականության մեջ ընթանում էին Արևմտաքին հետևելու, նույնիսկ ընդօրինակելու, այնտեղ ասպարեզ գտած գաղա-փարները որդեգրելու գերիշխող մտայնությամբ։ Ընդհանրապես առա-ջադիմական այդ երևույթը, սակայն, դրսևորվում էր իներցիայի ուժով, երբեմն նույնիսկ մեխանիկորեն։ Ճիշտ է նկատել «Արևելյան մամուլը» նշելով, թե «իրավ է, որ եվրոպացվոց հետևելու փափագ մը կա, բայց առանց ընտրողության, կապի հետևողությամբ, կարծելով, որ ինչ-որ եվրոպացի է՝ ընտիր է»²²⁸։ Դրա համար էլ Նոյա Տեմիրճիպաշյանը կտրուկ կերպով նկատում էր, թե պարտավոր չէ «հայ ազգն ստրկորեն հետևիլ Եվրոպայի»²²⁹։

Արևմտահայ հասարակական մտքի ասպարեզում վերոհիշյալ առու-մով տեղի էր ունենում մոտավորապես այն, ինչ կատարվում էր Ռուսաստանում և որի մասին Վ. Ի. Լենինի ասույթը, հայտնի վերապա-հումով հանդերձ, կարելի է վերագրել նաև արևմտահայ իրականու-թյանը. «Մոտ կես դարի ընթացքում,—գրել է Վ. Ի. Լենինը,—անցյալ դարի մոտավորապես 40-ականից մինչև 90-ական թվականները Ռուսաստանում առաջադեմ միտքը, չտեսնված վայրենի ու ռեակցիոն

²²⁷ Գր. Չիլինկիրյան, նշվ. աշխ., էջ 68։

²²⁸ «Արևելյան մամուլ», 1878, էջ 147։

²²⁹ Ա. Ազատախոհյան [Ե. Տեմիրճիպաշյան], նշվ. աշխ., էջ 27։

ցարիզմի ճնշման տակ, ազատությամբ որոնում էր հեղափոխական ճիշտ թեորհա, զարմանալի ջանասիրությամբ և խնամքով հետևելով Եվրոպայի ու Ամերիկայի ամեն տեսակ և յուրաքանչյուր «վերջին խոսքին» այդ բնագավառում»²³⁰:

Դեպի Արևմուտք՝ Եվրոպային էր ուղղված նաև դեմոկրատ-լուսավորիչ Գ. Մսերյանի հայացքը, սակայն այն տարբերությամբ, որ նա հեղափոխական ճիշտ թեորհա չէր որոնում, և սոցիալ-դասակարգային սահմանափակության հետևանքով չէր էլ կարող որոնել, այլ իր առջև դրել էր ավելի նեղ ու պատմական իրադրության հետևանքով սահմանափակ խնդիրներ՝ արևմտահայությանը հաղորդակից դարձնել եվրոպական գիտության որոշ նվաճումներին՝ դրանով իսկ դրական գիտությունների զարգացման համար հող նախապատրաստել, և ուրույն ձևով ընկալված պոզիտիվ փիլիսոփայության վրա հենվելով, հակադրվել ու խարխլել կղերա-պահպանողական գաղափարախոսությունը, հակահարված տալ ամեն ինչ արարչին ու կրոնին վերագրելու դեռևս իշխող մտայնությանը: «Չկա գիտություն մը, որ իրեն շարժառիթ չունենա կրոնը»,—տակավին 1879-ին գրում էր «Արշալույս արարատյան» թերթը²³¹ և պնդում, թե գիտությունների նախագիտելիքների «մեր դպրոցաց մեջ ուսուցելն որքան արտաոռոց, խելքի դեմ և աշակերտաց համար ժամանակի... անդարձ կորուստ մ' է»²³²: Իզուր չէ, որ դեռ տասնամյակներ առաջ Ֆիզիկա Պողոսն սգո թերթն անվանում էր «գիշերամուր» հիմարությամբ խավարյալ»²³³:

Զմյուռնահայ առաջադեմ մտավորականությունը, սակայն, հանձին Գալուստ Կոստանդյանի, արևմտահայ իրականության մեջ արդեն ճեղքել էր կրոնի և աստվածաբանության գորավոր կեղևը. Զմյուռնիայում հրատարակված իր գրքով՝ «Մեթոդի վրա», Գ. Կոստանդյանը ցնցել էր ամբողջ արևմտահայ աշխարհը՝ նախ և առաջ հուշակելով գիտության հաղթական երթը, որ կազմում էր XIX դ. ամբողջ ոգին. գիտությունն է «այն տիեզերական անթիվ պիտանություններն աղթողը, այն հանրային լույսի աղբյուրը բացողը, որ զմեզ կշրջապատեն»,—գրում էր գիտության մեծ պրոպագանդիստ Գ. Կոստանդյանը և կոչ

անում գրքերի, մամուլի, դպրոցների միջոցով տարածել գիտությունները. «Բասներորդ դարու նշյուղները կերևին, ուր Շրջափոխությունը, Փիլիսոփայությունը պիտի տիրեն»՝ Ընկերային Գիտությանց նորանոր լույսեր բերելով: Մենք այն դարը չտեսնենք կարելի է, բայց մեր զավակները պիտի տեսնին: Աշխատինք ուրեմն զանոնք հիմնականե պատրաստելու, դաստիարակելու ու միացնելու այն գեղեցիկ դրոշի ներքև, ուր գրված է ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ»²³⁴:

Այդ նույն դիրքերից էր հանդես գալիս Եղիա Տեմիրճիպաշյանն իր «Ժողովրդական փիլիսոփայական բառարանում», որ արժանացավ գրեթե նույն ճակատագրին, ինչ «Մեթոդի վրա» գիրքը: Դարի չափանիշը դարձած գիտության մասին նույն քննաճանաչ մտայնությունն ավելի ընդգծված ձևով էր արտահայտում «Համառոտ պատմությունն և ընդհանուր գիտության» առաջին հատորի հայերեն թարգմանությանը բնական գիտության՝ Մ. Մամուրյանը²³⁵ և Մեսրոպյան վարժարանի կցած իր առաջաբանում Մ. Մամուրյանը²³⁶ և Մեսրոպյան վարժարանի տեսուչ Հ. Իսկերճյանը, որն իր ատենախոսություններում հուշակեց, թե «կենաց ու մահու խնդիր մ' է մեզի համար գիտությունը»²³⁶:

«Կենաց ու մահու խնդիր» այդպիսի ըմբռնումը նոր գաղափար էր արևմտահայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Այդ ըմբռնման արտահայտություններից մեկը «Մետեորան» էր՝ իր գիտական նյութերի ամբողջությամբ հանդերձ: Իհարկե, մինչև «Մետեորան» էլ հալ շատ պարբերական հրատարակություններում՝ «Բազմավեպում», «Աստղիկ արևելյանում», «Հյուսիսափայլում», «Հավերժահարսում», Մանչեստրում և Կ. Պոլսում հրատարակված «Երկրագունդ» հանդեսներում, «Հայկական աշխարհում», «Արևելյան մամուլում» և այլն, գետնից էին ոչ քիչ թվով գիտական նյութեր, որոնք նպաստում էին մեզանում գիտության զարգացմանը: Ի տարբերություն դրանց, «Մետեորանի» գիտական հրապարակումները կրում էին զուտ գիտական բնույթ, նպատակալաց էին, նաև նորություն արևմտահայ իրականության համար: Այդ հրապարակումները պոզիտիվիզմի յուրահատուկ ընկալման դրսևորումն էին:

«Մետեորանի» առաջին հատորի «Գիտական» բաժնում երևան է եկել «Վարդապետություն իրականին» գործի թարգմանությունը, որի

²³⁴ Գ. Կոստանդյան, Մեթոդի վրա, Իզմիր, 1878, էջ 163: Հմմտ. նույնը, Երևան, 1961, էջ 189:

²³⁵ Պրքիկ, Համառոտ պատմություն բնական գիտության, Զմյուռնիա, 1878, էջ 9:

²³⁶ «Արևելյան մամուլ», 1878, էջ 146—147:

²³⁰ Վ. Ի. Լեգին, Երկեր, հ. 31, Երևան, 1952, էջ 10—11:

²³¹ «Արշալույս արարատյան», № 1122, 7 հուլիսի 1879:

²³² Նույն տեղում, № 1207, 7 հուլիսի 1883:

²³³ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., ք. 4, վ. 142, թ. 5:

տպագրությունն այնուհետև շարունակվել է հանդեսի հաջորդ հատորներում և ավարտվում էր չհաշտմաքերված Դ հատորում: Թարգմանչի, ինչպես և գործի հեղինակի անունները հանդեսում չեն նշված: Ամենից հավանական է, որ թարգմանությունը կատարել է հանդեսի խմբագիր Գ. Մսերյանի «քանի մ' արժանավոր բարեկամներից» մեկը, որը հանդես էր գալիս «Տայգր» ծածկանվան տակ²³⁷, ինչպես դա պարզվում է հանդեսի Բ հատորում տպագրված «Քանի մը դիտողություն Արևելյան մամուլ դիտողությանց» բանավիճող հոդվածից, որը նույնպես ստորագրված է «Տայգր»²³⁸ ծածկանունով:

²³⁷ Մենք հավանաբար ենք «Տայգր» ծածկանունը, որը հանդիպում է նաև «Մետեորայի» այլ հատորներում, վերագրելու Գալուստ Կոստանդյանին: Այնքանով, որքանով նա քննվող հոդվածի առթիվ արված դիտողություններից անդրադարձնալիս պատասխանում է միայն գործի թարգմանության մասին հաղտնված կարծիքներին, իսկ «Մետեորային» վերաբերող դիտողությունների առթիվ ասում է, թե դրանք «հրատարակչին» են ուղղված (տե՛ս «Մետեորա», հ. Բ, էջ 79), պիտի ենթադրել, որ «Տայգրը», Մսերյանի ծածկանունը չէ և նա էլ չի կատարել հիշյալ թարգմանությունը, թեև «Արձագանքը» (1892, № 103) գրում է, թե այն «մեծ հմտությամբ և խմամբով թարգմանած էր նույն ինքը Մսերյանը»: Որքան էլ տարօրինակ է այս նույն սխալը հետագայում կրկնել է նաև Մ. Նուպարյանը, որը հանդեսի գլխավոր աշխատակիցը և Գ. Մսերյանի մտերիմը լինելով, պիտի որ տույգ տեղեկություններ ունենա՝ մինչդեռ նա գործի հեղինակ համարելով Լիթերին. թարգմանությունը վերագրում է Մսերյանին («Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 38): Այս առթիվ իրավացի է Զ. Գազազյանը, որը մեզ հղած նամակում, նկատում է, թե Նուպարյանը «կհանգի տարակուսելի եզրակացության մը, կարծելով, թե թարգմանությունը կատարված է Գ. Մսերյանի կողմից» (տե՛ս 2 հունիսի 1961 թ. նամակը): Գազազյանը միաժամանակ գրում է. «Կարծիքովս թարգմանությունը սղո գործին կատարված է Գալուստ Կոստանդյանի գրիչով», որի աշխատությունը ամբողջական է դառնում, ինչպես ենթադրում է նամակի հեղինակը, հենց «Վարդապետություն իրականին» ուսումնասիրությամբ: Հետաքրքրական այս վկայությունը մեզ անհիմն չի թվում և «Տայգր» ծածկանունը Գ. Կոստանդյանին վերագրելու կովան է տալիս: Դրա օգտին է ասում նաև սույն թարգմանության տերմինների և լեզվի համադրումը Գ. Կոստանդյանի երկի տերմինների և լեզվի հետ: Կա մի այլ վկայություն ևս, որը թեև ոչ հաստատուն, բայց և հաջտնի պայմանականությամբ կարելի է այդ ենթադրությանը նպաստող փաստ համարել. Հր. Ասատուրը իր ձեռագիր աշխատության մեջ, հավանաբար ինչոր վկայության հիման վրա, գրել է, թե «Կոստանդյան գիտական հոդվածներ հրատարակած է նաև «Մետեորա» անուն հանդեսին մեջ...», բայց այնուհետև ջնջել է: Ըստ երևույթին նա «Մետեորայում» չհանդիպելով Գ. Կոստանդյանի ստորագրությանը, չի կարծել թե խոսքը պետք է լինի նրա կատարած թարգմանության մասին, որը լույս է տեսել ծածկանունով (տե՛ս Գ.Ա.Թ. Թ. Ազատյանի ֆ., ք. 1, № 17, Հր. Ասատուր, [Հայ մատենագիտությունը և հայ մատենագիրներ], էջ 297):

²³⁸ Տե՛ս «Մետեորա», 1881, հ. Բ, էջ 79—81 և հ. Գ, էջ 68:

Ինչ վերաբերում է այդ գործի հեղինակային պատկանելությանը, ապա մի շարք աղբյուրներում այդ մասին արվող հիշատակությունները սխալ են և երկարատև շփոթության տեղիք են տվել: Հանդեսի առաջին հատորը լույս տեսնելուց անմիջապես հետո հրատարակված հոդվածում «Արևելյան մամուլը» նշել է, որ «Վարդապետություն, կամ քրիստոնեական իրականին անուն գործը» Լիթերինն է²³⁹: «Մետեորան», առարկելով դրան, նկատել է, որ «Արևելյան մամուլը» «կսխալի Իրականին Վարդապետությունը մեյ մը պ. Լիթերինն է ըսելով»²⁴⁰, բայց այստեղ չի բացահայտել այդ գործի հեղինակային պատկանելությունը, ինչպես և երեք հատորներից և ոչ մեկում չի հիշատակել նրա անունը՝ թերևս նպատակ ունենալով այն գաղտնի պահել, որովհետև այդ մասին չի նշվում նաև վերջին հատվածի մամուլի տակ գտնվելու մասին ազդում, որտեղ, որպես կանոն, թվարկված են տպագրվող գործերի հեղինակները: Բայց «Արևելյան մամուլից» ծնված թյուրիմացությունը կրկնելով «Արձագանքը»²⁴¹, Մ. Նուպարյանը²⁴², Թեոդիկը²⁴³ նույնպես «Վարդապետություն իրականին» գործը համարել են Լիթերինը: Այդ նույն սխալը մուտք է գործել նույնիսկ Ս. Ղազիկյանի մատենագիտության մեջ²⁴⁴ և, պահպանվելով մինչև մեր օրերը, երևան է եկել նաև Հ. Գաբրիելյանի «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն» աշխատությունում²⁴⁵: Իր հերթին Հր. Ասատուրն այդ գործը վերագրել է Օգլուստ Կոնտին²⁴⁶:

Հակառակ այդ ամենի, մեզ հաջողվեց երկար որոնումներից հետո²⁴⁷ պարզել, որ «Վարդապետություն իրականին» գործը պատկա-

²³⁹ «Արևելյան մամուլ», 1880, էջ 288:

²⁴⁰ «Մետեորա», 1880, հ. Բ, էջ 81:

²⁴¹ «Արձագանք», 1893, № 103:

²⁴² «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 38:

²⁴³ Թեոդիկ, Նշվ. աշխ., էջ 274:

²⁴⁴ Ս. Ղազիկյան, Նշվ. աշխ., էջ 1079:

²⁴⁵ Հ. Գաբրիելյան, Նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 349:

²⁴⁶ Հ. Ասատուր, Նշվ. աշխ., էջ 193:

²⁴⁷ Հարկ եղավ դիմել նաև գմբուռնահայ խմբագիր Զ. Գազազյանին, որ պատասխանելով մեր հարցումին ու տարակուսանքին, թե հիշյալ գործը Լիթերինն է, գրել է, որ այդ գործի անհերքելի հեղինակն է Օգլուստ Կոնտը. «Վարդապետություն իրականին» Կոնտին գրչեն եղած է» (տե՛ս 17 հոկտեմբերի 1961 թ. նամակը): Զմյուռնահայ մի այլ գործիչ՝ Է.Ժ. Բաբազյանը մեր նույն հարցումին պատասխանեց. «Կենթադրեմ, որ Լիթերին ըլլա ան ու թարգմանիչն ալ՝ կամ Նուպարյան և կամ նույն ինքը Գ. Մսերյանը» (12 սեպտեմբերի 1962 թ. նամակը):

նում է բոլորովին այլ հեղինակի՝ Պրուպեր Փիշարին և սկզբնապես լույս է տեսել Էմիլ Լիթերի պոզիտիվիստական հանդեսի 1872—1873 թթ. համարներում, ապա առանձին գրքով՝ Էմիլ Լիթերի հակիրճ, բայց և դրվատական նախաբանով 1873 թ.²⁴⁸:

Պ. Փիշարի այդ գործը գրված է հարց ու պատասխանի ձևով, շարադրված է մատչելի և ընդգրկում է տարբեր գիտությունների մասին ստեղծված տեսությունների համառոտությունը, որն ընթերցողին գաղափար է տալիս տվյալ գիտության, նրա առարկայի, խնդիրների, ուսումնասիրության եղանակների, ինչպես նաև հարակից մի շարք հարցերի մասին: Ուսումնասիրությունը բաղկացած է հետևյալ գլուխներից. «Մեթոդի վրա», «Մարդկային ծանոթության առարկան», «Մարեմայթիքի վրա», «Աստղագիտության վրա», «Ֆիզիքի վրա», «Քիմիայի վրա», «Կենսաբանություն ընդհանուր», «Մարդաբանություն—մտային կարողությունը—ուսումն մարդկային բնության», «Ընկերաբանության վրա» և վերջապես վերջին՝ իններորդ գլուխը, որ գետնելված էր «Մետեորայի» լույս չտեսած Դ. հատորում, «Պոզիտիվիզմի սկզբունքները և ընդհանուր պոզիտիվ փիլիսոփայություն»²⁴⁹: Յուրաքանչյուր բնագավառին վերաբերող հարցերից ու պատասխաններից առաջ հեղինակը տալիս է տվյալ գլխի բովանդակության ամփոփումը, որը դյուրացնում է այդ հատվածի ըմբռնումը: Ամբողջ գործը գրված է պոզիտիվ փիլիսոփայության սկզբունքներով, բայց այն սահմանումները, որ տրվում են գիտության զանազան բնագավառների մասին, նույնիսկ ուսումնասիրության առարկան ու նրա բովանդակությունն ամբողջությամբ վերցրած նորություն էին արևմտահայ իրականության համար: Նրա տպագրությամբ «Մետեորան», իր իսկ ասելով, նպատակ ուներ լուսավորել «գիտության հետամուտ սակավաթիվ ազգայինը», որոնք կարդալով այդ գործը՝ գիտության այբուբենը՝ «այսինքն մեն մի գիտության առարկան, եզրակացությունը, գիտությանց իրարու հետ ունեցած առնչությունը, դրական դասակարգությունը կիսմանս» (ն. Բ, էջ 80):

²⁴⁸ St'ua La philosophie positive Revue, 1872, № 1, p. 161—177. № 2, p. 321—342, 1873 № 1, p. 5—30, № 2, p. 161—180; Prosper Pichard. Doctrine du Reel, Paris, 1873, 83 p. Դրանց մենք ծանոթացել ենք դոցենտ Հ. Գրգեարյանի օգնությամբ:

²⁴⁹ St'ua «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 47—68, 1881, հ. Բ, էջ 81—108, հ. Գ, էջ 36—70 և Պ. Փիշար, նշվ. աշխ., էջ 64—83: Մեր ձեռքի տակ է Փիշարի գրքի վերջին հատվածի, ինչպես և գրքին կցված նրա խմբագրի՝ Էմ. Լիթերի նախաբանի և առաջին էջի միկրոթապակները, որը մեր խնդրանքով պատրաստվել է Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանում՝ 1962 թ. նոյեմբերին:

Մեզանում բնական գիտությունների զարգացման պատմությունը հավասարապես նաև հայոց մասնագիտական լեզվի, մասնավոր տերմինաշինության ընթացքն²⁵⁰ ուսումնասիրողների համար «Վարդապետություն իրականին» աշխատությունը մեծապես հետաքրքրական է: Աշխատությունը նոր արժեք է ստանում նաև նրանով, որ նրա թարգմանությունը ենթադրաբար պատկանում է Գ. Կոստանդյանին, որի գրչի յուրաքանչյուր արգասիքն, աներկբա, թանկ է մեզ համար՝ առավել ևս, որ նա չի առարկում հեղինակին, բացի մի տեղից (հ. Գ. էջ 62—63): Գործը, անշուշտ, հետաքրքրական է նաև հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրելու առումով: Նրա համակողմանի բնությունը համապատասխան մասնագետներին թողնելով, մենք այստեղ կանդրադառնանք մեզ առավել հետաքրքրող նրա մի հատվածին, որ կրում է «Ընկերաբանության վրա» խորագիրը (հ. Գ, էջ 36—70):

Սոցիոլոգիայի, արևմտահայ թարգմանությամբ՝ ընկերաբանության հիմնադիրը, ինչպես հայտնի է, պոզիտիվիզմի հայր Օգյուստ Կոնտն է²⁵¹, որի սոցիոլոգիական ուսումնասիրություններում առավել մեծ չափով է նկատվել Սեն-Սիմոնի ազդեցությունը և իրենց մեջ պարու-

²⁵⁰ Այս առումով հատուկ լեզվա-մասնագիտական բնության է կարոտ, նաև լիովին արժանի Գ. Կոստանդյանի «Մեթոդի վրա» գիրքը, որտեղ հեղինակը հայացրել և ֆրանսերենին զուգահեռաբար գործածել է մեր հաշվումներով շուրջ 260 տերմին-հասկացություն: Քննական-աճառական մոտեցումը երևան կհանի այժմ գործածվող, ինչպես և մոռացված, բայց պիտանի շատ տերմին-արտահայտություններ, որոնց ստեղծողն ու առաջին անգամ կիրառողը Գ. Կոստանդյանն էր: Ի դեպ նա գիտական տերմինների կիրառության և հայացման հարցերը՝ Սո. Ոսկանյանի հետ քննում էր տակավին 1859 թ. (տե՛ս «Արշալույս արարատյան», № 588, 9 հունվարի 1859 և «Արևմուտք», 1859, էջ 8, 31):

²⁵¹ Օգյուստ Կոնտը (1798—1857) ֆրանսիական բուրժուական գիտության նշանավոր ներկայացուցիչն է: Հայտնի է մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների նկատմամբ ցուցաբերած մեծ հետաքրքրությամբ: Երիտասարդ տարիներին մի որոշ ժամանակ եղել է Սեն-Սիմոնի քարտուղարը և մասամբ կրել նրա ազդեցությունը: Մեծ եռանդով զինվել է գիտությունների տարածման ու պրոպագանդայի գործին: Պոզիտիվիստական իր ուսմունքը նա հիմնականում շարադրել է «Պոզիտիվ փիլիսոփայության դասընթաց» (6 հ., 1830—1842) և «Պոզիտիվ քաղաքականության միստերը կամ սոցիոլոգիայի տրակտատ», (4 հ., 1851—1854) աշխատություններում: Նրա ուսմունքը ժամանակին տարածում է գտել ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլ նաև մի շարք երկրներում, նաև՝ Թուրքիայում: Արևմտահայ իրականության մեջ պոզիտիվիզմն ընկալվել է յուրովի: Որոշակի հետաքրքրություն է հանդես բերվել նրա, այսպես կոչված, ձախ թևի նկատմամբ, որ գլխավորում էր Էմ. Լիթերն:

նակում են շատ ուսցիոնալ մտքեր ու գաղափարներ: Կոնտի մանվանից հետո նրա ուսմունքը, առավել ևս պոզիտիվիստների այն թեմի գաղափարախոսությունը, որ գլխավորում էր Կոնտի երթնման աշակերտ Էմիլ Լիթերեն, որոշակի տարածում ուներ արևմտահայ իրականության մեջ, մանավանդ Զմյուռնիայի հայկական գաղթօջախում:

Մինչև «Մետեորայի» երևան գալը Գ. Կոստանդյանը «Մեթոդի վրա» իր հայտնի երկով պատշաճն էր հատուցել նաև դրական իմաստասիրությանը և Օգյուստ Կոնտին, ի հայտ էր բերել վերջինիս իր վրա թողած որոշակի ազդեցությունը մասնավորապես մարդկության քաղաքակրթության պատմության հարցերում: Կոստանդյանի աշխատության թարմ հետքերով հանդես գալով, Ստ. Ոսկանյանը հենց Զմյուռնիայում հրատարակել է «Օգյուստ Կոնտը Զմյուռնիայում և աթեիզմը» պամֆլետը, որի դեմ պոզիտիվիստական իր հանդեսում հասուն հոդված է հրատարակել Էմ. Լիթերեն, ապա և տեղափոխել Գ. Կոստանդյանի ծրագրային հոդվածը՝ «Գիտական պրոպագանդ Արևելքում»: «Մեթոդի վրա» գրքի դեմ հանդես եկող արևմտահայ ամբողջ հետադիմությանը միացավ նաև Զմյուռնիայի լատինական եկեղեցու պարագլուխը՝ հատուկ ողջունելով Ստ. Ոսկանյանին: Ծատ չանցած՝ 1879 թ. սեպտեմբերին, Ստ. Ոսկանյանը հրապարակ հանեց իր երկրորդ պամֆլետը՝ դարձյալ ֆրանսերեն լեզվով՝ «Էմ. Լիթերեն և աթեիզմը», որտեղ ևս իրեն հատուկ կրքոտությամբ պաշտպանում է հայոց կրոնն ու եկեղեցին՝ նրանց վերագրելով հայ ժողովրդի փրկարարի հատուկ դեր²⁵²: Այդ ժամանակ էլ Ե. Տեմիրճիպաշյանը հրապարակում է «Փիլիսոփայական քառարան ժողովրդական» իր նախափորձը (1879), իսկ մի քանի տարի հետո՝ 1883—1888 թթ., խմբագրում է «Գրական և իմաստասիրական շարժում», «Երկրագունդ» և «Տնտես» հանդեսները՝ դրանցում զգալի տեղ հատկացնելով դրական իմաստասիրությանը:

Պ. Փիշարի աշխատության, մի շարք այլ նյութերի հրատարակմամբ «Մետեորան» փաստորեն հաջորդ քայլն էր անում դրական իմաստասիրության տարածման ուղղությամբ, թեև խմբագիրն իր ծրագիր-նախաբանում, հասկանալի պատճառներով, ազդարարում էր, թե «փիլիսոփայական մասնավոր դպրոցի մը նկատմամբ որևէ հատուկ միտում

²⁵² Ստ. Ոսկանյանի պամֆլետների, Գ. Կոստանդյանի ծրագրային հոդվածի և Էմիլ Լիթերենի հանդես գալու, ինչպես և մի շարք հարակից հարցերի մասին տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 1, էջ 131—164:

կամ դավանություն չունի»: Ժամանակակիցները, նրանց թվում նաև Ե. Տեմիրճիպաշյանը, շուտով նկատեցին, որ «Մետեորան» հայտնապես իմաստասիրական գույն մ' ունի», շեշտեցին, որ նրա խմբագիր «Մետեորանը հետևող և հավատացող է դրական փիլիսոփայության»²⁵³: Դրա ապացույցն էր նաև «Վարդապետություն իրականին» գործի տպագրությունը:

Այդ աշխատության քննվող հատվածում ըստ էության պարզաբանվում են հասարակական զարգացման հիմնական սկզբունքները՝ դրական իմաստասիրության տեսակետով, ավելի ճիշտ՝ ընկերաբանական հարցերը: «Քառասուն տարի կա, որ Օկյուստ Քոնթ ընկերաբանությունը հիմնեց,—բացատրում է «Մետեորան»,—...Օկյուստ Քոնթ այս քննական և համեմատական գործը լընցնելն վերջը դիտեց որ ընկերային երևույթները իրենց ամբողջության մեջ առնելով՝ հաջորդության անփոփոխ և հաստատուն կարգով մը հառաջ կուգային, զոր բարեշրջում անվանեց և որն որ սա մտքին վրա կկայանա թե՛—ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆՑ ՄԵՋ ՏԻԵ-ՋԵՐՔԻ ԸՄԱՌՆՈՒՄՆԵՐԸ, ՆԱԽ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ, ՀԵՏՈ ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ, ԵՎ ԻՎԵՐՋԵ ԴՐԱԿԱՆ ԿԸԼԼԻՆ» (հ. Գ, էջ 69)²⁵⁴: Անկատար և ակնառու իդեալիստական այս ելակետը, թե իբրև մարդկային գիտակցությունը սկզբնապես կրոնական (իմա՝ աստվածաբանական) է եղել, ընկած է պոզիտիվիզմի հետևորդ և պրոպագանդիստ Փիշարի աշխատության հիմքում: Հասարակության զարգացման Կոնտի այդ դրույթը, ընդգծելով հասարակության որակական փոփոխությունների օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը, այնուհանդերձ, «ժամանակին դրական դեր է կատարել սոցիոլոգիայի և պատմագրության մեջ»²⁵⁵:

²⁵³ «Մասիս», № 3023, 3 նոյեմբերի 1881:

²⁵⁴ Նկատենք, որ Փիշարը, ի տարբերություն Կոնտի, չի բացառում մարդու և հասարակության զարգացման բնագոյան էությունը և այդ մասին նշում է նաև իր սույն աշխատությունում (տե՛ս «Մետեորան», հ. Գ, 1881, էջ 67): Այդ էության իրավամբ մեծ նշանակություն է տվել Գալուստ Կոստանդյանը և հակադրվելով Օգ. Կոնտին, այն համարել է առաջին էության (տե՛ս «Մեթոդի վրա» էջ 145—155 և գրքին կցված Գ. Գասպարյանի առաջաբանը՝ էջ 37—39):

²⁵⁵ Այս առթիվ տե՛ս Ս. Պ. Բասկինի հոդվածը՝ «Օգ. Կոնտը և նրա տեղը համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ» («Вестник истории мировой культуры», 1957, № 6), որը հրատարակվել է Կոնտի մահվան 100-ամյակի առթիվ: Այդ տարեկիցին էր նվիրված ՍՄԷՄ գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտների գիտական խորհուրդների միացյալ նիստը, որտեղ զեկուցումներով հանդես են եկել Մ. Բ. Կեդրովը և Ստ. Ֆ. Քեչեկյանը: Կոնտի մասին տե՛ս նաև «В защиту мира», 1957, № 70, «Вестник Академии наук СССР», 1957, № 9, «Советское государство и право», 1957, № 12:

Այդ տեսությունը պարունակում է մասն ուշագրավ գաղափարներ, որոնք որոշակի հետաքրքրություն էին առաջացնում արևմտահայ հասարակական մտքի ոլորտներում: Հենց միայն այն, որ Կոնտն ըմբոստանում էր սոցիալական անարդարությունների դեմ և ընդունում պայքարելու անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը, ինքնըստինքյան բարերար ազդեցություն էր թողնում դարաշրջանի առաջավոր մտածողների, մասն արևմտահայ շատ գործիչների վրա: Այդ և առաջադիմական մի շարք այլ գաղափարներ Կոնտը փոխ էր առել իր առաջին ուսուցից՝ Սեն-Սիմոնից:

Նախ և առաջ նորություն էին ընկերաբանության հարցերի պարզաբանումը, նրա ընդգրկած խնդիրների մեկնաբանությունը, հասարակության զարգացման օրինաչափությունները լուսաբանելու բուն փորձը: Ընկերաբանության առարկան «ընկերային երևույթներու ուսումն և նպատակը [է]՝ զանոնք վարող օրենքներու ծանոթությունը» (հ. Գ, էջ 37): Այդ երևույթները բազմազան են, իրարից տարբեր, ստանում են ալլալ ձևեր՝ «խիստ բազմազան ներգործությանց և անհատներու շնորհիվ»: Նրա հիմնական մեթոդը պատմական զննությունն է, իսկ պատմություն ասելով պետք է հասկանալ «մարդկային ընկերությանց վրա անցելոյն մեզ տված գրավոր հիշատակարաններու ամբողջությունը»: Այդ հիշատակարաններից մեթոդի են նրանք, որոնք մյուս՝ «ավելի ստորին», գիտությունների քննադատությանը չեն դիմանում և հակասում են նրանց օրենքներին: Ընկերային գիտությունների մեջ տեղ չունի մասն «հրաշալին կամ գերբնականը»:

Սոցիալական երևույթները ստորադաս են ու ենթարկվում են քննական օրենքներին, որոնք հնարավոր չէ արգելել կամ փոխել. ըստ որում, դրանք մասնավոր են «և տիեզերական ու կենսական երևույթները վարող օրենքներն տարբեր են», որովհետև ընկերային երևույթները բացատրելու համար դրանք բավական չեն (հ. Գ, էջ 38):

Ընկերաբանության հիմնական հատկանիշը բարեշրջումն է (էվոլյուցիան), որը տեղի ունի «հարկավոր և հաջորդական անփոփոխելի կարգով» և որն առաջնային է ու գլխավոր, առնչվում է տիեզերքի մասին կազմված ըմբռնումներին: Այդ ըմբռնումների առաջին աստիճանը աստվածաբանական հիմք ունի և խարսխված է «աշխարհիս՝ գերբնական կամքերե կառավարվելուն հավատալու վրա» (հ. Գ, էջ 40): Դրանք իրենց գլխավոր ձևերով՝ իրապաշտության, բազմաստվածու-

թյան, կամ միաստվածության, պատմական զարգացման ընթացքում տեղի են տալիս քնազանցական (մետաֆիզիկական) ըմբռնումներին, որոնցից գլխավորի մեջ հիշատակվում է մասն նյութակրոնությունը՝ մատերիալիզմը: «Ի՞նչ է նյութակրոնությունը» հարցին հեղինակը պատասխանում է. «Որևէ հոգեղեն կամ աննյութ սկզբունքի ուրացումը և միայն հավիտենական նյութի մը հավատը, որ ույծերով օծալալ է էապես, ալնպես, որ իր կարգադրություններով ու փոխակերպություններով տիեզերքը և անոր ներկայած ամեն երևույթները հառաչ կբերե» (հ. Գ, էջ 42):

Մատերիալիստական ըմբռնումները և նրան հակադրվող աստվածաբանական դոգմաները բնութագրելով, Փիշարը բացատրում է, որ «ամեն աստվածաբանական ըմբռնումներու մեջ մարդ իր ունեցած հմտության համեմատ անձնավորությունը կդնեն...», առնառաք, «աստվածաբանական կամ քնազանցական հաստատությունները մարդկային ըղեղե ելած են առանց իրարու համբերատար զննության, և ստուգմամբ վավերացած չեն երբեք» (հ. Գ, էջ 43, 44): Գերբնական և ոչ մի երևույթ չի հաստատվել, իսկ պատմական խոր անցյալում քնական օրենքներից ու եղելություններից և ոչ մեկը մարդու ուշադրությունից չի վրիպել, մա դրանք տեսել է, ըմբռնել, բայց «տգիտությամբ և դյուրահավատությամբ» դասել է հրաշքների շարքը: Նույն պատճառով հաջորդ սերունդները նույնպես բնական երևույթները վերագրել են գերբնական ուժին, մինչդեռ դրանք բնական գիտությունների հաստատման շնորհիվ «այսօր բնականապես կբացատրվին տիեզերաբանական կամ աշխարհաբանական և կենսաբանական օրենքներով»: Մի շարք եղելություններ գրգռված ուղեղների արդյունք են: «Ուստի այդ եղելություններու վրա հանգչող աստվածության գոյությունն իրականություն չունի»,—եզրակացնում է աշխատության հեղինակը, ապա և ավելացնում. «Հրաշալի եղելությունները ընդունվել են ժամանակավ, վասն զի թե՛ զանոնք հայտնողներու և թե ունկնդիրներու մտաց մեջ գերբնականին հավատալու տրամադրություն մը կար, որ խորհելու աստվածաբանական եղանակ կկոչվի (հ. Գ, էջ 45):

Այս գաղափարների արծարծումն արևմտահայ իրականության մեջ նոր չի նկատվում հանդերձ, ճշգրիտ նշանատությամբ հարվածում էին հայ կղերա-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսությանը, խարխլում նրա հիմքերը:

Պոզիտիվիստական ելակետով ստեղծված լինելով, «վարդապե-

տություն իրականին» աշխատությունն ընդունելի է համարում այն, ինչ կարելի է ստուգել, փորձով համոզվել, ըստ որում դա պետք է արվի գիտական հիմունքներով: Աշխարհի դրական ըմբռնումը խարսխվում է այն հավատի վրա «թե աշխարհս վարված է **օրենքներե**, այս բառը գիտական նշանակությամբ առնելով» (Ռ. Գ, էջ 48): Այստեղ ընթերցողին մատնացույց է արվում աշխատության առաջին գլուխը, որտեղ սահմանվում է գիտական օրենքը. դա է «Եղելություն մը՝ և անոր ընկերակցող պարագաներու մեջ գտնվող անհրաժեշտ ու հաստատուն կապը, այլ ազգ խոսելով՝ եղելության մը հայտնության պայմաններուն ամբողջությունը» (Ռ. Ա, էջ 48): Գիտական օրենքն այն հատկանիշն է, որով հանդես է գալիս իրականի նշմարիտ լինելը, իսկ փորձական մեթոդի «էական գործիքներով»՝ զգայնությամբ ու դատողությամբ հաստատված իրականը նշմարիտ լինելով, «պետք է իրական ըլի»: (Ռ. Ա, էջ 48): Ինչ վերաբերում է դրական ըմբռնմանը, ապա այն «նախնական և վերջնական պատճառներու լուծում չտար. դրական ըմբռնումը կպարունակե **ինչ որ է**, այսինքն իրերու **ինչպեսը**, որ կրնա փաստվիլ և ստուգվիլ, և դուրս կձգե ինչ-որ ստուգողության տակ չըլնիր» (Ռ. Գ, էջ 49):

Ինչպես նշվեց, պոզիտիվիզմի տեսակետով մարդկային ճանաչողության՝ «խնացական զգացումի» վերջին աստիճանը դրական իմաստասիրությունն է: Նրան նախորդող աստիճանները՝ աստվածաբանականը ու բնագանցականը «գիտական դատարարական մը շնորհիվ... կարճատև կըլին, քանզի իմացական վիճակը, որ հավաքական զարգացման մեջ դարերով կերկարեր, այսօր անհատին վրա միայն քանի մ'ամիս, կամ քանի մը տարի կդիմանա» (Ռ. Գ, էջ 50): «Այսօր աստվածաբանական ու բնագանցական բացատրություններն աներևույթ եղած են ու որևէ գիտական գործի մը կձեռնարկի միայն օրենքներ գտնելու նպատակով, այսինքն աշխարհի դրական ըմբռնումի ներգործությամբ» (Ռ. Գ, էջ 65):

Այդպիսով, կրոնը և սկզբնական շրջանում հարկավոր և անհրաժեշտ լինելով, «ծամանակավոր միջոց մ'է ընկերային բարեշրջության». այն ևս դատապարտված է անհետանալու և իր տեղը կզիջի գիտական հայեցողությանը: Նրա գոյատևումը դեռևս շարունակվում է լոկ այն պատճառով, որ գոյություն ունի ճնշում և շահերի զուգադիպություն իշխող դասերի և կղերականության միջև: Սոցիալական գերիշխանությունը պայմանավորված է և կախում ունի «ընկերության կարծիքներու

և դավանությանց վրա ի գործ դրված ճնշումեն՝ այսինքն հոգևոր տեսչութենե, և մյուս կողմն ընկերության մեկ մասին մյուսին վրա ի գործ դրած մարմնավոր բռնութենեն ու հասարակային հարստությանց գրավումեն՝ այսինքն նյութական գորութենե» (Ռ. Գ, էջ 54): Կրոնավորները հենց իշխող դասերի սերունդն են և երբ նրանք նկատում են, որ իրենց քաղաքական իշխանությունը տկարանում է, կամ հաղթվում «ուրիշ դավանութենե մը», ապա «զայն վերականգնելու կամ գեթ անոր անկումը ուշացնելու կտքնին»: Դա համապատասխանում է «նյութական գորությունն այսօր իրենց ձեռքն ունեցողների» շահերին և այդպիսով «կղերական և բարձրագույն դասերու սոժամանակա համերաշխություն մը հառաջ կուգա՝ և այս կերպով աստվածաբանական ներգործությունը կդիմանա հիմնադրությանց և գործերու մեջ՝ միևնույն շատոնց սկսած է խղճերու միջև անհետիլ» (Ռ. Գ, էջ 55—56):

Հատկանշական է ու կարևոր, որ կրոնի դասակարգային էության մասին ակնարկություններ անելով հանդերձ, փորձ չի արվում մերկացնելու այդ էությունը: Բայց ուշագրավ է, որ աշխատության մեջ չեն շրջանցված մարդկության պատմության սոցիալական անարդարություններն ու հակասությունները: Նրա առանձին էջերում, օրինակ, ընդգրծվում է, որ նոր բնական-կենսաբանական օրենքներին դեմ է «ազատ երկրներու մեջ աղքատ դասերու անդիմադրելի կերպով և հետզհետե քաղմանալը» (Ռ. Գ, էջ 39): Աստվածաբանական ըմբռնումների հետևվանքն է, որ սոցիալական գերիշխանությունը՝ նյութական գորության իմաստով, դիտվում է գերիների, ստրուկների ատկաշտությամբ, աստծո ընտրյալների կողմից բոլոր պաշտոնները գրաված դասերի (քառերի) դրությամբ, ինչպես և վարձկանությամբ: Հարց ու պատասխանի ձևով հեղինակը բնութագրում է ընկերային գերիշխանության այդ ձևերը, ապա մասնացյալի կառավարական ձևերը (միապետություն, սակավապետություն, հանրապետություն, ռամկապետություն) և նրանց քաղաքական հատկանիշը համարում անհավասարությունը, որ սկսում է անհայտանալ միայն ռամկապետության մեջ և որտեղ «քաղաքական ազատությունը ամենուն համար միևնույնը կըլի» (Ռ. Գ, էջ 59): Պ. Փիշարը մասնապարզանում է, որ այդ ձևերը գոյատևեցին «մոռերու մեջ տարածված այն համոզումով, թե կարգ մը մարդիկ և մարդկան[ց] քանի մը դասեր ավելի բարձր բնության մը տեր են, համոզում, որ իրավունքի հիմն էր և այն առանձնաշնորհիլ մարդերու անվիճելի գերիշխանություն մը կընծայեր անորմե զրկվողներու թվային մեծա-

մասնության հակառակ... Այլ այդ հավատը իրապես հաստատված է կրոնային գաղափարներու վրա, վասն զի մարդ անզգայաբար բնական կգտնէ, որ ամեն բան կարգադրող և ամեն բանի վրա իշխող անբջային և գերբնական էակներու և աստվածներու կամքին կամ հրամանին հետևողութեամբ՝ ինքն ալ իր նմաններուն վրա իշխէ կամ անոնց հպատակի» (ն. Գ, էջ 58՝ հանդեսի էջակալմամբ՝ 60, որ սխալ է): Վերուստ սահմանված ու բացարձակ չեն նաև իրավունքն ու արդարությունը: Ընկերային զարգացման ընթացքում դրանք փոփոխվում են: Սխալվում են բնագանցները, կարծելով թէ «իրավունքը (իմա՝ նաև արդարությունը—Մ. Հ.) իրական գոյություն մ' ունի մարդէն անկախ և անորմէ ճիճ» (ն. Գ, էջ 62):

Իրերի տրամաբանությունը պահանջում էր, որպեսզի հեղինակը, հետևողականորեն զարգացնելով իր գաղափարները, առաջ ընթանար և պատասխաներ նաև այն հարցերին, որոնք բնականաբար առաջանում են ընթերցողի մեջ: Դրա համար նա պետք է անցներ ռուքիկոնցյան սահմանը և առաջ քաշեր նաև «ինչու՞» հարցը, որը պոզիտիվիզմի ուսմունքում տեղ չի գտել ի սկզբանէ և որը նրա հետևորդներին, նաև Պ. Փիշարին երբեք չի հետաքրքրել: Դա էլ հենց պոզիտիվիզմի սահմանափակության դրսևորումն է: Հեղինակին մեծապես խանգարել է նաև պոզիտիվիզմի իդեալիստական էությունը, աշխարհայեցողության սահմանափակությունը:

Այնուհանդերձ «Վարդապետություն իրականին» աշխատության «Մետեորայում» երևան գալը պետք է համարել ուշագրավ երևույթ: Նրա առաջադրած հարցերը սույթանական Թուրքիայում, 1880-ական թվականների արևմտահայ իրականության մեջ որոշակի հնչեղություն ունեին և հաղորդակցվելով նրանում արծարծվող շատ մտքերի, հաշ ընթերցողը կամա թե ակամա զգում էր դրանց հարազատությունը: Հանդեսի խմբագիր Գր. Մսերյանը տպագրելով Փիշարի գործը, իսկ Գ. Կոստանդյանը, հիշյալ վերապահությամբ ստանալով, թարգմանելով այն, պրոպագանդում էին դրական իմաստասիրությունը՝ ի հակակշիռ կրոնա-պահպանողական գաղափարախոսության, ձգտում էին արևմտահայության մեջ դրապաշտ դպրոց հիմնել, իմաստասիրական շարժում սկզբնավորել: Այլ գաղափարախոսության 1880-ական թվականների Թուրքիայում նրանք չէին կարող հարել և այդ դեպքում ևս նրանք անում էին հնարավորի առավելագույնը: Ըստ որում թե՛ Կոստանդյանը և թե՛ Գր. Մսերյանը խոր հավատ ունեին դրական իմաստասիրության

նկատմամբ, լուրջ հույսեր էին կապում նրա հետ՝ լավագույնս իմանալով գաղափարական ու մտավոր այն աստիճանը, որի վրա գտնվում էր իր ֆիզիկական գոյությունը հագիվ պահպանող արևմտահայությունը: Այդ հավատի ու հույսերի աղբյուրը դրական իմաստասիրության գտած հայտնի տարածումն էր և հավակնությունը, որ այդ ուսմունքի հետևիկները վերագրում էին իրենց դավանած գիտական մեթոդին: Ահա այդ առթիվ ինչ էր գրում Փիշարը.

«Արդ դրական գաղափարներու աստիճանական ընդհանրացումը, և աստվածաբանական ու բնագանցական գաղափարներու անկումը մեզ նախապատրաստել կուտան թե ավելի կամ նվազ հեռավոր ժամանակի մը մեջ ընկերությունը աշխարհի դրական ըմբռնումին պիտի հարի և միայն բնական օրենքներու պիտի հավատա, որոնք աստվածային միջամտության մը կամ էականության մը տեղի պիտի չձգեն: Այն ատեն պատերազմի ու տիրապետության թելադրությունները մտքերու մեջ պիտի անհետին տրամաբանորեն, և միևնույն ատեն գիտական զարգացման հետևություն եղող արտադրության զարգացումը արդյամբ անկարելի պիտի ընէ աշխարհակալության պատերազմները և կամաճին տիրապետության մը մեծագին ու անարդյուն ծախքը, որով դրական ըմբռնումին ներքև ընկերային իշխանությունը՝ խաղաղասիրական և արվեստասիրական պիտ ըլլի» (ն. Գ, էջ 66):

Պոզիտիվիստ հեղինակը, անշուշտ, ուսույթատական դիրքերից անսահմանության է հասցնում դրական ըմբռնողության ու աշխարհայեցողության գերագնահատությունը: Նրա միտքն ու երևակայությունը հեռավոր ապագա են սավառնում իդեալիզմի թևերով: Դա ակնհայտ է: Բայց ակնհայտ է նաև Կոնտի ուսմունքից բխող նրա լավատեսությունը մարդկության բնականոն զարգացման նկատմամբ, նրա անկեղծ ձրգտումը գիտության տարածման ու մշտական զարգացման նկատմամբ, նրա վստահությունը՝ գիտության տարածման ու մշտական զարգացման շնորհիվ հասնել առաջադիմության, մարդկության խաղաղ, անպատերազմ գոյատևմանը: Նրա բնորոշմամբ առաջադիմությունը հենց կայանում է «գիտության, բարոյականության, և նյութական բարեկեցության աստիճանական աճումին» և իմացական, գեղագիտական ու բարոյական կարողության բարվոքումին մեջ, աճում և բարվոքում, զորս բարեշրջումը հառաջ կբերէ թե՛ ընկերության մեջ և թե՛ անհատներու վրա» (ն. Գ, էջ 68):

Առաջադիմություն: Դա էր նաև արևմտահայության դարավոր

փափագը: 'Կա էր նրա լուսավորությանը և զարգացմանը խորին հավատով ու հույսերով զինվորագրված գաղափարախոսների ու մտավորականների գլխավոր նպատակը. «Հառաջադիմություն՝ գիտությամբ» բնաբանն են կրում Գ. Կոստանյանի երկը և նրա ծրագրային հոդվածը: Այդ նույն նշանաբանով էին առաջնորդվում իրենց գործունեությունը «Մետեորայում» կենտրոնացրած գաղափարախոսները և հանդեսի խմբագիր Գ. Մետքյանը, որն, ինչպես նրա գլխավոր աշխատակից Մետրոպ Նուպարյանն է վերհիշում, «ամենուր կարևորություն կընձայներ» «Վարդապետություն իրականին» գործին²⁵⁶:

Հաջորդ նշանակալից քայլը, որ «Մետեորան» կատարել է գիտությունների պրոպագանդման, հավասարապես նաև դրական իմաստասիրության հաստատման ուղղությամբ, եղել է «Իրական ենթադրությունը աշխարհածնության» վերնագրով տրակտատի տպագրությունը²⁵⁷: Դա էմիլ Լիթերի երկասիրությունն է, որ թարգմանել է «Օրպել» ծածկանունով հանդես եկող Ստ. Ոսկանյանը:

Ինչպես պոզիտիվիզմի հիմնադիր Օգյուստ Կոնտը, նույնպես և նրա զինակից Էմիլ Լիթերն²⁵⁸ մեծ համարում ունեին արևմտահայ մտավորա-

²⁵⁶ «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 38:

²⁵⁷ Տե՛ս «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 69—92:

²⁵⁸ Էմիլ Լիթերն (1801—1881) բուրժուական գիտության առաջիկ ակադեմիկոսներից մեկն է, ենցիկլոպեդիստ: 1830-ին մասնակցել է Ֆրանսիական հեղափոխությանը, հետագայում պաշտպանել է հանրապետությունը, ընտրվել է ցմահ սենատոր: Գիտական աշխարհում հայտնի է դարձել Հիպոկրատի թարգմանությամբ ու հրատարակությամբ և ընտրվել է վիճագրությունների ակադեմիայի անդամ: Կոնտի ուսմունքի ազդեցության տակ շրջադարձ է ապրել և դարձել պոզիտիվիզմի ակադեմիկոսներից մեկը: 1852-ին սամամազատվել է Կոնտից՝ գլխավորելով պոզիտիվիզմի, այսպես կոչված, ճախ թևը, հակադրվել է Զոն Սոյուարտ Միլին, բայց և հրատարակել է Կոնտի լրիվ երկերը և կենսագրությունը: 1867-ին հիմնել է պոզիտիվիստական հատուկ հանդես, որը խմբագրում էր մինչև մահանալը: «Տիեզերական գիտապաշար» ունեցող գիտնականը 1871-ին, հակառակ կրոնական վերնախավի, ընտրվել է Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ: Իր որոշ աշխատություններում հարել է զոնիկ մատերիալիզմին: Գիտական մեծ արժեք ունի, այժմ էլ մնում է անգերազանցելի նրա քառահատոր բացատրական քառարանը (1863—1873): Հայտնի է նաև բժշկագիտական և փիլիսոփայական իր աշխատություններով, ինչպես և Դ. Ետրատի և Դանթեի թարգմանություններով: Որոշ հետաքրքրություն է ցուցաբերել դեպի հայկական կյանքը: Ի պաշտպանություն Գ. Կոստանյանի հանդես է եկել Ստ. Ոսկանյանի դեմ: Նրա հանդեսը տարածվում էր նաև արևմտահայ շրջանակներում:

կանոնության որոշակի շերտերում: Հայ իրականության մեջ դրական իմաստասիրության որոշ տարածումը կապվում է հենց Էմ. Լիթերի հետ: Զինվելով նրա առանձին գաղափարներով, արևմտահայ մի շարք գործիչներ պայքարել են կղերա-պահպանողական հոսանքի դեմ, պրոպագանդել են Լիթեր գիտնականին ու լեզվաբանին, օգտվել են նրա հանրահայտ բացատրական քառարանից, որ այսօր էլ շատ բարձր է գնահատվում, կիրառել են քառարանագրական նրա սկզբունքները²⁵⁹: Գ. Կոստանյանը «Մեթոդի վրա» իր աշխատությունում, որը սկսվում էր և երկար ժամանակ դիտվում էր որպես դրական իմաստասիրության հետևություն, իսկ նրա հեղինակը համարվում էր Կոնտի և Լիթերի հետևորդ, պատշաճն է հատուցել նաև Կոնտի աշակերտին, կապ է հաստատել Լիթերի հետ, արժանացել է նրա հեղինակավոր պաշտպանությանը և խրախուսանքին, աշխատակցել պոզիտիվիստական նրա հանդեսին²⁶⁰: Ե. Տեմիրճիպաշյանը Լիթերին բնութագրել է իբրև «դրական իմաստասիրության առաջին ներկայացուցիչ», «իմաստուն և իմաստասեր», «պատմագետ և ամենագետ իմաստասեր» և ապա բանաձևել. «Միայն Աստված Լիթերին ավելի բան գիտե»²⁶¹, նաև խոստովանելով, թե «զիս անզգամ կանվանե բանգի... ժամանակին հետ կընթանամ, քանզի կհետևիմ Լիթերի»: Մի այլ անգամ՝ հնամուրության դեմ պայքար մղելով, նա ազդարարել է. «Գրաբարյանները եթե նորեն երևան գան, ես հոս եմ: Վա՛հ, անոր, որ ինձ դեմ էլնե. դրական իմաստասիրությունն ունիմ իմ ետևս, իմ առջևս-ապագան»²⁶²: Նրա «Երկրագունդ» հանդեսն այլոց հետ Լիթերին հետևելն անհրաժեշտություն էր համարում և որդեգրել էր նրա առաջադրած «մեծ խնդիրը— քարեփոխել մարդոց մտավոր վիճակը»²⁶³ ու հաճախ էր դիմում նրա գաղափարներին, քաղվածքներ անում նրա երկերից:

²⁵⁹ Տե՛ս Գ. Լուսինյանի, Ն. Բյուզանդացու, Կ. Ոսկանի, Մ. Նուպարյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի ֆրանսերեն-հայերեն, ինչպես նաև Ստ. Մախատյանի քառատրվական քառարանների նախաբանները:

²⁶⁰ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1878, № 6, 8, 9 և 1902, № 8, Վոտ, ճշվ. աշխ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 1:

²⁶¹ Ա. Ազատախոնյան [Ե. Տեմիրճիպաշյան], ճշվ. աշխ., էջ 15, 20, 21, 42:

²⁶² «Հայ գրականություն», 1912, № 3, էջ 24, № 5, էջ 38: Ավագյենը, որ նույն Եղիա Տեմիրճիպաշյանի բացատրությամբ «գրաբարյան կնշանակե նաև թշնամի հառաջադիմության, թշնամի դատողության, թշնամի դիտողության, քսու, հաշտկոտ» («Արևիկ», № 3891, 19 դեկտեմբերի 1898):

²⁶³ «Երկրագունդ», 1886, էջ 292:

Լիթերի նկատմամբ մեծ պաշտամունք ուներ Գ. Մսերյանը, որ ինչպես նշվեց, բաժանորդ էր նրա պոզիտիվիստական հանդեսին, ինչպես և «Մետեորայի» գլխավոր աշխատակիցը՝ Մ. Նուպարյանը, որ արդեն սկսել էր ֆրանսերեն-հայերեն աշխարհաբար իր բառարանի ստեղծումը՝ Էմ. Լիթերի հռչակավոր բառարանին կոթնած: «Դրական ենթադրությունը աշխարհաճանական» աշխատության հրապարակումը «Մետեորայում» այդ պաշտամունքի ու գիտական ակնածանքի միակ արտահայտությունը չէ, ինչպես կտեսնենք:

Այս աշխատությունում Լիթերն ի մի է բերել այն ամենը, որ կազմում էին իր ժամանակակից գիտության եզրահանգումները՝ տիեզերքի, աշխարհաճանության վերաբերյալ՝ ընկալված դրական փիլիսոփայության հայեցակետով: Պարզաբանելով իր ուսումնասիրության նյութը, Էմ. Լիթերն գրում է, որ «ամեն աշխարհաճանական խնդիր, իրեն առարկա ունի վիճակի՝ մը (état) ձգած հետքերով՝ նախորդ վիճակ մը գտնել: Մեկ խոսքով՝ ամեն աշխարհաբանական խնդիր՝ ամեն բանի պահառ և ետին սկիզբ մը գտնել և կրածարի, վասն զի մեր դարում տեսակետով՝ նախավոր կամ առաջվան վիճակ մը՝ իրմե առաջ ավելի նախավոր վիճակ մը ունեցած է, որ մեզի անմերձելի կմնա...» (հ. Ա, էջ 72): Ետընթաց հայացք ձգելով, Լիթերն նպատակ ունի պարզել զարգացման այն աստիճանները (ընդհանուր անվանմամբ նա դրանք կոչում է աշխարհաճանություն), որոնք սկսելով ստորինից, ընդգրկում են տիեզերքի, աշխարհի և երկրի ստեղծումը, ինչպես և կյանքի առաջացումը երկրի վրա: Գիտությունների նվաճումների հիման վրա նրա կատարած ամփոփման մեջ որևէ տեղ չունեն հին առասպելները, աստվածաշնչային ու կրոնական լեգենդները, որոնք մեր նախնիները վերագրել են «բանի մը գերբնական պատճառներու՝ զորս կընդունենին»:

Այդպիսով, «Մետեորան» XIX դ. գիտական մտքի նվաճումները տիեզերքի առաջացման ու զարգացման մասին ամփոփ ձևով ներկայացնում է արևմտահայ ընթերցողին՝ դիմելով իրեն մատչելի միակ ձևին և միակ հնարավոր միջոցին՝ թարգմանությամբ: Որքան հաջողվեց պարզել, մեր իրականության մեջ սրանով առաջին անգամն էր, որ պարբերական մամուլում երևան էր գալիս կրոնի ու Աստվածաշնչի դարավոր մենաշնորհը դարձած հարցերի գիտական պարզաբանմանը նվիրված ուսումնասիրություն: Այդքանով, ինչպես և իր գիտականության մը այդ ուսումնասիրությունը հատուկ ուշադրության է արժանի: Աշխատությունը, որտեղ տրվում են ոչ միայն ստույգ, այլև «հավանական

կամ ենթադրական» հետևությունները, բաղկացած է չորս բաժիններից՝ «Աշխարհաճանական ենթադրություն տիեզերքի նկատմամբ», «Աշխարհաճանական ենթադրություն աշխարհիս նկատմամբ», «Աշխարհաճանական ենթադրություն երկրի նկատմամբ» և վերջինը՝ «Ենթադրություն կենդանի էակներու նկատմամբ», որ առավել ընդարձակ է:

Լիթերն պարզաբանում է, որ աշխարհը տիեզերքի մի մասն է, չբացառելով, որ «մեր նախածին սահմանեն անդին ուրիշ տիեզերքներ գտնվին»: Կան «մեր արևուն պես» ուրիշ արևներ, որոնց լույսը ևս վերլուծելի է: Մենք դիտարկելով ու «համբերատար մակածությունով» ձգտում ենք «ներկայիս օգնությամբ անցյալը իմանալ»: Աստղերը ջերմություն արտադրող գույներ են: Անընդհատ արտադրվող ջերմությունը շարունակ նորոգվում է, որն ապացույց է այն բանի «թե արևուն բոլոր մարմինը կազի նման հեղուկ վիճակի մեջ է» (հ. Ա, էջ 74): Ջերմության աղբյուրը մեքենայական աշխատանքն է՝ շարժման արագությունը: Շարժման դադարի պահին անջատվում է ջերմություն. «անջրպետին մեջ սփռված մասերու միությունը ջերմություն և լույս կձևանի»: Դրա ապացույցն են երկնաքարերը: «Անհամար դարեր հառաջ եղած է ժամանակ մը, որ այս մեր երկինն եղող տեղը ուրիշ բան չէր բայց եթե առանց ջերմության և լույսի անջրպետ մը, որ միայն բան չէր բայց կշռէր, այսինքն մեր երկիրը, մոլորակներն ու արաք շարժուն նյութը կշռէր, այսինքն մեր երկիրը, մոլորակներն ու արաք կազմող նյութին նման նյութ մը» (հ. Ա, էջ 75—76): Այդ նյութերը միանալով կազմել են աստղեր և արևներ: «Այսօրվան աստղագիտությունը ենթադրություն մը չկրնար ընել այն նյութին նկատմամբ, որմե տիեզերքը եղած է և որ անջրպետին մեջ հառաջմե ցրված էր: ...Քառսի հին անվանակոչության գիտական նշանակություն մը կուտան: Քառսը նյութին վիճակն է, շարժումը, կեդրոնացումն և ընդհարումը՝ գնտալին ձևն հառաջ չբերած» (հ. Ա, էջ 76):

Նյութի և շարժման գաղափարի ընդունումը Լիթերի կողմից, տարօրինակ չէ. XIX դ. գիտական մտքին լավագույնս հաղորդակցված գիտնականը հակում էր դրսևորում դեպի մատերիալիզմը, ըստ որում, բավական կրքոտությամբ էր պաշտպանում գոեիկ մատերիալիստական առանձին հայացքներ, որի համար էլ նրան մերժեցին ակադեմիայի կազմում ընտրել, իսկ երբ ի վերջո ընտրեցին, Փարիզի ս. Նիկոլայի սեմինարիայի դիրեկտորը՝ Դյուպանլուն, հրաժարվեց ակադեմիայի անդամությունից և իր մի աշխատության մեջ նրան «ցուցանեց իբրև պարագլուխ ֆրանսիական նյութադավանության»՝ մատերիալիզմի, որի

նկատմամբ, ինչպես վկայվում է, «ան պահեց իր անալլայելի հավատքը»²⁶⁴:

Լապլասի թեորիայի հիման վրա բացատրելով աշխարհի առաջացումը և այդ առթիվ բերելով գիտական, մասնավորապես մաթեմատիկական մի շարք հիպոթեզներ ու փաստարկներ, Լիթենն այնուհետև բացատրում է մեր մոլորակի ձևի և շարժման պատճառները, շեշտում է, թե «մոլորակները, որքան արևեն հեռի այնքան ավելի հին են», հույս է հայտնում, թե թերևս «օր քան օր այս տարեգրական կարգը այնքան կատարելագործվի, որ մեն մի կազմակերպության միջև անցած դարերը կարենանք գտնել» (հ. Ա, էջ 79):

Դարձյալ Լապլասի թեորիայի հիման վրա է Լիթենն բացատրում երկրի առաջացումը՝ դա համարելով նախ հեղուկ, ապա հրակաթ վիճակում գտնված մի մոլորակ, որը ևս իր կազմությունը ստացել է արևից: Նրա եզրակացությունն է. «Եվ այսպես, մերձավորե մերձավոր՝ մոլորակներն արևը, և արևն մյուս արևները անցնելով, որոնք միևնույն երևույթն ու կազմությունն ունին, սույն հայեցվածքին հանդգնությունեն չենք զարհուրիր և կվստահինք արտածություններու (deduction), որոնք հաստատ մեկնակետ մը և բացորոշ աստիճաններ ունին» (հ. Ա, էջ 81): Լիթենն տիեզերական երևույթները դիտելով իրենց կապակցությունների մեջ և բացատրելով նրանց «շարահարության ընդհատումը», չի անդրադառնում այն հարցին, թե որտեղից է առաջացել ու ափովել նյութը: Այստեղ նա բացատրում է սկզբնավորման բացատրությունը. «չըմբռնվիր թե ինչպես կու գա ատեն մը, ուր կյանքը երևան կելնե» (հ. Ա, էջ 82): Լիթենն հանգամանորեն քննում է հիմնական հարցը՝ երկրի վրա «ինչպե՞ս և ի՞նչ կերպով» «կենդանի գոյությունները երևան եկան»:

Առաջին հերթին Լիթենն պարզաբանում է քիմիական, ապա կենսաբանական երևույթները՝ տեղի տալով այն սահմանափակությանը, որով հատկանշվում է դրական փիլիսոփայությունը, նաև XIX դ. գիտությունը: Ըստ որում, դրական փիլիսոփայությունը կյանքի գոյացման սկզբնական պատճառի հարցը համարում է «փորձականությունեն դուրս» և «նյութակրոններու պես չընդունիր թե կյանքը ֆիզիքոքիմիական ուժերու արդյունքն է, վասնզի այդ լուծումը նախադրյալները (premise) կզանցանե. նմանապես աստվածաբանական լուծումն ալ կմերժե,

²⁶⁴ Ա. Սալմասթան, Էմիլ Լիթեն (1801—1881), «Զարթոնք», 31 հուլիսի 1903 (գլուգահեռաբար լույս է տեսել նաև ֆրանսերեն՝ նույն թերթում):

վասնզի ան ալ փորձականության տակ չըլնիր: Դրական փիլիսոփայությունը լուծում մը չտար աս մասին» (հ. Ա, էջ 83):

Կյանքի առաջացման գիտական ապացույցներից Լիթենն նախ հիշատակում է Կյուվեի հալոնագործությունը, թե «ամեն տեսակ կենդանիները միևնույն ժամանակի մեջ հառաջ եկած չեն, հաջորդություն (succession) մը տեղի ունեցած է, ամենապարզ գործարանավորները առջի ժամանակները երևացած են և ավելի բաղադրյալները ետքեն հաջորդ թվականներուն ծնունդ առած են» (հ. Ա, էջ 83—84): Այնուհետև նա քննում է Լամարկի և Դարվինի տեսությունները՝ կյանքի առաջացման մասին, միաժամանակ փաստարկելով ինքնաստեղծությունը (անսերմնածնությունը): Արվող եզրակացությունը համաձայն է գիտությանն նվաճումների հետ, «կյանքը նյութին հարսվից եղող ուժերն կամ հատկություններն մեկն է: Կյանքը տեսնված չէ երբեք առանց նյութական գոյության... Կյանքը աններելի է նյութեն զատել: Կյանքը գործավոր գոյության մը մեջ երևան կու գա և մեզի համար կյանքն ու գործավորությունը անբաժանելի են, ամեն կյանք գործիավոր և ամեն գործիավոր՝ կենդանի է (եթե չսպաննվի)» (հ. Ա, էջ 85: Գործիավոր՝ նշանակում է օրգանական—Մ. Հ.): Կյանքի համար անհրաժեշտ են «չորս մարմին... այն է՝ թթվածինը, ջրածինը, քնածուխը և ազոթը», որոնք գործում էին միայն համապատասխան պայմաններում:

Մանրամասնությամբ է քննվում նաև «կենդանի էակներու հաջորդության կամ սեռումի հայեցվածքը»: Կյուվեի գյուտերը հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ «այժմ ապրող, ինչպես նաև նախապես երկրի վրա ապրած էակները, նախնական մեկ կամ բազմաթիվ ամենապարզ էակներն եղած և միջավայրերու՝ վարժության և ժառանգության շնորհիվ հետզհետև փոխված են» (հ. Ա, էջ 87): Այդ աստիճանավորությունն են հաստատում նաև հնէախոսական հետազոտությունները. մասնավորապես «հանկարծական փոփոխությունների» մասին և «դարերու ընթացքին մեջ կամաց-կամաց կուտակված արդյունքներով» հիմնավորեցին «շարահարական ներգործության» մասին վարկածը (հ. Ա, էջ 88):

Քննվում է նաև կենդանիների միևնույն տեսակների միջև գոյություն ունեցող կապը, զանազան ներգործությունների ազդեցության տակ նրանց փոփոխվելը: Այս կապակցությամբ էլ պարզաբանվում է Դարվինի տեսությունը, որը «տգիտաբար ամբաստանվեցավ իբր անասոված և անկրոն» (հ. Ա, էջ 89):

Եզրակացությունը, որին հանգում է Լիթերեն իր տրակտատի վերջում, ուղղված է կրոնի և աստվածաբանության դեմ՝ դրական ենթադրությունների աներկբա հաղթանակի արձանագրմամբ. «Հին կրոններու սկիզբը տրված աշխարհաճնությունները չեն կրնար դիմանալ այն քննադատությանը, որ փորձական մեթոտով առաջնորդված գիտությունն ամեն օր կրնե նույնիսկ ակամա: Այսուհետև անոնց տեղը դրական ենթադրությունները կրնեն...» (հ. Ա, էջ 92):

Հրատարակելով Էմ. Լիթերեի ուսումնասիրությունը, «Մետեորան» կարևոր քայլ է կատարում տիեզերքի, երկրագնդի և նրա վրա կյանքի առաջացման մասին հարցերը գիտականորեն պարզաբանելու ուղղությամբ, միաժամանակ յուրջ հարված հասցնելով կրոնա-պահպանողական գաղափարախոսությանը: Սակայն «Մետեորան» և նրա խմբագիրը չեն բավարարել «Դրական ենթադրությունը աշխարհաճնության» երկի հրատարակմամբ: Էմ. Լիթերեի աշխատության թարգմանությանը Գ. Մսերյանը կցել է հատուկ նախաբան, որտեղ արտահայտված է ոչ միայն հանդեսի վերաբերմունքը գործի նկատմամբ, այլև բանավեճ է մղվում հենց նրա թարգմանչի՝ Ստ. Ոսկանյանի դեմ:

Բանն այն է, որ Ստ. Ոսկանյանը դեմ էր վերացական դատողությունների հիման վրա առաջադրվող գիտական հիպոթեզները դրական ենթադրություն համարելուն, իսկ նախաբանի հեղինակը, որ մեծապես հարգում է Ոսկանյանի «տաղանդն ու արժանիքները», համաձայն չիմելով դրա հետ, նկատում է, որ փորձական եղելությունների հիման վրա արվող ենթադրությունները նույնպես կարելի է դրական համարել, որովհետև դրանք ևս, ինչպես Էմ. Լիթերեն է ասում, «ավելի կամ նվազ հաստատություն կատանան, քանի որ փորձական եղելությունները իրենց նպաստավոր կամ աննպաստ կելեն» (հ. Ա, էջ 70): Մինչդեռ Ստ. Ոսկանյանի համար «փորձականությունը արժեք մը չունի, և ամեն ենթադրություն բնագանցություն է»: «Մետեորան» քաղում է Ոսկանյանի վերոհիշյալ տետրի այն տողերը, որտեղ հեղինակը պնդում է թե գիտության, նաև դրական փիլիսոփայության ոլորտները պետք է սահմանափակել, որպեսզի այն բնագանցության չհանգի:

«Տարակույս չկա թե գիտության ծառին ետին արմատիկներն ինչպես նաև ամենաբարձր ուսերուն գազաթները՝ բնագանցության մեջ կընկղմին... այդ ծայրերը կտրել՝ գիտունի գործ ընել է և չէ թե փիլիսոփայի»,—գրել է Ոսկանյանը և ավելացրել. «Գիտությունը սահմանափակ դաշտ մը կմշակե, ընդհակառակը փիլիսոփայությունը զննության

և մտածումի ընդարձակ սահմաններու մեջ կտարածվի և ոչ ոք իրավունք ունի անոր—Ասկե հեռի պիտի չերթաս ըսելու—: Փիլիսոփայությունը միշտ ավելի վեր պիտի բարձրանա, միշտ գիտությունն ավելի հեռի պիտի երթա...» (հ. Ա, էջ 70): Այս գաղափարի, մանավանդ նրա երկրորդ մասի հետ նույնպես համաձայն չէ «Մետեորան»: Նա ուղղելով Ոսկանյանի սխալը, իրավամբ նկատում է, որ «գիտության սահմաններն անցնող փիլիսոփայություն մը հարկավ ստուգման սահմաններն կանցնի, որով այն ատեն փիլիսոփայությունը կըլլա երևակայության մեկ զավակը» (հ. Ա, էջ 70—71): Հանդեսը համամիտ է Բեկոնի հետ այն բանում, որ «մարդուս մտքին չէ թե թևեր կապելու է (գիտութենն) վեր բարձրանալու համար, այլ կապար, որպեսզի իրականության սահմաններն անցնելով երևակայության սահմաններու մեջ չսավառնի...»: Արդեն անցել է իրականության վրա չհիմնվող փիլիսոփայության ժամանակը: Աշխարհի առաջացման մասին հին կրոնների ենթադրություններին՝ փոխարինում է փորձական մեթոդի վրա հենվող գիտությունը՝ առաջադրելով իր դրական ենթադրությունները՝ հակադրվելով բնագանցության և աստվածաբանության ճիգերին: Հենց այս միտումով էլ «Մետեորան» զետեղել է Լիթերեի «Իրական ենթադրությունը աշխարհաճնության» տրակտատը:

Իր առջև դրած նպատակի իմաստով «Մետեորան» արել էր ճիշտ ընտրություն. նրա տպագրած ուսումնասիրությունը գուրկ չէր գիտականությունից և հաշտնի չափով համահնչյուն էր ժամանակի գիտական մտքի հետ: Այլ ընտրություն «Մետեորան» անել չէր կարող. սուլթանական Թուրքիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական, մանավանդ քաղաքական պայմանները ոչնչով չէին նպաստում առավել յուրջ քայլեր ձեռնարկելուն: Ավելին. այն, ինչ անում էր Գ. Մսերյանի հանդեսն իր գիտական նյութերով, դեռևս չէր գտնում պահանջվող պարսրտ ապարեզն արևմտահայ շրջաններում. հասկանալի պատճառներով հայ հասարակական միտքը թուրքական գաղթօջախներում դեռ չէր հասել դարի գիտական միտքն ամբողջությամբ ընկալելու, առավել ևս նրան հետևելու մակարդակին:

Անկախ դրանից, «Մետեորան» իր խնդիրն էր համարում ոչ միայն արձագանքել եվրոպական ոգուն, այլև երբեմն արևմտաեվրոպական հասարակական կյանքում տեղի ունեցող որոշ բանավեճեր փոխադրում էր հայ իրականություն: Այս իմաստով պատահական չէ, որ նրա էջերում

տեղ է գտել Էմիլ Զոլայի հոդվածը՝ «Վ. Հյուկո և Էմիլ Լիթեր» խորագրով²⁶⁵:

Ինչպես հայտնի է, պոզիտիվ մեթոդոլոգիան, իր ժամանակին լայն տարածում գտնելով, դարձել էր բուրժուազիայի աշխարհայացքը, թափանցել էր նաև հասարակական գիտությունների, մասնավորապես գրականության ոլորտը: Ավելին. գրական որոշ ուղղությունների երևան գալն այս կամ այն երկրում ուղղակի առնչվում էր պոզիտիվ գաղափարախոսության հետ (նատորալիզմը՝ ֆրանսիայում, ռոմանտիզմի ձևավորումը՝ Լեհաստանում, արվեստի պատմության ու տեսության մեջ նրա որոշակի դերի ընդունումն, ինչպես նաև նրա ազդեցությունը Պիսարեի, ճուլյանի Մենդելեևի և Տիմիրյազևի վրա)²⁶⁶: Ուստի պատահական չէ, որ Կոմտի ծննդյան 100-ամյակն արձագանք էր գտնում նաև հայ իրականությունում²⁶⁷, ինչպես և պատահական չէ, որ պոզիտիվիզմին նվիրված առանձին աշխատություններ, օրինակ Ե. Ռոբերտիի գիրքը, ենթարկվում էին գրաքննական հալածանքների, իբրև «քայքայիչ միտումներ» պարունակող երկեր²⁶⁸:

«Մետեորան», տուրք տալով ընդհանուր տարածում ստացած այդ ոգուն, ինչպես և պոզիտիվ գաղափարները տարածելու իր ծրագրին հետևելով, Զոլայի հոդվածի տպագրությամբ մեկ անգամ ևս շեշտում էր գիտական աշխարհայեցողությանը հետևելու անհրաժեշտությունը: Այս իմաստով Զոլայի հոդվածը «Մետեորայի» համար հայտնություն էր. նատորալիզմի առավել կարկատուն ներկայացուցիչը գրական այդ ուղղության հիմքում տեսնելով պոզիտիվ գաղափարների որոշիչ դերը, զուգակշիռ է անցկացնում Հյուգոյի և Լիթերի միջև, բացահայտ առավելություն շնորհելով Լիթեր գիտնականին և խստորեն քննադատելով «իր դարն ապրած» Հյուգոյին. նրա կարծիքով Հյուգոն արդեն անցյալ է, իսկ Լիթերն ապագան է, «դարուն բուն իսկ մարդը», որին պետք է հետևի առաջադիմության ձգտող երիտասարդությունը:

²⁶⁵ «Մետեորա», հ. Գ, 1881, էջ 26—35:

²⁶⁶ М. Клеман и Б. Рензов, Эмиль Золя. Л., 1940, стр. 56, 65 и далее, «История французской литературы», М., 1959, т. 3, стр. 10, 106 и далее, К. Гильберт, Г. Кун, История эстетики, М., 1960, стр. 397, 500—502, 506, В. Воробский, Соч., М., 1931, т. 2, стр. 450—542, «Польская новелла», М., 1949, стр. 5—8, М. Писарев, ПСС, М., 1957, т. 5, стр. 314—463.

²⁶⁷ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1898, հ. Գ և Դ:

²⁶⁸ «Голос минувшего», 1919. №: 1—4, стр. 131—161, «Современник», 1923, кн. 2, стр. 181—184, «Русские ведомости», 1915, №: 83, стр. 5.

Զոլայի հոդվածին կցված իր հատուկ նախաբանում «Մետեորայի» խմբագիրը, Զոլայի օրինակին հետևելով, ընդունում է Հյուգոյի հսկայական դերը, ընդգծում, որ «նա թե՛ իբրև փիլիսոփա, թե՛ իբրև բանաստեղծ, թե իբրև տիեզերական գիտուն, վերջապես իբրև դարու առաջին մարդը նկատված, և ինչպես կըսե Էմիլ Զոլա, կրոնի մը դարձած է» (հ. Գ, էջ 25): Նա նույնպես շեշտում է, որ հյուգոյապաշտությունը մոլորության է հասել և արձանագրում է, որ «Հյուկո անշուշտ է և կմնա քերթողական անհավասարելի հանճար մը»: Դրանով հանդերձ, Մսերյանը, հավատարիմ մնալով իր որդեգրած սկզբունքին, ուղղակի գրում է, որ «փող, շոինդ ու քնար մեր իրական պիտոյից չեն բավեր, որի՞չ սնունդներու ալ պետք ունինք, զորս ժամանակ է ալ փնտրելու»:

Ըստ էության համաձայնվելով Զոլայի հարցադրման հետ, Մսերյանը բանաձևում է. «Զմոռանալու է, որ Աթենան մը կա Ապոլոնն վեր» (հ. Գ, էջ 26), բայց և հարկ է համարում հատուկ շեշտելու թե «գործի մը թարգմանիչը, ինչպես նաև հրատարակիչը ըլլալ միշտ նույնին համարիտ գտնվիլ չենթադրեր»: Նա խոստովանում է, որ Զոլայի հոդվածի առթիվ ինքն ունի հատուկ կարծիք, որն «առայծմ» իրեն է վերապահում: Ու թեև Մսերյանն այդ կարծիքը հայտնելու առիթ չի ունեցել, կարող ենք ենթադրել, որ նա չմտախոյզ հանդերձ Հյուգոյի մեծ դերն ու նշանակությունը, փորձում էր հայտության ուշադրությունը դարձնել նաև դեպի գիտական միտքը, գիտության առաջադիմությունը: Դա էր նաև արևմտահայության որոշ շրջանների միտումը, որի մասին է խոսում Էմ. Զոլայի հոդվածի «Մետեորայից» արված արտատպությունը «Մասիսի» էջերում²⁶⁹:

Այս է «Մետեորայի» գիտական նյութերի ընդհանուր պատկերը: Նա գիտությունների պրոպագանդման, հայ գիտական մտքի զարգացման և գիտական իմաստասիրական շարժում ծավալելու գործում ընդհանուր առմամբ կատարել է առաջադիմական դեր:

Վ) ԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷԶԵՐ

Ի տարբերություն արդեն քննված, բաժինների «Մետեորայի» հայ գրական բաժինը, թեև բազմազան, նկատելիորեն աղքատ է: Դրանով հանդերձ հանդեսը հրատարակել է նյութեր, որոնք պատմա-մշակութա-

²⁶⁹ «Մասիս», № 3055—3057, 12 դեկտեմբերի—14 դեկտեմբերի 1881:

յին մեծ նշանակություն և արժեք ունեն, նաև որոշակի նպաստ են բերել հայ հասարակական մտքի զարգացմանը, հայ ընթերցողին հաղորդակից են դարձրել արտասահմանյան գրականության մի շարք նշանավոր էջերին, ինչպես նաև ծանոթացրել են գրական որոշ ուղղությունների:

Առավել նշանակալից է Գյոթեի հանճարեղ երկի՝ «Ֆաուստի» տպագրության փաստը²⁷⁰: Առաջին անգամ չէր, որ հայ ընթերցողն իր մայրենի լեզվով կարդում էր Գյոթեին, ինչպես և առաջին անգամը չէր նա ծանոթանում էր «Ֆաուստին»: Բայց «Մետեորայի» շնորհիվ հայ ընթերցողն առաջին անգամն էր ստանում «Ֆաուստի» առաջին մասի լրիվ թարգմանությունը, իսկ նրան կցված «Ներածությամբ» (18 էջ) նաև հանգամանորեն ծանոթանում համաշխարհային գրականության մեծագույն ներկայացուցիչներից մեկի կյանքին ու գրական ժառանգությանը:

Թե՛ թարգմանության և թե՛ անստորագիր «Ներածության» հեղինակը Մեսրոպ Նուպարյանն է, որն արևմտահայ ընթերցողին արդեն ծանոթ էր ֆրանսերենից կատարած իր բազմաթիվ թարգմանություններով: Գյոթեի երկը նա թարգմանել է ֆրանսերեն այն թարգմանությունից, որ 1827-ին կատարել է Ժերար դը Ներֆալը (1808—1855), իսկ իր ներածությունը գրել է հեղինակուհի այդ թարգմանության տարբեր հրատարակությունների առաջաբանների վրա: Իհարկե «Ֆաուստի» բնագրից կատարված թարգմանությունը շատ ավելի մեծ արժեք կունենար, քայց դա հնարավոր եղավ իրագործել ավելի ուշ²⁷¹, իսկ Մ. Նուպարյանը, չտիրապետելով գերմաներենին, դիմել է ֆրանսերեն մեծ մասամբ արձակ թարգմանությանը՝ ընտրելով իր ժամանակին՝ նաև այժմ, մեծ համբավ վայելող այն թարգմանությունը, որի մասին, ինչպես վկայվում է, ինքը՝ Գյոթեն ասել է. «Հիմա ա՛լ Ֆաուսթը գերմաներեն կարդալ չեմ սիրեր... այսուամենայնիվ այս գաղղիներեն թարգմանության մեջ ամեն ինչ վերստին թարմություն և աշխույժ զգեցած կտեսնեն»²⁷²:

²⁷⁰ «Մետեորա», 1881, հ. Գ, էջ 75—92 և 93—168:

²⁷¹ Գյոթեի երկը գերմաներենից թարգմանել են Լ. Տիգրանյանը՝ 1900 թ. և Գ. Բարխուդարյանը՝ 1902 թ.: Միայն մեր օրերում իրագործվեց «Ֆաուստի» ամբողջական թարգմանությունը բնագրից:

²⁷² «Մետեորա», հ. Գ, էջ 90, հմմտ. Էքերման, Զրույցներ Գյոթեի հետ, Նրևան, 1975, էջ 439: Ժերար դը Ներֆալի համբավն իր ժամանակին այնքան մեծ էր, որ արձագանք է գտել նաև հայ իրականության մեջ: Ստ. Ոսկանյանը հատուկ հոդված է նվիրել նրան («Արևելք», 1855, № 2, էջ 46—55):

Մ. Նուպարյանի իրագործած «Ֆաուստի» թարգմանության արժեքավորումը, նրա համադրումը ֆրանսերենի, ապա և բուն բնագրի, ինչպես նաև հայերեն հատվածաբար և ամբողջությամբ կատարված թարգմանությունների²⁷³ հետ, լեզվա-բանասիրական հատուկ բնության թեմա է: Ավելորդ է թվում նաև անդրադառնալ այն գաղափարներին, որոնցով հագեցած է Գյոթեի գլուխգործոցը և որը սույն հրատարակության շնորհիվ մուտք էր գործում հայ իրականություն և իր աներկբա ազդեցությունը թողնում հայկական կյանքի գաղափարական ոլորտներում: Արդեն այն փաստը, որ «Ֆաուստը», թեև ոչ լրիվ, առաջին անգամ էր երևան գալիս հայերեն, ինքնընդհատիկապես պերճախոս է և պատիվ է բերում թե՛ նրա թարգմանչին և թե՛ «Մետեորային», որը հայ բանասիրության մեջ կարող էր տեղ գրավել թեկուզ միայն դրանով:

Այստեղ մեզ առավելապես հետաքրքրում է հայ ընթերցողներին Մ. Նուպարյանի ներկայացրած ընդարձակ ներածությունը, որով մեզանում ըստ էության անդրանիկ փորձն էր արվում հայ ընթերցողին Գյոթեի հանճարեղ ստեղծագործությանը հանգամանորեն ծանոթացնելու ուղղությամբ, թեև դրանից առաջ՝ 1876 թ. օգոստոսին, նման մի փորձ էր արել Գ. Դեկֆյանն «Արևելյան մամուլում»:

«Լո՛ւյս, միշտ ավելի՛ լույս» խոսքերով կյանքին հրաժեշտ տված Գյոթեին Նուպարյանը նախ և առաջ բնութագրում է իբրև «վեհ ու մեծ մարդ», որը միշտ աշխատում էր տեսնել նաև լավագույնը և իր «բոուն ու անհագ» հանճարով ձգտում էր «միշտ ճանշնալ զաշխարհն և համաձայնի՝ որչափ կարելի է ընդարձակ բնության հետ» (հ. Գ, էջ 74): Այդ տեսանկյունով էլ հայ թարգմանիչը մեկնաբանում է «սույն անմահ և եզակաճ թատրերգությունը» հատկապես ծանրանալով նրա առաջին մասի վրա, որին և նվիրված է գրեթե ամբողջ ներածությունը: Նա ֆրանսերեն թարգմանչի օրինակով ընդարձակ քաղվածք է անում Ստալի նշանավոր գնահատականից. «Կախարդության զորություն մը կա հոգ, հոգի տարրին մտածումը, չարին արբեցությունը, մտածումի մոլորումը, որ թե՛ սարսուռ, թե՛ ծիծաղ և թե՛ արտասուք կպատճառե» (հ. Գ, էջ 76): Բնութագրվում են նաև Մեֆիստոֆելը, Ֆաուստը, Մարգարիտը, վեր են լուծվում ողբերգության առանձին տեսարաններ, ինչ-

²⁷³ Պարբերական մամուլում հրատարակված հատվածներից բացի նկատի ունենք նաև Գյոթեի նմանությամբ Թ. Թերզյանի հրատարակած «Ֆաուստը» (Վ. Պոլիս, 1881, 82 էջ) և Մ. Մելքոնի բնագրից կատարած թարգմանությունը (Վենետիկ, 1913, 199 էջ):

վաղուց ավարտել և հրատարակության է պատրաստել նաև Գյոթեի «Ֆաուստը», որի տպագրությունը «Մետեորայի» «խափանմամբ անավարտ» է մնացել: «Պատվական ընկերությանը» դիմելով, նա գրում է, որ «քանիցս խնդիր եղավ ինձ հեռավոր թե մերձավոր ուսումնականներին հրատարակել այդ գերդնսիր գործույն ամբողջությունը» և ավելացնում, որ թարգմանությանը կցել է իր «խոնարհ կարծյոր գնահատելի փիլիսոփայական ընդարձակ ուսումնասիրությունը»²⁷⁴:

Հայոց հրատարակչական ընկերությունը, որին Նուպարյանը դիմել է նաև նմանօրինակ այլ խնդրանքներով, չի մերժել «Ֆաուստի» հրատարակությունը նրա թարգմանությամբ, բայց շուտով փակվելու պատճառով հնարավորություն չի ունեցել այն տպագրելու: 1901 թ. մարտի 26-ին «Ֆաուստի» տպագրության հույսով նա դիմել է նաև Հր. Ասատուրին²⁷⁵: Միայն 1910 թ., շուրջ երեսուն տարի սպասելուց հետո, Մեսրոպ Նուպարյանին հաջողվեց Զմյուռնիայում հրատարակել Գյոթեի «Ֆաուստի» ամբողջական թարգմանությունը՝ իր ընդարձակ ներածականով՝ Մամուրյան տպարանի տպագրությամբ²⁷⁶: Այսպիսով Համիդ II-ի օրոք «Մետեորայի» «հանկարծական քնահան խափանմամբ» ընդհատված²⁷⁷ «Ֆաուստը», որ «հաջողապես» հայացուցած է իզմիրցի համակրելի գրագետ Մեսրոպ Նուպարյանը բնագրին ամբողջ հրապույրն ու հարազատությունը պահելով»²⁷⁸, ամբողջական ձևով լույս տեսավ սուլթանի տապալումից հետո:

Գ. Մսերյանի հանդեսում առավել մեծ տեղ է գրավում «Փունջ կամ սեր, կանայք և ամուսնություն» խորագրի տակ տպագրվող ասույթների հավաքածուն, որ կազմել է Ա. Ռիբարը (1799—1841): Նրա տպագրությունը սկսվել է հանդեսի Ա հատորում և ընդհատվել է «Մետեորայի» փակվելու պատճառով²⁷⁹:

Ֆրանսիական գրողը, որ քաղաքական մոտիվներով տարագրվել էր հայրենիքից, հայ ընթերցողին հայտնի է միայն այդ աշխատասիրու-

թյամբ, բայց նա ժամանակին հետաքրքրություն առաջացրած ստեղծագործողներից մեկն էր, կենցաղային մի շարք վեպերի հեղինակ: Իր հայրենիքում Անտուան Ռիբարն առավելապես հայտնի է հենց այդ վեպերով, որոնք, սակայն, դարավերջի քառորդում մեծ հետաքրքրություն չէին առաջացնում, մինչդեռ նրա կազմած հիշյալ հավաքածուն դեռևս ձեռքից-ձեռք էր անցնում, վերահրատարակվում ու թարգմանվում:

Ռիբարի գիրքը, որի ֆրանսերեն հրատարակությունն է հավանաբար հիմք ծառայել «Մետեորայի» հրապարակումների համար, փաստորեն ասույթների մի ծավալուն հավաքածու է: Նրա թարգմանությունը, ինչպես նշվեց, իրագործել է «Թրպել» ծածկանվան սակ հանդես եկող Ստ. Ոսկանյանը:

Դեռ 1855 թ. Ստ. Ոսկանյանը Փարիզում հրատարակվող իր «Արևելք» պարբերականում «Հարմա» ծածկանունով տպագրել է հատուկ տեսություն-գրախոսական Տեշանելիի կազմած ֆրանսերեն երկու նույնատիպ գրքերի մասին՝ «Թե որքան կիները բանբասվեր են» և «Թե որքան կիները գովվեր են»²⁸⁰, միաժամանակ մերթ թեմադրաբար զուգահեռ, իսկ ավելի շատ թարգմանաբար գետեղելով այդ գրքերում տեղ գտած մի շարք ասույթներ: Հակում ունենալով դեպի նման ասույթները, Ստ. Ոսկանյանը հետագա տարիներին թարգմանել է նաև Ռիբարի կազմած «Փունջը», որը և սկսել է հրատարակել «Մետեորայում»՝ համոզված լինելով, որ դրանք պատշաճ ընդունելություն կգտնեն: Ժամանակին, երբ նա հրատարակում էր իր պարբերականները, երկյուղ ուներ, թե նման նյութերն ու ասույթները ճիշտ չեն ընկալվի. «Կիսափագեինք զան ալ թարգմանել, ալ կասկած ըրինք, որ անոր գաղափարները արևելյաներու օգտակար կըլլան»,—գրել է նա²⁸¹:

²⁸⁰ Տե՛ս «Արևելք», 1855, էջ 78—91:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 91:

Նկատենք, որ նույնաման մի հավաքածու դարձյալ «Փունջ» խորագրի ներքո՝ «սիրո, կանանց և ամուսնության» մասին իր ընթերցողներին համարից-համար ներկայացնում էր «Ծաղիկը» 1863 թ. համարներում (№ 56 և հետո): «Ծաղիկը» նույնպես նպատակ ուներ «այլ և այլ խրատներ, դիտողություններ, դատմներ և զվարճալի ու օգտակար սկզբունքներ» հաղորդել արևմտահայ հրատարակությանը՝ նկատի առնելով այդ ասույթների արժեքավոր նշանակությունը: Հանդեսը չի նշել ոչ թարգմանության աղբյուրը և ոչ էլ թարգմանչի ով լինելը: Ենթադրում ենք, որ նա հիմք է ունեցել նույն ժողովածուի սկզբնական որևէ հրատարակություն, իսկ թարգմանությունը թերևս կատարել է Գր. Զիլինկիրյանը: Բացառված չէ նաև, որ թարգմանիչը եղած լինի Ստ. Ոսկանյանը՝ մանավանդ որ մի

²⁷⁴ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 30, գ. 41, թ. 2582 և «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1960, № 1, էջ 207—208:

²⁷⁵ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1963, № 2, էջ 84:

²⁷⁶ **Ֆաուստ**, Թատերագություն Նեոթեի, Զմյուռնիա, 1910, ԻԹ+192 էջ:

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ ԻԹ:

²⁷⁸ **Թեոդիկ**, նշվ. աշխ., էջ 110:

²⁷⁹ Տե՛ս «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 198—211, հ. Բ, էջ 246—263, հ. Գ, էջ 182—216:

«Փունջ» ժողովածուի Ստ. Ոսկանյանի թարգմանության²⁸² հետ կապվում է նաև բանասիրական հետաքրքրություն ունեցող մի կարևոր հարց: Անդրադառնալով Ստ. Ոսկանյանի վերոհիշյալ երկու գրքերի «հրապուրիչ կերպով» տված վերլուծությանը, Հր. Ասատուրը նկատում է, որ «Արևելքի» խմբագիրն իր ներկայացրած ասույթներին «կալվելացնե երեք տող պարսավ և վեց տող գովեստ՝ սրամտորեն գրված անանուն Հայո մը կողմն»²⁸³, որ ինք է աներկբա»²⁸⁴: Այս վկայությունը հիմք է տալիս Ռիքարի հավաքածուի մեջ ևս Ստ. Ոսկանյանի ներմուծած սեփական ասույթները որոնելու համար: Եվ իրոք «Մետեորայում» տպագրված հատվածներում, նաև ժողովածուի առանձին հրատարակության մեջ կան բազմաթիվ չափածո և արձակ ասույթներ, որոնք հավանաբար պատկանում են թարգմանիչ Օրպելին՝ Ստ. Ոսկանյանին: Դրանք կամ անստորագիր են կամ ստորագրության փոխարեն դրված են աստղանիշեր (ծածկագրության այս ձևից Ոսկանյանն օգտվել է նաև իր պարբերականներում նյութեր հրատարակելիս): Ստ. Ոսկանյանի գրական ժառանգության համալրումն այդ ասույթներով, որոշակի նշանակություն ունի²⁸⁵:

Արևմտաեվրոպական գրականության էջերից «Մետերպայում» տեղ է գտել ոչ շատ հայտնի մի հեղինակի՝ Ալպեր Տելբիդեի «Հրամանատարին մենամարտը» պատմվածքը, որը թարգմանել է Մ. Նուպարյանը⁹⁶։ Դա ռեալիստական գրելաճով ստեղծված բարոյա-կենցաղային ստեղծագործություն է, որ կարդացվում է հետաքրքրությամբ, ուշագրավ է իր անսպասելի, դրամատիկ վերջաբանով և կարելի է դասել Մ. Նուպարյանի հաջող թարգմանությունների շարքը։

Իմաստասիրական տեսակետից մենք արդեն անդրադարձանք

Հարթ ասույթների թարգմանությունը բառացիորեն զուգադիպում են: (Հմտ. «Արեւիկը» 1855, էջ 78 և հետո, «Ծաղիկ» 1863, էջ 463 և հետո):

²⁸² Ա. Քիբար, Փունջ կամ սեր, կանաչք և ամուսնություն: Ազատ թարգմանեց Օրբել: Բ տպագրություն, Իզմիր: (Անթվակիր: Հսկանաբար որպես առաջին հրատարակություն նկատի է առնվել «Մետենարալի» տպագրությունը):

²⁸³ «Արևելքում» (1855, էջ 87) ապավն է պայտես՝ «անանուն հայի մը բերնե»:

²⁸⁴ Հր. Ասատուր, Գշվ. աշխ., էջ 107:

²⁸⁵ Տե՛ս «Մանդրա», հ. Ա, էջ 200, 201, 206, 209, հ. Բ, էջ 247—250, 252, 254, 256, 258, 260, 263, հ. Գ, էջ 182, 184, 185, 188, 190—192, 194, 195, 197, 203, 205—209, 212: Բազմաթիվ էջերում հանդիպող «Ա. Ռ.» ստորագրությունը Անտուան Բիբարիկն է, ինչպես ստորագրված է մի շարք էջերում:

²⁸⁶ Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 175—182:

Էմիլ Զոլայի «Վ. Հյուկո և Էմիլ Լիթեր» հոդվածի հրատարակությանը: Բայց այն հետաքրքրական է հաս գրականագիտական առումով: Ըստ էության դա այն բանավեճի մի դրսևորումն էր, որ մոլվում էր գրական երկու խոշոր ուղղությունների՝ մատուրալիզմի և ոսմանտիզմի կողմնակիցների և կողմների միջև՝ իրենց գրական սկզբունքները տեսականորեն հիմնավորելու փորձերով: Ավելի կոնկրետ Զոլան հանդես է գալիս Հյուգոյի դեմ՝ նրա ստեղծագործությունը բաժանելով երկու շրջանի, դրվատելով վաղ շրջանի, հեղափոխականորեն տրամադրված Հյուգոյին և մերժելով նոր շրջանի Հյուգո-բանաստեղծին, որն արդեն չի բավարարում դարի առաջադիմական ոգուն, չի կարող սնել երիտասարդության ծարավ միտքը:

Զոլան արդպիսի հետևության է հանգում Հյուգոյի ստեղծագործությունների ժողովածուի՝ «Մտքի չորս հովերի» հիման վրա՝ Լիթերեի մահվան առթիվ, ինչպես նշվեց, խորհրդածելով այն մասին թե կողք-կողքի ապրած այդ երկու մտածողներից որն է ավելի ամբողջական ձևով ընկալել ու արտահայտել իր դարը։ Նկատի ունենալով Հյուգոյի ստեղծագործությունների վերջին ժողովածուները, Զոլան շեշտում է, որ վաթսուամյա ստեղծագործական գործունեությունից հետո նա նորից երևան է հանել քնարերգություններ, որոնց «քառերու շնկոցին ետև դատարկ ճարտարախոսությունը կզգանք»։ Այդ անհաշողության պատճառը, ըստ Զոլայի, այն է, որ «նա շարունակ վերացականության և համադրության մեջ կթո՛ի, եղելություններն վեր՝ ալլանդակ և շփոթ եմթադրության մը երկնքին մեջ տեղ»։ Նա փարվում է ատծուն, չունի դրական հիմքեր ու մեթոդ, բացորոշ փիլիսոփայություն, — արձանագրում է Զոլան և ավելացնում. «Վ. Հյուկոյի մասին տիեզերական կեղծիք մը կտիրե... Գրականության մեջ կրոն մը դարձած է նա,... Ինչ սարսափելի վախճան 1830-ի հեղափոխական բանաստեղծին համար...» (հ. Գ, էջ 29)։

Զղան փորձում է որոշել Հյուգոյի՝ իբրև փիլիսոփայի և ուսուցչի տեղը դարավերջի հասարակական-քաղաքական կյանքում և հանգում է այն ծայրահեղ հետևության, թե նա ներկայանում է «իր ցնորած հեռտորի հսկայական մեքենաներով, բառերու եղծումով, պղտոր գաղափարներով, հարատև կատակներով և մարգարեի հովերովը և իր մեծ, այլ դատարկ խոսքերու մեջ տեղ ըրած ոտքի տրոփյունով ու շլոթած բարի ծերունիի մը ետին ընկերահաշտությամբ» (ն. Գ. էջ 32): Այն հարցերին, թե «ո՞վ է նորատիպար խորհողը, ո՞վ է սույն դարուն բուն

իսկ սարդը»՝ Հյուգո-ն, թե՛ Լիթթեն, Ջոյան անվարան պատասխանում է. «Լիթթեն դարուս մարդը եղավ, վասնզի անոր գիտական ստուգության պետքերը մարմնացուց, իր բոլոր ուժով աշխատեցավ աստվածաբանական և փիլակական հին մեթոտներու տեղ դրական մեթոտը հաստատելու» (հ. Գ, էջ 34):

Այստեղ տեղը չէ քննելու թե որքան միշտ է ըմբռնել Հյուգո-մտածողին նատուրալիզմի մեծ ներկայացուցիչը, թե որքան է նա ծայրահեղ իր գնահատություններում: Մեզ հետաքրքրում է լոկ այն, որ հեղափոխության բանաստեղծի և ուսմանտիկ քնարերգության հեղինակի տարանջատումը, ապա և հակադրումը գիտության վրա հենվող դրական աշխարհայեցողության մեծ ներկայացուցիչին, որ անում է Ջոյան հանձին Հյուգոյի և Էմիլ Լիթթեի, որոշակի նպատակներ հետապնդող Գր. Մսերյանի համար գործնական նշանակություն ուներ: Նա հակված էր արևմտահայ գրական և ոչ միայն գրական շրջաններում որոշակի տարածում գտած հյուգոյապաշտությանը հակադրել դրական իմաստասիրությունը և դա անում էր Ջոյայի օգնությամբ, նրա հողվածի արտատրությամբ: Նրա հակումներին համահնչյուն էր հատկապես Ջոյայի վերջին հարցադրումը.

«Աղերսելով կիսնդեմ Ֆրանսիայի (նաև հայ, ինչպես կավեացներ Մսերյանը—Մ. Հ.) երիտասարդությունն այս բաներու վրա մտածել, վասնզի մեր ազգին ապագան անկե կախում ունի: Մեր առջև երկու ճամբա կա, մեկ կողմն քնարերգության սխալներն և մյուս կողմն դրականության կամ բնակրոնության ստուգությունները: Երիտասարդությունը անցելու՞ն լուզե հարիլ, թե դեպի ապագա քայլել: Թող դատե նա մեկ կողմն այն ուժեղ սերունդը, որ Լիթթեի հետևելով կմեծնա և մյուս կողմն փիլակականության հետևորդ հետևակները, որոնք Վ. Հյուկոյի մեծ ստվերին տակ կանին բուսապես» (հ. Գ, էջ 35):

Դա հայտնի չափով նաև արևմտահայ իրականության առաջ քաշած արմատական հարցերից մեկն էր, որին «Մետեորայից» ավելի շուտ, իր ամբողջ ձայնով արձագանքել էր Գ. Կոստանոյանը:

Հայ ժամանակակից պարբերական մամուլում «Մետեորայի» և նրա հրատարակիչ-խմբագրի հասցեին արված դիտողությունների շարքում ցանկություն է հայտնվել, որ նրա հողվածները «հայ մտաց արգասիքն ըլլալին»: Խոսքն անշուշտ վերաբերում է նաև հանդեսի գիտական բաժնին: Դժվար է ասել, թե հայ որ գիտնականի հողվածները և ինչ հայագիտական նյութեր կարող էր հանդեսը հրատարակել, բայց նրա

երրորդ հատորի «Ազգային» բաժնում տեղ է գտել Ռուսաստանի ակադեմիայի թղթակից-անդամ Քերոբե Պատկանյանի (1833—1889) լեզվագիտական արժեքավոր ուսումնասիրությունը՝ «Խուզարկություն հայ լեզվի կազմության վրա» վերնագրով, Գր. Մսերյանի սկզբունքային խնդիրներ առաջադրող ներածականով²⁸⁷, որ փաստորեն ողղված է «լեզվապաշարի շահատակների» դեմ:

Ականավոր արևելագետի հայերենին նվիրված լեզվագիտական աշխատությունները, որոնք հրատարակվում էին ռուսական հանդեսներում և արտատպվում ֆրանսիական ու գերմանական գիտական հանդեսներում, լայն արձագանք ստանում արևելագետների շրջանում, ժամանակին որոշակի դեր են կատարել հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության գործում: Պատկանյանի «Խուզարկություն հայ լեզվի կազմության վրա» ուսումնասիրությունը նույնպես նախ ռուսերեն է հրատարակվել, ապա տեղ գտել «Journal Asiatique» («Ասիական հանդես») գիտական ֆրանսերեն պարբերականում և արժանացել հանդես» գիտական ֆրանսերեն պարբերականում և արժանացել արևելագետների ջերմ գնահատականին²⁸⁸: Եթե չենք սխալվում, այդ ծանրակշիռ լեզվագիտական ուսումնասիրությունն առաջին և միակ անգամ հայերեն հրատարակվել է «Մետեորայում»՝ հավանաբար հենց Մսերյանի թարգմանությամբ²⁸⁹: Ցավոք աշխատության հրատարակումը հանդեսի փակվելու պատճառով կիսատ է մնացել:

Պաշտպանելով երիտբերականների զարգացրած տեսությունը, Ք. Պատկանյանն իր ուսումնասիրություններով հիմնավորում էր այն տեսակետը, որ հայերենը ոչ թե իրանական, այլ հնդեվրոպական մի անկախ լեզու է: Այդ ելակետով քննելով հայոց լեզուն, Ք. Պատկանյանը, գտնում է, որ գրաբարը «իր հին վիճակին մեջ գեղին և սանսքրիթին ժամանակակից է», որ «նախնի հայերենը ամենն հին լեզուներու հանգամանքներն ունեցած է» (հ. Գ, էջ 7): Իր այդ

²⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 3—24:

²⁸⁸ Տե՛ս է՜դ. Աղայան, նշվ. աշխ., Գ. Զարպհանաջան, Ռուսումնասիրությունք հայոց լեզվի և մատենագիտության (ըստ Գ. Ա. Շրոմպֆի), Վենետիկ, 1895, էջ 372—384, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, Երևան, 1974, էջ 596:

²⁸⁹ Պատասխանելով Ն. Յա. Մատի մի նամակին Լ. Ջ. Մսերյանը 1891 թ. մեպտեմբերի 19-ին տեղեկացնում է, որ Պատկանյանի ուսումնասիրությունը լույս է տեսել նաև հայերեն՝ ֆրանսերեն թարգմանությունից՝ «Մետեորայում», հրատարակել է իր հոր քեռին՝ Գր. Մսերյանը (տե՛ս «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, պրակ Ա, 1974, էջ 331):

տեսակետը հաստատելու համար լեզվաբան-բանասերը փաստարկում է հայերենի ձայնավորների բնույթը, հոլովման վերջավորությունը, թիվը, սեռը և այլն՝ միաժամանակ հենվելով թե՛ արևելահայերենի և թե՛ արևմտահայերենի լեզվական տվյալների վրա: Պատկանյալը վկայակոչում է օտարազգի հայագետների՝ գերմանացի Պետերմանի (Բիթերման), Վինդեշմանի, Բոլ Պոթիշերի, Տրլաթի, ինչպես նաև հնդեվրոպաբան Բոքի (Բոպպ) ուսումնասիրությունները, հիշատակում է այն առանձնահատկությունները, որոնց հիման վրա հայերենը դասվում էր իրանական լեզուների շարքին, բայց և մատնանշում է, որ նորագույն հետազոտությունները հաստատում են հայերենի ավելի հին լեզու լինելը, բան պարսկերենը, ղենդերենը և աքեմենիտ լեզուները:

Հենվելով այդ ուսումնասիրությունների վրա, Պատկանյալն ուշադրություն է դարձնում հայ բարբառներին և գտնում, որ գրաբարը ստեղծվել է նրանց հիման վրա, «արհեստական լեզու մ' էր այն՝ միայն արքունչաց և դիվաններու մեջ գործածելի» (ն. Գ, էջ 12): Նա եզրակացնում է, որ «այժմյան գավառալեզուները ժամանակավ գործածված բարբառներու մնացորդներն են» (ն. Գ, էջ 13) և հետևապես «շատ մեծ սխալ մ' է հայկական բարբառները աղավաղյալ մնացորդ մը կարծել հին արարատյան ուսումնիկ լեզվին», իսկ այդ ուսումնիկ լեզուն՝ գրաբարը, «մինչև մեզի հասած ձևովը երբեք ազգային կենդանի լեզու մը չէ եղած և ոչ իսկ ցեղի մը համար»։ «Ժողովրդային բարբառները,— այնուհետև պնդում է Պատկանյալը,—միշտ գոյություն ունեցած են և տասնմեկերորդ դարեն սկսյալ այդ լեզուներով գրված թե՛ գործեր և թե ամբողջ դաշնագիրներ կգտնենք» (ն. Գ, էջ 14): Դրա համար էլ ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրությունները «դեռևս կարևոր են»:

Հեղինակի նպատակը չէ նվազեցնել գրաբարի արժեքը. «Գրաբարը միշտ դաստիարակության, գիտության և կրոնքի հիմ եղած» է, իրար է կապում ժողովրդի ցիրուցան մասերը: Բայց միայն գրաբարի ուսումնասիրությունը բավական չէ հայերենի տեղն ու դերը մյուս լեզուների շարքում որոշելու համար: Ք. Պատկանյալի հետևությունները (որանք հիմնականում այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը) Գ. Մսերյանին նախ և առաջ հետաքրքրում էին գրապայքարի՝ «տիտանյան վիճաբանության» առումով: Հետևողական աշխարհաբարային լինելով, նա հանդես է հանում իր տեսակետները և մի անգամ ևս հակադրվելով «Շարականի և Մաշտոցի սիրահարներին», բնկում է

նրանց «քանի մը ամենամեծ սխալները» (ն. Գ, էջ 3): Դրանցից նա մատնանշում է հետևյալը.

ա) Մոռացության է տրվում, որ աշխարհաբարի և գրաբարի բառապաշարն ընդհանուր է, նրանց տարբերությունը քերականական կանոնների մեջ է, մասամբ էլ միևնույն բառերի տարբեր արտասանության մեջ, որ հնչյունների տվյալ հետևանքն է: «Ամեն հայկական բառ մեկ ծագում ունի, ամենքն ալ միևնույն մարմինը կազմող հյուլենք են» (ն. Գ, էջ 4):

բ) Սխալմամբ ենթադրում են, թե մեր նախնիները, միմիայն գրաբար լեզվով էին խոսում, իսկ աշխարհաբարը գրաբարի աղավաղումն է: Իրականում դեռևս հաստատված չէ թե գրաբարը գործածական էր նույն ձևով, ինչ ձևով որ այն կա մեր մատենագիրների մոտ: Ընդհակառակը, այն եղել է Արարատյան գավառի բարբառը միայն, և «հավանորեն միայն դպրոցներու մեջ կդասախոսվեր իբրև եկեղեցվո մի արհեստական լեզու»:

գ) գրաբարամուլները չգիտեն, որ «նոր լեզուներու կազմությունը և հանրացումը բարեշրջական ընդհանուր օրինաց անխուսելի մեկ արդյունքն է»: Հին ու նոր լեզուների պայքարում հների «պարտությունը» ժողովուրդների պատմության ու զարգացման անխուսափելի հետևանք է լինելով, այլևս չեն կարող վերականգնանալ: Բացառվում է նույնպես, որ «դարերով ժողովրդյան բերնին մեջ դադրելէ ետև» գրաբարը «հին Կրոնոսի նման իր զավակները կու տալով տիրապետել կրկին»: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ նոր ծնված լեզուներն «իրենց ծնողներու կյանքովը նոր սնունդ մը կստանան ու կզարգանան, վասնզի լեզուն ալ կանի, կանի ու կմեռնի իբրև կենդանի էակ՝ և չի կենդանություն առանց հաջորդության» (ն. Գ, էջ 4):

Այս առումով էլ Մսերյանն ավելորդ է համարում լեզվի շուրջը ծավալված բանավեճը: Դա ոչ այլ ինչ է, քան ողբ ու կոծ արդեն տեղի ունեցած երևույթի շուրջը: Նա գտնում է, որ մեռած լեզուն միամտաբար կենդանի հայտարարելու փոխարեն «շատ ավելի արդյունավետ ծառայություն մ' ըրած կըլլային մեր գրագետները, եթե հայերենը ուսումնասիրեին լոկ համեմատական բանասիրության հայեցվածքով»՝ օրինակ ունենալով «խորին հմտության և լուրջ բնության մ' արդյունք» եղող Ք. Պատկանյալի աշխատությունը: Լուրջ հույսեր կապելով հայերենի ուսումնասիրության հետ, նա ընդգծում է. «Գոհն լեզվի ուսումը դներ մեր ազգային պատմության հիմքը, որ այժմ այնպիսի խարխաղ փայտակերտի մը վրա կհանգչի...» (ն. Գ, էջ 5):

Այսպիսով, Գ. Մսերյանը «Մետեորայում» հրատարակելով Ք. Պատկանյանի լեզվագիտական ուսումնասիրությունը, ամբողջացնում է իր լեզվագիտական հայեցողությունը, նորից է հաստատում հետևողական աշխարհաբարայիցի իր կայուն դիրքը, իր համոզմունքը դարձնում է հայագիտական հետազոտությունների հրատարակության ասպարեզ, առաջ է քաշում հայերենը գիտական խորությամբ ուսումնասիրելու, հայոց ազգային պատմությունը գիտական ռեալ հիմքերի վրա դնելու և զարգացնելու անհրաժեշտությունը: Նա դրանով իսկ կանգնում է հայագիտության զարգացման ջատագովների շարքում:

Հայ գրական նմուշներից «Մետեորայում» հրատարակված ստեղծագործությունների շարքում առավել հետաքրքրական է Խաչատուր Պաղտասարյանի «Վարդի վեպ» պոեմը²⁹⁰: Դա նույնպես, եթե չենք սխալվում, այդ ստեղծագործության միակ հրատարակությունն է:

Խաչատուր Պաղտասարյանի մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Գրականության պատմաբանները նրա մասին լուրս են, իսկ մեր որոնումները որևէ ցանկալի արդյունք չեն տվել: «Վարդի վեպ» պոեմը, որը գրվել է 1881-ի հունվարի 2-ին՝ Կեսարիայի Կերմիր ավանում, այդպիսով մեզ հայտնի միակ գործն է, որով կարելի է գաղափար կազմել Պաղտասարյանի ստեղծագործական դիմագծի մասին:

Առաջին հայացքից պոեմը կարծես թե «Վարդ և Սոխակ» միջնադարյան հանրահայտ ու թափառող թեմայի կրկնությունն է: Իրականում, սակայն, հեղինակն ընդօրինակել է լոկ ձևը և Վարդի ու պատանի Զարմայրի երկխոսության միջոցով պատկերել հայ ժողովրդի վաղ անցյալի պատմության առավել նշանավոր դրվագները՝ գրելով կյանքից հատկան ակնհայտ մաներայով: Բայց ոչ միայն այդ. Պաղտասարյանը հայոց հին պատմության էջերը նկարագրելով, թափանցիկ ակնարկներ է արել հայ ժողովրդի իրօրյա ծանր վիճակի մասին և, ըստ երևույթին, հենց այդ է, որ գրավել է «Մետեորայի» խմբագրի ուշադրությունը:

Պատանի Զարմայրը դիմելով եղևնի դուստր հրաշք ծաղկին, հարցնում է՝ «գի՞ քեզ կալ ի կսկիծ»: Պատասխանելով նրան, Վարդը հայտնում է, թե իր բնիկ վայրը դրախտն էր, բայց այն պաշարել են դառնադետ վիշտը և դաժան կսկիծը, «և տիրաց սուգ»: Դրախտից վարդերը վտարվել են և սփռվել «երկիր ունայն»: Արարիչը նրանց տարագիր է դարձրել ու ամենուր վարդեր են աճել, բայց «արյունեբանգ»: Կայենի

և Աբելի առասպելը վերհիշելուց հետո Վարդը դառն կսկիծով պատմում է այն մասին, որ այնժամ «մեղաշաղախ ժպիրն մարդկան[ց] ժանտաժուտ գործն բազմանայր» (ն. Գ, էջ 227):

Այնուհետև փուշ և տատակ՝

Կողերս մեր պատյաց համայն,

...Այսպես նաև, սիրելի՛դ իմ,

Այսր աշխարհի փառք և պերճանք՝

Որ գմարդկան[ց] տկար աչս՝

Շլացուցյալ թվին սխարանք (ն. Գ, էջ 228—229):

Ապա Վարդը վերհիշում է Արայի առևանգումը և հայտնում, որ նրա «անպարտ արյունը» հեղվել է վարդերի վրա: Պատմելով Սանատրուկի դատեր՝ Սանդուխտի, ողբերգության մասին, Վարդը հայտնում է.

Վիշտ և կսկիծ աղեխորով՝

Քան զշանք եկեզ զսիրտս հայոց:

Ողջ Հայաստան յողբ և ի կոծ

Դարձավ աժաղ ի տուն վայոց (ն. Գ, էջ 232):

Ու վարդը ողբում է հայոց վիշտը.

Պերճ զարուն մեզ, ո՛հ, դառնացավ

Քան ցրտաշունչ օր ձմերան,

Բարե՛ հյուծյալ թարշամեցաք,

Ազագուն թերթք մեր դեղնեցան,

Ո՛հ, անպակաս լինեք գոգցես

Սղեռ դժնյա՝ հայոց երկիր.

Քանի՛ տազնապ, քանի՛ լկաճք

Սոսքինյացքն վշտակիր՝

Զար եղերանց ի տես դժխեմ՝

Հեճեճեն հալք քսամհասարսուռ.

Քեզ զո՞րն ասեմ, օր չեղև մեզ

Զերժ ի ցավոց սգախառն (ն. Գ, էջ 232—233):

Հայոց պատմական անձնավորություններին վերհիշելուց հետո (Պապ թագավոր, Մեծն Ներսես, Արշակունիներ և ուրիշներ), Վարդը նկատում է, որ հայոց թագավորության կործանումից հետո «խառնախուժանը» դիմեց դեպի Հայաստան՝ «զերդ գալլք ի մեջ անմեղ գա-

²⁹⁰ «Մետեորա», 1881, հ. Գ, էջ 219—240:

ռանց»: Նա պատմում է Կարսի Վարդանի գլխավորությամբ պարսիկների դեմ մղված ճակատամարտը, փառաբանում «վեհ դյուցազնի» հաղթությունը, ողբում նրա զոհվելը:

Այստեղ հեղինակն ընդհատում է իր դյուցազներգությունը և պոեմն աւարտում սիրերգությամբ: Խտացված գույներով է նա նկարագրում հայոց հին պատումներից վերցրած դրվագները, ստեղծում է թարմ պատկերներ, կերտում նոր բառեր ու համեմատություններ: Առհասարակ Խ. Պաղտասարյանի այս պոեմն արժանի է բանասերների և գրականագետների ուշադրությանն՝ իբրև կլասիցիզմից ռոմանտիզմին անցնելու գրական շրջանի հետաքրքրական մի նմուշ:

«Մետեորայի» հայ գրական նյութերից հետաքրքրական է և մասնավորապես ուշադրության արժանի Ստեփան Ոսկանյանի մի շարք բանաստեղծությունների հրապարակումը²⁹¹: Ավանդական այն կարծիքը գոյություն ունի, թե «Արևելքի» և «Արևմուտքի» խմբագիրը, այնուհետև Մեքրոպյան վարժարանի տեսուչը, 1868-ից հետո հեռացել է հայկական ասպարեզից և մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1901 թ., հայերեն ոչինչ չի գրել: Ինքը՝ Ոսկանյանը, այդ առթիվ ասել է. «Երեսունհինգ տարի է քնալ հայերեն բառ մը գրած չեմ... Կարգ մը ոտանավոր տապանագիրներե զատ»²⁹²: Սակայն, ինչպես ցույց ենք տվել այլ առիթներով, Ստ. Ոսկանյանը ոչ միայն չէր կտրվել հայկական կյանքից, այլև շարունակում էր ստեղծագործել հայերեն, գրում էր բանաստեղծություններ և նույնիսկ հրատարակում՝ ծածկանունով կամ անանուն: Այդ են հաստատում նաև «Մետեորայում» Ոսկանյանի հրատարակած ստեղծագործությունները:

Հանդեսի առաջին հատորի «Բանահյուսական» բաժինն ամբողջապես կազմված է Ստ. Ոսկանյանի բանաստեղծություններից (հ. Ա. էջ 212—215): Դրանցից երկուսը՝ «Մեղրի հյուրը» և «Սև և կապույտ աչքերը», հրատարակված են «Ծրպեղ» ծածկանունով, որը, ինչպես նշվեց, պատկանում է Ստ. Ոսկանյանին: Դրական տեսակետից դրանք մեծ արժեք չեն ներկայացնում և ուշադրության արժանի են լոկ նրանով, որ պատկանում են Ոսկանյանի գրչին: «Մեղրի հյուրը», որ ոչ թե ինքնուրույն ստեղծագործություն է, այլ «նմանություն», ինչպես երեվում է ենթավերնագրից, հեղինակի մեմախոսությունն է մեղվի հետ:

Երկրորդ բանաստեղծությունը թարգմանություն է, բայց ինչպես նախորդ դեպքում, այս անգամ ևս չի նշվում ստեղծագործության իսկական հեղինակը: Դա նվիրված է սև և կապույտ աչքերի «աղմուկ ու ժխոր» հանած վեհին, որը ստեղծագործության մեջ լուծվում է երկուստեք դրվատումով:

Գրական վարպետությամբ, սահունությամբ ու լեզվաոճական հարստությամբ առավել արժեքավոր է «Հին գինի» բանաստեղծությունը: «Մետեորան» այն տպագրել է հատուկ ծանոթագրությամբ, որտեղ հայտնում է, թե ստեղծագործությունը հրատարակվելու է ողարկել «արժանահարգ քարեկամ մը», առանց հեղինակի անվան, բայց «ոմանք կկարծեն թե պ. Ս. Ոսկանյանինն է» (հ. Ա, էջ 214): Դրա դեմ նա չի առարկել և հանդեսի հաջորդ հատորներում որևէ ուղղում չի արվել այդ առթիվ: Մնում է ենթադրել, որ իսկապես բանաստեղծության հեղինակը Ստ. Ոսկանյանն է: Գործն, իրոք, արժեքավոր է, ինչպես այն գնահատել է «Մետեորան»: Հին գինին օգնում է բուժելու սիրո ու դժվարության վերքերը, մոռանալու նեղ թշնամու խաղախությունները, թոթափելու սև օրերի ու հուսալքության, անցյալի հիշատակների ծանրությունը:

«Բանահյուսական» բաժինը «Մետեորայում» այլևս չի երևացել և հանդեսում առաջին հատորից հետո բանաստեղծություններ չեն հրատարակվել: Բացառություն է կազմում միայն Րաֆֆու «Բախտ» բանաստեղծությունը, որ տեղ է գտել հանդեսի երրորդ հատորում²⁹³, ժողովրդական հայտնի առացվածքով. «Ծանձերն այնտեղ են հավաքվում, ուր որ մեղր կա»: Այս բնաբանը, ինչպես և բանաստեղծության գաղափարն ամբողջությամբ վերցրած հավանաբար հարազատ էին «Մետեորայի» խմբագրի տրամադրությանը:

Այսպիսով, արևմտաեվրոպական գրականությունից «Մետեորայի» հրատարակած էջերը, Ք. Պատկանյանի լեզվագիտական ուսումնասիրության լույս ընծայումը, նաև Ստ. Ոսկանյանի բանաստեղծությունների տպագրությունը պատմա-մշակութային նշանակություն ունեցող ուշագրավ փաստեր են, որոնք ևս ցույց են տալիս Գ. Մանթյանի հանդեսի լայն ընդգրկումը:

²⁹¹ «Մետեորա», 1880, հ. Ա, էջ 212—215:

²⁹² «Արևելք», № 3885, 12/24 դեկտեմբերի 1898:

²⁹³ «Մետեորա», 1881, հ. Գ, էջ 71—72:

Ե Զ Ր Ա Հ Ա Ն Կ Ո Ւ Մ

Գրիգոր Մսերյանը գործել ու իր գիտական, ազգային և գրական հանդեպը հրատարակել է սուլթանական Թուրքիայի ծանր պայմաններում, երբ հայ մշակույթի զարգացման հնարավորություններն առավելագույնս սուղ էին, պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ հասարակական մտքի գրեթե բոլոր ասպարեզներում պայքար էր ծավալվում առաջադիմության համար:

Այդ պայքարը ցայտուն դրսևորում է գտել նաև Զմյուռնիայի հայկական գաղթօջախում, որտեղ հայոց ազգային մշակույթը՝ շնորհիվ առաջադիմական մի շարք գործիչների (Հովհ. Վանանդեցի, Ա. Փափագյան, Գ. Զիլինկիրյան, Ա. Հայկունի, Մ. Մամուրյան, Գ. Կոստանդյան, Ստ. Ոսկանյան, Տետեյան եղբայրներ, Մ. Նուպարյան և ուրիշներ), սկսած 1840-ական թվականներից վերելք է ապրել: Այդ վերելքի հատկանշական կողմերն են կրթության զարգացումը (Մեսրոպյան և Հոփսիսիմյան վարժարաններ), մշակութային առաջադեմ ընկերությունների հիմնադրումը («Սյունյաց ընկերություն», «Արագածունյաց ընկերություն», «Հաշտենից միություն» և այլն), պարբերական մամուլի ստեղծումը և հրատարակումը («Արշալույս արարատյան», «Հայրենասեր», «Միություն», «Ծաղիկ», «Արևելյան մամուլ» և այլն), տպագրական գործի ընդլայնումը (Մեսրոպյան վարժարանի, Տետեյան եղբայրների և այլ տպարաններ), կանոնավոր թատրոնի կազմակերպումը (Վասպուրական թատրոն), գիտական մտքի սկզբնավորումը (Պ. Մելիքջանյանի Ֆիզիկա Պոդոս, Գ. Կոստանդյան), մշակութային հասարակական հաստատության հիմնադրումը («Հայ ընթերցատուն»), իմաստասիրական շարժման ծավալումը (Գ. Կոստանդյան, Գր. Մսերյան) և այլն:

Շնորհիվ այդ ամենի Զմյուռնիայի հայկական գաղթօջախը մեծ կշիռ է ստացել, նշանավոր տեղ գրավել գաղութահայ պատմության

մեջ: Պատահական չէ, որ դեռևս 1850 թ. «Արարատ» ամսագիրը Զմյուռնիան համարում էր հայոց ազգի պարծանաց տեղը¹, որ արևմտահայ դեմոկրատիայի օրգան «Ծաղիկ» պարբերականը, «ազգին կարևոր անդամներ պատրաստելու գործարանը» համարում էր զմյուռնահայ ազգային վարժարանը², իսկ Ե. Տեմիրճիպաշյանը, արդեն 1879-ին նկատում էր, թե «Զմյուռն հայ ազգային լուսավորության գլխավոր կենտրոններն մին է, չըսենք գլխավորն»³:

Զմյուռնահայ հասարակական մտքի զարգացման տարբեր էտապներում՝ ազգային առաջադիմության հասնելու նպատակով պայքար է մղվել Մեսրոպյան վարժարանում օտար լեզուների ուսուցում կազմակերպելու, կրթական գործի դեմոկրատացման, աշխարհաբարի հաղթանակի, արևմտահայության սահմանադրական իրավունքների հաստատման, աշխարհիկ, այնուհետև նաև գիտական աշխարհայեցողության ամրապնդման, արևմտաեվրոպական, հատկապես ֆրանսիական առաջադիմական գաղափարախոսության տարածման, Հայկական հարցի լուծման, պոզիտիվ իմաստասիրության և գիտական շարժման ծավալման համար: Տարբեր ասպարեզներում մղված այդ պայքարն ուղղված է եղել պահպանողական հոսանքի, կրոնա-կղերական գաղափարախոսության, հետադեմ եկեղեցականության, ամերիկյան միսիոներների, վերջին հաշվով նաև հայ զանգվածներին ճնշող և ազգային մշակույթի զարգացումը խափանող սուլթանական կարգերի դեմ՝ առանձնապես Համիդ II-ի մուսլ տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Գրիգոր Մսերյանը գործոն մասնակցություն է ունեցել ազգային առաջադիմության համար մղված այդ պայքարում և կայուն տեղ ունի արևմտահայ առաջադեմ գործիչների շարքում: Նա հրապարակախոսական, թարգմանչական, հրատարակչական, խմբագրական և հասարակական լայն գործունեություն է ծավալել, անդամակցել է գաղթօջախի ուսումնական խորհրդին, Գ. Կոստանդյանի հետ գլխավորել է Զմյուռնիայի «Հայոց ընթերցատուն» գործունեությունը, ապա նրա հետ մեկտեղ սկզբնավորել դրական իմաստասիրական շարժումն՝ ի հակակշիռ հնապաշտության և կրոնական դոգմաների վրա հենվող, կյանքի առաջընթացից կտրված աշխարհայեցողության: Մսերյանը հիմնել և

¹ «Արարատ», 1850, № 13, էջ 206:

² «Ծաղիկ», 1862, էջ 323:

³ Ա. Ազատախոհյան [Ե. Տեմիրճիպաշյան], նշվ. աշխ., էջ 13:

հրատարակել է հայ մամուլի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունեցող ազգային, գիտա-իմաստասիրական «Մետեորա» հանդեսը, որի էջերում 1880-ական թվականների սկզբին, սուլթանական գրաքննության դաժան պայմաններում, առաջ է քաշել նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրության խնդիրներ, փորձել է ցույց տալ այն ուղին, որով նա պետք է ընթանար թուրքական լուծը թողափելու համար:

Արևմտահայ առաջադեմ մտավորականների շարքում նա աչքի է ընկել իր անձնվեր լուսավորական գործունեությամբ և հայրենասիրությամբ: Հռչակելով իր հավատամքը, թե «որևէ ուրիշէ մը ավելի կսիրեմ ինչ-որ հայկական է և մեր ազգության դրոշմը կկրե», նա միաժամանակ ցավով էր մատնանշում, որ «շարականները չեն բավեր... ազգի մը զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունենալու համար»⁴, որ հայ մատենագրությունը, հայ գիրն ու գրականությունն ի սկզբանե չեն ստացել այնպիսի ուղղություն և նպատակաւացություն, որ անցած դարերի ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև XIX դ. կեսերը, աշակից լինեն ժողովրդի պատմականորեն ծանր անկատարի թեթևացմանը, նրան տոգորեն օտար լուծը տապալելու կոչ անող գաղափարախոսությամբ և լայն աշխարհայեցությամբ: Դեռևս 1873 թ. մատնանշելով մեր ազգության առաջադիմությանն իրապես նպաստող գրականության նշանակությունն ու անհրաժեշտությունը⁵, Մսերյանն իր այդ գաղափարն ընդգծել է նաև ֆրանսիական գրականությունից թարգմանություններ կատարելիս⁶, ապա հետևողականորեն զարգացրել իր հանդեսում⁷, որովհետև գիտեր, տեսնում էր, որ մենք՝ հայ ժողովուրդը, «ուրիշ սնունդներու ալ պետք ունինք, զորս ժամանակ է ալ փնտրելու»⁸:

1870-ական թվականների սկզբից պաշտպան կանգնելով աշխարհաբարի դատին, Գրիգոր Մսերյանը հակահարված է տվել կրոնական վերնախավի հետադիմական հայացքներին, լեզվի զարգացման հարցում հանդես է բերել գիտական մոտեցում, ժողովրդին հասկանալի լեզու տարածելն ու զարգացնելը դիտել է իբրև ազգի առաջադիմությանը նպաստող կարևոր գործոն, պայքար է ծավալել պահպանողական «Հուլա» հանդեսի հետադիմական գաղափարների դեմ:

⁴ «Արևելյան մամուլ», 1873, էջ 16:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ **Ժորժ Սան**, Ֆլավի, Գ. Մսերյանի վիճարանը, էջ 87:

⁷ Տե՛ս «Մետեորա», հ. Ա, 1880, էջ 44—45:

⁸ Նույն տեղում, հ. Գ, 1881, էջ 26:

Տեսեյան եղբայրների տպարանի շուրջը համախմբված դեմոկրատ թարգմանիչների (Հ. Տեսեյան, Ա. Հայկունի, Մ. Նուպարյան, Գ. Կուտանդյան, Գր. Զիլինկիրյան, Մ. Մամուրյան) խմբակցության կազմում Գրիգոր Մսերյանը հանդես է եկել որպես հայրենասիրական-դեմոկրատական գաղափարներով ներշնչված գործիչ, նպաստում էր արևմտաեվրոպական առաջավոր գաղափարների տարածմանն արևմտահայ իրականության մեջ: Մսերյանն իր թարգմանություններով մասնակցում էր աշխարհաբարի հղկմանն ու մշակմանը և հայ ընթերցողներին ներկայացնելով ֆրանսիական մի շարք գրողների (Ա. Դյումա, Օ. Զեռլե, Ա. Աշար, Ժ. Սանդ, Բ. Լ' Ֆեպր և ուրիշներ) երկեր, նպաստում էր առաջավոր գաղափարների տարածմանը, ընթերցանության և գեղարվեստական ճաշակի զարգացմանը:

Գր. Մսերյանի հրատարակությունները պատմական-մշակութային նշանակություն ունեցան, բխում էին հրատարակիչ-թարգմանիչ և դասագրքերի հեղինակ Գր. Մսերյանի դեմոկրատական-լուսավորական գործունեության ծրագրից, որը, սակայն, թուրքական պայմաններում նա լրիվ իրագործելու հնարավորություն չունեցավ:

Գրիգոր Մսերյանի մերձավոր զինակից Մեսրոպ Նուպարյանը որպես թարգմանիչ, բառարանագիր և հրապարակագիր նույնպես մնալուն հետք է թողել և իր ընդհանուր վաստակով հարստացրել է հայ մշակույթի զանձարանը:

«Մետեորա» հանդեսի հիմնադրմամբ և հրատարակությամբ Գրիգոր Մսերյանը նշանակալից առաջադիմական քայլ է կատարել: Նրա հանդեսը շարունակել է հայ դեմոկրատական մամուլի ավանդները և նպաստել հայ հասարակական մտքի զարգացմանը, բացահայտել է հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ծանր վիճակը և, Հայկական հարցի ու հայ ժողովրդի պատմական անկատարի քննության ընթացքում, զարգացրել ու պրոպագանդել է առաջադիմական գաղափարներ, առաջ է քաշել սեփական ուժերով ու ինքնագործունեությամբ հայ ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու ոացիոնալ գաղափարը: Հանդեսը մերկացրել է պապական եկեղեցու ու նրա վերնախավի ալլանդակությունները, արձագանքել է ամերիկյան միսիոներների դեմ ծավալած հայ առաջադիմական մամուլի ավանդական պայքարին, պաշտպանել է հայ առաջադիմական մամուլում Գ. Կուտանդյանի, Մ. Մամուրյանի, Գ. Զիլինկիրյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի և այլոց արծարծած գաղափարները, պրոպագանդել է բնական գիտությունները և, հենվելով նրանց

նվաճումների վրա, հակադրվել է կրոնա-աստվածաբանական գաղափարախոսությանը: Զմյուռնահայ իրականության մեջ տարածելով ու զարգացնելով դրական իմաստասիրական շարժումը, նա հայտնի չափով նպաստել է կղերա-ամիրայական գաղափարախոսության դեմ մղվող պայքարին: «Մետեորան» ժամանակակիցներն ընթերցում էին «անհագար»⁹. իր ժամանակի լավագույն հրատարակություններից մեկը լինելով, ինչպես դա մատնանշել է Վրթ. Փափագյանը, «արմատական հանդեսների» շարքում, «Մետեորան» հակադրվել է «այնպիսի թանձրորեն խավարամիտ և ծիծաղելիության հասնող կրոնամուլ» օրգանների գաղափարախոսությանը, ինչպիսին էին Հովհ. Չամուռյանի «Երեակը», վանական ձայնափող «Հույսը», և նկատելի դեր է խաղացել պահպանողական սովոր բանակի դեմ ծառացող առաջադիմականների գաղափարական մարտնչումներում: Դրա համար էլ, ինչպես իրավամբ նկատել է Վրթ. Փափագյանը մի այլ առիթով, «եթե պատահամբ մեկն ու մեկը հանդգներ «Մետեորայի» նման հանդեսներ լույս ընծայել, կամ Սվաճյանի «Մեղոի» նման խալթիչ երգիծանքներ ուղղել տիրող դաւա-կարգին՝ քաղքենիությանը և կրոնավորության-ժամանակի այդ իշխող-ները ոչինչ չէին խնայում՝ նրանց բերանը փակելու համար՝ լինե՞ր տնտեսական ճնշումներով, լինե՞ր նույնիսկ պետության ու բռնի ուժով»¹⁰:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ Հայկական հարցի ակնկալվող լուծումը հանգել էր փակուղու, Գր. Մսերյանը, որ լիովին նվիրվել էր հայկական դատի պաշտպանությանը, և նրա «Մետեորա» հանդեսը դիմել են թուրքական լծի դեմ հույն ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական զինված պայքարի նվիրական էջերին, հրատարակել են սույն-ցիների հերոսական մարտերին նվիրված պատմա-վավերագրական ակնարկ, որով հետապնդում էին հայ ժողովրդին զինված պայքարի տրամադրելու, հույների օրինակով նրան ոգևորելու, փոքրաթիվ ուժերով, երկրի բնական ամրություններին կառչած՝ թուրքական սովարաթիվ բանակների նկատմամբ հաղթանակ ձեռք բերելու դասեր ուսուցելու նպատակ: Նրանց այդ միտումը հասկանալի էր ժամանակակիցներին, որոնք հավանություն տալով այդ ոգուն, հասկանալի պատճառներով, ներելի չէին համարում «ավելի բացահայտ և ավելի երկար խոսիլ» այդ մասին¹⁰:

Ժամանակակիցները (Հ. Պարոնյան, Ե. Տերմիրճիպաշյան, Ա. Արփիարյան, Ստ. Ոսկանյան, Մ. Մամուրյան, Վրթ. Փափագյան, Հր. Ասատուր, Վ. Զարդարյան), ինչպես նաև արևմտահայ և արևելահայ մամուլը (Արևելյան մամուլ, «Փորձ», «Մափս», «Տարագ», «Հայրենիք», «Արևելք», «Արձագանք», «Հայ գրականություն») քարձր ոգեվորությամբ են արտահայտվել Գր. Մսերյանի, և նրա հանդեսի մասին: Սովետահայ հետազոտողները (Ա. Կարինյան, Հր. Աճառյան, Հ. Գալ-րիելյան և ուրիշներ) նույնպես դրական են գնահատել Մսերյանի գործունեությունը կամ նրա հանդեսի դերը: Նրանց դեմոկրատական-լուսավորական գործունեության քննությունը՝ պատմական անցյալի լուսավորական գործունեության քննությունը՝ պատմական անցյալի մշակույթի առաջադիմական կողմերը վեր հանելու լեհինյան ելակետով, նպաստում է հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմության համակողմանի ուսումնասիրությանը, լրացնում է զմյուռնահայ մշակութային կյանքի մի կարևոր էջ, որը մինչև այսօր պատշաճ ուշադրության ու գնահատության չէր արժանացել:

⁹ «Վրթ. Փափագյանը գրականության մասին», Երևան, 1962, էջ 232, 233:

¹⁰ «Մափս», № 3022, 21 հոկտեմբերի 1881:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՄԱՐԿՍԻՋՄԻ ՎԼԱՍԻԿՆԵՐ

- Ֆր. Էնգելս, Լյուդվիգ Ֆոյերբախ, Երևան, 1954:
Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ. հ. 2, 3, 15, 17, 31:
Կ. Մարքս, Ֆր. Էնգելս, Ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, 1950:
K. Маркс, Фр. Энгельс, Сочинение, т. 2, М., 1955.
«Մարքսիստական փիլիսոփայություն», Երևան, 1965:

2. ԱՐԽԻՎՆԵՐ

- Архив внешней политики России—АВНП, ф. Канцелярия, д. 5003.
ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մատենադարան, Ա. Ալպոյանյանի արխիվ, Ն. Բյուզանդացու արխիվ, Մսերյանների արխիվ:
ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ՝ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 30, 51/115:
Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան՝ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Ա. Ալպոյանյանի ֆոնդ, Հր. Ասատուրի ֆոնդ, Լ. Մսերյանի ֆոնդ, Մ. Նուպարյանի ֆոնդ:
Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 776.
Թեմային նվիրված նյութեր, նամակներ, մի շարք գրքեր և հիշողություններ՝ առացված Ա. Ալպոյանյանից (Եգիպտոս), Ա. Բելեցկուց (Կիև), Զ. Գազազյանից (Ֆրանսիա), Ս. Գալենտերից (Սիրիա), Խ. Հակոբյանից (Երուսաղեմ), Խ. Մաթիկյանից (Ֆրանսիա), Մ. Մսերյանից (Մոսկվա), Կ. Ճշմարտախոսյանից (Ֆրանսիա), Ե. Պողոսյանից (Ավստրիա), Ա. Սալմասյանից (Ֆրանսիա), Դ. Սպառիսից (Մոսկվա), Էժ. Բաբազյանից (Եգիպտոս), Հ. Քյուրոսյանից (ԱՄՆ), Գ. Սրշից (Մոսկվա) և ուրիշներից: Այդ նյութերը պահպանվում են մեր անձնական արխիվում:

3. ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Հայերեն

- Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970:
Ազատախոնյան, տե՛ս Տեմիրճիպաշյան Ե.:

- Ալպոյանյան Ա., Զմյուռնի տպարանները, տե՛ս «Պատմա-քանադական հանդես», 1964, № 2:
Աղայան Էդ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958:
Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951:
Այվազյան Ա., Ծար հայ կենսագրությանց, Կ. Պոլիս, 1893:
Այվազովսքի Գ., Պատմություն Օսմանյան պետության, հ. Բ, Վենետիկ, 1841:
Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959:
Անասյան Հ., 17-րդ դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962:
Աշար Ա., Հետվիճի երդումը, Զմյուռնիա, 1875:
Առաքելյան Հ., Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915:
Ասատուր Հր., Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921:
Ասատուր Հր., [Հայ մատենագիտություն և հայ մատենագիրներ], ձեռագիր տե՛ս ԳԱԹ (հատվածաբար տպագրվել է «Մարմարա» թերթում):
Արզումանյան Մ., Արևմտիքից վերածնունդ, Երևան, 1973:
Արփիարյան Ա., Պատմություն ԺԺ դարու հայոց գրականության, Գանիրե, 1943:
Բաղդասյան Խ., Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում, Երևան, 1955:
Բարթոլդի Կ., Պատմություն Հունաստանի..., գ. 2, մ. 1, Վաղարշապատ, 1906:
Բարսեղյան Խ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, հ. 1, Երևան, 1967:
Բյուզանդացի Ն., Բառագիրք ի գաղղիերեն լեզվե ի հայերեն, Կ. Պոլիս 1884:
Բոկլաշիո, Դեկամերոն, Երևան, 1953, 1960, 1972:
Գարրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1959:
Գալֆայան Ամ., Համատոություն ժամանակակից պատմության, Վենետիկ, 1851:
Գասպարյան Գ. Կ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968:
Գասպարյան Գ. Ն., Գ. Կոստանդյանի «Մերոյի վրա» գրքին կցված առաջաբանը, Երևան, 1961:
Գյուրե, Ֆաուստ, Կ. Պոլիս, 1881:
Գյուրե, Ֆաուստ, Զմյուռնիա, 1910:
Գյուրե, Ֆաուստ, Վենետիկ, 1913:
Գյուրե, Ֆաուստ, հ. 1, Երևան, 1963, հ. 2, Երևան, 1967:
«Գրական դեմքեր», Երևան, 1976:
«Դիվան հայոց պատմության», գ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915:
Դուրյան Ե., Պատմություն հայկական դպրության, Կ. Պոլիս, 1885:
Եմենից, Լեոն ուզմիկը, Ժճ, 1904:
Եմենից, Հերոսը, Ժճ, 1903:
Եմենից, Մարկ Բոցարիս, Ժճ, 1904:
Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965:
«Եվրոպայի հայ ուսանողական միության տեղեկագիր», Ժճ, 1904:
«Երգարան», Երևան, 1971:
Զարբհանայան Գ., Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883:
Զարբհանայան Գ., Պատմություն հայերեն դպրության, Վենետիկ, 1878:
Զարբհանայան Գ., Պատմություն հայկական տպագրության սկզբնավորությունն միջև առ մեզ, Վենետիկ, 1895:

Ջարբհանայան Գ., Ուսումնասիրությունը հայոց լեզվի և մատենագիտության, Վե-
նետիկ, 1855:

Ջարդարյան Վ., Հիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1910 և Գանիրե, 1940:

Ջոհրաս Գ., Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1962:

Էմին Մ., Հետազոտությունը ի վերա հայկական հեթանոսության, Արմաշ, 1875:

«Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական քաղաքական գործունեությունից» (մանվան
150-ամյակի առթիվ), Երևան, 1974:

Էքերման, Զրույցներ Գյոթեի հետ, թարգմ. Հ. Հակոբյանի, Երևան, 1975:

«Էնթերցարան», Իզմիր, 1878:

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, Կ. Պոլիս, 1911, 1913, Փարիզ, 1928:

Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

Թեոֆիլյանց Մ., Կենսագրություն երևելի արանց, հ. 1 Վիեննա, 1839:

«Թոմաս Բոցարիս», Բագու, 1904:

Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, 1968:

Թևոնյան Ա., Հայ տրամաբանական միտքը XIX դարում, Երևան, 1976:

Խաչան Թ., Գաղուստ Կոստանդյան, Երևան, 1965:

Լեոնյան Գ., Երկեր, Երևան, 1963:

Լեոնյան Գ., Հայոյ պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրասոլ, 1895:

Լեոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը, Երևան, 1934:

Լուսինյան Գ., Նոր բառագիրը պատկերազարդ ֆրանսիաց, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1909:

Մոցիկյան Ա., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947:

Կաբապետյան Գ., 19-րդ դարու հայ դեմքեր, Կ. Պոլիս, 1933:

Կարինյան Ար., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 1, Երևան,
1956, հ. 2, Երևան, 1960:

Կարինյան Ար., Արևմտահայ լուսավորիչները 60—70-ական թվականներին, տե՛ս ԳԱ
«Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, № 6—7:

Կեկելիձե Կ., Դրվագներ վրաց հին գրականության պատմությունից (վրացերեն),
հ. 1, Թբիլիսի, 1956:

Կոստանդյան Գ., Գանկարանություն համառոտ, Զմյուռնիա, 1858:

Կոստանդյան Գ., Հասարակաց թանգարան (մատենաշար), Զմյուռնիա, 1858:

Կոստանդյան Գ., Մեթոդի վրա, Իզմիր, 1878, Երևան, 1961:

«Հազար ու մի գիշերներ», Կ. Պոլիս, 1865:

«Հայ գիրքը 1801—1851 թվականներին», Երևան, 1967:

«Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5; 7, 8, Երևան, 1967—1974:

«Հայ նոր գրականության պատմություն», հ. 1—4, Երևան, 1962—1972:

«Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն», Երևան, 1970:

«Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», ժողովածու Ա. Բ. Կարինյանի խմբ-
բազրությամբ, հ. 1, Երևան, 1963:

«Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ Ա, Երևան, 1974:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1976:

Հայկունի Ա., Թուրքանդա տիկին և յուր գաղափարքը ամերիկացի երիցական քա-
րոզաց վրայոք, Կ. Պոլիս, 1860:

Հայկունի Ա., Ենթակ կամ պարոն Ս. Փափազյան..., Կ. Պոլիս, 1865:

Հայկունի Ա., Պղատունի ի Վոսթոք, Կ. Պոլիս, 1860:

Հայրությունյան Էդ., Հայ փիլիսոփայական միտքը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երե-
վան, 1965:

Հովհաննյան Հ., Հարյուր բարոյական առակներ պզտի տղոց համար, Զմյուռնիա, 1844:

Հովհաննիսյան Ա., Էնգելսը և հայկական հարցը, Մոսկվա, 1931:

Հովհաննիսյան Ա., Մ. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, Հ. 2,
Երևան, 1956:

Հովհաննիսյան Հովհ., Երկեր, Ռ. Զարյանի առաջաբանը, Երևան, 1959:

Հովհաննիսյան Ռ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի
«Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1965:

Հովհաննյան Ղ., Պատմություն քաղաքակրթության..., հ. Գ., Վեներտիկ, 1860:

Հովսեփյան Մ., Զմյուռնիայի հարցը (անգլերեն), Նյու-Յորք, 1971:

Հորո, տե՛ս Ժիվանյան Ն.:

«Հումահայ տարեգիրք», Աթենք, 1928:

Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը
1800—1870 թթ., Երևան, 1967:

Ղազարյան Հ., Գրիգոր Զիլինկիրյան, Երևան, 1959:

Ղազկիլյան Ա., Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի,
հ. 1, Վեներտիկ, 1909:

Ղուկասյան Վ., Պղատունյ մամուլի և հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Երե-
վան, 1975:

Ճիվանյան Ն., Առձեռն բառարան, Կ. Պոլիս, 1879:

Ճիվանյան Ն., Եղիշե և յուր 20-րդ դարու հայ ուսումնասիրողը և քննադատը, Կ. Պո-
լիս, 1929:

Ճիվանյան Ն., Փափառումներ գրական հանելուկներու շուրջ, Կ. Պոլիս, 1925:

Ճիվանյան Ն., Նարեկի և յուր աշխարհաբար թարգմանության վրա, Կ. Պոլիս, 1905:

Մալխասյան Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1944:

Մամուրյան Մ., Համառոտ պատմություն հայոց մինչև մեր օրերը, Զմյուռնիա, 1887:

«Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Երևան, 1948:

«Մեր Զմյուռնիան», Նյու-Յորք, 1961:

Մխիթարյան Մ., «Հյուսիսափայ» ամսագիրը, Երևան, 1958:

Մյուսե Ալ., Նոր քերթվածներ, Իզմիր, 1878:

Մսերյան Գր., Համառոտ դիցաբանություն, Իզմիր, 1878:

Նազիկյան Գ., Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը, Երևան, 1969:

Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր՝ Ա. Հովհաննիսյանի կոմենտարներով, Երևան—
Մոսկվա, 1935:

Նալբանդյան Մ., ԵԼԺ, հ. 2, Երևան, 1945, հ. 3, Երևան, 1940:

Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետու-
թյան դեմ, Երևան, 1955:

«Նոր ալքենարան ֆրանսերեն», Իզմիր, 1880:

Նուբարյան Մ., Բառարան ֆրանսերեն հայ-աշխարհիկ, Կ. Պոլիս, 1892:

Շահնազարյան Թ., Ծրագիր պատմության Հայաստան աշխարհին..., Տփլիս, 1863:

Շահնագարյան Տ., Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երևան, 1963:
 Շարարյան Հ., Գարագաշյանի աշխարհաբարը, Երևան, 1962:
 Ծիրվանզադե, ԵՒԺ, հ. 8, Երևան, 1951:
 [Ոսկանյան Ստ.], Հոռոմակյան պարզև, Զմյուռնիա, 1854:
 [Ոսկանյան Ստ.], Ներքին համոզում, Կ. Պոլիս, 1853:
 Ռսկյան Կ., Առձեռն-բառագիրք հայերեն-գաղղիերեն, Կ. Պոլիս, 1893:
 Չիլիկիրյան Գր., Ուղեորություն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա, 1883:
 Չոպանյան Ա., Երկեր, Երևան, 1966:
 [Պալասանյան Ս.], Եղծ գրպարտությանց, որ ի տետրակն տպյալ ի Կ. Պոլիս..., Զմյուռնիա, 1859:
 Պատկանյան Ռ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1956, ԵԺ, հ. 6, Երևան, 1970:
 Պատմություն Ս. Գ. հնչակյան կուսակցության. 1887—1962, հ. 1, Պեյրուք, 1962:
 Պարոնյան Հ., ԵԺ, հ. 4, Երևան, 1965, հ. 5, Երևան, 1966:
 Պերպերյան Ռ., Մարդիկ և իրք, Կ. Պոլիս, 1885:
 Պրքլեյ Ա., Համառոտ պատմություն բնական գիտության, Զմյուռնիա, 1880:
 Պրքաչիո, Տասնօրյակ, Իզմիր, հ. 1 և 2, 1878:
 Զալպյան Ս., Նամակ գրեալ առ հարգո ազգային ոմն, Կ. Պոլիս, 1867:
 Ռոֆիյա Էմ., Հովհաննես պապունի (բուդարերեն), Պոլվոլի, 1962:
 Ռոֆիյա Էմ., Յովհաննես բարունի, Զմյուռնիա, [1881]:
 Սալմասյան Ա., Էմիլ Լիթե (1801—1881) տե՛ս «Զարթոնք», 31 հունիսի 1963:
 Սանդ Ժ., Լեոն Լևոնի, Զմյուռնիա, 1875:
 Սանդ Ժ., Ֆլավի, Զմյուռնիա, 1875:
 Մարտիան, Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում 1860—1910, Թիֆլիս, 1912:
 Մրվանյան Հ., Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960:
 Միսոնյան Պ., Հուշամատյան. Հայկական Զմյուռնիա, Փարիզ, 1936:
 Մմալյա Ս., Ինքնօգնություն, Կ. Պոլիս, 1874, Թիֆլիզ, 1890:
 «Մոխակ Հայաստանի», Բագու, 1912:
 Մտեփանյան Գ., Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955:
 Մտեփանյան Գ., Պայքարը արևմտահայերի մոտ հանուն աշխարհաբարի, տե՛ս «Ն. Մատի անվան կաթինետի աշխատություններ», Երևան 1948, № 3:
 Մտեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, Երևան, 1962:
 Վանանդեցի Հովհ., Ոսկե դար Հայաստանի, Զմյուռնիա, 1841:
 Վարունյան Գ., Նամակների, Երևան, 1965:
 [Վուտ], Բնություն Մերոսի վրա անուն գրքուկին..., Կ. Պոլիս, 1889:
 «Տաղք Մխիթարյան վարդապետաց», Վեցետիկ, հ. 2, 1853:
 «Տարեցույց Նշան-Պապիկյան, 1907», Կ. Պոլիս, 1907:
 Տեմիրճիպաշյան Ե., Բառարան ֆրանսերեն-հայերեն, Կ. Պոլիս, 1896:
 Տեմիրճիպաշյան Ե., Փիլիսոփայական բառարան ժողովրդական, Կ. Պոլիս, 1879:
 Տյումա Ա., Բոլին, Զմյուռնիա, 1872:
 Բաֆֆի, ԵԺ, հ. 9, Երևան, 1964:
 Բիքար Ս., Փունջ կամ սեր, կանայք և ամուսնություն, Իզմիր, [1881]:

[Փափազյան Ս.], Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Յ. Փափազյան բազմարդյուն վարժապետի..., Կ. Պոլիս, 1859:
 Փափազյան Ս., Համառոտ պատմական ի Զմյուռնիա տպված Եղծ անուն տետրակին..., Կ. Պոլիս, 1859:
 Փափազյան Վրք., Դրականության մասին, Երևան 1962:
 Փափազյան Վրք., ԵԺ, Երևան, հ. 2, 1958:
 Փափազյան Վրք., Պատմություն հայ գրականության, Կ. Պոլիս, հ. 2, 1914:
 Քոսյան Հ., Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, հ. 1, 1899:
 «Քասանքիզամյա տեղեկագիր հայ ընթերցատան Զմյուռնիո», Զմյուռնիա, 1895:
 Ֆեար Ռ., Բարիզ լամերիկա, Զմյուռնիա, 1876:
 Ֆեռնե Օ., Աղբառ երիտասարդի մը վեպը, Զմյուռնիա, 1873:

p) Ռուսերեն և օտար լեզուներով

Акопян М., Освобождение Греции и Армянская общественная мысль. См.: «Центральная и юго-восточная Европа в новое время», Сб. ст., М., 1974.
 «Акты», т. XII.
 Арш Г., Албания и Эпир в конце XVIII—начале XIX вв., М., 1970.
 Арш Г., Эстетическое движение в России, М., 1970.
 Байрон Дж., Избранные произведения, М., 1953.
 Барсамов Н., Айвазовский, М., 1962.
 Белинский В., Избранные произведения, М.—Л., 1949.
 Бернал Дж., Наука в истории общества, М., 1956.
 «Большая Советская Энциклопедия», изд. II, т. 14, т. 36.
 «Возрождение Греции 25-го марта 1821 г.», Одесса, 1868.
 Воровский В., Сочинения, М., 1931.
 «Всеобщая история литературы», С.-П., вып. XVII, 1885.
 Гильберт К., Кун Г., История эстетики, М., 1931.
 Гнедич Н., Простонародные песни нынешних греков, С.-П., 1825.
 «Греческие народные песни», М., 1957.
 Григорян А., Армянская школа в Измире (Смирне) с начала до 60-х годов XIX в. (автореферат кандидатской диссертации), Ереван, 1972.
 «История XIX века», т. 2, М., 1938.
 «История французской литературы», М., т. 2, 1955, т. 3, 1959.
 Клеман М., Рензов Б., Эмиль Золя, Л., 1940.
 Конт О., Дух позитивной философии, С.-П., 1910.
 «Краткая литературная энциклопедия», М., т. 6, 1971.
 Мкртчян Л., Армянская поэзия и русские поэты XIX—XX вв., Ереван, 1968.
 Невахович Л., Суллиоты или спартианцы осемнадцатого столетия, Петербург, 1810.
 Писарев Д., ПСС, т. 5, М., 1957.
 «Польская новелла», М., 1949.
 Рондис Эм., Женщина Папа (Палесса Ионна), С.-П., 1908.
 «Русская старина», С.-П., т. 21, 1878.

Санд Ж., Избранные сочинения, М., т. 2.
 Феоктистов Е., Борьба Греции за независимость, С.-П., 1863.
 Фатеев П., Михаил Михайлов—революционер, писатель, публицист, М., 1969.
 «Энциклопедический словарь Граната», С.-П., 1901, т. 2, т. 17.
 Яковлев В., Огюст Конт, его жизнь и философская деятельность, С.-П., 1894.

Oscan E., Auguste Conte a Smyrne et l'Athéisme, Smyrne, 1878.
 Oscan E., M. E. Littré et l'Athéisme, Smyrne, 1879.
 Pichard P., Doctrine du Réel, Paris, 1873.
 „Société de Sunie, formée a Smyrne“, Smyrne, 1844.
 Yemeniz E., Heros et poets, Paris, 1862.

4) ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՐ

ա) Հայերեն

«Ազատության ալիտարի», 1884:
 «Ազգասեր», 1847:
 «Աշխատանք», 1912:
 «Աստղիկ արևելյան», 1855:
 «Արարատ», 1850, 1883, 1891, 1904, 1907, 1908:
 «Արձագանք», 1882, 1884, 1893:
 «Արմենիա», 1891, 1894:
 «Արշալույս», 1907:
 «Արշալույս արարատյան», 1842, 1851, 1859, 1861, 1875—1880, 1883, 1884:
 «Արփի արարատյան», 1853:
 «Արև», 1939:
 «Արևելյան մամուլ», 1871—1873, 1875, 1876, 1878—1880, 1893—1895, 1897, 1899—1903, 1908:
 «Արևելք», 1855, 1856:
 «Արևելք», 1893, 1898:
 «Արևմուտք», 1859, 1864—1865:
 «Բազմավեպ», 1846, 1847, 1853, 1932:
 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, 1975:
 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1960, 1963, 1971, 1972:
 «Բանբեր մատենադարանի», 1964:
 «Գեղունի», 1902:
 ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1944, 1955, 1958, 1960, 1961:
 ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1970—1972:
 «Գրական թերթ», 1963:
 «Գրական և իմաստասիրական շարժում», 1886, 1887:
 «Դաշինք», 1913:
 «Երկասեր», 1854, 1855:
 «Երկրագունդ», 1884:
 «Երևակ», 1860:

«Էջմիածին», 1971, 1972:
 «Թուրակ հայկազյան», 1855:
 «Զարթոնք», 1963:
 «Լույս», 1881, 1908:
 «Մաղիկ», 1861, 1862, 1864, 1867:
 «Կոունկ հայոց աշխարհին», 1861:
 «Հայաստանի կոչնակ», 1923, 1925, 1933:
 «Հայ գրականություն», 1911, 1912:
 «Հայկազյան հայագիտական հանդես», 1970:
 «Հայրենիք», 1893:
 «Հանդես ամսօրյա», 1890, 1897:
 «Հյուսիսատիպ», 1859:
 «Հույս», 1874:
 «Մասիս», 1872, 1880—1882, 1892, 1901:
 «Մեղու», 1862:
 «Մեղու Հայաստանի», 1882:
 «Մեծնորա», 1880, 1881:
 «Մշակ», 1877, 1879, 1881, 1892, 1903:
 «Մուրճ», 1891, 1900, 1901:
 «Շտեմարան», 1822:
 «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1961, 1963, 1964, 1972, 1974:
 «Սովետական Հայաստան», 1948:
 «Սովետական մանկավարժ», 1962, 1970:
 «Տարազ», 1894:
 «Տարեգրություն», 1801:
 «Փարիզ», 1862:
 «Փարոս», 1872—1876:
 «Փարոս Հայաստանի», 1879—1881:
 «Փորձ», 1876—1878, 1880:

բ) Ռուսերեն և օտար լեզուներով

«Вестник академии наук СССР», 1957
 «Вестник истории мировой культуры», 1957.
 «Весы», 1904.
 «Голос минувшего», 1919.
 «Красный архив», 1938.
 «Русские ведомости», 1915.
 «Советское государство и право», 1957.
 «Современник», 1923.
 „La philosophie positive Revue“, 1872, 1873.

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Յ Ա Ն Կ

Ա. Ա. = Արփիարյան Ա.
 Ա. Պ. Ա. = Սրվաճյան Հ.
 Ա. Ռ. = Րիբար Ա.
 Արեղյան Մ. 10, 11, 65
 Արով Գ. 218
 Արովյան Խ. 5, 58, 79
 Աղաթանգեղոս 108
 Աղատախոսյան = Տեմիրճիպաշյան Ե.
 Աղատյան Թ. 28, 266, 268
 Աթանաս 289
 Այսմղարյան Հ. 5
 Ալեքսանդր I 192—194, 221
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 58
 Ալի փաշա 188—203, 208, 209, 211—
 213
 Ալիշան Ղ. 11
 Ալյուրյանյան Ա. 8, 9, 69, 97, 100,
 112, 243, 253, 312
 Աղարեկյան Մ. 17, 20, 21, 33, 36, 37,
 174
 Աղայան էդ. 55, 61, 299
 Աճառյան Հր. 71, 88, 89, 311
 Ամատյան Գ. 8
 Ամատյան Ս. 8
 Այվազյան Ա. 30
 Այվազովսկի Գ. 168
 Այվազովսկի Հովհ. 181, 220, 221
 Այսերնյան Ա. 37, 50
 Անահիտ 108, 109
 Անանիա Շիրակացի 56
 Անասյան Հ. 67, 168

Անգորացի Ա. 171
 Անդրեասյան Հ. 156
 Աշար Ամ. 74, 78, 79, 86, 309
 Աշրգյան Խ. 48—51, 54, 58, 59, 63
 Աշտարակեցի Ն. 13, 14, 116, 170
 Ապուրոն 289
 Ապրյանյան զերդաստան 10
 Առաքելյան Հ. 8
 Ասատուր Հր. 26, 29, 95, 112, 123,
 171, 268, 294, 296, 311
 «Ասողիկ» 51
 Աստղիկ 108
 Արամազդ 108
 Արասխանյան Ավ. 6
 Արեղյան Ս. 66
 Արզումանյան Մ. 156
 Արծրունի Ա. 56
 Արծրունի Գ. 6, 79
 Արշ Գ. 183, 184, 188, 189, 191, 194—
 196, 212, 217, 312
 Արփիարյան Արփ. 5, 39, 66, 72, 74,
 76, 77, 94, 114, 126, 127, 136,
 137, 253, 264, 311

Բարաղյան Գ. 130, 156
 Բարաղյան էմ. 269, 312
 Բարսիլենա 221
 Բաղրատունի Ա. 87
 Բաղալյան Խ. 247
 Բազյան Ս. 246
 Բալզակ Օն. 86

Բաղիշեցի Ա. 171
 Բայրոն Ջ. 41—43, 46, 91, 210, 214,
 218—220, 223
 Բասկին Ս. 273
 Բարթեկյան Հր. 188, 230
 Բարթուղի Կ. 179, 185, 190, 203, 205,
 208, 210, 212, 213
 Բարեղիղյան Ա. 67
 Բարխուդարյան Գ. 175, 177, 178, 290
 Բարձին 108
 Բարսամով Ն. 221
 Բարսեղյան Խ. 176, 216
 Բելեցկի Ալ. 206, 312
 Բելինսկի Վ. 72, 76, 91
 Բեկոն Ռ. 51
 Բեռնալ Ջ. 158
 Բեռնշտայն էդ. 148
 Բիսմարկ Օտ. 115
 Բլակիներ էդ. 221
 Բլուզանդացի Ն. 88, 281
 Բլուֆոն Ժ. 53
 Բոկաչիո (նաև Պոքաչիո) Ջ. 97—105
 Բոյտո Ա. 293
 Բոպպ Ֆր. 300
 Բոցարիս Գ. 194
 Բոցարիս Գ. 185, 186, 218
 Բոցարիս Թ. 174, 175, 184
 Բոցարիս Կ. 218
 Բոցարիս Մ. 42, 169, 174, 175, 185,
 186, 188, 194, 195, 214—223
 Բոցարիս Յ. 204
 Բրայո Ջ. 156
 Բրոնին Բ. 201

Գ. Ա. 175, 216
 Գ. Մ. 43, 51
 Գարրիկ Լպ. 14
 Գարրիկյան Հ. 34, 130, 250, 251,
 264, 269, 311
 Գաղաղյան Ջ. 268, 269, 312
 Գալենտեր Ս. 253, 312
 Գալենտերյան Մ. 133
 Գալուստ ԲՆ. 12
 Գալուստյան Գ. 8
 Գալֆայան Ամ. 63, 168, 281
 21—914

Գալֆայան Խ. 154
 Գամառ Քաթիպա = Պատկանյան Ռ.
 Գառնակերյան Հովհ. 170
 Գասպարյան Գ. Ն. 131, 246, 273
 Գասպարյան Գ. Կ. 252
 Գարազայան Ա. 6, 61, 62, 143, 227
 Գարին 204, 205
 Գերվինուս Գ. 176
 Գիլերտ Կ. 288
 Դյոմեն Վ. 140, 290—294
 Դենդի Ն. 202
 Դուրոնի Կ. 13
 Դորկի Մ. 239
 Դր. Մսեր. = Մսերյան Գ.
 Դրասեր Ատոմ = Տեմիրճիպաշյան Ե.
 Դրզեարյան Հ. 270
 Դրիբուշեղով Ա. 45
 Դրիգոր V 170
 Դրիգոր Նարեկացի 15
 Դրիգորյան Ա. 21
 «Դրիշ» = Պալասանյան Ս.
 Դունոն Շ. 293
 Դուրգեն Հակոբ 62
 Դամոկլես 57
 Դանթե Ալ. 280
 Դավթյան Հ. 106
 Դավիթ Բեկ 8
 Դավիթ ար ԱնժԼ 220
 Դարվին Ջ. 285
 Դելֆյան Պ. 291
 Դեմոսթեն 259, 260
 Դեսպո 204, 205
 Դիդրո Գ. 83
 Դյումա Ալ. 72, 78, 86, 88—90, 309
 Դյուպանլու Ֆ. 283
 Դրեպեր Ջ. 250
 Դուրյան Ե. 10
 Դուրյան Պ. 246

Եզնիկ Կողբացի 9, 56
 Ելիզավետա թագ. 236
 Եկատերինա II 190, 193, 236, 239
 Եմենից էմ. 171, 175, 185, 196, 204,
 216, 220, 222, 224

Եսայան Ա. 145, 165

Եսայան Լզր. 25

Երիցյան Ալ. 87, 119, 134, 248

Եփրեմ Ա. 170

Հարգարյան Վ. 29, 33, 40, 50, 95,
98, 99, 111, 113, 116, 120, 127,
136, 241, 311

Հարյան Բ. 145

Հարությունյան Գ. 8, 299

Հաբարյան Գ. 169, 170

«Զգոն» 8

Հոլա Հմ. 288, 289, 297, 298

Հոհրադ Գ. 62, 246

Հորայան Ն. 6

Էթեբեջյան Ս. 158

Էմին Մ. 95, 108

Էնգելս Ֆր. 80, 92, 99, 148

Էթերման Յ. 290

Էթիզյան Ա. 10

Էթիշյան Լ. 40

Բազմազյան Պ. Լզր. 14

Բաղդադյան Մ. 5, 11, 17, 242

Բեմիսթոք 42

Բեռդիկ 97, 101, 106, 111, 112, 116,
122, 163, 171, 220, 269, 294

Բեռփիլյանց Մ. 231

Բերդյան Բ. 26, 291

Բերդյան Պ. 105

Բընկը Պետրոս 29, 30

Բզլյան Ս. 26

Բումանյան Բ. 108, 109

Բուրիզիզև 259

Բուսյան Ալ. 131

Ժ. Գ. 171

Շուրտեն Շ. 61

Իսպիլանտի Ալ. 217, 219

Իսայան Բ. 131

Իֆեկճյան Հ. 267

Հազարյաններ 170

Հազարյանց Բ. 79

Համարթին Ալ. 105

Համարկ Ժ. 285

Հայբնից Գ. 51

Հայլաս Պ. 284

Հաֆոնթին 123

Հենին Վ. Ի. 80, 129, 265

Հեռ 65, 172

Հեռիզաս 42, 185, 195

Հիթրե Հմ. 31, 32, 123, 124, 138, 142,
268—288, 297, 298

Հոկ Զ. 51

Հոռիս-Մելիքով Ի. 109

Հուսինյան Ա. 8

Հուսինյան Գ. = Գալֆայան Ամ.

Հոսնյան Գ. 76, 110, 130, 240

Խաչերյան Լ. 68

Խաչիկյան Կ. 36

Խառատյան Ա. 27

Խորասանճյան Գ. 137, 229

Խորեն—Նար—Պեյ = Գալֆայան Խ.

Խրիմյան Մ. 118, 154, 182

Խրիստով Գ. 240

Սերենց 5, 246

Սոցիկյան Ս. 8

Կ. Մ. 136

Կամսարազան Կ. 118

Կանայանց Ստ. 180

Կանարիս Կ. 221

Կարապետյան Պ. 62

Կարինյան Ա. 6, 30, 33, 70, 95, 130,
169, 227, 311

«Կարնեցի» 175

Կացոնտոնիս Լ. 175, 207, 216

Կեդրով Մ. 273

Կեկելիձե Կ. 68

Կիրակոս Կաթ. 170

Կլեման Մ. 288

Կյուվե Ժ. 285

Կյումիշխանցի Մ. 170

Կրկնորոնիս Յ. 179

Կոնտ 0գ. 269, 271—273, 279—281,
288

Կոստանդյան Գ. 5, 13, 17, 24, 30—34,
39, 96, 97, 112, 120, 123—126,
130, 131, 137, 247, 250, 251, 262,
264, 266—268, 271—273, 278,
280, 281, 306, 309

Կոստանդյան Գր. 13, 28

Կոստանդյան Հ. 21

Կորաիս Ա. 176, 177

Կուն Գ. 288

Հակոբյան Խ. 312

Համիդ 11 39, 63, 129, 164, 238, 240,
259, 294, 307

Համպերիոս 212

«Հայ—Արմեն» = Կանայանց Ստ.

Հայկ 172

Հայկունի Ա. 5, 24, 33, 39, 95, 96,
244, 306, 309

Հայրապետյան Ս. 95

Հաջի Հայրապետ 25

Հարությունյան Ար. 125

Հարությունյան Էդ. 29

Հեզել Գ. 83

Հերմես 108

Հիպոկրատ 83, 280

Հյուրճման Հ. 113, 114

Հյուզո Վ. 67, 149, 288, 289, 297, 298

Հյում Գ. 83

Հյունբյարդեյանյան Հ. 61

Հորս Բ. 83

Հովան Վանանդեցի 10—13, 28, 244,
306

Հովհաննիսյան Ա. 6, 148, 181

Հովհաննիսյան Ար. 6, 176, 177

Հովհաննիսյան Հովհ. 145

Հովհանյան Զ. 106

Հովհանյան Ղ. 168

Հովսեփյան Գ. 180

Հովսեփյան Մ. 8

Հորո = Ճիվանյան Ն.

Ղազարյան Հ. 8, 81

Ղազարսյան Հ. 219

Ղազիկյան Ա. 50, 95, 98, 106, 127,
175, 253, 269

Ղուկասյան Վ. 6

Ղուրշիգ փաշա 177

Ճերմակյան Բ. 8, 170

Ճիզհեճյան Ա. = Հայկունի Ա.

Ճիվանյան Ն. 248, 251—263

Ճիվելկյան Տ. 118

Ճշմարտախոսյան Կ. 312

Մաթիկյան Խ. 312

Մալխասյան Ստ. 281

Մահտեսի Մարկոս 9

Մաղարիա արք. 116

Մամուրյան Հր. 97, 101

Մամուրյան Մ. 5, 6, 17, 18, 20, 21,
23, 24, 36, 37, 39, 40, 63, 66,
79, 96, 97, 100, 101, 122, 126,
267, 306, 309, 311

Մանգինյան Ս. 39

Մառ Ն. 299

Մալրոկարդաս Ալ. 223

Մարգար Միրզայան 13

Մարկոսյան Գ. 17

Մարքս Կ. 32, 80, 92, 99

Մելիքաճյան Պ. = Ֆիդիկա Պոզոս

Մելրոն Մ. 291

Մենդելեև Գ. 288

Մեսրոպ Գանձակեցի 9

Միսայիս Ան. 215, 220, 221, 223, 224

Միխայիլով Մ. 177, 178

Միշր 108, 109

Մինասիբյան Մ. = Մատանյան Ռ.

Միսաիլի Գ. 242

Միրզայան Ս. 26, 33

Միրճանյան Ս. 26

Միթարյան Մ. 96

Միթարյաններ 18, 65, 181, 219, 221,
244, 245

Մկրյան Հ. 241, 242

Մկրտչյան Լ. 67
Մկրտչյան Մ. 169
Մյուսե Ալ. 97, 105
Մոմջյան Խ. 131
Մասրո (նաև Մոշո) 203, 204
Մովսես Խորենացի 108
Մոցենիգո Գ. 192, 212
Մանրյան Ա. 40
Մանրյան Զ. 35, 40, 41, 117, 118,
137, 138

Մանրյան Լ. Զ. 40, 299
Մանրյան Հովհ. 36
Մանրյան Մ. Զ. 35, 312
Մանրյան Մ. 36
Մանրյան Մ. Ղ. 40, 41, 116—119
Մանրյան Մ. Մազիստրոս 35, 36
Մանրյաններ 13, 35, 117, 137, 312
Մանրյան Ս. 138
Մամբրյան Լ. 158
Մուծծի 106
Մուստաֆա փաշա 217
Մուրադյան Պ. 68

Յանիացի=Ալի փաշա

Նազարյան Ստ. 5, 6, 79
Նալբանդյան Մ. 5, 6, 22, 26, 52, 54,
55, 63, 79, 95, 142, 181, 228,
244—246

Նանե 108
Նապալեն 11 42, 190
Նեյսոն Լ. 223
Նեյշտադտ Վ. 205
Ներսիսյան Մ. 181, 243, 244
Ներֆալ Ժ. 290, 292
Նիկողայ 11 129
Նշան Միրզա 64
Նորատունկյան Գ. 181, 182
Նուարյան Հովհ. 13
Նուարյան Մ. 13, 17, 18, 26, 33, 35,
97, 98, 112, 120, 123, 125, 131,
137, 145—157, 159—169, 280,
281, 290—294, 296, 306, 309
Նեախովիչ Լ. 220

Շահ-Աբբաս 8
Շահբաղյան Տ. 62, 64
Շահնազարյան Կ. 18
Շահնուր=Մամուրյան Մ.
Շամպոլյոն Ժ. 30
Շաբարյան Հր. 61, 264
Շիրմանյան Հովհ.=Մերենց
Շիրվանզադե Ալ. 106
Շտրաուս Դ. 280
Շրումպի Գ. 299

Ռսկանյան Ստ. 6, 17, 21, 31, 39, 79,
97, 110, 113, 120, 124—127, 131,
137, 171, 172, 196, 244, 245,
262, 271, 272, 280, 286, 287,
290, 295, 296, 289, 304—306, 311
Ռսկյան Կ. 281
Ռրերյան Ռ. 219

Չամուռյան Հովհ. 29, 45, 95, 142,
226—228, 253, 310

Չելեպի Ե. 171
Չերազ Մ. 114, 116, 154
Չերինչև Տ. 206
Չիլինկիրյան Գ. 5, 6, 17, 18, 23, 24,
33, 39, 76, 79, 95, 96, 105, 112,
132, 253, 265, 295, 306, 309

Չինարով Ռ. 35
Չոպանյան Ա. 26, 93
Չուխաջյան Մ. 17
Չուխաջյան Տ. 293

Պ. Ս.=Սիմոնյան Պ.
Պալապանյան Ս. 16
Պալասանյան Ստ. 5, 13, 76, 176, 250,
251

Պալդազարյան Ղ. 17, 244
Պաղտասարյան Խ. 302, 304
Պապիկյան Գ. 18
Պապիկյան Ն. 21
Պապոյան Գր. 10
Պատկանյան Ռ. 11, 116, 174, 175,
184, 185
Պատկանյան Բ. 299—302, 305

«Պարեհ» 137, 163
Պարոնյան Լ. 40, 132, 133, 140, 158,
311
Պեշկեթաշլյան Մ. 11, 26, 183
Պետերման Լ. 300
Պերպերյան Ռ. 24, 33, 39, 106
Պետրոս Ղափանցի 171
Պլեբլեյ Ա. 267
Պիսարև Մ. 288
Պոթիշեր Բ. 300
Պողոսյան 312
Պուշկին Ալ. 219
Ջալալյան Ս. 244
Ջախախյան Մ. 171
Ի. Իսարև Ֆ. 241
Ինիզով Բ. 288
Իբնան Է. 95
Իֆգա Վ. 168, 176, 177, 179, 219
Իոբեսպիեր Մ. 83
Իոբերտի Ե. 288
Իոնիկ իմ. 99, 229—242
Իռլանդ 207
Իսուխանյան Ն. 5, 6, 87
Իսուսո Ժ.—Ժ. 38

Ս. Մ. 175
Սալմասյան Ա. 284, 312
Սամվել քահ. 194, 199, 205, 208, 211,
212
Սանդ Ժ. 73, 76, 78, 86, 89, 90—94,
308, 309
Սարգսյան 21
Սարոխան 156
Սելիմ III 190, 198
Սեն-Սիմոն 271, 274
Սերվիլեն=Վիլենյան Ս.
Սլավաճյան Լ. 5, 6, 26, 64, 142, 181,
244, 246
Սիմեոն Երևանցի 9
Սիմոն Ժ. 61
Սիմոնյան Պ. 7
Սիմոնյանց Պ. 163
Սլարո Բ. 14
Սկոտ Վ. 66

Սկուֆաս Ն. 182
Սմայլս Ս. 158, 261
«Սյունի»=Մսերյան Գր.
Սողոմոնյան Ս. 98
Սպարտիս Դ. 196, 312
Սպարթալաններ 25
Սպինոզա Բ. 82, 83
Ստալ Ժ. 291
Ստեփանյան Գ. 13, 26, 47, 95
Սալուարտ Մ. 280
Սրվանձտյան Գ. 30

Վ. Զ. 104
Վահագն 109
Վահան Մամիկոնյան 172
Վահանի Ս. 100, 102
Վանանդեցի Հովհ.=Հովհան Վանանդեցի
Վանանդեցի Ս.=Միրզայան Ս.
Վաշինգտոն Զ. 83
Վասիլիկա Ալ. 206
Վարդան Արենցի 67
Վարդան Մամիկոնյան 121, 172
Վարդանյան Փ. 158
Վարուժան Գ. 186, 187
Վեկի փաշա 208
Վեսելովսկի Ա. 100
Վիլսոն Վ. 167
Վինգեյման Ֆ. 300
Վիլենյան Ս. 6
Վիրսով Ռ. 113—116
Վիրոն Լ. 219
Վոլտեր Ֆր. 14, 38, 83, 89, 142, 226,
241
Վորովսկի Վ. 288
Վուլբարիս Լ. 228
Վուտ ճ. 31, 39, 158, 247, 248, 252,
225—258, 262, 281
Տակիրտու Կ. 259
«Տալար» 137, 268
Տարկովսկի Ար. 202
Տելիբեկ Ա. 296
Տեմիրճիպաշյան Ե. 7, 18, 19, 33, 85,
130, 138, 140, 143, 164, 251,
252, 264, 265, 272, 273, 281,
307, 309, 311

Տեղանկի 295
Տեղանկի եղբայրներ 17, 20, 33, 69,
70, 72, 74, 77, 78, 80, 85, 86,
93, 96, 123, 306, 309
Տերոյենց=Չամուռճյան Հովհ.
Տիգրանյան Լ. 290
Տիմիրյազև Կ. 288
Տիր 108
Տլաթ 300
Տյուսար Ս. 79

Րաֆֆի 79, 125, 227, 228, 246, 249,
305
Րիբար Ա. 97, 110, 294—296

Յակալով Աֆ. 182
Յավէլաս Լ. 197, 200—202, 207, 209
Յավէլաս Ֆ. 175, 184, 188, 192—194,
196—200, 202—211, 213—215,
224

Ութուճյան Կ. 48, 62, 248
Ուշակով Ֆ. 193
Ուսգայան 118

Փափաղյան Ան. 12—21, 33, 36—38,
47, 306

Փափաղյան Գ. 22
Փափաղյան Ս. 16, 19, 154, 244
Փափաղյան Վրթ. 69, 135, 136, 174,
175, 185, 246, 310, 311
Փիշար Պ. 270, 272, 273, 277—279
Փորթուզալյան Մ. 118, 174
Փոփովիչ Ան. 6

Քեչեկյան Ստ. 273
Քեչյան Բ. 253
Քյուրտյան Հ. 312
Քուլանջյան Ս. 169
Քոսյան Հ. 7, 10, 25, 111, 112, 120
Քսանթոս էմ. 182

«Յշին» 48, 51
Օտյան Գ. 116
Օտյան Ե. 29, 119, 246
Օրմանյան Մ. 253
«Օրսկի» («Օրբկի») = Ոսկանյան Ստ.

Ֆատեհ Պ. 177
Ֆեոկտիստով Ե. 223
Ֆեոյե Օկ. 72, 73, 78, 86, 90, 309
Ֆեպր Ռբեն 80, 86, 309
Ֆիդիկա Պոզոս 6, 28, 29, 266, 306
Ֆլորեր Գ. 72, 73

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն Ե Ր Ա Ճ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն	5
Գլուխ առաջին.—Գրիգոր Մսերյանի կյանքը և գործունեությունը	
ա) Հրապարակախոսական նախաքյալերը և աշխարհայեցու-	
թյան ակունքները	35
բ) Հասարակության պատմական առաջադիմության դիրքերից	46
գ) Արևմտաեվրոպական առաջադիմական գաղափարների գնա-	
նաությունն ու պրոպագանդը	65
դ) Տպարանը և հրատարակությունները	96
ե) Ազգային ազատագրության մտորումներ: Համագործակցու-	
նների շրջանակը	111
Գլուխ երկրորդ.—«Մետեորա» հանդեսը	
ա) Տեղը և ընդհանուր դիմագիծը	129
բ) Հայ ժողովրդի պատմական նակատագրի քննությունը	143
գ) Ազգային-ազատագրական պայքարի դասեր	167
դ) Պայքար կրոնական աշխարհայեցության, կղերականության	
և ամերիկյան միսիոներների դեմ	225
ե) Գիտության պրոպագանդ և գիտահմաստասիրական շարժ-	
ման ծավալում	264
զ) Գրական և հայագիտական էջեր	289
Ե Ղ Ր Ա Տ Ա Ն Գ Ո Ւ Մ	306
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	312
Անվանացանկ	320

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻԲԱՅԵՆԻ ԴԱՐԱՆԱՐԴԻ
АКОПЯН МИКАЕЛ НАВАСАРДОВИЧ

«ՄԵՏԵՈՐԱ» ՀԱՆԴԵՍԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ
ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԾԱՌԺՄԱՆ ՄԵԶ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Ա. Ն. Մնացականյան
Հրատարակչական խմբագիր
Ա. Բ. Շահնազարյան
Նկարիչ
Յու. Հ. Առաքելյան
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխնիկական խմբագիր
Ս. Կ. Զաքարյան
Սրբագրիչ
Մ. Վ. Հակոբյան

ՎՅ 04364

Պատվեր 914

Հրատ.

4644

Տպարանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 11.9.1976 թ.: Ստորագրված է տպագրության 12.7.1977 թ.:
Տպագրական 20,5 մամուլ, հրատ. 17,32 մամուլ, պայման. 13,46 մամուլ: Թուղթ № 1,
 $60 \times 84 \frac{1}{16}$, Գինը 2 ռ. 40 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան